

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Кафедра політології та державного управління
Буковинський політологічний центр

ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

ТОМ XI

Тематичний випуск

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ:
СВІТОВИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Чернівці
«Букрек»
2012

УДК 324:316(477)

ББК 66.0я43В41

П 50

*Видано за сприяння Чернівецької обласної державної адміністрації
та Чернівецької обласної ради*

*Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича (протокол № ???)*

Редколегія випуску:

Бурдяк В. І. – доктор політичних наук, професор (заступник голови редколегії)

Буркут І. Г. – кандидат історичних наук, доцент

Варзар І. М. – доктор політичних наук, професор

Василенко С. Д. – доктор політичних наук, професор

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор

Добряжанський О. В. – доктор історичних наук, професор

Кармазіна М. С. – доктор політичних наук, професор

Картунов О. В. – доктор політичних наук, професор

Кресіна І. О. – доктор політичних наук, професор

Круглашов А. М. – доктор політичних наук, професор (голова редколегії)

Макар Ю. І. – доктор історичних наук, професор

Пірен М. І. – доктор соціологічних наук, професор

Ротар Н. Ю. – доктор політичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Фісанов В. П. – доктор історичних наук, професор

Цікул І. В. – кандидат політичних наук

Науковий редактор – *А. М. Круглашов*

Заступник наукового редактора – *В. І. Бурдяк*

Технічний редактор – *І. В. Цікул*

Рецензенти:

Денисенко В. М. – д. політ. н., професор

Турчин Я. Б. – д. політ. н., професор

Вільчинська І. Ю. – д. політ. н., доцент

Адреса редколегії:

Кафедра політології та державного управління, факультет історії, політології
та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет

імені Юрія Федьковича, вул. Коцюбинського, 2, Чернівці, 58012,

тел.: (0372) 523053, факс: (0372) 557182,

E-mail: eurostud@cv.ukrtel.ua

© ЧНУ, 2012

© Автори, 2012

© Видавничий дім «Букрек», 2012

ISBN 978-966-399-422-2

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
------------	---

РОЗДІЛ I

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

<i>Анатолій КРУГЛАШОВ, Євгенія ОЛІЙНИК.</i> Сучасний стан академічної політичної науки в Україні.....	13
<i>Rainer EISFELD.</i> Political Science and Transition to Democracy: The German Experience	28
<i>Джордж ПЕДЕ.</i> К теорії політичної проблеми	40
<i>Arkadiusz MODRZEJEWSKI.</i> The Importance of Epistemological Discussion about Truth in Political Science.....	57
<i>Bogdan Constantin MIHAILESCU.</i> Experience and rationalism in politics.....	68
<i>Віра БУРДЯК.</i> Сучасне розуміння та інтерпретація поняття «громадянське суспільство».....	77
<i>Василь КЛИМОНЧУК.</i> Концепт свободи в історії суспільно-політичної думки.....	90
<i>Ігор НЕДОКУС.</i> Роль концепту «політична етика» для сучасної політичної науки	103
<i>Ніна РЖЕВСЬКА.</i> Розвиток експертного знання і парадокси політичної експертизи	114
<i>Катерина БАЙДИЧ.</i> Методологічні моделі аналізу феномена «політичне».....	124
<i>Микола ПОЛЬОВИЙ.</i> Демографічний параметр порядку в синергетичних моделях політичної динаміки	135
<i>Олег ОНОПКО.</i> Соціально-травматична подія, травма пам'яті та політична міфологія	147

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

<i>Virgil STOICA.</i> Measuring digital divide	156
<i>Юрій ОСТАПЕЦЬ.</i> Методологічні засади дослідження еволюції партійних систем в перехідних суспільствах	167

<i>Уляна ГЕВ'ЮК.</i> Методологічні проблеми аналізу інституту виборів	179
<i>Микола БУЧИН.</i> Принцип рівності суб'єктів виборчого процесу.....	192
<i>Олексій КОЛЕСНИКОВ.</i> Концептуальні підходи та критерії оцінки ефективності виборчих технологій.....	202
<i>Андрій КРУГЛАШОВ.</i> Базові теоретико-методологічні підходи до визначення політичного маніпулювання	224
<i>Юрій ФЕДЧИК.</i> Базові методологічні концепти аналізу електорального простору	238
<i>Євгенія ЮРІЙЧУК.</i> Зовнішньополітична референдна легітимація влади на пострадянському просторі: теоретичні підходи.....	250
<i>Антоніна МИТКО.</i> До питання про електронне голосування.....	266
<i>Павло МОЛОЧКО.</i> Сучасні інтерпретації політичних партій як інститутів політичної системи	274
<i>Георгій БОДНАРАШ.</i> Методологічні проблеми дослідження партійних систем.....	288

РОЗДІЛ III

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

<i>Наталія РОТАР.</i> Категорія «політична участь» в структурі теорії постдемократії.....	303
<i>Максим ГОН.</i> Українська історична пам'ять: особливості формування в час демократичного транзиту.....	315
<i>Юрій МАЦІЄВСЬКИЙ, Михайло МОЗОЛЬ.</i> Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенка (нарис до теорії гібридних режимів).....	331
<i>Галина ЛУЦИШИН.</i> Етнонаціональний консенсус як основа національної консолідації в умовах демократизації суспільства	349
<i>Ірина ДОБРЖАНСЬКА.</i> Основні методологічні підходи до аналізу гендерної політики в перехідних політичних системах.....	359
<i>Олег ЩЕРБАТЮК.</i> Вивчення діяльності груп інтересів як чинника демократизації: науково-теоретичні підходи.....	372

РОЗДІЛ IV
**ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА АКТОРИ:
ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ**

<i>Ірина ЦІКУЛ</i> . Категорії «парламент» та «парламентаризм» в системі інструментарію сучасної політичної науки	384
<i>Іларій ЛОЗОВИЙ</i> . Політико-соціальна роль діяльності конституційних судів у багатоскладових суспільствах	394
<i>Галина ФЕСУН</i> . Методологічні принципи дослідження політичного лідерства в сучасній політичній науці	405
<i>Софія КІРШЕНБЛАТ</i> . Масове суспільство у теоретичних дослідженнях	419
<i>Валентина БОГАТИРЕЦЬ</i> . Методологічне дослідження етнонаціональних процесів у поліетнічних суспільствах	430
<i>Аліна ТОДОРІКО</i> . Методологічні основи дослідження політичної довіри в сучасній політичній науці	439

РОЗДІЛ V
**ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ:
ПОШУКИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ**

<i>Виктор ВАТЬЛЬ</i> . Политическая регионалистика в Беларуси: опыт политико-дискурсивного анализа	447
<i>Ігор МЕЛЬНИЧУК</i> . Сутність концепції В. Цимбурського «Острів Росія» та її значення для сучасної російської геополітики	456
<i>Юрій ДЕРГУНОВ</i> . Форми залежності у трансформаційних країнах ЦСЄ та СНД	467
<i>Тетяна ФЕДОРЧАК</i> . Методологічні основи дослідження внутрішніх та зовнішніх вимірів політичної трансформації країн ЦСЄ	475
<i>Тетяна СИДОРУК</i> . Теоретичні засади дослідження політики сусідства ЄС у Східній Європі	491
<i>Марін ГЕРМАН</i> . Сучасні підходи до дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств	501
<i>Лілія ІСТРАТІЙ</i> . Аналітичний потенціал категорії «міжнародне право» у дослідженні сучасних міграційних процесів	512

<i>Леся РУДА</i> . Постіндустріальна цивілізація: теорія та практика ХХ століття.....	525
<i>Олена БУРДЯК</i> . Теоретичні аспекти дослідження взаємозв'язку економіки та політики в епоху глобалізації.....	537
<i>Лідія КИЦИЛА</i> . Дослідження позицій Чеської республіки стосовно євроінтеграції України в сучасній політичній науці	549

РОЗДІЛ VI ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Юля КОЦКАЯ</i> . Трансграничне сотрудничество Беларуси: красноречивое умолчание	556
<i>Владислав СТРУТИНСЬКИЙ</i> . Тридцятій річниці введення воєнного стану в Польщі присвячується	561
<i>Сергій ШВИДЮК</i> . Рецензія на книгу «Час тоталітаризму. Сталінізм, фашизм, нацизм і пов'язані з ними політичні системи у ХХ столітті».....	565
<i>Анатолій РОМАНЮК</i> . «Дуже своєчасна книга».....	569
<i>Костянтин ВІТМАН</i> . Міжнародний вимір електоральної та референдної легітимації влади.....	571
<i>Ігор НЕДОКУС</i> . Досвід підготовки державних службовців у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.....	573
<i>Ігор ГАВРАДА</i> . Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з політичних наук серед вищих навчальних закладів у Чернівцях.....	576
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	585

ВСТУП

Кожна наука як система знань, сукупність засобів та інструментів пізнання дійсності потребує осмислення свого досвіду, аналізу пройденого шляху й визначення нових перспектив свого подальшого розвитку. Політична наука не може бути винятком із цього правила. Особливо ще й тому, що вона – порівняно молода галузь наукових знань у світовому масштабі. До того ж, у рамках українських соціальних наук політична пройшла доволі нетривалий шлях свого становлення та формування.

Власне, роблячи певні узагальнення, можна говорити про завершення етапу легалізації та формальної інституціалізації політичної науки в Україні. Це призвело до набуття нею власного кадрового потенціалу, створення системи підготовки кадрів та усталення внутрішніх і зовнішніх мереж професійної комунікації. Поруч із цими важливими здобутками, на її шляху вже виявляють себе й суттєві проблеми, не лише на лінії діалогу професійного середовища політологів і влади, але й їх діалогу з суспільством. Останнє досить швидко перейшло від певного захоплення, завищених очікувань і майже містичного зачарування представниками нового фаху як свого роду оракулів, що провіщають майбутнє у край непевному сьогодні, до критично-негативного ставлення до політологів як таких, що обслуговують інтереси тих, хто краще заплатить.

Помилки соціальної атрибуції фахового політолога та нерідко самопроголошених політологів із телеекранів і шпальт друкованих засобів масової інформації становлять далеко не єдину проблему нашої професійної діяльності, її публічного сприйняття. Значно більше проблем накопичилось у самому професійному середовищі вітчизняних політологів. Зокрема, продукування все більшої кількості кандидатських і докторських дисертацій, налагодження свого роду конвеєрної лінії з виробництва дисертаційних текстів і відповідних дипломів порушує питання про якісний бік цього процесу. А у більш широкому плані – про зміст, якість і результати науково-дослідницької діяльності представників

політичної науки в Україні, про академічну та суспільну вартість тих знань, на здобуття та застосування яких має бути націлено творчу енергію авторів наукових і дисертаційних текстів.

Між тим, за винятком формальних критеріїв, сутнісні та якісні характеристики здобуття і використання наукового знання у сфері політичної науки залишаються проблемою, відкритою для всебічних дискусій. Проте ця дискусія поки що є периферійною, як за своїм значенням й інтенсивністю, так і отриманими в її ході пізнавальними результатами, не кажучи вже про її практичні наслідки.

Бажає кращого професійна комунікація в самому середовищі вітчизняних політологів. Звичайно, й це тішить, в Україні відбуваються з усталеною регулярністю останніми роками Конгреси політологів, проводяться різного рівня наукові конференції тощо, як у столиці, так і в інших наукових центрах країни. Але в Україні, наприклад, попри всі розмови про це, ще не народився власний науковий журнал, який зміг би гідно представляти пошуки вітчизняних учених у регіональному та світовому масштабі. Навіть непоодинокі спроби створити кілька загальнонаціональних професійних видань («Політична думка», «Нова політика», «Людина і політика», Політичний менеджмент» тощо) не завершувались стійким результатом.

Бажає кращого корпоративна самоорганізація та увага до професійної етики з боку представників нашої професії. Радіючи з наявності двох професійних асоціацій та окремої Академії політичних наук, необхідно щиро визнати, що їх діяльність лише епізодично та доволі слабо позначається як на виконанні стратегічних завдань розвитку вітчизняної політичної науки, так і на вирішенні повсякденних проблем професійного розвитку політологів.

Чимало важливих запитань перед українською (і світовою) політичною наукою ставить розвиток її теоретичних засад, своєчасного оновлення методологічного інструментарію. Обговорення цих принципово важливих питань ведеться. Але воно позначене або спорадичністю, або науковим рівнем, який засвідчує ритуальність чи навіть вторинність такої дискусії, якщо говорити, для прикладу, про переважаючий зміст того ж дисертаційного процесу.

Вже тільки ці, частково означені тут питання вимагають колективно-го осмислення досвіду формування та розвитку політичної науки в Україні, необхідності різнобічного й зацікавленого обговорення її подальших перспектив, можливостей та загроз сучасного та майбутнього розвитку. З погляду на цю потребу, кафедра політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича підтримала пропозицію присвятити наступний тематичний випуск збірки наукових праць «Політичні та соціологічні студії» аналізу історичного досвіду та теоретичних засад розвитку вітчизняної та європейської політичної науки. З цією пропозицією ми звернулись до вітчизняних колег та зарубіжних партнерів, запрошуючи їх поділитись своїми міркуваннями та баченням актуального стану і подальших можливостей розвитку політичної науки як із національних, так із більш широких – регіональних і світових перспектив.

Коли сам цей задум виношувався і обговорювався мною на кафедрі, я не підозрював, що така пропозиція викличе приязний та широкий відгук у професійному середовищі, а реакція на неї вийде за межі традиційних академічних зв'язків нашої кафедри. Проте, отримані результати виявилися набагато кращими від очікуваних на початках. До редколегії надійшла значна кількість текстів статей та рецензій, що змушувало нас вдатись до доволі серйозного їх відбору для включення до складу цього нового, тематичного випуску Збірки.

Унаслідок певного «надлишку» текстових пропозицій до редакційного портфелю редколегії довелось витратити чимало часу на відбір статей, їх рецензування та підготовку до друку. Ми прагли збалансувати поміж собою доробок авторитетних, досвідчених дослідників і науковців-початківців, вітчизняних і зарубіжних авторів. Врешті-решт, це завдання вдалось виконати. І ось ми пропонуємо нашим шановним читачам нове видання, яке продовжує традиції тематичних випусків нашої збірки наукових праць.

Новий випуск поділено на 6 розділів. П'ять із них об'єднують тематично пов'язані наукові статті, а останній, шостий розділ уміщує огляди та рецензії саме на ті видання, які стосуються проблем історії та теорії політичної науки.

Представимо коротко зміст кожного з цих розділів. Перший розділ присвячено історії розвитку та методологічним питанням політичної науки. Тут вміщено статі, які аналізують український (А. Круглашов та Є. Олійник) і німецький (Р. Айсфельд) досвід розвитку політичної науки. Румунські вчені Д. Поеде та Б. Міхайлеску розглядають важливі питання теорії політичного пізнання. Відома українська дослідниця з Чернівців В. Бурдяк розмірковує над використанням у сучасній науці поняття «громадянське суспільство», а її івано-франківський колега В. Климончук пропонує свій погляд на розвиток концепції свободи. Не менш актуальним питанням методологічного характеру присвячено розвідки І. Недокуса, Н. Ржевської, М. Польового. В розділі представлено також доробок молодих дослідників – К. Байдич та О. Онопко.

Оскільки видання виходить у час чергової виборчої кампанії в Україні, її тематика виборчого процесу набуває все більшого наукового та суспільного значення, другий за насиченістю теоретичним матеріалом розділ у Збірці об'єднує розвідки, що стосуються теоретичних засад вивчення виборчих процесів. Із статей цього розділу відзначимо новий за проблематикою матеріал румунської дослідниці В. Стойки, методологічно насичену статтю Є. Юрійчук, а також цікаві для дослідників статті Ю. Остапця, О. Колеснікова, М. Бучина, П. Молочко, У. Гев'юк, А. Круглашова, О. Митко та інших авторів. У широкому діапазоні уваги цих науковців опинились як теоретичні підходи до аналізу партійних систем, так і окремі, правові, технологічні та процедурні аспекти виборчого процесу.

Доволі репрезентативним виглядає й третій розділ тематичного випуску збірки, яку відкривають статті двох знаних вітчизняних дослідників Н. Ротар (м. Чернівці) та М. Гона (м. Рівне), а завершують теоретичні розвідки науковців-початківців І. Добржанської та О. Щербатюка. Розглядаючи концептуалізацію демократичних процесів у сучасній політичній науці, автори не лише демонструють поважну науково-теоретичну ерудицію, але й намагаються з'ясувати можливості використання сучасних концептів у аналізі політичної дійсності України (Ю. Мацієвський, М. Мозоль, Г. Луцишен).

Теоретичне осмислення функціонування політичних інститутів і діяльності політичних акторів подано у четвертому розділі тематичного видання. Наприклад, дослідниця І. Цікул пропонує систематизувати

науковий інструментарій вивчення категорій «парламент» і «парламентаризм». І. Лозовий звертається до наукової дискусії щодо ролі конституційних судів, а Г. Фесун узагальнює сучасні методологічні принципи вивчення феномена політичного лідерства. С. Кіршенблат висвітлює авторський погляд на теоретичні засади вивчення масового суспільства. До теоретизації розгляду етнонаціональних процесів звертається В. Богатирець, і завершує цей розділ спроба концептуалізації феномена теоретичної довіри у розвідці молодого дослідниці А. Тодоріко.

Широким діапазоном наукових інтересів відрізняється п'ятий розділ збірки, де вміщено статті на тему: «Глобалізація та регіоналізація: пошуки взаємозв'язків». У цьому розділі помітна стаття білоруського політолога В. Ватиля, в якій він ділиться досвідом політико-дискурсивного аналізу розвитку політичної регіоналістики в Білорусі. Над теоретичними та ідеологічними пошуками російської геополітики плідно розмірковує український науковець І. Мельничук. Вітчизняні автори представлені подальшим доробком авторів. А саме, теоретичні зв'язки між дослідженнями економіки та політики в епоху глобалізації виявляє О. Бурдяк. Конкретну спрямованість на певні аспекти вивчення теоретико-концептуальних підходів до глобального та регіонального розвитку визначено у розвідках Ю. Дергунова, Т. Федорчак, Т. Сидорук, М. Германа й Л. Кіцила.

Завершується Збірка розділом оглядів та рецензій білоруської дослідниці транскордонної співпраці Ю. Коцької, львівського політолога А. Романюка та чернівецьких авторів – В. Струтинського, С. Швидюка, І. Недокуса та І. Гавради.

Не перебільшуючи значення індивідуальних авторських зусиль і колективного внеску праці рецензентів та редакції видання, хочеться висловити сподівання, що підняті в такому обсязі та розмаїтості тем питання становлять інтерес для наших колег-політологів в Україні та за її межами. Вони спонукатимуть як нашу професійну спільноту до подальшого обговорення історичного досвіду політичної науки в кожній окремій країні та провідних регіонах світу, так і заохочуватимуть її представників до подальшого пошуку все більш ефективних методологій, новітніх концепцій, теорій та інструментарію досліджень. Адже значення політики в житті окремої людини, суспільств та людства в цілому лише

зростає. Тому суттєво збільшується потреба в її належному емпіричному вивченні, теоретичному осмисленні та філософсько-методологічному узагальненні. Скрамній спробі долучитись до розуміння цих процесів присвятили свої зусилля автори та редколегія цього нового тематичного видання Збірки «Політичні та соціологічні студії».

Анатолій КРУГЛАШОВ

*д. політ. н, професор,
завідувач кафедри політології
та державного управління
ЧНУ імені Юрія Федьковича*

РОЗДІЛ I

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Анатолій КРУГЛАШОВ, Євгенія ОЛІЙНИК

Сучасний стан академічної політичної науки в Україні

Українська політична наука пройшла тривалий період свого становлення. Значну роль у її розвитку відіграють профільні кафедри політології, які відкриті та діють у провідних вищих навчальних закладах (ВНЗ) України. Проте вивченню їх діяльності ще не приділялось належної уваги в науковій літературі. Автори розвідки аналізують основні етапи становлення та розвитку вітчизняних кафедр політології, пропонують узагальнену характеристику їх кадрового, науково-дослідницького потенціалу, розглядають основні проблемні, дискусійні питання його розвитку. На цій основі запропоновано бачення подальших перспектив розвитку вітчизняної політичної науки та внеску в її успіх випускаючих політологічних кафедр.

Ключові слова: *політична наука, періодизація розвитку, кафедри політології, науковий та кадровий потенціал.*

Українська політична наука розвивається вже упродовж понад двадцяти років. За період незалежності вона здобула формальне та правове визнання з боку держави, набуває досить широкого авторитету в суспільстві. Вдалось сформувані її власну інституціональну базу та забезпечити підготовку освічених кадрів різного рівня кваліфікації. Політологію почали вивчати як загальноуніверситетський предмет і

окрему систему фахових знань відповідної професійної підготовки. Нового рівня розробленості досягли навчальні програми та навчальні плани у вітчизняних ВНЗ, вийшли друком різного рівня якості підручники як із загальної політології, так і зі значної кількості спеціальних навчальних дисциплін, що вивчаються майбутніми політологами.

Накопичений досвід і сформований потенціал вітчизняної політичної науки роблять все більше актуальними систематизацію та вивчення напрацювань, внеску політичних науковців у розвиток академічної науки. У відповідь на ці потреби з'являються відповідні наукові розвідки. Першим ґрунтовним дослідженням досягнень української політичної науки стала колективна монографія «Політична наука в Україні: становлення і перспективи» [1] за редакцією О. А. Габрієляна та А. Д. Шоркіна. Дослідження було підготовлене в рамках проекту «Вища освіта: лідерство для прогресу» Центром удосконалення методів навчання, викладання та досліджень політичної науки в Україні. Останній був утворений у 2001 р. на кафедрі політичних наук Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Кафедра розпочала діяльність, направлену на розвиток вітчизняної політології відповідно до стандартів західної політичної науки. На жаль, цей багатообіцяючий почин не отримав подальшого продовження, а його підтримка з боку Міжнародного фонду «Відродження» була припинена. За роки, що минули відтоді, ті дані, на які спиралось це дослідження, значною мірою втратили свою актуальність і вже не відбивають належним чином сучасного рівня динаміки та загального стану вітчизняної політичної науки.

Разом із цією важливою спробою, в дисертаційному доробку українських дослідників проблематика аналізу розвитку вітчизняної політичної науки не здобула належного розвитку. Вона знайшла відображення в одинокому дослідженні І. А. Горбатенко «Політична наука і освіта в Україні: передумови виникнення, процес становлення, перспективи розвитку» (2007 р.) [3]. Такий загальний масштаб та інтенсивність вивчення історії, стану та можливостей політичної науки в Україні не відповідає потребам корпоративної рефлексії, критичного аналізу досягнутого та накресленню подальших перспектив її розвитку.

Поруч із помітним дефіцитом монографічних та дисертаційних досліджень, присвячених політичній науці в Україні, значно більше

з'явилося окремих наукових статей, у яких розглядаються деякі аспекти її формування та розвитку. Так, у 2003 р. О. Габріелян окреслює проблемні питання у розвитку політичної науки та пропонує шляхи їх вирішення у статті «Політична наука в Україні: проблеми реформування та інституціоналізації» [2]. Вплив політичної науки на вітчизняні суспільні процеси досліджує Ф. Рудич у розвідці «Політична наука в Україні: стан і перспективи» [9]. У 2003 р. було зроблено цікаву спробу інтегрувати зусилля дослідників вітчизняної політичної науки, з цією метою проведено зустрічі вчених-політологів для оцінки стану розвитку відповідної наукової галузі. Відбулося засідання «круглого столу» на тему «Політична наука в Україні: стан і перспективи» і Всеукраїнська зустріч представників політичної науки (24–25 травня, комплекс «Пуща-Озерна»). Організаторами цих заходів були професори С. Рябов з Києво-Могилянської академії (НаУКМА) та О. Габріелян із Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. За їхніми підсумками О. Тягло підготував дослідження «Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу» [10]. Пізніше побачив світ ґрунтовний аналіз доробку українських політологів у контексті вивчення дисертаційних досліджень, який здійснила М. Кармазіна у статті «Політична наука в Україні: дисертаційний аспект» [4]. У 2009 р. виходить стаття А. Круглашова «Здобутки та проблемні питання розвитку сучасної політичної науки» [7], він також є автором глави у колективній монографії, присвяченій стану політичної науки в країнах Центральної та Східної Європи, що видана у 2010 р. у ФРН під егідою Міжнародної асоціації політичних наук (IPSA) [11].

Незважаючи на доволі жвавий інтерес науковців до вивчення проблематики досягнень і проблем політичної науки в Україні, загальна кількість наукових досліджень, у яких системно висвітлюються здобутки української політичної думки, є все ж таки недостатньою. Особливо ж це стосується спроб узагальнення внеску представників вузівської політології в розвиток вітчизняної політичної науки, яких поки що немає.

Відповідно, метою цієї статті є постановка питання про стан академічної політичної науки в Україні та аналіз окремих аспектів її розвитку. Для досягнення цієї мети автори ставлять такі завдання:

- Висвітлити наукову діяльність працівників кафедр політології України;
- Розглянути основні параметри кадрового складу працівників кафедр підготовки політологів;
- Окреслити основні пріоритети їх науково-дослідницької та науково-організаційної діяльності;
- Визначити характерні особливості фахових видань, що виходять у ВНЗ України.

Спершу звернемось до історії відкриття профільних кафедр політології у вітчизняних ВНЗ. Перші такі кафедри відкривались у вузах (тепер це переважно національні університети): Національний університет імені Т. Г. Шевченка, Києво-Могилянська академія, Донецький національний університет, Львівський національний університет імені І. Я. Франка, Одеський національний університет імені Л. Мечникова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича тощо.

Вивчення фактичного матеріалу дає авторам можливість запропонувати періодизацію розвитку політичної науки у ВНЗ України:

I етап. Організаційно-установчий, який охоплює 1991–1998 рр., коли в провідних вітчизняних університетах відкриваються кафедри політології, формуються нові традиції здійснення наукових досліджень;

II етап. Змістовного формування професійної підготовки політологів, який триває з 1999 по 2006 рр., коли не лише центральні, але й більшість регіональних ВНЗ активно починають готувати фахівців-політологів;

III етап. Започаткування спеціалізацій випускаючих кафедр, що має місце у період з 2007 р. – по теперішній час, коли кафедри відкривають нові спеціалізації, здійснюють спроби систематизації власних наукових пріоритетів, у тому числі починають звертатись до аналізу розвитку вітчизняної політології.

На початковому етапі від часу заснування перед кафедрами політології поставало завдання подолати одіозні риси спадщини викладання наукового комунізму та історії КППРС, відійти від заідеологізованості попереднього змісту суспільно-політичних дисциплін, визначити основи нових методологічних підходів до розгортання дослідницького процесу.

Тоді активно розроблялись нові навчальні та науково-дослідні плани та програми. Оскільки західна, в цілому світова політична наука активно розвивалась упродовж всього ХХ сторіччя, українські науковці передусім звертались до вивчення досвіду здійснення досліджень зарубіжних колег та намагались, надолужуючи втрачені десятиріччя, у міру своїх можливостей, застосувати його у власних працях.

Важливою особливістю, яка визначала початковий кадровий, організаційний та дослідницький потенціал новопосталих кафедр політології, було те, що вони відкривались у ВНЗ України на різних факультетах, зокрема на філософських, історичних, суспільних наук тощо. Так, наприклад, кафедра політології філософського факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка створена у 1991 р. на базі трьох кафедр філософського факультету: теорії соціалізму і політології, суспільно-політичних теорій та соціально-політичних проблем сучасного суспільства. Кафедра політології Ужгородського національного університету, створена в 1991 р., спочатку мала статус загальноуніверситетської, а з 1994-го була приєднана до історичного факультету, з тим, щоби пізніше увійти до складу факультету суспільних наук. Подібний шлях пройшла кафедра політології Донецького національного університету, яка до червня 1990 р. була кафедрою соціально-політичних наук (а ще раніше – кафедрою наукового комунізму) і входить нині до складу історичного факультету свого університету.

До кафедр, які створені зі здобуттям української незалежності, належить кафедра політології і соціології Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Тут у 1991 р. відкрито кафедру політології і соціології, яка власне фахівців-політологів почала готувати з 2000-го. Кафедра політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича створена у 1998 р. на історичному факультеті (тепер – факультет історії, політології та міжнародних відносин). Кафедра політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля створена у 1998 р. як правонаступниця кафедри соціально-політичних теорій, у рамках якої політологія викладалася з 1991 р. Тільки з часом на базі новостворених кафедр з відповідними новими назвами починають готувати фахівців за спеціальністю «Політологія». Отже, для завершення організаційно-

установчої фази цього процесу в межах країни необхідно було майже десятиліття. Зауважимо, що початкові організаційні платформи (відповідні факультети) створення та діяльності профільних кафедр політології, як їх інституційні матриці, суттєво позначились як на переліку курсів, змісті навчального процесу, загалом, так і на початковому спрямуванні їх науково-дослідницької та науково-організаційної діяльності, зокрема. Вони ж зумовили суттєві розбіжності поміж новопосталими кафедрами. Можна також відзначити, що цей фактор інституційного та дисциплінарного плюралізму походження відповідних вузівських кафедр не вичерпав свого впливу і до нині, хоча його значення останніми роками послаблюється.

З часу формально-правового приєднання України до Болонського процесу підготовка фахівців політологів відбувається за освітньо-кваліфікаційними рівнями – бакалавр, спеціаліст / магістр. Згодом, зокрема з 2008 р. у його рамках розпочинається запровадження спеціалізацій, які, наприклад, відкриваються у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» на кафедрі політології факультету Соціальних наук і соціальних технологій. А саме: «Європейські та німецькі студії» і «Ціннісні та соціокультурні засади політики». З 2010 р. кафедра політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, після тривалої підготовчої роботи, також створила дві спеціалізації: «Політичні процеси та менеджмент» і «Європейська та регіональна інтеграція». Проте, подальший розвиток спеціалізацій на профільних кафедрах поки що не набуває масштабності та необхідної глибини в Україні, що збіднює як зміст навчального і дослідницького процесу, так і унеможливує конкуренцію випускаючих кафедр на вітчизняному ринку праці, який ще далеко не сформований. Своє значення має вже набута інституційна та кадрова інерція, відсутність стимулюючих до новачії чинників розвитку колективів кафедр.

Торкаючись питання про становлення та розвиток кадрового потенціалу профільних кафедр політології, відзначимо, що він усе ще відрізняється чималою строкатістю. На них працюють доктори та кандидати політичних, історичних і філософських наук, а також доктори із державного управління. За кількістю докторів наук, які працюють на кафедрах політології, перші місця посідають, відповідно, Київський національний

університет імені Т. Г. Шевченка [5] та Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова [6] (станом на 2011 р.). Поряд із столичними вузами, за значною кількістю кандидатів і докторів наук – співробітників відповідних кафедр, знаходиться Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича та Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Проте, в значній кількості випускаючих кафедр докторами політичних наук є лише їх завідувачі (Донецький національний університет, Рівненський державний гуманітарний університет тощо). Є й кафедри, у складі яких працюють лише запрошені ззовні доктори політичних наук, професори. Такий стан кадрового забезпечення не дає змоги стверджувати про завершення формування кількісної складової кадрового складу профільних кафедр. Тут не будемо торкатись, мабуть, ще більш складної й дискусійної теми щодо якості відповідних науково-педагогічних кадрів.

Серед вагомих досягнень української політичної науки – визнання нових спеціальностей у реєстрі ВАКу та створення низки спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій у провідних ВНЗ України. Завдяки цьому відбувається досить швидке формування як наукових кадрів вищої кваліфікації зокрема, так і формування дослідницького потенціалу вітчизняної політичної науки загалом. Із початку ХХІ ст. у країні все більш активно і масово захищаються дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата та доктора політичних наук. Загальна кількість захищених дисертацій становить близько 1000. Лідером серед вищих навчальних закладів, у яких функціонують спеціалізовані вчені ради з політичних наук, за кількістю захистів є Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка (спеціальності 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04). Тривалим функціонуванням вчених рад із захисту докторських (і кандидатських) дисертацій із політичних наук можуть пишатися Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України, Львівський національний університет імені І. Я. Франка, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. Найменша кількість вчених рад в Україні – із захисту дисертацій за спеціальностями 23.00.03 та 23.00.05. Проте, масовість продукування дисертацій в Україні все очевидніше породжує питання щодо якісної складової цього процесу, їх

теоретичних та науково-практичних результатів, все частіше змушує обговорювати проблему девальвації відповідних дипломів, що присуджуються в нашій державі.

Сформовані у ВНЗ кафедри намагаються не лише проводити власні наукові дослідження, але й належно репрезентувати їх у професійних виданнях. Із 1999 р., за даними ВАК України, засновано 65 збірників наукових праць та наукових журналів, із них близько 15 – саме кафедрами політології. Серед фахових збірників наукових праць, які видаються кафедрами політології, одними з перших почали виходити: Вісник Київського університету імені Т. Г. Шевченка, Вісник Харківського державного університету, Політологічні та соціологічні студії (кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету). Відзначається незначна, як на загальний масштаб країни, кількість тематичних фахових видань, їх невеликий тираж, відсутність національної системи книгорозповсюдження та книгообмінів, що ускладнює процес ознайомлення з напрацюваннями колег. Вітчизняні видання, як правило, не становлять значного інтересу для зарубіжних науковців, не входять до відповідних європейських та міжнародних баз професійних видань. Більше того, їх «універсальна» тематична спрямованість також дезорієнтує потенційно зацікавленого читача. Поряд із фаховими виданнями, науковці-політологи готують значну кількість монографій, окремих збірок наукових праць, статей. Зростає загальна кількість навчальних посібників та підручників. Досяжною перспективою розвитку для політичної науки в такому контексті є заснування окремими кафедрами (і науковими інститутами) електронних видань, із набуттям ними статусу фахових і, подалі – міжнародно визнаних. Наприклад, так, як уже функціонують окремі видання з державного управління: «Державне будівництво» (Харківський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентіві України), «Державне управління: теорія та практика» (Національна академія державного управління при Президентіві України).

Серед важливих досягнень політичних науковців також є поступова їх інтеграція до світової та європейської наукової спільноти. Спільний європейський, світовий дослідницький та інформаційний простір, що лише формується за участю вітчизняних науковців, дає їм змогу дізнава-

тися про здобутки своїх колег і працювати разом із ними над вирішенням питань, які потребують об'єднання їх зусиль. Українські кафедри політології створюють і намагаються підтримувати партнерські стосунки із зарубіжними колегами, і ці зв'язки поширюються. Інше питання, що брак у вітчизняних ВНЗ фінансових ресурсів призводить або до мінімалізації цих партнерських стосунків за участю відповідних кафедр, або ставлять вітчизняних учених переважно у становище другорядних партнерів.

Поруч із навчальною та науково-дослідницькою діяльністю, все більшої важливості набуває участь профільних кафедр у формуванні системи громадянської, загалом, і політичної, зокрема, освіти населення. Адже, разом із тим, що суспільне життя в нашій державі дедалі більше стає заполітизованим, значна частина її громадян залишається політично неосвіченою. Виправленню такої тривожної ситуації сприяє повернення політології як обов'язкової дисципліни, яка повинна викладатися у всіх ВНЗ України, для студентів усіх спеціальностей, що відбулось після напруженої боротьби політологічної спільноти України 5.08.2011 р. за Наказом Міністерства ОНМС. Але, по-перше, цей наказ ще потребує серйозної праці стосовно його виконання у ВНЗ України, а по-друге, цей важливий корпоративний успіх спільноти політологів вимагає від них нових ініціатив і зусиль у царині формування національної системи громадянської та політичної освіти.

Отже, розглянувши основні риси та тенденції розвитку політичної науки в Україні, відзначимо, як вагомий позитив, її ствердження в інституційному, кадровому, науково-дослідницькому аспектах, як напряму навчальної підготовки. Однак, разом із отриманими досягненнями та певними здобутками, сучасний етап вітчизняної політичної науки та участі в ній профільних політологічних кафедр творить чимало хронічних проблем та, з їх подоланням, визначає перспективи подальшого розвитку. Серед них відзначимо такі. По-перше, необхідна державна підтримка і сприяння розвитку політичної науки та освіти в Україні (на рівні окремої програми). По-друге, потребує уваги створення та розвиток електронних фахових видань, бажано двомовних – українських та англійських, а також іншомовних, відповідно до їх дослідницького профілю. По-третє, доцільно здійснити перехід на тематичний принцип підготовки та випуску фахових видань – збірників наукових праць, у тому числі з метою

полегшення їх обліку, вивчення та популяризації. По-четверте, система підготовки вищих науково-педагогічних кадрів, зокрема з політичних наук, в Україні слабо корелює зі змістовними вимогами Болонського процесу і відрізняється загрозливими тенденціями до погіршення її якості, а відповідно й конкурентоспроможності та ефективності, як у масштабах національного, так і європейського та світового ринку праці, науково-дослідницьких та експертних послуг. Насамкінець, важливою перспективою розвитку політичної науки в Україні, на думку авторів, є створення окремих факультетів політичних наук у провідних ВНЗ, що прокладе шлях до подальшого відкриття та системного розвитку спеціалізацій, поглиблення й профілізації теоретичних і практичних наукових досліджень із політичної науки.

Список використаних джерел

1. Габріелян О., Шоркін А. Політична наука в Україні: становлення і перспективи / за ред. д. ф. н. О. О. Габріеляна, д. ф. н. А. Д. Шоркіна. – Сімферополь, 2002. – 344 с.
2. Габріелян О. Політична наука в Україні: проблеми реформування та інституціоналізації / Мережа аналітичних центрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&material_id=32634&theme_id=0
3. Горбатенко І. Політична наука і освіта в Україні: передумови виникнення, процес становлення, перспективи розвитку: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.polit.univ.kiev.ua/pages.php?lang=ua&page=vykladachi](http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in=_scripts/ep.in] / І. Горбатенко; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.
5. Кармазіна М. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2 (35).
6. Кафедра політології Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <a href=)
7. Кафедра політології Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ipsp.npu.edu.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=50&Itemid=71&lang=uk
8. Круглашов А. Здобутки та проблемні питання розвитку сучасної політичної науки / Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., Миколаїв : Український центр політичного менеджменту, 2009. – Вип. 17. – С. 22–30.
9. Матвієнків С. Становлення української політології в контексті трансформації суспільства / Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукр. наук. конф., Львів, 10–11 трав. 2007 р. / укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Утрин. – Львів : ЦПД, 2008. – 308 с.

10. Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи / Український центр політичного менеджменту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=13&c=55>
11. Тягло О. Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pome/2004_1.pdf
12. Kruglashov A. Ukrainian Political Science: From Quantity to Quality, in: Rainer Eisfeld and Leslie Pal (eds) «Political Science in Central-East Europe, Diversity and Convergence», Verlag Barbara Budrich, 2010, P. 281–304.

Анатолій Круглашов, Євгенія Олійник

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ

Проанализировано основные этапы становления и развития кафедр политологии в Украине. Предложена обобщенная характеристика эволюции их кадрового, научно-исследовательского потенциала. Рассмотрены основные проблемные, дискуссионные вопросы развития отечественной политической науки, вклада в него профильных кафедр политологии. В завершении предложены научно-практические рекомендации, направленные на совершенствование деятельности соответствующих кафедр и институтов политической науки в целом.

Ключевые слова: *политическая наука, периодизация развития, кафедры политологии, научный и кадровый потенциал.*

A. Kruglashov, Y. Oliynyk

THE CURRENT STATE OF ACADEMIC POLITICAL SCIENCE IN UKRAINE

The authors analyze main stages of establishment and development of the domestic Department of Political Science, offering a summary description of their human resources, research capacity; consider the basic problem, and discussing key issues of their prospect. They outline periods of the Political Science evolutions and propose vision on the contributions made with Department of Political Science into academic records of the discipline. Finally, the article concludes with some proposals and suggestions aiming at improvement of Departments of Political Science activity.

Key words: *Political Science in Ukraine, key stages of development, Departments of Political Science, research and human resources.*

ДОДАТОК 1

Кадровий склад кафедр політології ВНЗ України

№ з/п	ВНЗ, кафедра політології	Доктори / кандидати	Професори / доценти
1	Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара кафедра політології, 1991	4 / 13	4 / 13
2	Донецький національний університет, кафедра політології, 1990	2 / 16	2 / 16
3	Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка, кафедра політології філософського факультету, 1991	5 / 13	5 / 9
4	Луганський національний університет імені Т. Г. Шевченка, кафедра політології та правознавства	2 / 5	2 / 4
5	Львівський національний університет імені І. Я. Франка, кафедра політології філософського факультету	1 / 6	1 / 6
6	Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра політичних наук	5 / 5	5 / 5
7	Національний університет «Острозька академія», кафедра політології	- / 7	- / 4
8	Національний університет «Львівська політехніка», кафедра політології, 1991	2 / 12	2 / 10
9	Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, кафедра політології, 1998	3 / 7	3 / 6
10	Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, кафедра політології і соціології	2 / 11	2 / 7
11	Ужгородський національний університет, кафедра політології, 1991	2 / 8	2 / 8
12	Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кафедра політології	4 / 15	3 / 12
13	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра політології та державного управління	3 / 14	3 / 11
14	Чорноморський державний університет імені П. Могили, 1997	1 / 7	1 / 5

Навчальні заклади, в яких функціонують спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій з політичних наук (на основі матеріалів ВАК України)

№ з/п	23.00.01	23.00.02	23.00.03	23.00.04	23.00.05
1	2	3	4	5	6
1	Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка 21.03.01	Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка	Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка	Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка	
2	Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України	Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України	Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України		
3	Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара МОН України	Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара МОН України			
4		Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського МОН України			

1	2	3	4	5	6
5		Одеська національна юридична академія МОН України		Одеська національна юридична академія МОН України	
6				Львівський національний університет імені І. Я. Франка МОН України	Львівський національний університет імені І. Я. Франка МОН України
7		Східноукраїнський національний університет імені В. Даля МОН України			
8		Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського МОН України		Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського МОН України	Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського МОН України
9	Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича МОН України	Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича МОН України		Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича МОН України	

10	Чорноморський державний університет імені П. Могили МОН України	Чорноморський державний університет імені П. Могили МОН України			
----	---	---	--	--	--

Rainer EISFELD

Political Science and Transition to Democracy: The German Experience

The article addresses the problem of change within educational institutions, tracing the evolution of political science in Germany from the 1920s to the present. It puts the profession in the context of state development, focusing on four political episodes in 20th century Germany: the Weimar Republic, the Nazi period, the post-World War II period, and the post-Cold War years. Exploring the anti-democratic temptations to which a number of political scientists succumbed in 1933, the article also pays tribute to the exiled scholars' post-1945 role in re-establishing political science as a «science of democracy». It concludes with a look at the post-reunification «mainstream» of the discipline and its deficits.

Key words: *Disciplinary autonomy, revisionism, conservative revolution, national socialism, exile, social studies, Cold War, student protests, reunification, science of democracy.*

I

How does an academic discipline, any academic discipline, evolve? What association exists between developments in higher education and broader changes, social as well as political?

In most cases, the degree of disciplinary autonomy from such external factors will be exceedingly difficult to gauge. Political science, in contrast, provides the outstanding example of a field whose evolution has been shaped, to a very considerable degree, by contextual factors – such as a particular country's system of government, its predominant patterns of ideological orientation and of political behavior. And if we look around for a country where drastic changes in these areas have occurred not once or twice, but repeatedly in the course of the last century, Germany emerges as a sure-fire candidate.

The science of politics has lately been portrayed as unavoidably imbued by democratic ideals, its development tied to the evolution of a democratic polity: an inherently «moral» discipline according to Samuel Huntington [17, p. 3], bound to contribute, at the very least «in small ways», to «the emergence

and stabilization of democracy» [17, p. 7]. Such a narrative provides a powerful image, because it adds ethical legitimacy to the field. Even before Huntington's dictum, not just the post-1945, but particularly the pre-1933 variety of German political science was thus embellished, presented as a «thoroughly republican-democratic enterprise» whose scholars were supposed to have, after 1933, uniformly rejected any cooperation with the Nazis [12, p. 3].

Was this true? Or was it merely a convenient myth which persisted well into the 1980s? Why should only a natural scientist, a physicist like Werner Heisenberg, have entered into what is usually referred to as «a Faustian pact» with National Socialism [28, p. 269]? Why should only a missile engineer, like Wernher von Braun, later acclaimed as «the free world's leading authority on space travel», have allowed himself to become implicated in the infamous Nazi slave labor program, so that his V-2 rocket might be mass-produced by concentration camp inmates [see 21; 10]?

Authoritarian-totalitarian regimes, such as Nazi Germany, may hold attractions for scholars in the social no less than in the engineering and natural sciences. Material support and official prestige certainly figure among possible rewards. However, reasons for a lack of immunity against anti-democratic temptations may also prove to be more deep-seated. Arnold Bergstraesser, who held the chair of Political Science (or, as the German metaphor would have it, *Staatswissenschaft*) and Foreign Studies at the University of Heidelberg, professed in late 1933 that he had «felt for many years that nothing but dictatorship would restore order and confidence in Germany» [3, p. 44]. Adolf Grabowsky and Richard Schmidt, co-editors of the *Zeitschrift für Politik* (*Journal of Politics*), concurred with Bergstraesser: A «national awakening, even if it led to more oppression», was to be «preferred over crippling passivity», «an injustice over disarray» [13, p. 370; 23, p. 91].

More often than not, dictatorships will compel those scholars to leave their home country who share a commitment to liberty and human dignity, equal rights and opportunities, government by majority rule. The Nazi regime added racist reasons to the grounds for expelling large numbers of intellectuals. Yet, the Nazis also had use for the social sciences, and in the case of those who chose to remain and to collaborate, distinctions became blurred between scholars and ideologues.

These facts are bound to raise some rather sobering questions about the seductive chances offered by totalitarian / authoritarian regimes. They suggest reflection not merely on the significance of opposition and exile for the survival and revival of political science, but also on the extent and the reasons for not a few political scientists' susceptibility to authoritarian programs.

This article will consequently focus on five issue areas:

To what extent, and why, had political scientists proved amenable to collaboration with the Nazis, in contrast to those who fled into exile? How had the so-called Third Reich proceeded to adapt the discipline to its purposes? When the curtain came down in 1945, what happened to the scholars who had served as compliant tools of the regime's politics? Who were the political and academic players bent on resurrecting the discipline in a democratized West Germany? Finally, what did these players expect from political science, which major obstacles were they facing, to what extent did they succeed in their vision?

II

Discounting, for the purposes of this brief analysis, an earlier tradition of philosophical-historical *Staatslehre* [see 4, ch. 4], beginnings of political science emerged in Germany after World War I, with a foothold in a few universities (such as Hamburg, Heidelberg, or Leipzig), but mainly extramurally, at the German Institute of Politics (*Deutsche Hochschule für Politik*) located in Berlin. Aimed at providing adult political education by offering evening classes, the Institute was established in 1920 as a privately run facility, following World War I and the revolution which had resulted in Germany's first parliamentary-democratic polity, usually referred to as the Weimar Republic (after the city where a constituent assembly had drafted the new constitution). The necessary funds were provided, first and foremost, by the new governments of Germany and of the state of Prussia, supplemented by grants from a few liberal industrialists such as Bosch or Siemens. After 1926/27, further financial support came from the Rockefeller Foundation and the Carnegie Endowment for International Peace [see 19, p. 92 ss., 205 ss.].

As the Institute's shared value, its leadership proclaimed a stance above political parties, an appeal for non-partisan consensus and independence. So

why would the Institute's faculty differ markedly in their degree of immunity to the antidemocratic temptation held forth by the Nazis?

The individuals who set up and governed the Institute – prominent among them liberal political journalists Ernst Jäckh and Theodor Heuss, who would become West Germany's first president after 1945 – held several firmly established convictions. The first of these was that widespread «unpolitical» attitudes and patterns of behavior in German society had favored both the emergence of the authoritarian state in 1871 and its defeat by 1918. Therefore, the German people needed to be educated politically, a task not exactly favored by the constraints of the country's traditional system of higher education. A second shared belief was that, in a parliamentary democracy, the selection and training of capable political leaders constituted the major problem. Such over-emphasis on leadership did not least derive from Germany's authoritarian past, and before long, the leadership ideal would be tied to what might be termed «great-man doctrines», favoring an anti-parliamentary and antidemocratic backlash [see 26, p. 9; 11, p. 310].

The almost metaphysical significance which leadership came to acquire during the 1920s had a lot to do with a third opinion firmly held by large segments of the population and certainly by an overwhelming majority among the Weimar Republic's prominent political and academic figures: That the peace treaty concluding World War I had been unjust and needed to be revised. Defeat in the war had come as a shock to Germany, and a pronounced revisionism rejecting the peace settlement, bent on re-establishing the country's pre-war position of power, came to pervade Weimar Germany's society during the nineteen twenties [see 22, *passim*]. In theory as in practice, it reinforced a functional, instrumentalist approach to both domestic and foreign policy. If democratic government, if cooperation with the League of Nations – forerunner to today's United Nations – proved unable to achieve revision, both might be expendable.

On top of that, a growing element among the Berlin Institute's faculty – self-styled «conservative revolutionaries», as they called themselves – subscribed to a radicalized, nationalist version of revisionism, unwilling, as they proclaimed, «to let the fatherland perish by the hands of inadequate leaders and external enemies» [25, p. 3]. The Institute split along conceptual lines. On the one hand, scholars of democratic persuasion – mostly Social Demo-

crats according to party affiliation – would teach an approach to domestic and foreign politics focusing on equality and social justice, on peaceful conflict settlement, an abandonment of territorial demands and renunciation of hegemony. They either lost their positions in 1933, or were forced into exile. After 1945, these were the individuals who would come to play a decisive part in the re-establishment of the Berlin Institute.

On the other hand, the Institute's positions and publications were open to those intransigent nationalist enemies of the Weimar Republic, whose approach centered on four basic tenets: A «homogeneous» nation, rooted in «blood and soil», distinct from «atomistic» and «divisive» modern society; a corporatist, supposedly «organic» state, replacing «mechanistic» Western parliamentarism; a belief in authoritarian political leadership, as opposed to democratic «levelling»; finally, the perspective of renewed German hegemony in central Europe as a «continuing German mission». This approach amounted to politicized, rather than political science. Inevitably, it paved the way for the Nazi doctrine that no science could escape being political science – in the sense that it had to serve purposes laid down by political, i. e. Nazi, authorities (see 8, p. 44).

Moreover, the process of «imposing conformity» (Gleichschaltung) on the discipline after 1933 came to be effectively assisted by those sometime «republicans by force of reason» (Vernunftrepublikaner) like Bergstraesser, Schmidt and Grabowsky to whom the article referred at the outset, and whose resentful discontent lent itself to political irresponsibility. Bergstraesser contributed to academic Nazification by replacing scholarly with political performance criteria, approving doctoral theses which were mere tracts, but resulted in doctorates that would serve as cornerstones for many a subsequent career [see 9, p. 46–47]. On the basis of pseudo-scholarly reasoning, Schmidt came to justify the emasculation of political science in Nazi Germany, arguing that «the focus and method of political science» should be «thoroughly recast», leaving only Foreign Studies – Auslandskunde – in place [24, p. 12, 14–15].

III

That perspective perfectly suited the Nazi regime which was interested in recruiting internationally knowledgeable personnel. What the Nazis demanded from the discipline for their purposes amounted, in their own jargon,

to «political topography» – exploring, for instance, the American conception of neutrality, the role of German minorities in Canada, or French armament policies. However, the performance of the Berlin Institute, which had been run by the Propaganda Ministry since 1933, proved increasingly unimpressive. Because it could not confer a university degree, it did not attract qualified students.

By the late 1930s, another player entered the debate on the Institute's future: Heinrich Himmler, powerful head of the SS, the Nazi Party's self-styled elite corps. For its Security Service, the SS had recruited a number of academically educated Nazis – men who were resolved to transform ideological myths into «bureaucratically applicable lucidity» [1, p. 276]. The elitist SS self-image additionally spurred a determined academic policy which the SS started to pursue by 1938/39 and which was made easier by the considerable number of members which the SS had attracted among the Education Ministry's senior civil servants [see 15, p. 124; 18, p. 132].

In 1940, a new Department of Foreign Studies was established at the University of Berlin, integrating the Berlin Institute. The individual put in charge as permanent dean was Franz Alfred Six, who had obtained doctoral and postdoctoral qualifications by submitting mere pamphlets at the University of Heidelberg during the early 1930s, and had more recently been appointed both associate professor of journalism and head of the Security Service division on «Enemy Investigation». The department offered a foreign studies degree after 6 semesters. Dossiers of students who either professed an interest in intelligence work or seemed «suitable», were regularly passed on to the Security Service. The propagandist rhetoric of its faculty was directed toward the promise of a European «New Order» which German hegemony would build throughout the occupied continent. To the final hour of the Nazi regime, Foreign Studies remained a politically manipulated discipline.

The department was immediately dissolved, after Germany had been conquered by the Allies. Six, who had terminated his career as SS-Brigadeführer, equivalent in rank to a Major General, was sentenced to twenty years imprisonment by an American Military Tribunal for his two months' participation in one of the mobile SS extermination units which had started the systematic massacres of Jews in occupied Soviet Russia. Like many other convicted war criminals, he was released in 1952, subsequent to a shift in American policy

triggered by the Cold War. He became a marketing expert and basically faded from the scene [see 9, p. 49–50; 14, chs. VIII–IX].

IV

Several other rapid academic careers, however, which had been started by the establishment of the Foreign Studies Department, would be continued after the war – not in political science, but in international and public law, in sociology, in history [see 9, p. 50]. These individuals' reinstatement did not meet with any resistance on campuses where an overwhelming majority of academics clung to the belief that Germany's universities had survived the Nazi regime as the «standard bearers of an old and basically sound tradition» [16, p. 7]. Small wonder that university rectors after 1945 responded with reserve, distrust, even scorn to the idea that the introduction of social studies curricula might contribute to a renewal of Germany's traditional education system «see 7, p. 26».

Political science owed its eventual establishment as an academic discipline to a coalition of exiled scholars, American occupation officers, and German politicians – mostly Social Democrats, with a few Christian Democrats added. In a 1947 memorandum to the American Military Government, Hajo Holborn was the first to recommend the resurrection of the Berlin Institute. Holborn, who had taught there before emigrating and had again emerged as a brilliant political historian at Yale University, suggested that the Institute should return to its extramural status, so that admission to its courses might be handled more liberally, reaching out to people outside the normal academic strata [see 20, p. 227, 301 n. 724].

In pressing for the Institute's re-establishment, Holborn was joined by Otto Suhr, who had also counted among its pre-1933 instructors, was now serving as social-democratic chair of West Berlin's City Council, and would subsequently rise to the position of Lord Mayor. He became the Institute's first director, when it was re-opened by late 1949. Suhr's thinking, in common with other leading Social Democrats, revolved around the problem how future generations might be politically educated so as to prevent another destruction of democracy. In their efforts, they met with those by American occupation officers who aimed at re-educating the German people toward the acceptance of democratic values by placing increased emphasis on social studies. When

the military government retreated from more ambitious plans for reorganizing German education along American lines, political science seemed to provide an input which might at least serve to make students more aware of social and political realities and responsibilities.

The Office of U. S. Military Government (OMGUS) and the American High Commissioner in Germany (HICOG), who took over from OMGUS after the Federal Republic of Germany had been founded in 1949, sponsored several conferences on political science in cooperation with German state governments, particularly their Departments of Education. (Already earlier, a few isolated political science chairs had been established by these same governments, against delaying tactics pursued by the universities.) In his opening address, the Minister of Education of the state of Hesse which hosted the first such conference emphasized that a discipline was needed which proceeded from a «science of national citizenship» to a «science of world citizenship». He stressed that political science would have to convey the evils of nationalism and racial hatred, the reprehensibility of war as a means of politics, and the importance of mutual understanding in foreign relations [see 5, p. 8, 11] – tasks that have remained nothing less than topical.

Three such conferences, held in 1949 and 1950, were attended by exiled and other untainted German scholars, by politicians and civil servants. With overwhelming majorities, the participants argued in favor of incorporating the discipline into academic curricula. In 1954, the Committee of West German University Presidents finally gave its blessings to the establishment of a sizable number of political science chairs. A second surge in chairs followed after a spate of neo-Nazi and antisemitic graffiti swept through German cities in late 1959 and early 1960. It turned out that most of these acts had been committed by youths bent on desecrating Jewish cemeteries and synagogues. The Conference of States' Education Ministers reacted by finally pushing political education with greater vigor. Political science students might henceforth pursue a teaching career in the new school subject of civic studies – a substantial incentive for student enrolment and for the enlargement of political science departments.

Regarding the discipline's dominant paradigm during the first two decades of West Germany's existence, both the experience of American exile and the Cold War had worked as formative influences. The paradigm focused on

the institutions and decision-making processes of parliamentary democracies, with a special emphasis on political parties and interest groups, and on the distinction of Western political pluralism from «totalitarian rule», both of the Nazi and of the Communist variety. Experience of the Nazi reign of terror and of life-saving emigration, plus the Cold War confrontation in divided Germany, led to a moral identification of the formerly exiled scholars with the United States as the exponent of Western democracy. Political science in West Germany, during the first two decades after the country's transition to democracy, was a highly normative discipline, suited for political education, but largely devoid of empirical research and methodological reflection.

Did that discipline contribute in any way to West Germany's democratization? Certainly insofar, as any renewed option for alleged German distinctiveness, for a «peculiar» German political course, remained excluded. No ideology emerged again that aimed at setting Germany apart from the values of 1688, 1776 and 1789 – from the tenets of parliamentary democracy and human rights, as they had been translated into practice by a succession of revolutions in England, America and France. The efforts of political scientists thus paralleled the policy of West German governments of integrating the country into the Western alliance.

V

Again for two decades, the introduction of political science as an academic discipline remained the sole modification imprinted on the traditional German university structure by a unique coalition of victorious Allies, exiled scholars and German politicians. That would change with the advent of the students-based political movement of radical dissent in the late 1960s. Challenging ossified academic hierarchies, its proponents pushed for more educational, political, industrial democracy. The militants, and not a few liberal sympathizers, argued in favor of rearranging social science research priorities «in the light of a better understanding of own value assumptions», including the construction of political alternatives [6, p. 1058–1059].

In the West German case, the erstwhile political science paradigm had already started to dissolve through reception of the behavioralist and systems theory approaches of American political science. It became further undermined as the accession to government of a Grand Coalition – the first in

West Germany – in 1966 was followed by the passing of emergency powers legislation, and as the Vietnam War suffocated Lyndon Johnson's attempts at deepening and widening the reforms achieved by Roosevelt's New Deal. Both processes fueled the protest movement.

However, the ensuing fragmentation of political science was, at the time, overrated. What, instead, had emerged in West Germany by the early 1980s was the normal picture of a considerably diversified, but firmly entrenched academic discipline. Normative orientation was on the retreat, replaced by any number of specialized policy studies based on empirical research.

The manifold problems resulting from German reunification did not change that picture. During the early 1990s, Germany started to come under the pyramiding strains of reunification-induced financial burdens, mass unemployment, and increased refugee influx from Third World countries. Resulting from economic anxieties, ideological disorientation and perplexed insecurity, blatantly social-Darwinist and racist attitudes have continued to fuel attacks on asylum applicants and other foreigners, on homeless and on handicapped people, particularly in what used to be the German Democratic Republic. A racist adolescent sub-culture has emerged in Germany's new states. Lacking an organizational nucleus, it consists of a network of small groups defining themselves in terms of a militant «racial avant-garde» [see 2, *passim*; 27, p. 44 *ss.*].

Yet no analogy to the post-1960 response of states' education ministers to neo-Nazi activities has materialized. Neither have any vigorous professional initiatives been in evidence which might be compared to the post-1945 activities, when political science aspired to be an innovative force in education. In the unification process, West Germany acted as the hegemonial partner vis-a-vis the smaller, economically weaker Eastern population. German political science has tended to mirror that situation. Just as no new constitution, which might more accurately have reflected the values of a united Germany, emerged from a broad popular debate, no reflection of the «state of the art» has occurred in the discipline.

At the heart of politics – including democratic politics – are issues of power and authority, of participation and of control over agenda-setting. These issues no longer figure at the center of the discipline's attention. Rather, political science – the earlier observation bears repeating – has been dissolving into

the discussion of a plethora of fragmented issues. As a union of determined specialists, it offers no disciplinary profile and no normative «vision».

Normative notions are an indispensable part of the discipline, though definitely not at the cost of empirical rigor. The discipline needs theories not just of what «good governance» should be like, but «visions» how a «good society» might be designed and politically achieved – a society which, for instance, recognizes ethno-cultural heterogeneity. Such a discipline might conceivably evolve into a «science of democracy» for our time.

Райнер Айсфельд

ПОЛІТИЧНА НАУКА І ТРАНЗИТ ДО ДЕМОКРАТІЇ: НІМЕЦЬКИЙ ДОСВІД

Розглянуто зміни в навчальній діяльності освітніх закладів та відстежено еволюцію політичної науки в Німеччині, починаючи з 20-х рр. минулого століття до сьогодні. Розвиток політичної науки розглянуто крізь призму тих політичних змін, які відбулися у Німеччині протягом ХХ ст: Веймарська Республіка, нацистський режим, період «холодної війни» й об'єднання країни. Детально проаналізовано процес переходу політичних студій від недемократичних до демократичних цінностей та становлення «науки про демократію», перехід німецьких науковців від нормативістських до емпіричних досліджень, здобутки та сучасні проблеми розвитку політичної науки у ФРН.

Ключові слова: автономія навчальної дисципліни, ревізія, консервативна революція, національний соціалізм, соціологічні студії, «холодна війна», студентські протести, об'єднання, наука про демократію.

Райнер Айсфельд

ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАУКА И ТРАНЗИТ К ДЕМОКРАТИИ: НЕМЕЦКИЙ ОПЫТ

Рассмотрено проблему изменений в учебной деятельности образовательных учреждений и отслежено эволюцию политической науки в Германии, начиная с 20-х гг. прошлого века до сегодняшнего дня. Развитие политической науки рассмотрено сквозь призму политических изменений, которые произошли в Германии в течение ХХ в: Веймарская Республика, нацистский режим, период «холодной войны» и последующее развитие страны. Подробно проанализировано процесс перехода политических студий от недемократических к демократическим ценностям и становления так называемой «науки о демократии», транс-

формацию научных усилий от нормативистского подхода к эмпирическим исследованиям, приобретения и проблемы современного развития политической науки в ФРГ.

Ключевые слова: автономия учебной дисциплины, ревизия, консервативная революция, национальный социализм, социологические студии, «холодная война», студенческие протесты, объединения, наука о демократии.

Bibliography

1. Aronson Shlomo. Heydrich und die Anfänge des SD und der Gestapo (1931–1935), Diss. Berlin, 1967.
2. Bergmann Werner / Erb Rainer. Eine soziale Bewegung von rechts? // Neue Soziale Bewegungen. 1994. – № 2. – P. 83–88.
3. Bergsträsser Arnold. The Economic Policy of the German Government / International Affairs. – 1934. – Vol. 13. – P. 26–46.
4. Bleek Wilhelm. Geschichte der Politikwissenschaft in Deutschland. – Munich : C. H. Beck, 2001.
5. Die politischen Wissenschaften an den deutschen Universitäten und Hochschulen. Protokoll der Konferenz von Waldleiningen. – Wiesbaden : Hessisches Ministerium für Erziehung und Volksbildung, 1949.
6. Easton David. The New Revolution in Political Science // American Political Science Review. – 1969. – Vol. 68. – P. 1051–1062.
7. Eisfeld Rainer. Exile and Return: Political Science in the Context of (West-) German University Development from Weimar to Bonn / History of Higher Education Annual. – 1988. – Vol. 8. – P. 9–43.
8. Eisfeld Rainer. Ausgebürgert und doch angebräunt. Deutsche Politikwissenschaft 1920–1945. – Baden-Baden : Nomos, 1991.
9. Eisfeld Rainer. German Political Science at the Crossroads: The Ambivalent Response to the 1933 Nazi Seizure of Power, in: id. / Michael Th. Greven / Hans Karl Rupp: Political Science and Regime Change in 20th Century Germany. – New York : Nova, 1996. – P. 17–53.
10. Eisfeld Rainer. Mondstüchtig. Wernher von Braun und die Geburt der Raumfahrt aus dem Geist der Barbarei. – Rowohlt : Reinbek, 1996.
11. Faulenbach Bernd. Ideologie des deutschen Weges. – Munich, 1980.
12. Fijalkowski Jürgen. Das Otto Suhr-Institut. Teil 1: Entwicklung und wissenschaftliche Arbeit. – Berlin : Freie Universität, 1981.
13. Grabowsky Adolf. «Vorbemerkung» zu Berkes, Theodor: Bataille um Südosteuropa // Zeitschrift für Politik. – 1932. – Vol. 21, S. 369–371.
14. Hachmeister Lutz. Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six. – Munich : C. H. Beck, 1998.
15. Heiber Helmut. Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands. – Stuttgart, 1996.
16. Heimpel Hermann. Probleme und Problematik der Hochschulreform. – Göttingen, 1956.

17. Huntington Samuel. One Soul at a Time: Political Science and Political Reform / American Political Science Review. – 1988. – Vol. 82, S. 3–10.
18. Kater Michael. Das «Ahnenerbe» der SS 1935–1945. – Stuttgart, 1974.
19. Korenblat Steven. The Deutsche Hochschule für Politik. Public Affairs Institute for a New Germany. – Diss. Chicago, 1978.
20. Lange-Quassowski Jutta. Neuordnung oder Restauration? – Opladen, 1979.
21. Neufeld Michael. The Rocket and the Reich. – New York, London : Free Press, 1995.
22. Salewski Michael. Das Weimarer Revisionsyndrom Aus Politik und Zeitgeschichte, B 2/80 (1/12/1980), 1980. – S.14–25.
23. Schmidt Richard. Der politische Lehrgehalt in Goethes Lebens-werk / Zeitschrift für Politik. – 1933. – Vol. 22. – S. 73–91.
24. Schmidt Richard. Grundriss der Allgemeinen Staatslehre oder Politik. – Stuttgart, 1938.
25. Spahn Martin. «Vorspann», in: Politisches Kolleg, Hochschule für nationale Politik / Vorlesungsverzeichnis 1922/23. – Berlin. – S. 3.
26. Struve Walter. Elites Against Democracy. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890–1933. – Princeton, 1973.
27. Wagner Bernd. Rechtsextremismus und kulturelle Subversion in den neuen Ländern. – Berlin : Zentrum demokratische Kultur, 1998.
28. Walker Mark. Nazi Science. Myth, Truth, and the German Atomic Bomb. – New York : Plenum Press, 1995.

Джордже ПОЕДЕ

К теории «политической проблемы». Что такое есть «проблема»?

Теория проблемы находится в центре любого современного эпистемологического построения; занятие раскрытием специфики проблемы в научном творчестве или в общественно-политической жизни объясняется разнообразием фундаментального значения теории проблемы: логическое, эпистемологическое и прагматическое. Необходимость разработки социальной проблемы определяет структуру политического познания. В отличие от научной проблемы, политическая проблема несет отпечаток идеологий.

Ключевые слова: *эпистемологическая проблема, типология проблем, формальные методы анализа проблем, тематическое поле, понимание, интерпретация, идеология.*

Ответ на вопрос «что такое проблема?» встречается с многочисленными трудностями, как по причине отсутствия самого концепта проблемы, так и ввиду зависимости содержания и формы проблемы от данной эпистемологической ситуации. В своей работе, посвященной анализу идеи «эпистемологической проблемы» [13], Василе Тоню (Vasile Tonoiu) считает «грубым» сам вопрос, если последний не выражает «вторичную наивность» или интенцию придать термину техническое и критическое значение.

В обширной литературе, посвященной проблеме, чаще всего представлены работы, сделанные в рамках логического и лингвистического подхода в связи с разработками логики интеррогации, или эротетики. Продолжая первые попытки разработки эротетики в румынской литературе, начатые Эуждениу Сперанция, логик Петру Ботезату описал теоретические и прагматические рамки эротетики [6, 11].

Термин «проблема» появляется у Демокрита, встречается у Платона и Аристотеля, является предметом размышлений Св. Августина, Декарта, Лейбница, Канта и др. Термин происходит из древнегреческого и означает «предчувствовать», «предусматривать». «Проблема» определяет своеобразное содержание человеческого познания, имеющее неэмпирический статус. Поэтому теория «проблемы» составляет ядро любой современной гносеологии и эпистемологии. Путем познания мы решаем проблемы, ищем решений; через действия мы преодолеваем, обходим, отстраняем или же избегаем трудностей. От Аристотеля до наших дней повторяется, что любое, не являющееся ответом на вопрос, познание не есть познание. Мышление можно концептуализировать как диалог, характеризующийся игрой между вопросами и ответами, известным и неизвестным, между одним познанием и другим, еще не имеющимся.

В основном, «проблемой» были названы те вопросы, на которые у спрашиваемого нет прямого, всегда применяемого ответа, иными словами, нет формулы или алгоритма для производства ответа. «Проблема» относится к наличию в поле знания неизвестных, от определения которых во многом зависит прогресс знаний. Осознание какой-либо проблемы и необходимости ее решения является отправной точкой любого научного исследования. «Наука, подчеркивал Макс Вебер (Max Weber), не имеет оснований, а ее методы не прогрессируют иначе чем через постановку и

решение проблем, относящихся к фактам». Критикуя методологические противоречия, вовлеченные в позитивистскую концепцию науки, Вебер привел мысль о том, что «любой научный объективный анализ общественной жизни» непременно требует «проблемных точек зрения», в зависимости от которых возможно проводить, эксплицитно или имплицитно, сознательно или бессознательно, отбор становившихся предметом исследования «общественных проявлений» [14, с. 220–221]. Подобным образом, Марио Бунге (Mario Bunge) подчеркивал значение проблемы в научном исследовании. Бунге считал, что большая часть исследования заключается либо в управлении набором предложенных проблем, либо в критическом анализе фрагмента познания, либо в изучении нового опыта в свете уже известного.

Научное творчество имеет своей исходной точкой выявление проблемы. Оно продолжается построением релевантной для действительности теории. Следовательно, «проблематизирующее отношение является характерным признаком любой рациональной и критической деятельности», а «прогресс знания заключается в постановке, классификации и решении новых проблем» [12, с. 165].

Поставить проблему – значит задать вопрос на основании объективных данных. Задать вопрос – значит дать вразумительное выражение переживанию, однако, не всякое вопросительное предложение имеет статус проблемы. Являются проблемами те вопросы, для которых нет доказуемого ответа. Наконец, проблемы возникают на основании объективных данных.

Лучян Блага (Lucian Blaga) определил «проблему» как «совокупность сложных духовных действий, выражающих отношение к ряду объективных данных» [2, с. 101]. Иными словами, проблема является сложным актом сознания и познания. Блага считал теорию проблемы настолько важной, что посветил ей особый раздел, названный им «логикой проблемы».

Объем имеющейся в настоящее время литературы по вопросу проблемы объясняется многозначным и фундаментальным значением теории проблемы – логическим, эпистемологическим, прагматическим. Вполне обоснованно считается, что не только предмет изучения и методы индивидуализируют различные области человеческого знания, но прежде всего такие вопросы, как «Что спрашивается?», «Как спрашивается?», «С какой целью?», «Каким способом?», «Каким образом решаются про-

блемы?». Ответы на эти «почему познания» позволяют понять границы между разными научными дисциплинами, между политологией и другими общественными науками; таким образом, «не действительные отношения между предметами являются принципом разграничения разных научных разделов, а концептуальные отношения между проблемами» [14, с. 146]. Очерчивание, выяснение и объяснение теории политического познания, или политической эпистемологии, во многом зависит от разработки стройной теории политической проблемы в более широких рамках теории общественной проблемы.

Логическая структура и типология проблем

Лучян Блага разграничивал в корпусе проблемы условия ее постановки и разрешения. Внутри первой составляющей Блага различал «охват проблемы», состоящий из совокупности объективных данных; «внешнюю сферу проблемы», называющую мыслительное содержание, сопутствующее отношению к объективным данным, дающим духу возможность постановки проблемы. Духовное содержание, сопровождающее саму проблему, управляет процессом проблематизации. Оно является более или менее решающим в определении решения [2, с. 107].

Л. Блага применил свою концепцию логической структуры проблемы к сравнительному анализу философской и научной проблемы, указав на все логические последствия, вытекающие из этих двух способов проблематизации. Логическая структура проблемы в представлении Блага делает возможным анализ имеющейся связи между составляющими корпуса проблемы. «Охват проблемы» и ее внутренняя сфера размыта или точно определяют проблему.

Через анализ логической структуры проблемы Л. Блага четко выявил тесные связи, существующие между вопросом и решением; способность самой проблемы указывать направление ответа; зависимость самой проблемы от концептуальных рамок ее собственного анализа, от вовлеченных философских данностей ее предполагаемых пресуппозиций, то есть, проблематичен характер самой проблемы как таковой. «Своей зависимостью от данных, знаний, норм и имеющегося теоретического инструмента, на основании которых она выстраивается, проблема их преодолевает, тем самым объявляясь как «нарушение глобального равновесия и когеренции,

свойственных исходному состоянию» [13, с. 56]. Если проблема не получает ответа в тех теоретических рамках, у которых она возникла, следующим этапом является формулировка новой рабочей гипотезы, на основании новых направляющих, реорганизующих и придающих иное значение имеющимся данным. В перспективе моментов становления теории или ее этапов постановка проблемы обозначает вовлечение ее в состояние исследования, ее «запуск» и появление новой эпистемологической ситуации.

Соединяя методологическую тему «горизонтов», под которой подразумевается целостность аспектов мыслимой теории не как отдельные модели, а как наличествующие во всех ее частях величины, с темой этапов построения теории, В. Тоною вводит различия степени между проблемами. Так, он говорит о следующем: о проблемах – предварительных решениях, являющихся частью данных и норм исходной ситуации [13, с. 58]; этот вид проблем имеет эвристическую функцию и является составляющим парадигмы дисциплины, служа решению подобных проблем. Другим типом проблем являются новые проблемы, по-настоящему задействующие исследование, решение которых имеет результатом изменение эпистемологической ситуации, приводя к радикальным изменениям в имеющейся концептуальной и операционной системе, в пресуппозициях проблем.

В плане более углубленного логического анализа проблемы, в настоящее время проводится разграничение между «тематическим полем», «эпистемой» в терминологии М. Фуко (M. Foucault), «парадигмой», согласно Т. Куну (Th. Kuhn), «методом» в терминологии Э. Морэна (E. Morin) и «проблемой». Термин «поле», все более часто использующийся в наши дни, обозначает область, действительное или идеальное пространство, ограниченное и находящееся в состоянии постоянной реконфигурации и в тесной связи с разными вовлеченными уровнями и структурами, прежде всего временными.

Постановка проблемы есть извлечение фрагмента из тематического поля, начертание горизонта соискания, установление цели, которую необходимо достичь. Для постановки проблемы и для начала ее разрешения необходимо также наличие теоретических рамок, «группы имеющихся знаний» по терминологии А. Шютца (A. Schütz). Таким образом, «природа теорий и моделей тесно связана с природой поставленных и порождаемых ими проблем» [4, с. 15–16].

Перси Коэн (Percy Cohen) считает, что каждая наука содержит множество проблем. Среди них выделяются «центральные проблемы», вокруг которых вращаются все остальные, и совокупность которых составляет своеобразие данной дисциплины. Например, для социологии центральной проблемой является проблема «социального порядка». Основной проблемой политической науки является коллективное существование, сосуществование людей и организация этого сосуществования. Так или иначе приложенная к проблеме социального порядка, неся большую философскую нагрузку, проблема коллективного существования людей трактовалась и трактуется либо холистически – что выявляет системные признаки политики – либо индивидуалистически, как в теории социального действия Макса Вебера (Max Weber), подчеркивающей значение понимания мотивов поведения. Оба подхода к центральной проблеме политики предлагают разные методы объяснения характерных черт социального порядка и отношения между индивидуумом и коллективом; более того, оба предлагают и разные пути разрешения проблемы. Проблемы индивидуума (индивидуумов) решаются иными путями и способами, нежели проблемы коллективные.

Для общественных наук, вообще, и для политических наук, в частности, наличие проблем относится к необходимости обеспечить исследованию методологическое указание и гарантировать некую рациональность путем включения момента проблематизации. Если «научный факт или событие» имеет смысл лишь в меру своего разграничения, идентификации, конструкции, обозначения и проблематизации, разработка проблемы появляется как основной момент для начала и проведения исследования. Однако фрагментации тематического поля через разграничение и определение проблемы не свойственна неподвижность, а наоборот, подвижность, возможность смещения, что произошло в великих сдвигах при развитии наук. Само тематическое поле уточняется путем разнообразия форм, получаемых проблемами. Тематическое поле нельзя отождествлять с эпистемологическим полем проблемы. Вовлеченные Л. Блага в анализ философского сознания темы и мотивы могут быть изъятые из контекстов их применения; они порождают бесконечно широкие горизонты и могут быть определены, подобно категориям, как «центры проблематической пропульсации». Проблемы преобразуют темы и мо-

тивы в конечные рабочие задания, для которых разрабатываются составляющие дискурсы и подходы [13, с. 48]. Возвращаясь к установленному Л. Блага различию между темами, мотивами и проблемами, В. Тоноу приближает первые два, по их способности производить виртуальное, к значению идей у Канта или к значению языка. «В практике, темы всегда стоят под напряжением частных вопросов, «поставленных на сцену» в контекстуальных концептах, в том числе через дискурсивные стратегии, придающие им особое лицо» [13, с. 49]. Также, В. Тоноу конкретизирует сказанное, ссылаясь к способу возвращения старой эпистемологической темы в способности науки путем ее конверсии в проблему: «каким образом возможны априорные синтетические суждения?».

Проблема не может принимать случайную форму. Она определяется на основании объективных данных и в концептуальных рамках, при отсутствии которых проблема не может получить значимой формулировки. М. Фуко и Г. Башляр (Gaston Bachelard) подчеркивают зависимость любой проблемы от эпистемологических рамок, имеющих свои ограничения.

Данные проблемы включают, или в ее охват входят, единицы эмпирического, идейно-спекулятивного, онтического, когнитивного, оценочного, практического порядка. Эти единицы являются точкой отчета. С другой стороны, необходимо наличие принятых истин – фактической, ценностной и категориальной природы, – а также имплицитных и эксплицитных предположений. В корпус проблемы открытый входят преследуемые цели или место. Принятые первоначальные тезисы, пресуппозиции, общие правила не переступают границ эпистемологического поля. Формулировка новой проблемы ставит поле под знаком дискуссии ибо направляет рефлексии на самоисследование. Эпистемология не определяется более как исследование над приобретенным дискурсом, характеризуемым своей логическо-лингвистической систематичностью и своей нормативностью. Благодаря своей способности обновления через формулировку новых правил, норм, оснований она строится как момент исследования.

Первичные тезисы во многом определяют варианты возможных ответов и самой формы проблемы. Т. Кун считает, что сама проблема прямым образом зависит от действенной парадигмы [8]. Промежуточные идеи, к которым исследователь порой обязан прибегать для приближения к реше-

нию, специально с этой целью выстроенные гипотезы и прочие идеи, presupпозиции являются элементами, доказывающими сложную структуру самой проблемы и ограниченный характер строго логической перспективы анализа.

С точки зрения структуры проблемы можно сказать следующее: 1) любая проблема находится в эпистемологическом контексте, определяющем в широком смысле форму первичных тезисов; 2) каждая проблема имеет свою субъективную, индивидуальную или коллективную стороны, конкретизирующиеся в верованиях, структурах ментальности, опытах, накладывающих свой отпечаток на звеньях, опосредовавших прыжок из сферы интеллектуального решения в сферу применения; 3) объективная сторона проблемы определяется тематическим полем, в котором появляется конкретный предмет интеррогации; 4) проблема является актом сознания, который, подобно любому другому акту, проходит во времени, отмечая вхождение в поле логичности. На пути от постановки проблемы до ее решения встречается целый ряд теоретических и практических трудностей. Любое интеллектуальное усилие стремится превзойти эти трудности для достижения решения.

Существуют проблемы, не нашедшие своего решения, несмотря на вековые попытки такого, однако, это никак не умалило их значения. Сравнительно закрытая, ограниченная структура проблемы, промежуточные идеи, возникающие в процессе разыскивания решения, имплицитная теория, подлежащая под любой проблемой, делают из ее структуры сложную, приводящую к недоразумениям задачу. Если осознание наличия проблемы не является делом случая, значит, необходимо объять мышлением породивший проблему мир, находящийся в состоянии постоянной работы. Каждый новый взгляд на старую проблему обозначает в основном новую перспективу. Это замечание верно относительно эпистемологии, тем более, что преобладание точки зрения логико-лингвистического критицизма, при всех ее удачных построениях, осуждает, как неэпистемологические, любые попытки, выходящие за пределы строго нормативных оправданий, лишенных какого-либо значения для сферы общей эпистемологии. Релятивизация эпистемологических позиций ведет косвенным образом к признанию того, что любая эпистемология включает в себя presupпозиции лингвистического, психологического,

исторического порядка, определенное понимание человека и его отношений с миром. Однако, именно общественные науки являются науками, делающими возможным объяснение таких пресуппозиций, так как они являются источником прямой или косвенной информации об обществе и человеке как действительном субъекте процесса когнитивного приближения действительности и производства науки, независимо от ее области. Интеграция общественно-гуманитарных наук имеет в качестве последствия новую концепцию эпистемологии; эпистемология перестает быть теоретически экспериментальной наукой, а становится во многом вмешательством, «приготавливающим, эксплицирующим, ориентирующим научную практику, а не дополнением внешних самостоятельных истин. (...) эпистемологические темы и проблемы объявляются тогда как связи демонстративного вида между вопросами, касающимися наук, и политическими, моральными, религиозными и прочими ценностями, представленными как выводы» [13, с. 68]. С этой точки зрения важнейшее значение имеет концепция о проблеме, предложенная Ж. Делезом (Gilles Deleuze). Делез считает, что поиск решения проблемы выстраивает новую теоретическую ситуацию, являющуюся новой основой для новых вопросов, углубляющих дальнейший анализ уже существующей проблемы. Вопросы порождают бесконечное количество проблем.

Понимание специфики социального вопроса пользуется в наше время рядом идей, происходящих из обоснованной А. Шютцем (Alfred Schütz) феноменологии быта. При этом, прежде всего мы имеем в виду концепты «биографической ситуации» и «научной ситуации». Занимаясь положением или ситуацией исследователя по отношению к предмету своего исследования, независимо от интересующей области его работы, Шютц настаивает на «специфической системе мотиваций и требований», определяющей поведение исследователя. Шютц считает, что в основном система исследования не организуется в зависимости от биографической ситуации исследователя, а от «научной ситуации». Последняя включает следующее: «состояние науки в данный момент, процедурные правила, по которым действуют в данный момент, правила контроля и верификации решения» [9, с. 84]. После определения научной проблемы, проблема становится определяющей для установления того, что является важным для данной науки, и применяемых концептуальных рамок.

Способы анализа вопросов

Более часто используемыми способами анализа являются логический и эпистемологический. Петре Ботезату (Petre Botezatu) приурочивает к этому лингвистический анализ тройной перспективы – грамматической, семантической и прагматической.

В логическом анализе проблемы основной является ее действительность или недействительность. Возникает вопрос правильной или неправильной постановки проблемы. С этой точки зрения мы можем задаться вопросом о том, насколько зависит «недействительность проблемы» от несоблюдения критериев действительности вопросов, и насколько от метасистемных признаков дискурса или от пресуппозиций, существующих в изначальных данных. П. Ботезату наметил тематические рамки эротики, или логики вопроса, сформулировал типологию вопросов, условий действительности. Он проводит этот анализ тройным подходом: синтаксическим, прагматическим и семантическим [3, с. 152–176].

Существует несколько формальных моделей анализа проблемы: 1) логическая модель, при которой проблема должна предоставлять вывод из достаточной гипотезы; гипотеза является союзом предварительных предпосылок; 2) реляционная модель, в которой проблема является функцией множества; 3) кибернетическая модель, где проблема является черной коробкой с множеством входов и выходов. Все модели являются моделями формального анализа, малопродуктивными в исследовании того, что можно лишь неточно и неопределенно назвать политической проблемой. Однако, учитывая фундаментальный смысл политики – фундаментального бытийного состояния человека, выражающего его особый способ пребывания вместе с другими – можно задаться вопросом, имеют ли, в случае политических проблем, составляющая субъекта и субъективная сторона вопроса то же значение и релевантность, что и предмет, и, соответственно, объективная сторона вопроса. Политика не существует и не имеет смысла без людей. Она поддерживается точно теми же способами, которыми возникает: путем познания и совместного действия и в их одновременном различии. Возможно, что благодаря именно этой особенности политики чувство и осознание политического вопроса может порождать ту столь желаемую в теоретических дисциплинах данной области трезвость духа.

В теории политической проблемы наш подход имеет в виду отдельную трактовку проблем и трудностей, а также неподдерживание любой попытки представить решения какой-либо проблемы как безусловные истины, как это довольно часто бывает. Лишь проблемы могут иметь решения; трудности – нет. Последние можно лишь превзойти, отклонить, избежать, умалить или увеличить; они являются источниками формулировки ряда вопросов.

Политические проблемы – это проблемы, касающиеся сосуществования и организации совместного сосуществования людей; они выражают занятие целого самим собою, поддержкой собственной когерентности (связности). Политические проблемы касаются этого частного особого человеческого интереса, несводимого к другим интересам, являющимися предметами других общественных наук. Они возникают всегда и везде, где осуществление какой-либо цели предполагает сотрудничество с другими.

Ж. Делез и критика традиционного подхода к проблеме

В традиционных диспутах относительно проблемы стоят вопросы, касающиеся концептуализации и отношения между общим и частным. Делез проводит радикальную критику этого отношения. Во-первых, он отказывается от отождествления проблемы с вопросительными предложениями. Любая проблема может быть переведена в вопросительные предложения, изменяя ее лингвистическую форму, однако не всякое вопросительное предложение является проблемой. По своей природе, проблема выходит за рамки простой пропозициональной формы. Делез выступает против лжеконцепции о проблеме, являющейся, с немногочисленными исключениями, доминирующей до наших дней. Он призывает к отказу от моделирования проблемы и вопросов по образу и подобию предложений, служащих или могущих послужить в качестве ответов.

Диалектика является искусством формулировки проблем и вопросов, однако она теряет свою силу тогда, когда превращает проблемы в вопросительные предложения. Поступая таким образом, «мы теряем из виду основное – генезис акта мышления, практику способностей» [5, с. 242]. Интеррогация представляет собой способ расчленения, уменьшения проблемы, способ ее представления опыту и сознанию, согласно считающимися различными ситуациями ее решения. Интеррогация

расчленяет проблемы и вопросы, далее реконструируя их согласно предложениям общего эмпирического сознания, т. е. согласно действительности простой доксы (верования, общего мнения). «Проблемы предполагают составляющие и присуждающие в своих символических полях действия» [5, с. 224].

Делез особо ценит концепцию Лейбница, его четкую интуицию того, что проблема переходит за пределы пропозиционной формы, являя собой нечто существенно иное. Несмотря на тот факт, что проблема делима на вопросительные предложения, проблема более комплексна и формулируется такими наречиями и союзами, как зачем? С какой целью? При каких обстоятельствах? Проблема не является ни вопросительным предложением, ни суммой таких предложений. Она является ментальным процессом, при котором ее смысл постепенно пополняется. Лейбниц четко утверждает, что именно отличает проблему от предложения: «целый ряд событий, способов и обстоятельств, при которых предложения находят свой смысл. Однако, эти события – идейного порядка, они обладают иной, более глубокой природой, нежели действительные события, определяемые ими в порядке решений» [5, с. 250]. Развивая элементы концепции Лейбница, Делез уточняет, что смысл проблемы выстаривается путем выяснения, уточнения, развития фактов, в процессе выяснения того, что обозначается сознанием. Так, смысл становится понятен в самой проблеме, в ее структуре и трансформациях. Интенционал постоянно модифицируется в теоретическом поле, в котором он очерчивается. В перспективе развиваемой Делезом концепции решение проблемы является последствием пополнения смысла, и наоборот. «Проблема или смысл являются одновременно местом первичной истины и источником вторичной истины [5, с. 145].

Проблемы возникают как идейные объективности, наделенные собственной достаточностью, и предполагают образующие действия и действия-вклады в символические поля. Поэтому истина и ложь не относятся исключительно к решениям, а прежде всего, влияют на проблемы. «Решение имеет свою собственную надлежащую истину, в зависимости от проблемы, на которую оно дает ответ; а проблема имеет всегда то надлежащее ей решение, которое ей полагается в зависимости от ее истины или лживости, т. е. от ее смысла; (...) решение вытекает обязательным

образом из выполненных условий, при которых проблема определяется как проблема, из имеющихся у нас способов и условий для ее постановки» [5, с. 44–45].

Каковы способы определения лжепроблем? Делез перечисляет среди них следующие: неопределенность, сверхопределенность, глупость, т. е. неспособность составить, понять или определить проблему как таковую и т. д. Он считает, что «внутри проблем происходит порождение истины, производство истины в мышлении. Производство истины и лжи путем проблем является единственным способом серьезного истолкования выражения «истинные и лжепроблемы» [5, с. 44–45].

Вписываясь в перспективу анализа, предложенную Делезом, Барбара Скарга (Barbara Skarga) считает такую перспективу «настоящей Коперниканской революцией». В то же время, однако, она считает нужным отметить, что сформулированная еще Аристотелем в своей *Метафизике* мысль, согласно которой для понимания проблемы основным является выяснение явления предвосхищения-антипации, перцепции или рецепции, все из них имманентные истории проблем» [10, с. 47].

Еще не ясно, какого типа исследования необходимо проводить и как именно их надо проводить для установления того, является ли проблема истинной или ложной. Все осложняется, если принять концепцию Карла Поппера (Karl Popper) о познании как процессе исключения ошибок критическим путем, а не как бесконечного накопления истин.

Из анализа Делеза мы не узнаем, каковы способы продуцирования истины и лжи путем проблем, а получаем перечисления разных факторов, влияющих на запуск психологических, логических и социокультурных механизмов, способных продуцировать истину и ложь путем проблематизации и проблем.

Делез предлагает и осуществляет анализ проблемы в новой перспективе, прибегая к исследованию акта мышления таким, каким он является данным в опыте.

Для теории проблемы представляют также интерес идеи и предпосылка, от которых исходит Мишель Фуко в своих генеалогиях познания. Здесь мы имеем в виду особенно предпосылку, согласно которой в любом обществе производство дискурса контролируется, выбирается, организуется и распределяется рядом процедур, во избежание его (дис-

курса) подавляющей материальности [7, с. 15]. Среди процедур Фуко перечисляет исключение, запрещение – привычная форма исключения – табуирование – предмета объекта, обстоятельства и пр. – разделение и отклонение. Основными концептами, задействованными в анализах Фуко, являются «желания» и «воля к истине». Воля к истине прячет в себе волю к власти. Тесная связь между волей к истине и волей к власти раскрывается институционной поддержкой и дистрибуцией воли к правде, поддержкой постоянно обновляемых сетями педагогических связей, систем книг, библиотек, научных обществ, лабораторий, то есть принудительными и довлеющими силами [7, с. 22–23], часто ускользающими от сознательного контроля. Если воля к научной истине представляется М. Фуко как выражение желания новой формы истины, высказанного через предметы, к которым она относится, через вовлеченные техники, выдвигающие определенную позицию, через некий взгляд, являющийся функцией познающего субъекта, в настоящее время освобожденная от власти воля к истине остается подчиненной желанию. Если это обстоит именно так, тогда согласование желаний становится еще более сложно осуществимым вне помощи разума. Разум и признание различных форм рациональности необходимы именно для достижения возможного согласия.

Релевантность общей теории проблемы для теории политической проблемы

Сочетая логический, эпистемологический и лингвистический подходы, каждый из которых преобладает в разных видах проблем, можно более точно понять комплекс аспектов, возникающих в процессе исследования политической проблемы.

Политическая проблема будет иметь такую же логическую структуру, как любая проблема; среди данных проблемы мы встречаем те же отношения зависимости и взаимодействия, которые свойственны любой другой проблеме; подобно любой проблеме, политическая проблема подвергается разным типам анализа – логическому, эпистемологическому, лингвистическому. Относительно политических проблем ясен тот факт, что они не являются ни исключительно вопросами информационного характера, ни касающимися исключительно аспектов поведения людей;

не являются ни историческими проблемами – типа «Карл Первый был королем Румынии до Карла Второго», – ни проблемами научного типа – «является ли атом частицей материи?», – ни простым использованием естественного языка. Политические проблемы не являются также вопросами философской рефлексии. После перечисления всех этих отличий необходимо согласиться с Веллдоном (Welldon), утверждающим, что «не удивляет то, что еще не было найдено ни одного ответа на политические проблемы, ибо по своей природе они делают невозможным найти какой-либо ответ. Спрашивать, были ли правы Гоббс, Гегель или Маркс, похоже на вопрос, какие аксиомы являются правильными – Эвклида, Риманна или Лобачевского» [15, с. 36]. О чем говорит такая констатация? Прежде всего, о том, что проблемам математическим, также как и проблемам политическим, не соответствует какое-либо строго фактическое содержание. Иными словами, отношение проблемы к ситуациям и событиям мира является одноприродным и одного уровня с отношением теории к постигаемому путем познания миру. Понятия научной, философской или политической проблемы ставят нас на высший теоретический уровень познания, идеализации и моделирования явлений мира.

Это не означает, что политические проблемы и их решения лишены какого-либо практического значения или что у нас нет никакого способа доказать, что какое-либо решение является более правильным или желаемым в определенной ситуации, чем другое. Этот вопрос обращает внимание на значение универсальности найденных для проблем решений. Стало само собой разумеющимся фактом то, что в отношении зависимости от универсального характера решений научных проблем проблемы политические приговорены лишь к частному индивидуальному значению. Однако, развитие научного познания расслабляет это требование, ограничивая значимость научных решений статусом частных случаев. Если учитывать пространственно-временные рамки, к которым относятся явления природы и политики, как сущностные внутренние данные этих явлений, можно сделать заключение, что различие между научными проблемами и проблемами политическими не является различием существенным, видовым, а скорее состоит в отсутствии адекватного набора теоретического инструмента. При желании теоретизирования политических проблем можно себе представить, как и в любой другой

области, систему предложений о политическом мире, предположений, которые могут быть поддержаны в свою очередь другими людьми, и результаты которых могут быть проверены любым исследователем, такие как, например, концепция капитализма и его эволюции, разработанные Максом, Вебером или Жаном Бешлером (Jean Baecheler) [1, с. 126–128]. Последний предлагает интересное новое объяснение западному капитализму. Он отождествляет западный капитализм с западной цивилизацией. Конечное объяснение развития экономической деятельности капиталистического типа на Западе – разница между однородностью культурного пространства и плюрализмом политических единиц-союзов. Экспансия капитализма берет свое начало во внутренней политической анархии пространства Запада, т. е. в наследии феодального порядка.

Все эти теории бросают свет на очень сложную и разнообразную в своих проявлениях действительность. То, что теряется из виду в политических исследованиях, – это звенья, через которые проходят от теории к действительности мира. Думается, что в этом переходе основную роль играет опосредствование, медиация, понимание, интерпретация. Интерпретация понимается, как у Поля Рикера (Paul Ricoeur) как исходная точка, сопровождающая экспликацию, и как конечная цель познания. Эта концепция представляется существенной для сферы политического и является одной из необходимых осей любого социального исследования, наряду и вместе с экономической и культурной или символической осями. Добавим, однако, что в отличие от теоретизации и экспликации, медитация или рефлексия, вовлеченные в качестве пресуппозиций в общественных науках, и обязательные составляющие размышления возможны в универсуме дискурса, заданного науками как результата проведенных другими исследований. Именно этот факт связывает проблему с парадигмами.

Если возможно определение любой проблемы как существенное явление научного познания, как логическое, лингвистическое, культурно-социальное явление, в случае политических проблем, их социальный аспект связывает нас с идеологиями.

То, что мы с точностью знаем о политических проблемах, – это тот факт, что у нас нет применяемых независимо от пространства и времени формул, способных решить этот тип проблем. Результативной для анали-

за политических проблем представляется идея избегания, по возможности, отстранения проблемы от ее решения и от референциала, для того, чтобы иметь возможность поставить проблему в логарифм автоматических функций.

Список источников

1. Baecheler J. Les origines du capitalisme / J. Baecheler. – Gallimard, 1991.
2. Blaga L. Despre conștiința filosofică / Lucian Blaga. – Timișoara : Editura Facla, 1974.
3. Botezatu P. Perspective logico-filosofice / Petre Botezatu. – Iași : Editura Humanitas, 1989.
4. Cohen P. Modern Social Theory / Percy Cohen. – London : Heineman Educational Books Limited, 1968.
5. Deleuze G. Diferență și repetiție / Gilles Deleuze. – 1992.
6. Erotetica – logica întrebărilor. Principii și aplicații / Petre Botezatu / Interpretări logico-filosofice. – Iași : Editura Junimea, 1982. – P. 152–178.
7. Foucault M. Discurs despre discurs / Michel Foucault. – Eurosong & Book, 1998.
8. Kuhn T. Structura revoluțiilor științifice / Thomas Kuhn. – București : Editura Științifică, 1974.
9. Schütz A. Le chercheur et le quotidien. Phénoménologie des sciences sociales / Alfred Schütz. – Paris, 1987.
10. Skarga B. Les limites de l'historicité. Continuité et transformations de la pensée / B. Skarhe. – Beauchesne, 1997.
11. Speranția E. Remarques sur les propositions interrogatives. Project d'une «Logique du problème» / Actes du Congrès International de Philosophie scientifique. – Paris : Sorbonne, 1936. – P. 18–28.
12. Studies in the Foundations Methodology and Philosophy of Science / editor Mario Bunge. – Berlin, Heidelberg, N. Y. : Springer-Verlag, 1967.
13. Tonoiu V. Puncte de reper în structurarea ideii de problemă epistemologică / Epistemologia științelor sociale. – București : Editura Politică, 1981.
14. Weber M. Essais sur la théorie de la science / M. Weber. – Paris : Plon, 1965.
15. Welldon H. The Language of Politics / H. Welldon. – 1998.

Джордже Позде

ДО ТЕОРІЇ «ПОЛІТИЧНОЇ ПРОБЛЕМИ». ЩО ТАКЕ «ПРОБЛЕМА»?

Теорія проблеми знаходиться в центрі будь-якого сучасного епістемологічного дослідження; заняття розкриттям специфіки проблеми в науковій творчості або в суспільно-політичному житті пояснюється різноманітністю фунда-

ментального значення теорії проблеми: логічне, епістемологічне і прагматичне. Необхідність розробки соціальної проблеми визначає структуру політичного пізнання. На відміну від наукової проблеми, політична проблема несе відбиток ідеологій.

Ключові слова: епістемологічна проблема, типологія проблем, формальні методи аналізу проблем, тематичне поле, розуміння, інтерпретація, ідеологія.

George Poede

ON THE THEORY OF «POLITICAL PROBLEMS».

WHAT IS A «PROBLEM»?

The theory of the problem is at the heart of any modern epistemological construction, occupation specific disclosure issues in scientific work or in public life due to a variety of fundamental importance to the theory problem: the logical, epistemological, and pragmatic. The need to develop social problems determine the structure of political cognition. In contrast to the scientific problem, the problem is the imprint of political ideologies.

Key words: an epistemological problem, types of problems, formal methods of problem analysis, thematic field, understanding, interpretation, ideology.

Arkadiusz MODRZEJEWSKI

The Importance of Epistemological Discussion about Truth in Political Science

The article discusses the role and importance of Epistemological Discussion in finding the truth in political sciences. Particular attention is paid to the concepts of truth and the ability to find and fix the truth in politics. Political truth is investigated in terms of both concepts of realism and from the standpoint of scientific schools of idealism, which constitute an important component of modern theories of philosophy of politics. The article also examines the question of the relationship between truth and experience as a criterion and verifier of scientific assumptions.

Key words: philosophy of political science, conceptions of truth, epistemology

The question about the truth in political science does not seem to be extraordinary. For ages methodologists and philosophers have been pondering over the question whether we aim at truth during cognition. One issue still remains current – whether scientific knowledge similarly to common-sense knowledge can be considered from the point of view of truth. Is the truth the aim of scientific cognition? In this case the answer will not be unambiguous. It depends on the philosophical principle with which the philosopher identifies himself. If he tends towards classical philosophy, cognitive realism and objectivism, then he will be convinced that the truth is a proper and ultimate aim of science. He can represent naïve cognitive optimism when he recognizes that science does not aim at the truth but in principle the scientific knowledge is true knowledge. He can, under the influence of skepticism, reject the optimistic vision and focus on aiming at the truth as an objective which is so real that it is unreachable for scientific cognition. However, the more he tends towards cognitive relativism, the more he will associate it with the relative theory of science or with methodological instrumentalism or operationalism, and then truth will be defined within the framework of idealistic utopia or as an obstacle hindering the progress in science [3, p. 283].

Realism means affirmation of the objective truth as the aim of scientific cognition. According to the realists scientific theory is only valuable when it is true, i.e. it corresponds with reality. False theories are both worthless and useless. They believe that if a theory is real, then it is applied to reality always in the same manner, regardless of the fact whether it is tested in experimental conditions or beyond them. Theories cannot be only useful tools serving to establish relations between the sets of observational tasks. They have to be in accordance with reality and it means that they are to describe and explain facts which exist in a real world. All theories which do not correspond with the facts are regarded as false. Realism assumes transcendental reality existing regardless of cognitive entity. The objective of science is to describe and explain the reality in an appropriate manner. On the contrary, false theories distort the image of reality [4, p. 54].

Another attitude is represented by instrumentalists, for whom useful correct theory does not mean a real theory. They think that the aim of a theory is not to reflect the reality. They have to be effective tools of observations of reality and to be more precise, the tools of implementing relations between observational sentences concerning various situational sets. Situational sen-

tences describe the real world. However, the descriptions of systems composing of theoretical statements do not concern the real world. Instrumentalists do not measure the correctness of the theory by means of its truthfulness but by its usefulness. Even if a theory is false but if it allows precious observations and predictions, it may be considered valuable. Since a theory does not have to be true but useful, many theories can prove useful interpreting the reality in various ways. It leads to the affirmation of epistemological relativism. The principle of absolute and objective truth is replaced by the principle of relative «truth», and in consequence we can discuss not one real model of reality but various truths within the framework of various conceptual systems. That is why these theories are not divided into true and false or into more or less true, relatively false, but into more or less useful [4, p. 51].

This discussion is mainly conducted on the basis of the philosophy of natural sciences; nevertheless it also concerns social sciences and humanities to the same or even greater extent [8, p. 37–44]. Here two extreme approaches can be encountered: affirmation of objective and absolute truth as the aim of humanistic cognition and relativism indicating the variety of equal interpretative stance. The choice of one of these approaches determines the methodological approach which is expressed by defining a specific scientific objective, a choice of scientific tools and ways of conducting research.

The dispute whether the ultimate objective of science is truth will certainly remain unsettled. The supporters of one or the other option will continue to present new arguments in favour of their stance. However, the answer to the question whether the truth constitutes the objective of science does not mean the end of the discussion. On the contrary, it leads to a new problem, namely what is the truth? In the sub-sections below three most significant concepts of truth will be presented: 1) classical (common-sense) also known as correspondence; 2) subjectivizational and 3) coherence.

In a classical theory of truth, the truth is discussed on two levels: a) ontological and b) logical, i. e. cognitive. The critics of this concept often omit the ontological aspect. However, this aspect is primary in relation to logical (cognitive) issues. Therefore, a proper understanding of a classical theory of truth can occur only when the considerations start from ontological issues and in a consistent manner they move onto the level of epistemological divagations [7, p. 289].

Truth in an ontological sense is included in the words of Thomas Aquinas: *ens et verum convertuntur*, which can be translated into: «existence and being true are changeable concepts». What originates from its own nature is true and so talking about existence we talk about the essence of being true. This formula is based on two ontological laws: law of identity and law of noncontradiction. Aristotle devoted his attention to these laws and developed them in a philosophically mature manner. In *Metaphysics* he tackled the issue of existence. Sometimes the authorship of the law of noncontradiction is mistakenly attributed to Aristotle. In fact this law was formulated many years before Aristotle by a Greek philosopher Parmenides. Both laws sound like tautology. Nevertheless, they constitute a foundation of cognitive realism and intelligibility of existence.

The first law (law of identity) states that: «being is being». In other words what is – exists. In case of analogous concretizing this law can be formulated in a following way: «being is what it is», «this Andrew is Andrew», «this table is the table», «this goat is the goat».

Second law, the law of noncontradiction, states that «being is nothing», that is if something is, it cannot not be at the same time. This law is understood in such a way that a concrete being cannot be itself and at the same time it cannot be its contradiction: «human being cannot be non-human being», «a hen is not non-hen», «a chair is not non-chair». In the same way it is not possible to be and not be at the same time or to exist as one thing and simultaneously be its contradiction.

If being is being and it is not what it is not, then it must be true in itself. Therefore, truthfulness constitutes a constructive feature of being. As a result, being is true [6, p. 175].

The foundation of truth is not our cognition but being – the subject of cognition which is real *per se*. Classical definition of truth called common-sense definition was formulated by Isaac ben Solomon (845–940) on the basis of Aristotle's considerations in *Metaphysics*. Isaac ben Solomon defined truth as «conformity of intellect (cognition) with being». This definition was specified by Thomas Aquinas stating that: *veritas est adequation intellectus et rei, secundum quod intellectus dicit esse, quod est, et non esse quod non est*, which is translated into: «truth is a conformity of intellect with being as long as intellect expresses that what is, it is and it does not exist what it is not».

The experience of being constituted *raison d'être* for Thomas Aquinas. It is the existence of being as it is which determined the truthfulness of cognition. That is why the definition is described as common-sense. Owing to common sense – *sensus communis* – we experience the reality as it is. This type of real cognition is common. In cognitive practice every person is guided by common sense aiming at truth about cognition. However, common sense disappoints and cognition turns out to be false. Therefore, scientific cognition cannot be based only on common sense [10, p. 51–52]. Some claim that it is the contradiction of common-sense vision of reality. A problem occurs; the problem of truth criteria, or determinants defining if a given cognition expressed in a judgment (statement) is true, i. e. in accordance with reality.

The following criteria can be distinguished from the criteria of truth in a classical expression:

- objective obviousness of being (neothomism);
- practice (pragmatism);
- metalanguage (Alfred Tarski, Karl Popper).

The objective obviousness of being cannot be mistaken with Descartes' understanding of obviousness. In an objective aspect it means the fact of the cognition of being, which is not a feature of recognizing intellect but the object which is recognized. Some Thomists believe that being includes its cognitiveness and as a result it supplied the recognizing object with all the conditions necessary for «undoubtedly certain and proportionally clear» cognition. It belongs to the nature of being (reality), which while being recognized forces the recognizing object to give its judgment on being. Etymology is in favour of this approach. Greek etymology of *λήθεια* (*aletheia*), which is translated as the truth, indicates nouns such as «unclosedness» and «the state of not being hidden». The criterion for the truth is simply being, which somehow «uncloses» itself before the recognizing object.

This optimistic cognitive realism would be possible to be accepted if all cognition expressed in statements was true. However, it is not the case. We know from the experience that falsehood which is the opposite of truth exists. Besides the set of true statements, there is also a set of false statements about reality. Therefore, from the scientific point of view this criteria is rather naïve and useless; similarly to the approach of positivists expressing the belief in infallibility of empirical cognition. While affirming classical definition of the

truth positivism rejects any criterion of the truth [1, p. 19–20]. It can be concluded that every observational statement is true which obviously contradicts the experience.

An interesting solution to the problem connected with the criterion of the truth in a common-sense aspect is pragmatism which Marxian philosophy also refers to. Pragmatists think that the truth confirmation, conformity to facts (reality), of the statement is its practical usefulness. Owing to the truth actions are effective. If a thought or a sentence «(now) it is raining» creates some actions such as taking an umbrella which protects against rain, then this thought or sentence can be considered as true because it has created a useful reaction to atmospheric phenomenon. However, if in case of «everyday life» the criterion can be considered as true, then in case of science it will not be applicable with the exception of so-called applied sciences whose truthfulness of statements is confirmed by practical usefulness (applicability).

It was Alfred Tarski – a Polish logician and mathematician – who was critical of classical theory of truth. He introduced the criterion of metalanguage, which aim is to state the truthfulness of a statement expressed in an object language which as a matter of fact is emanation of thoughts (cognition). Thanks to this the truth has become a subject of formal logic more than a subject of traditional epistemology and ontology [5, p. 99–100]. The pattern of using this criterion assumes:

Existence of a certain fact – judgment about this fact expressed in an object language – judgment about this fact expressed in a metalanguage and for example:

Fact: snowfall – object language: it is snowing – metalanguage: statement «it is snowing» is true if it snows.

In this notion the truth is still treated as conformity of cognition with reality. However, in contrast to realistic philosophy the truthfulness of cognition is not determined definitively; knowledge is considered within the framework of possibilities. The word «if», which appeared in the example above, is important. We do not deal with an absolute certain judgment about reality but we state that something can probably be true providing that this statement corresponds with facts. Obviously this problem can refer to «everyday life». However, from practical point of view it would have a reason for existence (raison d'être). But it works in case of theoretical cognition. Firstly, theory

is proven true only when it refers to facts. Secondly, it cannot be determined in an ultimate way whether a given theory is true. Karl Popper noticed that it is only assumed that a theory can probably be true and therefore «a gate» to its falsification is kept. The method introduced by Alfred Tarski corresponds with the principle of progressivism of science to a great extent. Truth is not identical to certainty. Truth as an aim of scientific cognition is aspired to but it is not equal to whether the aim has been reached or will be reached. What seems interesting from the point of view of science philosophy is the proposal of modification of classical theory of truth, especially verisimilitude and approximation theories.

Popper's verisimilitude, often treated as one of the forms of notion of approximation, assumes the existence of absolute truth. However, theories are not true in an absolute manner. They are more or less probable so they are closer or further from the truth. Therefore, it can be stated that they contain some partial truth. Owing to this, theories can be compared from the point of view of truthfulness. Every theory consists of a defined number of statements. Some of them are true and some are false. A theory is closer to truth when it contains a greater number of true sentences and fewer false sentences. The notion of verisimilitude assumes the development of science. Theories with a higher degree of verisimilitude replace weaker theories in which the number of true statements is lower and there are more false statements.

Some philosophers of science and epistemologists claim that the disadvantage of this notion is allowing the comparison of generally false theories, in which true statements appear. They believe that verisimilitude cannot be compared due to the fact that either of theories correspond with reality.

Another theory called approximation theory also refers to classical definition of the truth. It assumes the existence of absolute truth. Its supporters do not share the optimistic approach of realism which absolute truth is completely cognitive. In case of approximation theory absolute truth constitutes a reference mark not a real aim of cognition. Absolute truth is treated as an ideal end of cognition, at which we aim in a diachronic manner by replacing one theory with another. Theories are in this diachronic course evaluated as closer or further from the absolute truth. This approach similarly to the theory of verisimilitude assumes a constant progress in science which consists in falsification and replacement of false theories with true theories, or theories less true with theories more true.

Both liberalized theories of correspondence assume a priori that science is not able to reach absolute truth. Even if a theory is true in an objective sense, there is no certainty whether it is certain in a subjective and intersubjective sense. Scholars can only suppose that it is true. Despite this specific cognitive skepticism, there has been an indication of absolute truth as an ultimate aim of scientific research; science is to aim at absolute truth. This process is constant and potentially unfinished, because the aim is as much real as it is unreachable. The truthfulness of the theory is determined by experience, which confirms its conformity to reality. A theory is only valuable when it is verified by experience (inductionism) or it has not been falsified by experience yet (falsificationism).

Apart from the supporters of correspondence theory emphasizing that the truth is conformity of cognition with reality, representatives of various subjective and relative trends has a strong position in epistemology; they pay special attention to an active participation of an subject in the cognitive process. Classical theory was based on ontological assumptions. It was the object which determined the truthfulness of cognition. In case of objectivising trends subject becomes a decisive element of cognitive process which leads to the affirmation of the principles of epistemological relativism.

Theory of Descartes had a strong influence on the development on subjective theories. Its fruit was the notion of obviousness (evidence). Its supporters are convinced that only this statement is true which is obvious. If the thoughts of a cognitive subject are accompanied by the experience of obviousness, which imposes itself in such a way that it cannot be rationally denied, then this thought is considered as true. In search for truth one must be motivated by the experience of obviousness. An example of such an imposing obviousness is a mathematical statement: «two plus two equals four» or «a square has four sides». These sentences present themselves to the mind as obvious (evident); therefore they must be recognized as true. Descartes was of opinion that wishing to gain certain and true knowledge, one must formulate a statement towards which nobody could have any doubts. Everybody would have to assume it as absolute truth. A famous Descartes formula *cogito ergo sum*, «I think (one would be tempted to say «I doubt» – A.ИМ.) therefore I am» was such a statement. This sentence is an evident and doubtless foundation of philosophy. Descartes defined the truth in the categories of clear understanding: *verum est quod clare ac distincte percipio* [9, p. 108].

While comparing the notion of evidence with classical theory, it is noticeable that objective world has stopped to be a dominating element constituting the truthfulness of cognition. Descartes did not see the need to concentrate on objective reality in a cognition act. Truthfulness does not originate from the correspondence of thoughts (cognition) with matter (fact) but from the inner experience of cognitive subject. Both thought as well as obviousness being a subjective criterion of truth fit in an inner sphere.

Another indication of the theory making truth relative is so-called notion of universal consent, conventionalism. Also in this case there is no reference to objective reality. In both cases only subjective opinions are credible and valuable, with the exception of evidence theory where individual opinion is sufficient, while for conventionalism it is the opinion of the whole [2, p. 71].

Both theories, despite being intellectually intriguing, cannot be applied in science. Subjectivisation means *de facto* contradiction of the principle of checkability. No statement based on the inner conviction of an individual or on the agreement of the whole can be verified or falsified. Everybody has the right to their own individual and group beliefs. Truth is not the property of a subject. Every subject can have their own approach to reality. This approach does not have to coincide with any other approach or even with the reality which can be subjectively interpreted. However, it can be noticed that common agreement of scholars determines whether a certain piece of scientific or non-scientific work is recognized. It is the sociologists of science who pay attention to this relativistic approach and they negate objective criteria of learning. Even though a group of scholars recognizes somebody's work as scientific or reject it, it is not equal with the settlement of the truthfulness of the statements included in this work. Only experimental tests decide the question. What initially is rejected by scholars, with the passage of time enters the canon of scientific thought, which is best presented in the history of science. Scientific discoveries are not the result of conformity, i. e. the acceptance of the majority, but they often oppose wide-spread thought patterns. And objective and absolute truth is a reference mark setting the direction of research.

Non-classical coherence notion of truth suggested by neopositivists is worth devoting a separate sub-section due to the influence which logical empiricism had on science, including political sciences. They define truth as a harmony of cognition with oneself, which can be understood as internal non-

contradiction and logical coherence of statements consisting a certain system of knowledge [2, p. 69]. The supporters of coherence believe that an ultimate and irrevocable criterion deciding on the acceptance or rejection of a given statement is its conformity with other previously accepted statements. This conformity lies in the fact that the introduction of the statement to the system of knowledge does not fall into contradiction with other previously introduced statements.

In this notion experience does not affect the recognition of a statement as true. The criterion of coherence is more important than experience. It determines the truthfulness of statements and theories. Senses may provide human mind with contradictory information, for example a sense of touch may provide different information than a sense of sight. However, owing to coherence with system of knowledge mind is able to select true information. Then the criterion of truth has only logical character. Only formal reasons decide upon truthfulness.

Rationalists accuse coherentists that they break the principles of cognitive realism, especially the principle which states that: *a posse ad esse non datur illatio*, which can be understood that there is no escape from the logical possibility to a real world [6, p. 232]. The world of logic, similarly to mathematics, is only a potential world. What is logical does not have to correspond with reality. The supporters of realism emphasize that if the coherence theory was accepted, then in consequence every logically well-constructed fairy tale would have to be considered true because according to the rules of logic sentences of which the tale is composed can be included to the system of statements recognized as true. As a result, an imaginary fairy tale would be considered true as a cohesive and coherent system of sentences.

It is worth noticing that for the theory of science the notion of coherence is not worthless. The coherence criterion may create some doubts in the framework of empirical sciences, but in case of formal sciences the implementation of the principle of coherence is fully justified. In logic and mathematics it is not about the truthfulness of cognition but about the correctness of deduction. Logical or mathematical statement is only true when it is correct, and so coherent and internally not contradictory. Nevertheless, while applying neopositivistic paradigms of science the supporters of the theory of coherence have expanded its applicability onto empirical sciences which in fact led to

absurd consequences. This theory could contradict experience when it was logical and coherent with the system of knowledge. Besides, it contradicted the principle of the progressiveness of science which Karl Popper paid attention to. He thought that the theory of coherence was imposing an extremely conservative character on scientific knowledge. Then, knowledge is falsified and therefore it stops being valuable [10, p. 366].

Bibliography

1. Ajdukiewicz K. Zagadnienia i kierunki filozofii. Teoria poznania / Metafizyka. – Kęty-Warszawa, 2004.
2. Ferber R. Podstawowe pojęcia filozoficzne. T. 1. – Kraków, 2008.
3. Grobler A. Metodologia nauk. – Kraków, 2006.
4. Heller M. Filozofia nauki. Wprowadzenie. – Kraków, 2009.
5. Keller A. Wprowadzenie do teorii poznania. – Kraków, 2010.
6. Krąpiec M. Metafizyka: Zarys teorii bytu. – Lublin, 1985.
7. Krąpiec M. Poznawać czy myśleć. Problemy epistemologii tomistycznej. – Lublin, 2000.
8. Modrzejewski A. Metodologiczne i filozoficzne podstawy politologii: Zarys wykładu. – Gdańsk-Elbląg, 2011.
9. Ostasz L. Czym jest prawda w szerokim tego słowa znaczeniu? – Warszawa, 2010.
10. Popper K. Wiedza obiektywna. Ewolucyjna teoria epistemologiczna. – Warszawa, 2002.

Аркадіуш Модрежевські

ЗНАЧЕННЯ ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИХ ДИСКУСІЙ У ЗНАХОДЖЕННІ ІСТИНИ В ПОЛІТИЧНИХ НАУКАХ

Розглянуто питання ролі і значення дискусій епістемологічного характеру у знаходженні істини у політичній науці. Особливу увагу автора зосереджено на концепціях наукової істини, а також можливості знайти і зафіксувати її у політичній сфері. Політична істина досліджена з погляду як концепцій реалізму, так і з позицій наукових шкіл ідеалізму, які становлять важливу основу сучасних теорій філософії політики. Також вивчене питання взаємозв'язку між істиною та досвідом, як критерієм та верифікатором наукових припущень.

Ключові слова: філософія політичної науки, концепції істини, епістемологія.

Аркадиуш Модрежевски

ЗНАЧЕНИЕ ЭПИСТЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ДИСКУССИЙ В НАХОЖДЕНИИ ИСТИНЫ В ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУКАХ

Рассмотрено вопрос о роли и значении дискуссий эпистемиологического характера в процессе поисков истины в политической науке. Особое внимание автора уделено рассмотрению концепций истины, а также возможности найти и зафиксировать истину в политической сфере. Политическая истина исследована с точки зрения концепций реализма и с позиций научных школ идеализма, которые составляют важную основу современных теорий философии политики. Также изучен вопрос взаимосвязи между истиной и опытом, как критерием и верификатором научных предположений.

Ключевые слова: философия политической науки, концепции истины, эпистемология.

Bogdan Constantin MIHAILESCU

Experience and rationalism in politics

The rationalist politics is a politics of the ambition, of the radicalism, of the great steps, of the great historical revolutions, of the big social engineerings, of the certainties, of the global solutions, and not one of the modesty, of the ponderation, of the little steps, of the continuity, of the small modifications, of the trial, of doubtfulness or of the parochialisms. But, although seductive, the rationalist politics can prove to be also extremely dangerous, especially taking into account the fact that – in contrast to the political conservatism – it pretends that it can manufacture for itself, in an autonomous way, its own North, meant to guide its steps. Unfortunately, the history of the last centuries has showed us that this type of compass has conducted the society, many times, on closed roads and sometimes even in the abyss.

Key words: rationalism, conservatism, foundationalism, experience

Politics doesn't need an understanding of the specificity of the human nature, or of the human self, considers Richard Rorty. It draws out its force from its own successes, being based on the mutual adaptation of the indi-

viduals, on the negotiations and on the compromises they make along history, without having a preestablished prescription of the guaranteed success. In the same measure, liberalism or liberal democracy can function without a philosophical grounding and – excepting those examples of the social practices and institutions they offer – they don't need a kind of metaphysical or epistemological argumentation for proving their value. If liberalism and liberal democracy are no more than simple historical experiments, and not the reproduction of some essential order or essential nature, we cannot avoid the thought that it is possible – regardless of the fact that we don't want it – for those experiments to fail. But even in the case this would happen, «our descendants could learn something important ... They will simply have some suggestions regarding at what they must pay attention when they will propose their next experiment. Even if nothing else survives to the age of the democratic revolutions, maybe our descendants will remember that social institutions can be considered experiments in collaboration, and not trials to embody an universal and unhistorical order. It is hard to believe that this is not a precious memory» [10, p. 343]. Besides, on the occasion of a conference held by Richard Rorty in Tehran, on April 2004, entitled «Democracy and philosophy» [9] we are told that the comparative history remains the only eloquent instrument for testing certain political choices. From its anti-foundationalist view, Rorty considers that for the social and political life, philosophy must be subordinated to historiography, because the study of history can bring arguments in the favour of a political experiment, or it can show its limits. This is not the case of the metaphysical research, which is looking for the concordance of the political projects with the truth, or the perennial and intrinsic reality of things. From this point of view, underlines Rorty, the history of the last centuries demonstrates that for the edification of the Enlightenment political project, freedom proved to be the most important, especially the freedom of speech, the freedom of public deliberations, the freedom of the press, and not different deontological programs and theories, concerning the universal rights. The liberty to expose the cruelties, the sufferings, or the humiliations has in fact conducted to the improving of the social, moral and political climate, to the modification of the public opinion and to paying more and serious attention to the statements about rights, and not the metaphysical demonstrations or groundings of the ethical and political projects [9, p. 7–8]. That's why, from the point of view of

the political elections and constructions, an area of study more profitable than philosophy proves to be «the history of the successes and failures of various social experiments in various countries» [9, p. 8]. And, «if we anti-foundationalists are right, the attempt to place society on a philosophical foundation should be replaced by the attempt to learn from the historical record» [9, p. 8].

Political foundationalism is usually accompanied by rationalism, namely by what Michael Oakshott called «the most remarkable intellectual fashion from the post-renaissantist Europe» [10, p. 8]. It's about the belief that only the reason has the power to solve the problems, to deliver the certainties, to bring down the doubts and to eliminate the errors. «We must never let ourselves be persuaded by other way, than by the evidence of our reason» [3, p. 134], wrote René Descartes in his Discourse on method. We discover by reason the axioms, they become the foundations of the system of the ideas and practices, that further we have to edify by the way of the rational knowledge, using methods that we recognize to be the result of the rational reflection. From the undoubtful grounds, by certain methods, from truth to truth – this is the scheme of the foundationalist rationalism. The horror of error seems to be the motto of the rationalist.

This type of foundationalist rationalism entered into the modern European politics, and has conquered it. The foundations are differing in terms of the edified political projects. The ideologies of the modernity, liberalism and socialism, the Enlightenment political projects and declarations, the minimal state, the welfare state, or the communism, the international organizations, the contemporary European construction –are only few examples of the rationalism in politics.

A distinctive sign of rationalism in politics is the lack of trust in the traditions, in the experience, in the practice verified in time, and their replacing with the ideals proper to the projects built by the Reason. Thereby, the rationalist «stands ... in the favour of the independence of thought in any circumstances ..., being the opponent of the authority, of the prejudices, of everything which is purely traditional, usual or habitual. His spiritual attitude is skeptical and also optimistic: skeptical, because there is no opinion, no custom ... that he could hesitate to put in question and to judge on the basis of what he calls to be his 'reason'; optimistic, because ... he never doubts about the power of his reason» [7, p. 8–9].

This relation to experience and history – the place where the trials had been validated or invalidated till now – brings major risks: the immobilizing in the abstract ideals, isolated from the fluid reality; the perpetuation or the exacerbation of these ideals to the detriment of finding some contextual solutions, corresponding to the current necessities; the assuming as axioms of some opinions which have fatal consequences; the destructure of some traditional ways of life. In this context, the thesis sustained by Oakeshott «is that the usual practice of the European nations has got stuck in the vice of rationalism, that a great part of their failure (...) emanates in fact from the deficiencies of the rationalist character» [7, p. 37]. The immobilization and the failure remembered by Oakeshott are the result of the rationalism excitement, which in politics gives the possibility to credit and even to try to materialize different dreams and wishes, in spite of the fact that history didn't validate them till now. On the other side, the horror of error, which I remembered earlier, may lead to the difficulty or, sometimes, to the impossibility to accept the mistakes from the projects it initiates, or even to fanaticism. In many cases, the epistemological optimism defined by Popper may fanatize [8]. «For some people, the government appears as a big reservoir of power, which inspires them to dream at the way it could be used. They have favorite projects, of different dimensions, which – as they sincerely believe – are in the advantage of the society, and by the adventure of governing they understand to become the owners of the power source, to amplify it, if it is necessary, and to use it for imposing their favorite projects. Thus, they tend to recognize the government as a tool of passion; the art of politics is the art to provoke and conduct the desires» [7, p. 102].

The rationalist in politics is the partisan of the global solutions, of the great solutions, of the great projects. Once they are initiated, they cannot be abandoned anymore, because the foundationalist-rationalist structure doesn't allow it. The problems and the crises which appear in practice are not approached as destabilizing anomalies of the project, but as mistakes of transposing them into practice. The rationalist in politics doesn't build projects as alternatives of abandoning the project. Usually, if the reality doesn't respond as expected, corresponding to the great plan, it is considered that the problem belongs to the practice, and not to the theory. But in the case there are too many anomalies and the crisis situation is getting worse, the rationalist politics tends to

propose more ambitious implementations of the project, or to add new openings of that project. For the rationalist, «political life is decomposed into a succession of crises, each of them needing to be surpassed by the application of the reason» [7, p. 12], the foundation of the political project or construction remaining perceived as unattackable.

For the most part, the contemporary European politics belongs to the category of rationalist politics. For example, in the context of the rejection, by referendum, in France and in The Netherlands, in the spring of 2005, of The Constitutional Treatise, Guy Verhofstadt (Prime minister of Belgium between 1999–2008 and the actual president of the Liberal Democrat Group from The European Parliament), the prime minister of Belgium, was editing a manifesto for founding The United States of Europe [4]. «Europe is in crisis, not merely weathering a passing storm, but facing serious questions about the European project per se» [4, p. 16], was noting Verhofstadt. The rationalist answer cannot be other than that of strengthening the European project and thereby it aims at the construction of The United States of Europe. For this, considers the Belgian politician, there must be created clear institutions, recognizable, and with precise objectives [4, p. 69]. At the same time, it must be renamed and redesigned The European Commission, in the form and under the name of an European Government, which must be legitimated by a bicameral European Parliament, where the Lower House will represent the citizens of the member states, and The European Council will become the Upper House, the place where the governments are represented. The European Government would be ruled by a President elected for the beginning by The Parliament, and later on directly by the European citizens [4, p. 70]. Verhofstadt tells us what measures must to be taken for founding The United States of Europe. Therefore, a decided group of European states will take the initiative – in the best case, the states from the Eurozone – and will form U. S. E., developing a common social and economic policy, a common legislation and a common justice system, an ample technological cooperation, they will establish common minimal social standards, a common army and a common foreign policy, the other European states remaining in a confederative cordon, called The Organization of The European States [4, p. 72–73].

Another example of the European political rationalism is also the discourse regarding the European renewal of José Manuel Barroso, President of

the European Commission from 28th of September 2011, sustained in front of The European Parliament. «We are facing the biggest challenge in the history of our Union. The crisis is financial, economic and social. But it also a crisis of confidence. A crisis of confidence in our leaders, in Europe itself, and in our capacity to find solutions» [1], tells us Barroso. The proposed solutions, as in the case of Verhofstadt, are of rationalist type. So, it is underlined the fact that «the time for piecemeal solutions is over. We need to set our minds on global solutions. A greater ambition for Europe» [1]. The actual European crisis, considers Barroso, has its roots in the lack of certain sufficient will and ambition to develop the European construction. «The root of the crisis we are now facing is a political problem. It is a test of our willingness to live together. That is why we have built common institutions. ... The reality today is that intergovernmental cooperation is not enough to pull Europe out of this crisis» [1].

The alternative to the political rationalism is to credit the experience and the historical knowledge, remembered earlier when I referred to Rorty. The supremacy of the rationalism can be replaced with the supremacy of the experience [5]. The eulogy brought to the experience and to the moderation [2] is one of the distinctive signs of conservatism. «The man with this inclination [conservative] understands the activity of the government not as an activity which wakens the passions ... but as one that injects an element of moderation ... of restraining, of reducing, of pacification and of reconciliation» [7, p. 102]. The progress of the imagination and of those projects that the reason can demonstrate as compounding the world of «how it should be», uncorrelated to what history and experience show us that it really was in the past or it is in the present – at least in politics – is a dangerous way. The conservative man who argues that the experience is the main guide in politics, has the conviction that the great political errors have their sources in the abstract intellectualistic constructions [5, p. 216–225]. The great political adventures and constructions are dangerous especially by the fact that the social realities are always modifying the project, and what initially seemed to be of good omen may have fatal consequences. Thereby, the supremacy of the experience in politics is represented by the credit of the tradition to the detriment of the ambitious projects, of the global solutions or of the abstract constructions. «In the political background, to the supremacy of the experience it corresponds the supremacy

of the tradition. As the experience, the tradition is not infallible, but organically grown and verified in time it remains our main guide...» [5, p. 225].

The rationalist politics discredits the tradition, considering it either incapable to make the great transformations that the modernity has dreamt, or an unlimited source of prejudices. The rationalist renounces at the ideals and at the plans for their realization, but he doesn't see the need to legitimate them by appealing to the tradition. In this way, although the ideals he postulates are usually in accord to the moral dimension, the rationalist in fact isolates the moral from the politics, because the ideals he talks about seem to legitimate by themselves, when the moral doesn't make sense and substance except through the tradition, that is to say by practicing it within the social or religious life. So, the rationalist «has separated ... the precious core of the ideals from the remains of the behavior habitudes ... But the moral ideals represents a sediment: they have meaning only as long as they are in a social or in a religious tradition...» [7, p. 45]. From here it also appears «the spectacle of a mass of hypocritical, rationalist politicians, who preach an ideology of altruism and of social assistance in the front of a population about even its predecessors did everything to destroy the only alive root of the moral behavior» [7, p. 45].

The same thing is remarked by the authors of communitarian orientation, as Macntyre, Sandel or Taylor, who consider that the modernity, as it was projected on the line of the Enlightenment rationalism, has altered and destructured the moral basis of the society. The modernity produced by the Enlightenment, considers MacIntyre, is incapable to offer to the societies – formed in its interior – the founding stories about the nature, the order and the finality of the human life. This weakness comes from the fact that it has proposed from the early beginning to abandon the teleological speech, and, implicitly, the traditional moral scheme. The modern political rhetoric, impregnated by the Enlightenment and by rationalism, presents the universal human nature, the behavior rules corresponding to that, the great political projects and constructions, abandoning the discourse about the metaphysics, about the purpose and the good finality of life [6, p. 79–84]. Sandel identifies a major tension between what the liberal individualism asks us to construct on the level of the self-image – to project a self-image as rational electors, autonomous, rights bearers, freed from any obligations to the traditions and to the set of rules – and the expectations that the civic engagement asks from us [11, p. 61]. In

another words, the liberal modernity throws us into a world where, although we've been promised the independence and the autonomy of the individual, we are asked, in the same time, to accept a multitude of dependences and obligations, which in turn – contrary to the traditional communities – we cannot integrate into a founding and sense giver meta-narration of the community. In Taylor's acception, the moral depth belongs to the strong evaluators. To be a strong evaluator supposes to be able to distinguish between good and wrong, piety and impiety, acceptable and unacceptable, admissible and inadmissible, justice and injustice, and not to consider that these differences are based on the individual subjectivity or individual reasonings, but on a preexistent objective evaluative framework [12, p. 4]. Or, the rationalist politics sets aside these evaluative frameworks, which can be found only within the tradition.

The rationalist politics is a politics of the ambition, of the radicalism, of the great steps, of the great historical revolutions, of the big social engineerings, of the certainties, of the global solutions, and not one of the modesty, of the ponderation, of the little steps, of the continuity, of the small modifications, of the trial, of doubtfulness or of the parochialisms. But, although seductive, the rationalist politics can prove to be also extremely dangerous, especially taking into account the fact that – in contrast to the political conservatism – it pretends that it can manufacture for itself, in an autonomous way, its own North, meant to guide its steps. Unfortunately, the history of the last centuries has showed us that this type of compass has conducted the society, many times, on closed roads and sometimes even in the abyss.

Bibliography

1. Barroso J. European renewal – State of the Union Address 2011, European Parliament, Strasbourg, 28 September 2011 / J. Baroso [????]. – Available at: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesaction.do?reference=SPEECH/11/607&;format=HTML&;agend=0&language=EN&guiLanguage=en>
2. Crăiuțiu A. Elogiul moderației / A. Crăiuțiu. – Iași : Editura Polirom, 2006.
3. Descartes R. Discurs despre metoda de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe / R. Descartes. – București : Editura Academiei, 1990.
4. Guy V. The United States of Europe: manifesto for a new Europe / V. Guy. – London : Federal Trust, 2006.
5. Iliescu A. Supremația experienței / Adrian Iliescu. – București : Editura Euro Press Group, 2008.
6. MacIntyre A. Tratat de morală. După virtute / A. MacIntyre. – București : Editura Humanitas, 1998.

7. Oakeshott M. Raționalismul în politică. – București : Editura All, 1995.
8. Popper Karl R. Despre sursele cunoașterii și ale ignoranței / Filosoful-Rege? – București : Editura Humanitas, 1992.
9. Rorty R. Democracy and philosophy / R. Rorty // Kritika&Kontext. – 2007. – № 33.
10. Rorty R. Prioritatea democrației în raport cu filosofia / Obiectivitate, relativism și adevăr. Eseuri filosofice I. – București : Editura Univers, 2000.
11. Sandel M. The Procedural Republic and the Unencumbered Self, in Stephen Eric Bronner (ed.), Twentieth Century Political Theory: A Reader. – Routledge.
12. Taylor Charles. Sources of the Self: The Making of Modern Identity. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989.

Богдан Константин Михайлеску

ОПЫТ И РАЦИОНАЛИЗМ В ПОЛИТИКЕ

Рационалистическая политика – это политика амбиций, которая близка к радикализму, великой исторической революции, больших социальных инженерий, которые основываются на уверенности и глобальных решениях. Но, несмотря на благоприятную форму рационалистической политики, она может оказаться также очень опасной, особенно учитывая тот факт, что в отличие от политического консерватизма – это такой вид политики, который может производить для себя, в автономном режиме, свои собственные ценности и собственную систему действий. К сожалению, история последних веков показала, что этот тип политики имел незаурядные негативные последствия для общества.

Ключевые слова: рационализм, консерватизм, фундаментализм, опыт.

Богдан Константин Михайлеску

ДОСВІД І РАЦІОНАЛІЗМ У ПОЛІТИЦІ

Рационалістична політика є політикою амбіцій, яка близька до радикалізму, великої історичної революції, великих соціальних інженерій, що ґрунтуються на впевненості та глобальних рішеннях. Але, незважаючи на сприятливу форму раціоналістичної політики, вона може виявитися також дуже небезпечною, особливо враховуючи той факт, що на відміну від політичного консерватизму – це такий вид політики, який може виробляти для себе, в автономному режимі, свої власні цінності та власну систему дій. На жаль, історія останніх століть показала, що цей тип політики мав неабиякі негативні наслідки для суспільства.

Ключові слова: раціоналізм, консерватизм, фундаменталізм, досвід.

Віра БУРДЯК

Сучасне розуміння та інтерпретація поняття «громадянське суспільство»

Висвітлено підходи зарубіжних та вітчизняних учених до розуміння громадянського суспільства. На основі аналізу цих підходів автор робить висновок, що громадянське суспільство – самоорганізація й участь громадян, їх об'єднань в обговоренні і вирішенні суспільних проблем, добровільна їх активність, що здійснює тиск на державні органи. Однак участь і активність не повинні виходити за межі законів. У громадянському суспільстві діє розвинена державно-правова ситуація, в якій визнається верховенство прав людини, її домагання вільної самореалізації в суспільстві і державі. Вони виникають у суспільній правосвідомості, а далі формулюються і гарантуються в інститутах і законах. Громадянське суспільство як невід'ємна частина публічної сфери – рівнобіжна, але відділена від держави, і фактично відіграє роль містка між приватною та публічною сферою. Воно покликане заповнити простір між ринком і державою. Інститути громадянського суспільства використовують можливості і держави, і бізнесу в інтересах суспільства, з'єднують воедино державу, приватний сектор та суспільство, знищують бар'єри між ними, сприяють взаємному діалогу. Обґрунтованість концепції ГС для опису сучасних процесів є відкритою, і це основна методологічна проблема.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути, держава, участь громадян, права людини, суспільна правосвідомість, публічна сфера.

Поняття «громадянське суспільство» (ГС) у 1990-х рр. стало своєрідним «знаком часу», чи концептуальним кодом епохи. Особливе значення воно мало у посткомуністичних країнах, які лише розпочали демократичні зміни. На думку фінського соціолога М. Ківінена, для цих держав «найбільш важливі теоретичні і практичні питання сучасної політики, сформульовані саме на проблемах громадянського суспільства [7, с. 36].

Вперше ідеї ГС висловили ще Платон, Аристотель, Цицерон, римські правники. Згодом проблему розвивали у добу Середньовіччя, Від-

родження. Після Н. Макіавеллі, вже в Новий час, із концепціями ГС виступили Д. Юм, А. Фергюсон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Руссо, А. Токвіль, Ш. Монтеск'єс, Г. Гегель. К. Маркс трактував історію ГС як процес вивільнення суспільних індивідів із лабетів всеохопної держави. До генези ГС звертався М. Вебер. Гармонізації взаємин ГС і держави присвячені праці К. Аллена, А. Арато, Ф. Броделя, Р. Броуна, Ю. Хабермаса, Жака Ле Гофа, М. Маркуса, К. Поппера та інших.

Метою цієї статті є дослідження сучасного розуміння поняття ГС та його інтерпретація в контексті демократизації посткомуністичних країн.

Французький вчений Ж.-Ф. Ревель писав, що ГС «складається з громадян, які завжди і в усьому діють з власної ініціативи, поза актами держави і поза відповідальністю перед державною владою» [30, с. 30]. Д. Грін назвав ГС недержавним добровільним «царством загальної активності», з почуттям обов'язку людей один до одного і до соціальної системи свободи [19, с. 3].

Політолог США Д. Істон теж подібно визначив політичне співтовариство, як об'єднане почуттям спільності щодо певної кількості схожих чи ідентичних цінностей [17, с. 184]. М. Новак писав, що ефект ГС настає внаслідок поглиблення політичної диференціації світу, коли економічні і морально-культурні системи стають автономними *vis-a-vis* державі [25, с. 416]. На думку Дж. Сарторі, ГС – відкрите суспільство, в якому суспільне превалює над державним, а демос передує владі [31, с. 26]. Для вченого політична свобода є головною передумовою всіх інших свобод. «Ми потребуємо свободи «від», щоб мати свободу «для», – писав він [31, с. 286]. Відомий філософ США М. Вальзер убачав у ГС спільне підприємство, публічне місце, де люди сперечаються і мають спільні інтереси, цілі, визначають придатний для них ризик [34, с. 300]. Р. Дарендорф визначив ГС як «спільний знаменник дійсної демократії й ефективної ринкової економіки» [16, с. 13]. Соціолог Дж. Александер вважав, що ГС це – «сфера чи підсистема суспільства, яка є аналітичною і, до певної міри, віддаленою від сфер політичного, економічного і релігійного життя»; сфера солідарності, де напружено переплелись абстрактний універсалізм і партикуляристські версії спільності – реальна і нормативна концепція [1, с. 231–249].

А. Селігман пише, що теоретично традиція ГС бере свої витoki з робіт А. Шефтсбері, Ф. Хатчесона, А. Фергюсона і А. Сміта, яку згодом розвивали Б. Констан, Л. Стейн і А. Грамші. На думку А. Селігмана, ГС – арена, на якій вільна самодетермінуюча індивідуальність розміщує своє прагнення до особистої автономії [32, с. 5]. Тобто, ГС є формою інтеграції громадськості, яка протистоїть державній інтеграції. Якщо в межах марксистської інтерпретації соціальної динаміки суспільні протиріччя ведуть до держави, то в межах англо-американських уявлень про соціальний прогрес люди об'єднуються, щоб протистояти їй. С. Верба визначив цікаву тенденцію, що в сучасний період більшість країн рухається в «громадянському» напрямку США і Великобританії, а самі країни поступово відходять від цієї позиції [33, с. 399]. Прагнучи уникнути поглинання державою, вони об'єднуються на «неінтегративній» основі індивідуальної свободи. Втім, Л. Рей розглядав ГС як щось відмінне від держави, щось «за межами» держави і практики державних функціонерів [29, с. 131]. Адже ще у «Великій хартії вольностей» 1215 р. стверджувалося, що ГС формує сферу, в якій люди є вільними від необгрунтованого вторгнення з боку уряду. Цей підхід, що зберігся до нашого часу, проник навіть у сучасні популярні видання з політології. В одному з видань США вказано, що ГС – сфера добровільних особистих, соціальних та економічних відносин і структур, які, будучи обмежені законом, не є частиною державних установ. ГС забезпечує простір свободи для своїх членів, захищений від безпідставного вторгнення до нього офіційної влади. Завдяки створенню незалежних структур сили і впливу ГС є необхідним засобом підтримки ідеї обмеженого правління [24, с. 47].

Свого часу Гегель писав, що хоч індивід, безумовно, є метою для себе, здійснення цієї мети за потребою пов'язане з іншими індивідами, і тому має припускати певну форму громадської універсальності. Згодом Д. Ролз указав, що з цієї ідеї випливає важливий конституційний наслідок, що первинна політична влада може бути представлена лише виключно колективним організмом, владою громадськості, волею вільних і рівноправних громадян [28, с. 136]. Ця теоретична конструкція близька до вихідних принципів політичної еволюції США, що дало можливість А. Селігману заявити про практику американського політичного життя як про втілення парадигми ГС [32, с. 90].

На нашу думку, лише прагнення зберегти свободу інтегрує людей у ГС. Суспільство ж, як унікальне політичне ціле, не має корпоративної свідомості. В. Перес-Діас пише, що громадянська асоціація не має ніякої спільної мети, крім універсальних правил, яких повинен дотримуватися кожний в ім'я здійснення індивідуальних прагнень [27, с. 81]. Шотландські моралісти вважали, що бути громадянином – значить поважати почуття і ціннісні установки інших [15, с. 143]. Еволюція ж цієї якості призвела до того, що захищаючи індивідуальність, ГС виявилось в опозиції до держави. Зрештою, як писав Д. Хол, ГС стало складним політичним комплексом, балансом згоди і конфлікту, різноманіття і консенсусу, потрібних для сучасної людини [15, с. 6].

Ф. Оксборн розглядав ГС як соціальний феномен, оснований на різних територіальних і чинних громадянських спільнотах, значущість якого визначає мирне співіснування при збереженні ними здатності чинити опір підпорядкуванню державі [26, с. 251–252]. Е. Гелнер вважав, що ГС є втіленням НУО, досить сильних, щоб протистояти державі, і водночас, не заважаючи їй зберігати мир і бути арбітром між різними інтересами [26, с. 32].

На думку С. Грінера, зріле ГС постає перед нами в кількох вимірах, найважливішими з яких є індивідуалізм, приватне життя, ринок, плюралізм і класова структура [20, с. 304]. Його характерними рисами є верховенство права, організація недержавних груп та інтересів і плюралізм, які запобігають будь-якому домінуванню [23, с. 226]. Свобода забезпечена лише там, зазначає Д. Талмон, де політику не вважають найважливішою справою, де існує багато рівнів неполітичної особистої і колективної активності. Тож успіх ГС залежить від здатності людей спілкуватись на взаємній довірі, незалежно від того, чи добре індивіди знайомі [21, с. 1051].

Як і держава, ГС – структуроване, хоч має не вертикальний, як у держави, а горизонтальний характер. Тобто, ГС є «вільною синергією», «анархією в позитивному сенсі», порядок, який спонтанно впливає з внутрішньої солідарності людей, що працюють, не потребуючи примусу та управління [13, с. 331]. Логічно, що при цьому ГС має відмінні від держави пріоритети. Якщо для держави такими є безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для ГС – це свобода, ініціатива, динамізм і

спонтанна активність. Поділ пріоритетів має глибинний характер, зумовлюючи зміст більшості органічних конституцій.

Розглядаючи взаємини держави і ГС, В. Амелін писав, що державна влада служить звичній меті підтримки громадського порядку, а розвиток суспільства ініціюється іншими соціальними механізмами; що спроби комуністів синтезувати владу і механізми розвитку були не лише історичною, але й логічною помилкою [2, с. 7]. Подібну думку підтримував і Б. Курашвілі, аналізуючи соціальне протистояння апарату управління в СРСР [9, с. 55]. В. Гулієв наголошував, що при соціалізмі існує негативна диференціація самоврядування та державного управління [4, с. 7]. Знано, що розмежування державного і суспільного визнавав ще марксизм, протиставляючи державі свободу і різноманітність приватного життя, яке не можна придушити єдністю державної волі.

Нові конституції постсоціалістичних країн легітимізували нову структуру політичних, правових і економічних систем, яка виникла внаслідок процесів трансформації у цих суспільствах. Становлення і розвиток ринкових відносин у постсоціалістичних країнах вказують на впровадження у них капіталістичних економічних систем, а при капіталізмі правові системи трансформуються з монополярних у біполярні, де один полюс – нове право (право ГС, чи Конституції, орієнтується на свободу, а другий полюс – поточне законодавство (право держави) зберігає відданість «миротворенню сучасного».

Вище наведені теоретичні підходи до інтерпретації поняття ГС свідчать про величезний науковий інтерес до цього феномена. Багато політологів, спираючись на дані кроснаціональних досліджень, відзначають, що успішність демократичного транзиту здебільшого залежить від характеру відносин політичної еліти з організованими силами ГС і ступеня розвитку його структур. Польський політолог Гж. Екієрт писав у 1990-х рр., що «перехід до демократії найбільш імовірний у ситуаціях, коли сила держави і громадянського суспільства збільшуються одночасно» [18, с. 311]. Втім, західні вчені вважають, що застосування самого поняття ГС до реалій постсоціалістичної Східної Європи і пострадянських країн кінця ХХ ст. дуже сумнівне, оскільки його існування передбачає наявність особливого роду відносин між державою і суспільством. Учений із США Д. Елейзер пише, що «держава обрамляє суспільство, але одне до-

корінно відділене від іншого. Сфера ГС обмежує сферу поширення держави, і при цьому є достатнє поле, де панує приватне життя, легітимне за своїм власним правом і відгороджене від необґрунтованого втручання держави. Наслідком цього є обмежена держава.... Держава розглядається як найбільш всеохоплююча асоціація, але не більше того» [14, с. 110].

Існування ГС передбачає не лише наявність автономних від держави політичних і громадських організацій, але й їх здатність ефективно взаємодіяти з владними органами в певних межах. Без наявності інституційно оформлених меж ГС, без готовності громадських груп і лідерів дотримуватися загальних правил гри, за відсутності каналів впливу суспільства на владу можливі параліч і деградація самої демократичної політичної системи. Не випадково один із творців теорії демократичного транзиту Д. Растоу вважав, що успішний перехід до демократії пов'язаний із здатністю ГС сприяти досягненню «згоди еліт», що створює передумови для вирішення конфліктів на основі демократичних «правил гри», визнаних усіма сторонами [11, с. 5–6]. Однак, реальний досвід змін у ЦСЄ довів, що «впровадження зверху інститутів демократії та правової держави, створення чи підтримка західними фондами і міжнародними організаціями інститутів громадянського суспільства аж ніяк не означає, що в країнах регіону відразу ж запанувала демократія, верховенство закону, громадська активність людей. Системна трансформація ще раз довела, що історичний процес не можна штучно прискорювати, що законів природно-історичного розвитку, які базуються на поступових змінах, скасувати не можна [6 с. 3].

Дійсно, в країнах ЦСЄ існують серйозні перешкоди на шляху формування реальних інститутів ГС. З одного боку, в більшості цих країн і до встановлення соціалістичних режимів були присутні лише елементи ГС, досить віддалені від його зрілих форм. З іншого боку, в постсоціалістичних «трансформаційних суспільствах» ще не сформувались до кінця масові групові інтереси, які становлять базову основу громадських відносин. Тож, відсутність таких чітко структурованих масових інтересів і вираженої соціальної ідентифікації кожного індивіда перешкоджає формуванню громадських об'єднань і ефективних групових дій. Інституційна модернізація держави тут значно випередила модернізацію суспільства. Тож інтереси «верхів», еліт усвідомлені і представлені значно більше, ніж інтереси основної маси населення. Крім того, як наголошує

Л. Ніковська, інтереси «низів» мають тенденцію сприйматися у патерналістському дусі, як продовження інтересів тих чи інших елітних груп. Вертикальна організація суспільства ще переважає над горизонтальною – поза ієрархічними зв'язками суспільство як і раніше аморфне [9, с. 44].

Реальна політична практика слабких опозиційних груп та організацій ГС і політичний досвід останніх років соціалізму, як і посткомуністичний період розвитку цих країн, у цілому не сприяли формуванню уявлень про політику як «мистецтво можливого». В більшості посткомуністичних країн не відбулося перетворення «громадянського суспільства, яке перебуває у моральній опозиції до режиму», в «політичне громадянське суспільство» [22, с. 47], що передбачає вихід на перший план реальних інтересів, а не абстрактних ідеалів, готовність до співпраці з владою, а не конфронтацію з нею, терпимість до внутрішніх розбіжностей, а не прагнення відстояти свою точку зору за будь-яку ціну.

Г. Вайнштейн, аналізуючи стан ГС в Росії, зауважує слушну думку, яку, на наш погляд, цілком можна застосувати і до інших посткомуністичних країн, про те, що багато лідерів НУО за інерцією, звичною з часів авторитарного суспільства, «виходять з уявлення про те, що боротьба за громадянське суспільство має бути одночасно боротьбою проти держави, і що для зміцнення громадянського суспільства та посилення його ролі в суспільно-політичному житті необхідне відповідне ослаблення впливу державної влади» [3, с. 99].

Цікаву модель розвитку ГС в умовах демократизації початку 90-х рр. запропонували вчені США М. Вейгль і Дж. Баттерфілд. Вони виділили 4 етапи його змін: «оборона», «становлення», «мобілізація», «інституціалізація» [35, с. 5]. У цій теоретичній моделі є можливість поряд із загальними рисами виділити суттєві міждержавні та регіональні відмінності еволюції ГС у посткомуністичних державах і визначити їх місце у цьому процесі. Якщо електоральна активність у більшості країн ЦСЄ останніми роками знизилась майже до 30%, то за межами електоральної громадської діяльності активність громадян Чехії наближається до рівня країн Заходу (у ФРН, крім участі у виборах, активно проявляють себе 69% громадян, а в Чехії – майже 60%). На підставі цих даних можна зробити висновок, що інституціалізація ГС у цій країні завершується. Втім, у Польщі, Угорщині, Словенії, Естонії лише 30% громадян беруть

участь у політичному та суспільному житті, окрім виборів, причому у діяльності, яка відбувається за межами електоральної форми політичної участі, здебільшого переважає молодь [5 с. 14]. Тож цей факт указує, що ці країни – лише на початку четвертого етапу становлення ГС.

В Україні і державах ЦСЄ більшість учених під ГС розуміють особливу сферу добровільної активності громадян, відділену від держави і ринку, що не протистоїть, а своєрідно доповнює їх. На це вказують В. Андрущенко, Л. Баткін, М. Вихляєва, А. Галкін, М. Ільїн, І. Кравченко, Ю. Красін, В. Львович, Б. Славний, І. Шанський та ін. Певний внесок в обґрунтування проблем ГС зробили В. Барков, В. Бех, А. Дергачов, В. Ільїн, Б. Замбровський, А. Карась, А. Колодій, В. Костицький, І. Кресіна, Б. Кухта, М. Лукашевич, М. Михальченко, М. Мокляк, І. Пасько, Я. Пасько, В. Полохало, С. Рябов, П. Рябчук, А. Слюсаренко, М. Томенко, М. Ткаченко, І. Хмелько, В. Шамрай, Л. Шкляр, В. Шинкарук, Г. Щедрова. Вчені посткомуністичних держав здійснюють пошук певної пропорції технологічного зв'язку політичних інститутів і ГС. Дискусії ведуться навколо місця та ролі політичних інститутів і ГС у культурно-історичному й політологічному вимірах. Учені вважають, що влада належить, з одного боку, державі, а з іншого – і ГС, яке разом з державою, її партійно-політичною системою й органами влади створює єдиний правовий простір. Тож вони ніби рівні учасники владних відносин у межах соціального організму держави. Проте, формальні показники ГС не завжди тотожні реаліям, особливо, коли його активність зумовлена й ініційована актуальними завданнями партій чи центрів впливу і має технологічний чи маніпулятивний характер. Тут ГС за правовими нормами може відрізнятись від реального.

Українські вчені В. Свінцицький та П. Федорченко схиляються до висновку, що в сучасних розвинених країнах ГС не варто розглядати як простий додаток економічної системи чи держави, а як арену «діяльності різноманітних організацій, кожна з яких прагне захистити політичні чи класові інтереси певної соціальної групи» [12, с. 16]. На нашу думку, саме співіснування і конкурентна боротьба різних соціальних сил підривають спроби державної монополізації політичного, морального чи інтелектуального впливу.

Відомо, що ГС в Україні перебуває на початку свого становлення. Ідеалізовані уявлення про те, як воно має розвиватися, здебільшого за-

позичені із Заходу, і далекі від наших реалій. Наголосимо, що ще не сформована нормативно-правова база для повного розвитку громадської ініціативи, що вимагає активізації зусиль Верховної Ради; ще не подолана взаємна недовіра структур «третього сектору» і державної адміністрації, а тому досить слабкий вплив інститутів ГС на прийняття владних рішень; політична еліта ще не повністю усвідомлює необхідність механізмів ефективного контролю за діяльністю чиновників «знизу»; розвитку ГС заважає й нерозуміння активістами НУО потреби відкритості і відповідальності в їхній діяльності та пошуку компромісу у взаємодії з державними структурами.

У старих і нових демократіях продовжуються суперечки про роль ГС, з одного боку, і держави – з іншого. Протилежні позиції з цього питання представлені у двох опублікованих книгах зарубіжних учених: «Надати народу повноваження: від держави до громадянського суспільства» американських авторів П. Бергера і Р. Ньюхауса (1996) та «Держава і верховенство закону» французького вченого Б. Крігель (1995). Бергер і Ньюхаус вітають відродження ГС у кінці ХХ ст. і появу, в зв'язку з цим, можливості зменшення ролі держави. Б. Крігель, навпаки, попереджає прихильників ГС про небезпеку занадто активної громадської участі і підкреслює роль конституційної демократичної держави як незамінного гаранта прав і гідності людини.

Якщо в Латинській Америці ГС розглядали як альтернативу політичних партій, що дискредитували себе, і популістських масових рухів, типових для цього регіону, то в контексті ЦСЄ це поняття виражало ідею розвитку паралельних політичних структур, які мали забезпечити частині населення простір для політичної активності. До 70-х рр. не було офіційних незалежних об'єднань громадян, а утворювались вони лише з санкції держави, яка їх використовувала для контролю за населенням. Утім, уже в 70-х рр. з'явилися незалежні громадські ініціативи, що ставили за мету критику режиму і діяли паралельно з офіційними структурами. Звідси їх назва – «Паралельні *polis*», чи «острівці позитивної девіації». Деякі дисиденти і майбутній Президент Чехії В. Гавел виражали свої думки стосовно аморальності комуністичної системи, а в ГС вбачали «життя в правді» і джерело «влади безвладних». Тож ГС було, на їхній погляд, альтернативою офіційній політиці комуністичної держави. Д. Патрік пише, що в

усьому світі прихильники демократії прийшли до розуміння, що організації ГС, які виникли у 80-х рр. у колишніх комуністичних країнах («Хартія 77» у Чехословаччині, і «Солідарність» у Польщі), були провісниками неминучого падіння комуністичних режимів [10, с. 18].

Отже, суть ГС – самоорганізація й участь громадян, їх об'єднань в обговоренні і вирішенні суспільних проблем, добровільна їх активність, що, зокрема, здійснює тиск на державні органи. Водночас і участь, і активність не повинні виходити за межі законів. Система відносин ГС пропонує історично розвинену державно-правову ситуацію, в якій визнається верховенство прав людини, її домагання вільної самореалізації в суспільстві і державі. Вони виникають у суспільній правосвідомості, а далі формулюються і гарантуються в інститутах і законах. ГС – сфера суспільної взаємодії людей щодо їх загальних цілей і завдань, виникло не із законів ринку, в якому кожний діє відокремлено, не з волі влади, а – внаслідок суспільної ініціативи і самодіяльності громадян чи їх груп. Найважливішим критерієм ГС є існування активної людини чи групи активних людей, – насамперед, активних у суспільно-політичному житті країни. Вони і усвідомлюють свої права, і реалізують їх на практиці; беруть участь у виборах, мітингах, демонстраціях, акціях протесту; їм не байдуже, як діє влада, а тому вони реагують на її зловживання, відступи від закону.

ГС як невід'ємна частина публічної сфери – рівнобіжна, але відділена від держави, і фактично відіграє роль містка між приватною та публічною сферою. Воно покликане заповнити простір між ринком і державою. Інститути ГС використовують можливості і держави, і бізнесу в інтересах суспільства, з'єднують воедино державу, приватний сектор та суспільство, знищують бар'єри між ними, сприяють взаємному діалогу. Водночас, ГС потребує і ринку, і держави, але не зводиться до них: останні можуть існувати і без нього. Перехід до ринку і ГС – різні завдання. До ринку, на відміну від ГС, можна перейти і при допомозі авторитарної влади, проте без ГС ринок буде нецивілізованим, «диким», а влада – бюрократизованою і централізованою. Зрозуміло, що нова актуалізація проблеми ГС пов'язана не просто з вичерпаністю інших предметів дослідження. Серед науковців-дослідників ішов пошук нових методологічних підходів, пов'язаних із новою політичною реальністю, насамперед

у ЦПСЄ, з якою зіткнулися вчені; необхідністю усвідомлення змін на теренах країн регіону, що призвели до падіння правлячих режимів та подальшої трансформації постсоціалістичних суспільств, для яких найбільш прийнятною стала саме концепція ГС. Зазвичай, обґрунтованість концепції ГС для опису сучасних процесів є відкритою, і це основна методологічна проблема.

Список використаних джерел

1. Александер Дж. С. После неофункционализма: деятельность, культура и гражданское общество / Дж. С. Александер; Пер. с англ. Т. В. Дорофеевой // Социология на пороге XXI века. – М. : Интеллект, 1998. – С. 231–249.
2. Амелин В. Власть как общественное явление / В. Амелин // Социально-политические науки. – 1991. – № 2. – С. 6–8.
3. Вайнштейн Г. И. Гражданское общество и власть. Проблемы концептуализации / Г. И. Вайнштейн // Проблемы становления гражданского общества в России. Материалы научного семинара. Вып. 2. – М. : Фонд развития политического централизма, 2003. – С. 95–108.
4. Гулиев В. К новому качеству советской политической системы / В. Гулиев // Советское государство и право. – 1987. – № 9. – С. 4–11.
5. Демократизация и парламентаризм в Восточной Европе / отв. ред. Ю. И. Игрицкий. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – 264 с.
6. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М. : Наука, 2005. – 183 с.
7. Кивинен М. Прогресс и хаос: социологический анализ прошлого и будущего России / М. Кивинен; Перевод с английского М. Ф. Черныша. – СПб. : Академический Проект, 2002. – 270 с.
8. Курашвили Б. П. Борьба с бюрократизмом / Б. П. Курашвили. – М. : Знание, 1988. – 64 с.
9. Никовская Л. И. Социальные основания гражданского общества на Западе и в России: состояние и проблемы / Л. И. Никовская // Проблемы становления гражданского общества в России. Материалы научного семинара. Вып. 4. – М. : ФРПЦ, 2003. – С. 42–52.
10. Патрик Дж. Дж. Гражданское общество в период третьей волны демократии: его значение для гражданского образования / Дж. Дж. Патрик // Гражданское образование: содержание и активные методы обучения / под ред. С. Шахтера, Н. Воскресенской. – М. : Межрегиональная ассоциация «За гражданское образование», 1997. – С. 17–21.
11. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
12. Свінцицький В., Федорченко П. Громадянське суспільство в Україні: концепції і реалії / В. Свінцицький, П. Федорченко // БМФ «Відродження». – К., 1994. – № 4–5. – С. 14–21.

13. Соловьев В. Сочинения: в 2-х т. Т. 2. / В. Соловьев. – М. : Правда, 1989. – 780 с.
14. Элейзер Д. Сравнительный федерализм / Д. Элейзер // Полис. – 1995. – № 5. – С. 106–115.
15. Bryant C. Civil Nation, Civil Society, Civil Religion / C. Bryant // Civil Society. – Cambridge : Polity Press, 1995. – P. 141–157.
16. Darendorf R. Roads to Freedom // Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy / R. Darendorf. – N.-Y., 1990. – 148 p.
17. Easton D. A Systems Analysis of Political Life / D. Easton. – Chicago : University of Chicago Press, 1965. – 507 p.
18. Ekiert G. Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration / G. Ekiert // British Journal of Political Science. – 1991. – Vol. 21. – P. 285–313.
19. Green D. G. Reinventing Civil Society: The Rediscovery of Welfare without Politics / D. G. Green. – London : IEA Health and Welfare Unit, 1993. – 175 p.
20. Griner S. Civil Society and its Future / S. Griner // Civil Society. – Cambridge : Polity Press, 1995. – P. 301–326.
21. Krygier M. The Constitution of the Heart / M. Krygier // Journal of the American Bar Foundation. Vol. 20. – 1995. – № 4. – P. 1051–1063.
22. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
23. Mouzelis N. Modernity, Late Development and Civil Society / N. Mouzelis // Civil Society. – Cambridge : Polity Press, 1995. – P. 224–249.
24. National Standards for Civics and Government. – USA : Center for Civic Education, 1994. – 256 p.
25. Novak M. The Spirit of Democratic Capitalism / M. Novak. – London : IEA Unit, 1991. – 623 p.
26. Oxborn P. From Controlled Inclusion to Coerced Marginalization: the Struggle for Civil Society in Latin America / P. Oxborn // Civil Society. – Cambridge : Polity Press, 1995. – P. 250–272.
27. Peres-Dias V. The Possibility of Civil Society: Traditions, Character and Challenges / V. Peres-Dias // Civil Society. – Cambridge : Polity Press, 1995. – P. 80–109.
28. Rawls J. Political Liberalism / J. Rawls. – N.-Y. : Columbia University Press, 1993. – 401 p.
29. Ray L. A. Thatcher Export Phenomenon? / L. A. Ray // Enterprise Culture. – London : Routledge, 1991. – P. 114–135.
30. Revel J.-F. Democracy Against Itself / J.-F. Revel. – USA : Free Press, 1984. – 317 p.
31. Sartori G. Democratic Theory / G. Sartori. – Westport : Greenwood Press, 1973. – 364 p.
32. Seligman A. The Idea of Civil Society / A. Seligman. – N.-Y. : Free Press, 1992. – 134 p.
33. Verba S. On Revisiting the Civic Culture: A Personal Postscript / S. Verba // Civic Culture Revisited. – USA : Sage Publications, 1989. – 520 p.
34. Walzer M. Spheres of Justice / M. Walzer. – USA : Basic Books, 1983. – 345 p.

35. Weigle V., Butterfield J. Civil Society in Reforming Communist Regimes: The Logic of Emergence / V. Weigle, J. Butterfield // Comparative Politics. – 1992. – Vol. 25. – № 1. – P. 3–21.

Вера Бурдяк

СОВРЕМЕННОЕ ПОНИМАНИЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЯ «ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО»

Освещены подходы зарубежных и отечественных ученых к пониманию гражданского общества. На основе анализа этих подходов автор делает вывод, что гражданское общество – самоорганизация и участие граждан, их объединений в обсуждении и решении общественных проблем, добровольная их активность, оказывает давление на государственные органы. Однако участие и активность не должны выходить за пределы законов. В гражданском обществе действует развитая государственно-правовая ситуация, в которой признается верховенство прав человека, ее притязания свободной самореализации в обществе и государстве. Они возникают в общественном правосознании, а дальше формулируются и гарантируются в институтах и законах. Гражданское общество как неотъемлемая часть публичной сферы – параллельная, но отделена от государства, и фактически выполняет роль мостика между частной и публичной сферой. Оно призвано заполнить пространство между рынком и государством. Институты гражданского общества используют возможности и государства, и бизнеса в интересах общества, соединяющих воедино государство, частный сектор и общество, уничтожают барьеры между ними, способствуют взаимному диалогу. Обоснованность концепции гражданского общества для описания современных процессов является открытой, и это основная методологическая проблема.

Ключевые слова: гражданское общество, институты, государство, участие граждан, права человека, общественное правосознание, публичная сфера.

Vira Burdiak

MODERN UNDERSTANDING AND INTERPRETATION OF THE NOTION «CIVIC SOCIETY»

In the article we examined approaches of foreign and national scientists to the understanding of civic society. Analyzing these approaches, author draws the conclusion that civic society is self-organization and participation of citizens, their

communities in the discussion and solution of social problems, their voluntary activity which influences state authorities. However participation and activity shouldn't overstep legal boundaries. In the civic society exists well-developed legal situation where the supremacy of human rights is acknowledged, as well as person's desire for self-fulfillment in the society and state. They originate in the social law awareness and then are formed and ensured by the institutions and laws. Civic society is an inherent part of public sphere, separated from the state, which plays a part of the bridge between private and public spheres. It is aimed at filling the space between the market and the state. Institutions of civic society use possibilities of state, business in the interest of society, unite state, private sector and society, destroy barriers between them, and promote mutual dialogue. Topicality of the concepts of civic society for the description of modern processes is open and it's the main methodological issue.

Key words: *civic society, institutions, state, citizen participation, human rights, social law awareness, public sphere.*

Василь КЛИМОНЧУК

Концепт свободи в історії суспільно-політичної думки

Досліджено сутність свободи, її форми, зміст та процес інституціалізації, зокрема політичних свобод. Стверджено, що людська свобода є єдиним універсальним індикатором визначення стану, рівня розвитку, а головне, ефективності функціонування всієї системи суспільно-політичних відносин, влади, дії політичних інститутів, різного рівня норм, законів, функціональної придатності політичної системи, громадянських основ буття. Засвідчено, що українському суспільству потрібно значно глибше і ширше розуміти ідеали свободи. Переосмислення всієї історії формування ідей свободи, демократії, рівних прав, приватної власності, справедливості і моральності має важливе значення для України.

Ключові слова: *політичні свободи, громадянські свободи, свобода волі, політичні цінності, демократія, приватна власність, справедливість, моральність.*

Політологічне дослідження свободи потребує критичного переосмислення теоретичних джерел, у яких вивчаються сутність свободи, її форми, зміст та процес інституціоналізації, зокрема політичних свобод. Це зумовлено тим, що кожне покоління має власне трактування свободи, а проблема втілення її в суспільно-політичне життя визначається дискусійним характером. Тема політичних свобод особливо актуалізується саме зараз, у період, коли створюється сприятливий простір для вільної та ініціативної діяльності індивідів, громадських організацій та інших соціальних утворень. Політичне життя України характеризується динамізмом та інтенсивністю, стає більш ліберальним. Водночас, воно не позбавлене суперечностей, і поки що, залишається нестабільним, потребує цивілізованості та зміцнення традицій політико-правового розвитку. Суттєвий внесок у розробку цієї проблематики зробили: В. Андрущенко, О. Бабкіна, О. Булатов, В. Бурдяк, І. Варзар, В. Горбатенко, В. Денисенко, В. Кафарський, Ф. Кирилук, А. Колодій, М. Михальченко, В. Шаповал.

Загалом, джерела можна типологізувати таким чином: першу групу становлять філософські праці; другу – політологічні, правові та історичні; третю – інші (етнографічні, психологічні, соціологічні тощо). Політологічні праці є ключовими для нашого дослідження. Являється необхідним аналіз історичних праць для дослідження політичних свобод в українському націоґенезі. Третя група джерел поглиблює осмислення свободи, інституціоналізації політичних свобод, зокрема в українському суспільстві.

Одним із завдань політичної науки сьогодні є формування науково-теоретичної основи для аналізу історичних форм політичної свободи, особливостей їх становлення, принципів ствердження з погляду розуміння свободи як категорії політології. Свобода є складним явищем як для розуміння, так і для практичного втілення у формах, нормах, інститутах, відносинах суспільного життя. У своєму прагненні від несвободи до свободи чи до вищого рівня свободи люди не мають ні вродженого досвіду свободи, ні чіткого розуміння якості стану (свободи). Ш. Монтеск'є у праці «Дух законів» зазначав, що слово «свобода», як жодне з інших, має надзвичайно велику кількість значень.

Теорії лібералізму ми завдячуємо сьогодні тим, що називаємо «концепціями свободи». Саме значення свободи стало детермінантою всіх соціаль-

них доктрин після лібералізму, які об'єктивно повинні були формулювати свої бачення цього феномена або погоджуватися із класиками зазначеної ідеології, якщо, звісно, вони претендували на суспільну значущість.

Так у теорії свободи хронологічно першою з'явилося негативне її розуміння. Власне з таких позицій ми дивимось на світ очима Локка, Гоббса, Мілля, Роулза, Гаєка та ін., і хоча міра «негативної визначеності» у них різна, проте тут ми посилаємось, насамперед, на вихідну точку концептуальних конструкцій. Таке розуміння має специфічну базисну характеристику – воно намагається дати визначення свободи, зосереджуючи увагу виключно на перешкодах, стан відсутності яких є станом свободи. Себто розкриття «свободи від» передбачає дискурс свобод, реалізація яких дає змогу говорити про актуальність можливостей. Саме стан абстрактної можливості, який досягається відсутністю перешкод її реалізації, теоретики класичного лібералізму пропонують розуміти як стан свободи.

Свобода тісно пов'язана з проблемою відповідальності. Тривалий період за певних умов у вітчизняній філософії панувала думка, що свобода є усвідомленою необхідністю. Джерела ідей ідуть до філософських концепцій свободи Спінози, Гольбаха, Фейєрбаха, Маркса. Свобода людини подавалася як чітко вписана в систему зовнішнього соціального і природного визначення, де особа мала лише право усвідомити необхідність і діяти у її межах. Адже саме свобода за внутрішньою суттю тільки й може надати можливість людині бути і залишатися самою собою і не підкорятися обставинам.

Лібералізм виходить з того, що якісного розуміння свободи не може існувати, а отже фактично об'єктивно не може існувати феномен свободи, як такий (оскільки це поняття розкривається через відсутність чи належність окремих прав), потрібно лише максимально розширювати межі, які сприяють реалізації суб'єктивності свободи. Неолібералізм сформувався в лоні лібералізму як його критичне продовження і традиція політичної філософії. Північноамериканська школа неолібералізму переорієнтовує політичну філософію до соціальної філософії, і пізніше до етики. У Роулза значно ширше і глибше досліджуються основоположні ідеї лібералізму в контексті етичних категорій. Якщо Хабермас, Тейлор, інші представники неолібералізму стояли на чолі нової школи філософ-

ського осмислення інститутів свободи, рівних прав громадян, приватної власності, представницької демократії, то творчий доробок Ролза може бути визначений метафізикою моралі демократії США, приватновласницької монополізованої економіки, громадянського суспільства і зовнішньої політики. Згідно з філософськими поглядами Ролза, свобода, рівність прав, приватна власність і демократія мають посісти чільне місце в інституціях, які гарантують принцип справедливості. Загалом лібералізм і неолібералізм акцентують увагу на тих аспектах життєдіяльності суспільства, які найбільш чутливі для всіх соціальних верств, – це, передовсім, свобода, рівність і справедливість. Поняття «свобода», яке стало ключовим у лібералізмі та інститутах політичної організації США, водночас важливе і в націоналізмі, і в марксизмі.

Марксизм нагадує нам, що ми все ж існуємо у подібних соціальних умовах, користуємося подібними мисленневими схемами (хай навіть чим вони не були б детерміновані), тому повинні максимально реалізувати свою природу – дійти до об'єктивного погодженого з приводу поняття свободи та справедливості (певних базових засад існування суспільства). Тож проблема Маркса тільки одна – невдале розуміння природи суті соціальних відносин.

Натомість неомарксизм відмовляється від принципу першості виробничих відносин у межах здорового суспільства, хоча і визнає, що елементи її існують у суспільствах сучасних, точніше постіндустріальних, проте вони тут скоріше символічні. Якщо в Маркса питання формування цінностей залишалось відкритим, адже насамперед потрібно позбутися економічної нерівності, щоб вільно вступати у дискурс про природу духовних основ, то неомарксистичні в умовах впливу структуралізму, герменевтики та феноменології розглядають необхідність переходу вже не від однієї економічної формації до іншої, а скоріше від однієї ціннісної системи до ціннісної системи, якщо їй не протилежної, то принаймні значно відмінної.

Дискурсивна теорія, соціально-психологічні концепції, дослідження соціальної динаміки, які розроблялися в межах неомарксизму Франкфуртської школи, спричинили значні дискусії в наукових колах, надто коли ми говоримо про цей напрям як чи не єдину реальну альтернативу ліберальному редукціонізму.

Слід звернутися і до поглядів на співвідношення таких двох категорій, як свобода та справедливість. Здавалося, що довгий час ці два поняття були принципово не сумісні в теорії лібералізму, яка так боялася тої заміни, яку ми бачимо у комунізмі, коли формальна рівність трансформується у рівність змістовну. Тут реальне зрушення бачиться тоді, коли ми таку заміну не пов'язуємо із принципом «від кожного по можливостях, кожному по потребах», а коли ми вносимо у наш дискурс свободи категорію рівності реальних можливостей, що стає реальним в умовах синтетичного підходу. Адже, чи можливо говорити про свободу заможної людини, яка здатна повною мірою реалізувати свої можливості, порівнюючи її із свободою бідняка, коли його можливості бути самим собою не сприяють усі ті загальноприйняті формальності свободи? Де справедливість, якщо один може користуватися своїм правом, а інший ні? В цьому і полягає несумісність поняття свободи та справедливості, яку ми намагатимемось подолати у рамках феноменологічного підходу.

Про реальну сумісність свободи і справедливості варто говорити тоді, коли під справедливістю розуміють такий стан, у якому особа повною мірою може реалізувати себе. Себто соціальний стан, у якому економічні, культурні, етичні та інші складові повною мірою сприяють можливості включення в індивідуальне життя формальних характеристик свободи.

Свобода пов'язана з проблемою особистості, яка посідає центральне місце у теорії екзистенціалістів. Вони розмежовують і протиставляють свободу внутрішню (теоретичну) й зовнішню (практичну), думку й діяльність, абсолютизують свободу. Свобода, за Сартром, – єдиний фундамент суспільних цінностей. Люди посилаються на детермінізм, щоб виправдати свої вчинки, зняти свої гріхи, звільнитися від страху ризику за свій вибір, від тягаря відповідальності. В людини завжди є вибір, тому вона вільна. Воля людини визначає її ставлення до ситуації. Людина – вільна істота, бо вона обдарована розумом. Проте свобода є не тільки благом для людини, але й важким знаменням долі. Людина не може позбавитися свободи, бо завжди мусить відповідати за свої дії, і не може перекласти відповідальність на природу, на історію або на Бога. Людина приречена на свободу, робить висновок Сартр. «Буття в свободі» викликає тривогу й почуття самотності, залишеності. Людина хоче втекти від

своєї свободи. Існує лише один шлях утечі – смерть. Отже філософія свободи Сартра – трагедійна.

Тож, свобода як основоположна соціальна цінність потребує узгодження з іншими, не менш значущими цінностями, такими як рівність, демократія, політична стабільність, економічний добробут тощо [9, с. 259–263].

Конкретизуючи викладені підходи, теорії, концепції, розглянемо трансформацію уявлень свободи в історії суспільно-політичної думки.

У ранній період (Йосиф Флавій, Геродот, Фулідід) трактування свободи переважно зводиться до її так би мовити фізичної, матеріальної сторони, де людина є свobodною, коли над нею ніхто не панує (окрім закону і природи).

У «Новому Завіті» трансформовано та інтегровано «уявлення щодо прав людини, поєднавши їх із релігійно-моральними цінностям. Вимагається поважати кожну людину, як творіння Бога, за його образом і подобою. Таке походження людей зумовлювало, згідно із християнським ученням, принципову рівність і свободу кожного у духовному вимірі – перед Богом (однак ще не поміж собою)». Згідно з висновками А. Карася, «християнська інтерпретація свободи виводить її осягнення поза чисто політичну і державну сфери. Утримання від політичної активності і кар'єри визнаються передумовою для набуття правдивої свободи, що є безпосередньою умовою спасіння від гріховності людини» [8, с. 29].

У Східній філософії свобода – це, передусім, свобода від бажань, спокус, із якими людина стикається щодня. У ранньому буддизмі мають місце ідеї про те, що спочатку всі люди жили щасливо, були рівні і вільні. Однак після того, як з'явилися злодійство й обман, виникла соціальна нерівність.

Отже, основне, що ми визначаємо з ранніх трактувань свободи: свобода вимагає жертв, за неї потрібно так би мовити сплатити, і це приводить індивіда до вибору – боротись йому за свободу, чи ні, жертвувати певними благами земними, чи залишити все, як є. Тобто свобода має свою ціну.

В епоху елінізму, в умовах втрати давньогрецькими полісами своєї незалежності і переоцінки колишніх цінностей, свобода трактується не як соціально-політичне, а як духовне явище, і на цій основі проголошу-

ється великий принцип загальної свободи і рівності людей за законами природи і природного права.

Грунтовні дослідження свободи започаткували Платон і Аристотель. У Платона тема свободи є досить суперечливою, особливо якщо її розглядати в контексті співвідношення людина – держава. Ці відносини є суб'єкт-суб'єктні. Держава має не тільки свої власні інтереси, а й свою свободу від інших держав і від індивідів. Держава повинна бути вільною, і такою вона може бути тільки за умови існування свободи індивідуальної. Абсолютизація індивідуальної свободи зводить нанівець свободу держави. А таким чином порушується баланс у суспільстві. Тобто мислитель не виступає проти свободи як такої, а саме проти її абсолютизації, яка переходить в абсолютне рабство, тому він залишається прихильником «золотої середини». Надмірна свобода і для індивідуальної людини, і для держави стає абсолютним рабством. Виходить, що свобода людини потребує певного обмеження, рамок, і формувати їх можуть і повинні правила, встановлені людиною для себе, а не ззовні. «Найгірша безсоромність – наслідок свободи, що зайшла надто далеко. За цією свободою йде слідом й небажання підкорятися правителям, а врешті-решт з'явиться прагнення не слухатися й законів» [14].

Першу спробу систематизувати всі поширені в Стародавній Греції суспільно-політичні погляди про державу, її устрій та політичні свободи зробив Аристотель. Він у праці «Політика» визначає горизонт бачення суспільно-політичного життя, в якому порушується гармонія і в якому свобода відчужується від значної частини суспільства. Розкриваючи загальну сутність свободи, Аристотель зробив порівняння з рухом небесних тіл. «Вільні уособлюють процеси, що реалізуються згідно з необхідністю, а раби – випадкові явища» [14]. На відміну від Платона, Аристотель вважав, що «держави виникає заради потреб життя, але існує заради досягнення його благоді» [1, с. 465].

За Аристотелем свобода є передумовою вияву чеснот і досягнення блага.

Ідеї про суспільно-політичний устрій еллінських полісів, які висунав Платон та розвинув Аристотель, давали життя не лише державам континентальної Греції, але й Ольвії. Отже, й ідеї свободи мали можливість проникати в Ольвію й панувати там, та розповсюджуватись у

слов'янському світі. Саме впродовж цього періоду в межах слов'янської території сформувалися вільні територіальні громади та їх політична інтеграція в землі-поліси.

Н. Макіавеллі розпочав нову традицію на протистоянні уявлень Аристотеля про людину. Він розумів людину, як істоту сповнену егоїзму, що не завжди контролюється розумом, має силу волі, пристрасті [12, с. 102–114]. Стверджував, що рушійною силою розвитку є матеріальні інтереси людини. Тому і свободу, на його думку, потрібно розглядати у контексті матеріальних потреб, політичного життя, приватної власності. Тут Н. Макіавеллі говорить, насамперед, про економічні свободи людини. Свобода крізь уявлення Н. Макіавеллі отримала нове бачення – матеріальне.

Б. Спіноза вчення про свободу переносить із області метафізики в область антропології і етики. У трактаті «Етика» читаємо: «Коли б люди дійсно народжувалися свободними, вони не створили б, залишаючись свободними, поняття про добро і зло» [17, с. 68]. Людина тільки тоді вільна і могутня, коли керується розумом, а проте більшість людей (натовп) не такі – люди одержимі пасивними афектами, що спонукають до нерозумних учинків. Саме цим викликана необхідність права і держави. На його думку, демократична держава є найбільш природною і наближеною до свободи, яку природа надає кожному, бо в ній кожен переносить своє природне право не на іншого, позбавивши себе на майбутнє права голосу, але на велику частину всього суспільства, одиницю якого він складає.

Томас Гоббс у своїх працях розглядає свободу як права робити все те, що не заборонено законом: «Там, де сувереном не запропоновано ніяких правил, підданий вільний робити або не робити згідно зі своїм власним розсудом» [4, с. 173–176]. Мислитель розглядає свободу у широкому розумінні. Він говорить як про необхідність відсутності фізичного обмеження рухів людини, так і про свободу вчиняти певні дії, якщо це не вступає в суперечність із чинними законами.

У філософсько-політичних працях класиків теорії лібералізму особлива увага звертається на політичні свободи, рівність прав громадян, справедливість, приватну власність та інші цінності сучасних демократій. Одним із перших мислителів, хто започаткував розробку теорії лібералізму, був Дж Локк. Він досить плідно проаналізував ідеї політичного устрою та історичних форм політичних свобод і виклав основні з них у праці «Два

трактати про державне управління» [10, с. 50–52]. Мислитель дійшов висновку: по-перше, природні і громадянські права тісно пов'язані між собою та з наявними в державі законами, які або обмежують політичні свободи, або їх розширюють та захищають; по-друге, юридичні норми, що запроваджуються в державі, мають бути узгоджені з природними правами людей, з одного боку, та з громадянськими – з іншого [11, с. 52–53].

Ж. Руссо у праці «Суспільний договір» доводив, що ідеальний політичний устрій повинен забезпечувати захист кожного члена суспільства та його власність, причому так, щоб людина, «незважаючи на об'єднання з іншими, підпорядковувалась не кому-небудь, а собі самій, і зберігала той же рівень свободи, який вона мала, будучи [не пов'язаним суспільним договором] індивідуумом». Але з іншого боку: «Кожен з нас віддає себе і всі свої сили в розпорядження Вищого керівництва, яке реалізує всенародну волю. Разом ми творимо єдине тіло... Щоби суспільний договір мав реальну силу, він певним чином передбачає зобов'язання, що одне тільки і забезпечує дотримання усіх інших його пунктів: мається на увазі, що кожен, хто відмовиться підкоритись всенародній волі, буде присилуваний до цього суспільством. І означає це не що інше, як те, що його змусять бути свободним чоловіком» (кн. 1, ч. 6–7) [16, с. 55–56].

Свої ідеї стосовно свободи І. Кант виклав у праці «Метафізичні засади вчення про право» та «Метафізика моральності». Він також виводив принципи політичних свобод із концепції природного права. Політична свобода в розумінні Канта визначається загальним законом, який гарантує рівну свободу, виходячи із парадигми природного права. «Прав будь-який вчинок, згідно з максимою якого свобода волі кожного сумісна зі свободою кожного відповідно до загального закону» [7, с. 140–149]. В суспільній моральній свідомості міститься домінуюча ідея, споріднена з розумінням закону, який він дав назву «категоричний імператив»: ця домінанта веління наповнює поведінку людей розумінням справедливості та тісно пов'язаною з нею свободою. У сфері суспільної свідомості поняття справедливості не може бути апіорним, воно формується на основі суспільного досвіду і формування знання про нього. «Людина дуже рано набуває почуття справедливості, або дуже пізно, або взагалі не набуває» [7, с. 140–149].

У «Філософії історії» Г. Гегелем здійснюється теоретичне обґрунтування розвитку людства до свободи. В генезі свободи Г. Гегель виділив

три стадії: 1) природну волю, яка властива суспільним групам, що ідентифікували себе за родами і племенами; 2) свавільну волю, яка притаманна періоду завоювання територій і створення держав; 3) розумну волю.

Розгляд громадянських свобод висуває необхідність звернення до праці І. Берліна «Чотири есе про свободу», в якій розглядається дві концепції свободи [3, с. 155–157]. У негативному значенні свобода розуміється як відсутність примусу, обмежень щодо особи, у тому числі й з боку держави; у позитивному – як свобода вибору, утворювана державою, а головне – здатність людини досягти своїх цілей, і обов'язок держави надавати громадянину ті чи інші соціальні блага. Відповідно до таких аспектів свободи негативні права полягають у праві індивіда на захист від якогось втручання, у тому числі й державного, у здійсненні громадянських свобод (як члена громадянського суспільства) і політичних свобод (як учасника політичного життя). Ці свободи охороняють особу від небажаних і таких, що порушують її права, втручань і обмежень. Негативні свободи – основа індивідуального права.

«Втеча від свободи» Еріха Фрома чи не найкраще описує ті тенденції, які існують в індивідуальному та груповому прагненні свободи чи визначеності (в такому разі йдеться про визначеність волею абстрактного авторитетного суб'єкта, який володіє правом «легітимного символічного насильства»). Дослідник акцентує увагу на понятті свободи, виводячи його із суб'єктивного бажання щастя, яке залежно від аксіологічної характеристики соціуму може перебувати із свободою у відношеннях взаємовиключення. Так стається у посттоталітарних суспільствах, які все ще залишаються у путях тієї ідеології в нездатності трансформувати свою систему мислення.

Праця Ролза «Теорія справедливості» – це перша й доволі успішна спроба збагнути досить складний і суперечливий феномен «соціальна справедливість», тісно пов'язати його з основоположними ідеями класичного лібералізму – свободи, рівності, приватної власності, конкуренції, теорії суспільного договору, демократії та ідеями соціалізму про роль держави у забезпеченні суспільного блага. У концепції справедливості Ролза розуміння свободи, демократії, приватної власності, рівності, конкуренції спирається на такі ідеї: по-перше, мета держави добробуту – не дати нікому опуститися нижче за пристойний рівень

життя й забезпечити всіх певним захистом від нещасного випадку й лиха; по-друге, основні інститути повинні від самого початку дати в руки загалові громадян, а не лише декільком із них, засоби виробництва, аби ті громадяни стали цілковито співпрацюючими членами суспільства; по-третє, слід відмовитися від концепта держави достатку, а взяти за основу ліберально-соціалістичний устрій, у межах якого можлива справедлива система співпраці вільних і рівноправних громадян із покоління в покоління [15, с. 17–18].

Завершити огляд теоретичних джерел, у яких досліджується сутність свободи, її форми та зміст, хотілося б аналізом деяких праць сучасних вітчизняних дослідників.

В. Шаповал сформулював досить важливу для теми цього дослідження методологічну парадигму. Якщо свобода виступає тільки як зовнішня, нав'язаний індивіду, чужорідний порядок, якщо вона не є продуктом його власної діяльності, це не є дійсна свобода духу, і вона відкидається розумним індивідом. Це – лише обмежена, одностороння свобода, свобода тільки як незалежність. Але, якщо у своїй основі вона має внутрішні духовні підстави і спирається на багатовікову гуманістичну традицію, то ніяке найжорсткіше зовнішнє примушення не зможе зруйнувати такої свободи. У своїх граничних формах вона виступає як непоборна динамічна тяга до всебічної реалізації людської особи відповідно до вищих духовних цінностей безвідносно, до якої б то не було межі [19, с. 24].

Важливе, на наш погляд, методологічне значення для цього дослідження має концепт розуміння свободи як інституціоналізованої форми у правовому полі України, сформульований В. Денисенко. Він пише: «Юридичні канони буття повинні вибудуватися на засадах сформованої в особи здатності розуміти сутність своєї свободи і раціональності, адже лише в цьому випадку індивід може обирати адекватні їм принципи і вибудовує паралельно «захисну систему» їх утвердження, чим і виступає юридичне право» [5, с. 190].

Доречно зауважити, що демократія мислиться з поняттям розширення свобод, які забезпечують зростання добробуту, і водночас відчуття щасливого життя. І, нарешті, народи і нації, які на практиці відчули свободу в їхньому суспільно-політичному житті, вирізняються своїм духом свободи. В цьому контексті відомий лауреат Нобелівської премії в галузі

економіки Амартья Сен на запитання: «Що сприяє розвитку людського щастя в економічному й соціальному вимірах?» відповідь однозначно: «Розвиток є процесом розширення людських свобод» [18, с. 12].

Коли йдеться про філософсько-політичне розуміння свободи в контексті перетворень, які здійснюються в сучасній Україні, слід розуміти, яку світоглядно-орієнтаційну й світоглядно-практичну цінність становлять вищевикладені ідеї свободи і права. Здійснений аналіз з усією очевидністю свідчить, що українському суспільству потрібно значно глибше і ширше розуміти ідеали свободи. Переосмислення всієї історії формування ідей свободи, демократії, рівних прав, приватної власності, справедливості і моральності має важливе значення для України.

Огляд підходів до поняття свободи та її кореляції з необхідністю, відповідальністю, справедливістю, рівністю, демократією, економічним добробутом розкриває суть свободи як феномена.

Список використаних джерел

1. Антология мировой философии : в 4-х т. / [сост. В. В. Соколов и др.]. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1. – Ч. 1. – 550 с.
2. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – 550 с.
3. Берлін І. Чотири есе про свободу / Ісая Берлін; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – 272 с.
4. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 731 с.
5. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / Валерій Денисенко. – Львів : ПАІС, 1997. – 274 с.
6. Кант І. Метафізика нравов : соч. в 6 т. Т. 4. / І. Кант. – М. : Мысль, 1965. – 612 с.
7. Кант І. Метафізика нравов : соч. в 6-ти т. – Т. 4. Ч. 1 / І. Кант. – М. : Мысль, 1965. – 612 с.
8. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. – К., Львів, 2003. – 520 с.
9. Климончук В. Проблема свободи в суспільно-політичній думці західноєвропейського просвітництва / В. Климончук // Гілея (науковий вісник): зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 30. – С. 258–267.
10. Локк Дж. Два трактата о правлении : соч. в 3-х т. Т. 3 / Дж. Локк. – М., 1988. – 668 с.
11. Див.: Локк Дж. Два трактата о правлении : соч.: В 3-х т./ Дж. Локк – Т.3. – М., 1988. – 52-53. – 668с.
12. Макиавеллі Н. Державець [Електронний ресурс] / Н. Макиавеллі – С. 102–114. – Режим доступу: <http://bookz.ru/authors/makiavelli-nikolo/gosudar/1-gosudar.html>

13. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / Е. Макінтайр [пер. з англ.]. – К.: Дух і літера, 2002. – 436 с.
14. Платон. Закони [Електронний ресурс.] / Платон. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm>
15. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. – К.: Основи, 2001. – 822 с.
16. Руссо Ж. Трактати / Ж. Руссо. – М.: Мысль, 1969. – 704 с.
17. Спиноза Б. Етика / Бенедикт Спиноза. – СПб.: Азбука, 2007. – 352 с.
18. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою / Р. Дарендорф. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 109 с.
19. Шаповал В. М. Трансцендентальні горизонти свободи: монографія / В. М. Шаповал. – К.: Парапан, 2010. – 312 с.

Василий Климончук

КОНЦЕПТ СВОБОДЫ В ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Исследовано сущность свободы, ее формы, содержание и процесс институционализации, в частности политических свобод. Утверждено, что человеческая свобода является единственным универсальным индикатором определения состояния, уровня развития, а главное, эффективности функционирования всей системы общественно-политических отношений, власти, действия политических институтов, различного уровня норм, законов, функциональной пригодности политической системы, гражданских основ бытия. Засвидетельствовано, что украинскому обществу нужно гораздо глубже и шире понимать идеалы свободы. Переосмысления всей истории формирования идей свободы, демократии, равных прав, частной собственности, справедливости и нравственности имеет важное значение для Украины.

Ключевые слова: политические свободы, гражданские свободы, свобода воли, политические ценности, демократия, частная собственность, справедливость, нравственность.

Vasiliy Klimonchuk

THE CONCEPT OF FREEDOM IN THE HISTORY OF SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT

The article examines the essence of freedom, its form, content and process of institutionalization, including political freedoms. Argued that human freedom is the only indicator of a universal definition of state-level development, and most importantly, the efficiency of the whole system of social and political relations of power,

of political institutions, different levels of norms, laws, functional suitability of the political system, civil foundations of existence. Been shown that Ukrainian society needs much deeper and broader understanding of the ideals of freedom. Rethinking the history of the formation of ideas of freedom, democracy, equal rights, private property, justice and morality is important for Ukraine.

Key words: *political freedom, civil liberties, freedom of will, political values, democracy, private property, justice, morality.*

Ігор НЕДОКУС

Роль концепта «політична етика» в дискурсі сучасної політичної науки

Проаналізовано основні дослідницькі підходи до розуміння поняття «політичної етики» в сучасній зарубіжній та вітчизняній політичній науці. Наголошено на відсутності єдиного трактування досліджуваної категорії. Уточнено вплив демократизації на гуманізацію політичної сфери суспільства. Висвітлено напрями подальших досліджень взаємозв'язку політики та моралі. Окреслено перспективи становлення «політичної етики» як навчальної дисципліни в системі соціально-гуманітарних наук.

Ключові слова: *політична етика, політика, мораль, політична сфера, ціннісні орієнтації.*

Політична етика – це порівняно молода дисципліна, що межує з філософією моралі, філософією історії, філософією та історією політики, соціологією, теорією держави і права, соціальною психологією та іншими науками. Вона піднімає важливі полемічні питання, від яких залежить і доля суспільства загалом, і життя кожної людини зокрема.

Самостійного значення політична етика набуває в західних країнах в 60–70-х рр. ХХ ст. Як зазначає російська дослідниця Е. Дубко, політична етика – відповідь на культурний шок, розпад ціннісних орієнтацій, глибоку кризу внутрішньої і зовнішньої політики держав, виснаження ліберальної традиції в 60-ті рр. Тоді державна політика стрімко втрачала

авторитет в очах суспільства і піддавалася критиці та обструкції аж до громадянської непокори, передусім з боку лівих і молодіжних рухів [6, с. 3].

У 60–70-ті рр. окреслилась чергова ідеологічна поляризація в західних суспільствах. Абсолютно несподівано революційна свідомість знову зміцніла і набула виразних форм. Розширилися семантика і риторика кризи. Всі говорили про кризу і бачили її всюди: криза керованості, криза національної держави, криза довіри, криза демократії, криза політичних партій, криза ідеології, криза економіки, криза політики, криза моралі.

Саме на це десятиліття припадає стабільно високий інтерес до етичних проблем, яскраво виражена етична заклопотаність і так званий «ренесанс» етики. У той же час, соціологи виявили ознаки розпаду суспільної моралі та традиційної системи цінностей, спробували їх позначити спеціальними термінами: «аномія», «антиетика», «нарцисизм», «деструктивна орієнтація». У 70-ті рр., коли піднялася нова хвиля політичної філософії, з'явилися дві дискусійні і, безсумнівно, значні праці, присвячені однаково моралі і політиці. Це книги Р. Нозіка «Анархія, держава та утопія» (1974) і Дж. Ролса «Теорія справедливості» (1971).

До проблем політичної етики звернулися видатні представники католицького та протестантського богослов'я, діячі церкви (Р. Нібур, П. Тіллх, К. Войтила, Б. Сутор та ін.). Упродовж двох післявоєнних десятиліть церква передувала в гуманістичному русі та підтримувала соціальні вимоги трудящих. Частково це було викликано бажанням завоювати симпатії тих верств населення, які з деяких пір мало цікавилися релігією (інтелігенція, робітники). Щоб не втратити свого значення в суспільстві і не опинитися в архіві історії, церква повинна була сформулювати свою позицію з цілого ряду актуальних соціальних проблем і, звичайно, з питань політики.

Значний внесок у політичну етику зробили представники екзистенціалізму (Н. Бердяєв, Ж.-П. Сартр та ін.), російські філософи (Вол. Соловйов, І. Ільїн), теоретики постмодернізму (Ю. Хабермас, Т. Адорно, М. Фуко, К.-О. Аппель та ін.). Таким чином, політична етика, чи морально-політична філософія, привертала до себе увагу багатьох філософських шкіл та ідейних течій – релігійних і екзистенціальних, соціологічних і академічних.

Отже, метою статті є визначення основних напрямів дослідження поняття «політична етика» в сучасній зарубіжній та вітчизняній політичній науці.

Як зазначає українська дослідниця О. Вагіна, політична сфера, як і суспільне життя загалом, регулюється різними видами норм, які можна умовно поділити на юридичні та неюридичні. Правові норми регулювання політичної діяльності доволі чітко визначені в конституції, законах країни. Тому особливого розгляду потребує специфічний вплив неюридичних регуляторів політичної діяльності, до яких належить і мораль [3].

В умовах демократичного суспільства, на думку російської дослідниці М. Широкової, домінуюча роль моралі в політиці повинна зрости, принаймні, з таких причин: по-перше, в багато разів збільшилася «ціна» політичних рішень щодо їх впливу на долі людей; по-друге, демократизація політичного життя різко підвищує залежність політиків від громадської думки, отже, вони повинні піклуватися, принаймні, про свій імідж; по-третє, набагато більшою, ніж раніше, стала інформованість суспільства про різні аспекти прийняття політичних рішень [11].

Але все це не означає, що сучасна політика стала більш гуманною та морально обґрунтованою. Навпаки, ми спостерігаємо зворотний процес. І, на наш погляд, зусилля, спрямовані на вироблення та утвердження у свідомості суспільства політичної етики, що здійснюються західними авторами, починаючи з революційної епохи кінця 60-х рр., а вітчизняними – переважно в останні два десятиліття, продиктовані бажанням хоча б якось відновити втрачені зв'язки між політикою і мораллю. Крім усього іншого, сьогодні привнесення моральних орієнтирів у політику – це питання продовження існування і перспектив розвитку людства.

У зв'язку з появою політичної етики серед галузей наукового знання виникла необхідність визначити її предметну область. Якщо розглядати її як один із різновидів етики загалом, то її предмет буде складовою етики як науки. А оскільки предметом етики традиційно називають мораль, то предметом політичної етики буде політична мораль або, точніше, взаємодія політики і моралі. Однак серед дослідників немає єдності щодо цього питання. Який же зміст вкладається в термін «політична етика»? «Немає уніфікованого поняття «політична етика», – пише Е. Дубко, – а є різні версії та тлумачення» [6, с. 26]. Наведемо деякі з них.

Автори енциклопедичного словника «Політологія» (1993) визначають політичну етику як «одне з важливих і постійних начал політики, що оцінює її задуми, цілі, методи, функціонування влади та діяльність учасників політичного процесу» [9, с. 406]. Для того, щоб показати відмінність у співвідношенні, з одного боку, політики і моралі, з іншого – політики і етики, у статті «Мораль і політика» того ж видання говориться, що якщо мораль може так чи інакше характеризувати політичну дію, але сама стоїть поза нею і лише вступає з нею у ті чи інші відносини, то «етика виступає як внутрішньо властивий політиці компонент» [9, с. 185]. Таким чином, мораль є щось зовнішнє стосовно політики, етика ж – невіддільна від неї.

Відомий німецький учений-політолог Карл граф Баллестрем розуміє під політичною етикою «частину практичної філософії, яка займається основними нормативними питаннями політики: принципами справедливо-го соціального устрою, конституцією; критеріями легітимного управління, правами та обов'язками керівників та громадян (включаючи право протидії і обов'язок послуху); проблемою справедливості у відносинах між державами. До політичної етики в широкому сенсі відноситься теорія соціальної справедливості, легітимного управління, справедливих воєн, а також теорія правильного використання влади правлячими колами» [2, с. 87].

Вельми близьким до ідей К. Баллестрема є визначення, яке дає К. Гаджієв, що включив розділи з політичної етики у підручники «Політична наука» (1995) і «Політична філософія» (2000). На його думку, політична етика – це сукупність моральних цінностей та норм, що стосуються світу політичного, її інститутів, відносин, політичного світогляду і поведінки членів того чи іншого суспільства. Він стверджує: «Політична етика – це нормативна основа політичної діяльності, яка охоплює такі основоположні проблеми, як справедливий соціальний устрій суспільства і держави, взаємні права і обов'язки керівників і громадян, фундаментальні права людини і громадянина, розумне співвідношення свободи, рівності і справедливості і т. д.» [5, с. 35]. Очевидно, що в цьому визначенні не розділяються поняття «політична етика», як наукова дисципліна, і «політична мораль», як досліджуваний нею предмет.

Доктор філософських наук, професор Е. Дубко коментує побудови моделей політичної етики ще кількох авторів [6, с. 27–29]. Зокрема, концеп-

ція, запропонована російськими дослідниками В. Бакштановським і Ю. Согомоновим, акцентує проблему політичної свободи, суверенних прав особистості, утвердження ліберальних і демократичних цінностей, очищення моральності від державного диктату: «Політична етика, як особлива складова суспільної моральності, соціальної етики, почала формуватися на рубежі Нового часу, коли внаслідок дезінтеграції попередньо згуртованого соціуму і появи функціональних підсистем відбулася автономізація політики», – зауважують автори [1, с. 128]. І продовжують: «В рамках багатофазного процесу виділення політики в самостійну сферу відносин і діяльності стала формуватися потреба в принципово інших регуляторах діяльності політиків, заняття яких ставало професією. Ці регулятори не могла надати мораль як така, що ще не виділила зі свого складу особливі засоби орієнтації і регуляції, які були б здатні звернути моральний закон у самозобов'язуюче утримання власної волі у такій специфічній сфері діяльності, якою є політика. Необхідні були засоби, здатні обмежити моральний максималізм і, разом з тим, сприяти досягненню ефективності функціонування політики. Такі засоби звичайна мораль кваліфікувала б як «вимушене зло», допустиме лише у рідкісних випадках (але аж ніяк не постійно), а не як благо, позитивні цінності. Звичайна мораль була б не в силах встановити досить чіткі відмінності між допустимими і неприпустимими винятками із загального масиву непорушних вимог» [1, с. 128]. Далі автори стверджують: «Зміст політичної етики формувався у вигляді моральних вимог громадян, як до професійних політиків, наділених владою, причетних до політики і соціального управління чиновників, так і до всіх тих, хто по своїй волі чи проти неї виявився залученим у політичне життя, мав відношення до її фасадних і закулісних сторін» [1, с. 129].

Нормативно-ціннісними джерелами політичної етики, на думку авторів, є «аристократичний, лицарський, патриціанський етос». Далі йдеться про «політичну етику демократичного суспільства», яка вимагає від влади відповідальності, самообмеження, «толерантності стосовно інакомислення, чуйності до інтересів союзників, різних меншин, партнерської вірності зобов'язанням, чесності. Така етика передбачає відмову від конфронтаційності політичної поведінки скрізь, де це тільки можливо, від правил політичного радикалізму, надаючи перевагу компромісам, переговорам, діалогу, співпраці, досягненню ба-

лансу інтересів суперників». В. Бакштановський і Ю. Согомонов так формулюють поняття політичної етики: «Це застосування основоположних цінностей і норм суспільної моральності до сфери політичної діяльності» [1, с. 131].

Ще раз підкреслимо, що запропонована концепція багато в чому ґрунтується на цінностях ліберальної ідеології. Економічний лібералізм, згідно з авторами, створює етику громадянського суспільства, політичний лібералізм – етику держави та інших політичних інститутів, інакше кажучи, – політичну етику. Основні принципи ліберальної політичної етики можна звести так:

1. Ідея політико-правової рівності людей, заперечення станових привілеїв. Суспільно-політичний та ідеологічний розвиток країн західної цивілізації в Новий час показав, що у відриві від етики політика і право самі по собі не здатні виробити дієву концепцію рівності, як, утім, і етика без політики і права не в силах обґрунтувати концепцію щастя і концепцію обов'язку.

2. Ідея легітимації конфлікту політичних інтересів, тобто законності і моральної виправданості боротьби за завоювання влади, її утримання і придушення опору з боку будь-яких соціальних груп.

3. Перехід від підданської і патріархальної політичної культури до політичної культури участі. Саме в рамках культури участі і формується політична етика.

4. Головна мета політичної етики формулюється як прагнення поставити державну владу під контроль громадянського суспільства. Ця мета повинна бути досягнута за допомогою інститутів представницької демократії, а також принципу поділу і балансу влади.

Ядром політичної етики в громадянському суспільстві і правовій державі, як вважають російські дослідники, повинен стати загальнодемократичний принцип свободи в політичній поведінці. Звучить він приблизно так: дозволено все, що не заборонено законом, а сам закон змінюється лише законним шляхом і не має карального ухилу. Тому головне, що потрібно і від влади, і від народу, і від суспільно-політичних організацій, – це дотримання законів.

Ще один автор, який пише на тему взаємозв'язку політики і моралі, Б. Капустін, зазначає, що політична етика – проблема теоретиків, і ви-

діляє «класичне вираження політичної етики, як зв'язку приватного та суспільного інтересів, що забезпечується моральними та політичними механізмами, зв'язку, при якому і той, і інший зберігають самостійність і який не існує як даність», або «правила гри», які не передбачають ніякої природної гармонії» [7, с. 35].

Додамо до вже зазначених і підхід А. Панаріна, який називає політичну етику «професійна мораль політика». І коли ми говоримо про таку мораль, підкреслює він, то «йдеться не про зовнішні відносини політики як специфічної суспільної практики з мораллю, а про моральний етос політика – принципи, що складають специфічну основу його професійної діяльності. Тобто, мова не стільки про те, щоб політик не порушував моральний кодекс узагалі, скільки про те, щоб він не порушував моральний кодекс політика. Такий кодекс не додається до політичної діяльності ззовні, а іманентно пов'язаний з нею, утворюючи свого роду професійні правила гри, або кодекс професійної честі. Зрозуміло, саме таке пояснення припускає, що корпорація політиків не замикається в собі і не живе тільки для себе, але виконує специфічну суспільну функцію, про яку суспільство має право судити, наскільки якісно вона виконується і який її кінцевий суспільний продукт (тобто не задуми і наміри, а реальні результати). Отже, для того щоб розкрити особливості політичної моралі, треба насамперед розкрити внутрішні умови, специфіку тієї гри, яка називається політикою» [8, с. 252–253].

Необхідно згадати і про визначення німецького вченого Б. Сутора, автора книги «Мала політична етика». З погляду Б. Сутора, політична етика – це «методичне опрацювання взаємин політики і моралі, глибоке осмислення принципів і норм політичних порядків і дій» [10, с. 62]. Саме підхід німецького дослідника наділений найбільшою евристичною цінністю, якщо розглядати політичну етику як філософську науку, що має власний предмет вивчення. Б. Сутор стверджує, що політична етика просто необхідна сучасному демократичному, плюралістичному суспільству. Завдання такої політичної етики – не звільняючи політику від моральної відповідальності, позбавити її від надмірного, не властивого їй морального навантаження. Політичні інститути в правовій державі повинні, не втручаючись у внутрішній, моральний світ особистості, забезпечувати в суспільстві необхідний мінімум моралі, а отже, і необхідний мінімум духовності. А в усьому іншому

людині повинна бути надана та свобода, якою вона могла б користуватися для морального самовизначення та особистісного саморозвитку. Політика повинна завжди відповідати етичним критеріям, але не може керуватися тільки ними. Політична етика потрібна для того, щоб осмислювати моральні основи політики, її позитивні цілі, дозволені засоби, бажані способи поведінки людей у політиці. Вона покликана прояснити етичний бік проблем і ситуацій, однак готових рішень пропонувати не може. Політична етика в такому її розумінні здатна не покінчити з неминучим політичним протистоянням, але привнести в нього певну культуру.

Цікавими є два визначення політичної етики, наведені в словнику-довіднику «Вступі до політології» під редакцією В. Пугачова. Вони увібрали в себе теоретичний та емпіричний, нормативний і описовий аспекти етики, взагалі, і політичної етики, зокрема. Отже, політична етика – це «1. Специфічна наукова дисципліна, що склалася в рамках політичної філософії і вивчає вплив моральних принципів, норм і уявлень людей на політику, а також зворотний вплив політики на мораль; 2. Нормативна система, що склалася на базі морального осмислення людьми своїх політичних цілей і цінностей. Це своєрідний синтез моральної і політичної свідомості, форма внутрішньої єдності критеріїв морального вибору людини та її політичного визначення цілі» [4, с. 257–258].

Далі перерахуємо так звані макети політичної етики, за допомогою яких російська дослідниця Е. Дубко дуже яскраво і дохідливо ілюструє різні варіації сприйняття терміна «політична етика» як повсякденною, так і теоретичною свідомістю:

1. Політична деонтологія, комплекс конкретних інструкцій або моральний кодекс політика, обов'язковий для осіб, які виконують державні функції, свого роду соціально-моральна дисципліна, яка має значення для репутації та професійної політичної кар'єри. Не секрет, що політика з давніх часів і протягом багатьох століть була заняттям, особливим привілеєм вищих класів та еліт. Філософія політики, різні вчення про чесноти, теорії справедливості, принаймні з часів Академії Платона, признавалися представникам вищих привілейованих груп, які мають доступ до політичної діяльності.

2. Використання імперативної та ціннісно навантаженої лексики, мови моралі, демагогії з метою переконання, аргументації та апологе-

тики політики, риторики і прийомів словесної містифікації. Мова, як правило, про нещирі і неправдиві твердження, які спотворюють дійсність і вводять в оману громадську думку заради досягнення якихось цілей.

3. Синонім політичного ідеалізму, політичної наївності і добросердя, безнадійного ідеалізму, романтичних ілюзій, які зазвичай викликають у суспільства співчуття, але не заслуговують довіри. Слід пам'ятати про те, що ідеальності, ілюзії, спрощення, фантазії і т. д., покладені в основу політики, можуть викликати страшні катастрофічні наслідки.

4. Політична культура, культура поведінки, практика толерантного спілкування, ввічливість, благопристойність. У цьому сенсі неетичною є скандальна, неадекватна правилам етикету поведінка політика, що допускає вчинки, жести і вирази, засуджені мораллю суспільства і які знижують престиж нації, держави, політичних інститутів. Неетичними визнаються замах на репутацію суперника або противника (дифамація і наклеп), грубі образи, погрози і нестриманість у прояві почуттів (роздратування, гнів, ненависть). Етикет пом'якшує і обмежує прояви взаємної неприязні, регулює офіційне спілкування і взаємодію сторін, які відстоюють прямо протилежні позиції і прагнуть до діаметрально протилежних цілей.

5. Політична етика – це процедура угоди і торгу. Головна проблема політичної етики полягає в досягненні консенсусу і балансу інтересів.

6. Політична етика в широкому сенсі – методичне дослідження проблем взаємин моралі та політики, філософське осмислення етичного аспекту принципів і норм політичної діяльності, прояснення етичної структури конкретних політичних проблем і ситуацій, моральних підстав, позитивних цілей політичних дій.

7. Політична персоніфікація та агіографія як розповідь про «хороших людей» та аналіз мемуарів і промов політиків.

8. Теорія політичного гуманізму, гуманізації політики, гуманної політики, єдності політики і гуманізму («гуманна демократія», «соціалізм із людським обличчям» тощо).

9. Морально-політична критика, деякий спосіб задавати політиці та її представникам незручні питання, форма проблематизації політики.

10. Концепція іманентної моралі, реальної моралі.

11. Філософія справедливості.

12. Вивчення етичного багажу політичних партій і рухів [6, с. 29–31].

Отже, в сучасній політичній науці морально-етична проблематика політики набуває все більшої гостроти. Вузке тлумачення політичної етики передбачає визначення її як науки про політичну моральність. Саме в рамках цієї інтерпретації політична етика не є безпосередньо складовою політики, хоча, як і будь-яка інша суспільна наука, вона може створювати етичні технології (у формі вчень, настанов, заповідей) для регулювання політики. Хоча цілком можливими є ситуації, коли системи політичної етики формуються не об'єктивно, а через посередництво відповідних політико-етичних учень, тобто конструюються. В таких ситуаціях політична етика як наука відіграватиме роль зв'язуючої ланки між об'єктивною політичною мораллю та політичною етикою як її свідомою кодифікацією.

Список використаних джерел

1. Бакштановский В. И., Согомонов Ю. В. Прикладная этика: опыт университетского словаря / В. И. Бакштановский, Ю. В. Согомонов. – Тюмень : НИИ прикладной этики ТюмГНГУ, 2001. – 289 с.
2. Баллестрем К. Власть и мораль (основная проблема политической этики) / К. Баллестрем // Философские науки. – 1991. – № 8. – С. 80–94.
3. Вагіна О. М. Етичні засади політики і перспективи розвитку політичної етики / О. М. Вагіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_45/Gileya45/P14_doc.pdf
4. Введение в политологию: словарь-справочник / под ред. В. П. Пугачева. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 567 с.
5. Гаджиев К. С. Этика и политика / К. С. Гаджиев // МЭ и МО. – 1992. – № 3. – С. 28–41.
6. Дубко Е. Л. Политическая этика : учебник для вузов / Е. Л. Дубко. – М. : Академический Проект, Триеста, 2005. – 720 с.
7. Капустин Б. Г. Этика политики в условиях загнивания общества / Б. Г. Капустин // Этика успеха. – Тюмень, М., 1994. – Вып. 2. – С. 29–39.
8. Панарин А. С. Политология : учеб. / А. С. Панарин. – М. : Книжный дом «Университет», 2003. – 320 с.
9. Политология: энциклопедический словарь / общ. ред. и сост. А. И. Аверьянов. – М. : Наука, 1993. – 567 с.
10. Политическая и экономическая этика / Пер. с нем. С. Курбатовой, К. Костюка. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 368 с.
11. Широкова М. А. Политическая этика как наука и учебная дисциплина: многообразии подходов / М. А. Широкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://izvestia.asu.ru/2008/4-1/poli/TheNewsOfASU-2008-4-1-poli-07.pdf>

Игорь Недокус

РОЛЬ КОНЦЕПТА «ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭТИКА» В ДИСКУРСЕ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Проанализированы основные исследовательские подходы к пониманию понятия «политическая этика» в современной зарубежной и отечественной политической науке. Отмечено отсутствие единой трактовки изучаемой категории. Уточнено влияние демократизации на гуманизацию политической сферы общества. Освещены направления дальнейших исследований взаимосвязи политики и морали. Определены перспективы становления «политической этики» как учебной дисциплины в системе социально-гуманитарных наук.

Ключевые слова: *политическая этика, политика, мораль, политическая сфера, ценностные ориентации.*

Ihor Nedokus

THE CONCEPT OF «POLITICAL ETHICS» IN THE DISCOURSE OF MODERN POLITICAL SCIENCE

The article analyzes the main research approaches to understanding the concept of «political ethics» in contemporary foreign and Ukrainian Political Science. The lack of uniform interpretation of the studied category is emphasized. The impact of democratization on the humanization of political sphere is specified. The directions of future research work in the area of politics and morality relationship are clarified. Prospects of development of «political ethics» as an academic discipline in the system of social and human sciences are described.

Key words: *political ethics, politics, morality, political sphere, values.*

Ніна РЖЕВСЬКА

Розвиток експертного знання і парадокси політичної експертизи

Запропоновано розгляд питання щодо аналізу історії експертного знання. Відстоюється точка зору про наявність парадоксів у процесі становлення політичної експертизи, розкривається їх зміст.

Ключові слова: політичний аналіз, політичне прогнозування, політичний процес, політичне рішення, парадокс політичної експертизи.

Прикладний політичний аналіз і прогнозування мають дуже давнє коріння. Ці процеси беруть свої початки з тих історичних часів, коли на тлі взаємозв'язків між знанням і дією відбулася свідомо культивування знань про політику і в її інтересах. У цьому розумінні політичний аналіз за віком є ровесником людської цивілізації, і використовує різні дослідницькі форми – від містичних до сучасних наукових. «Спроби досягнути розумом майбутнє мають досить давню історію. Від найдавніших часів до сьогодення можна вибудувати своєрідний ланцюг зусиль людства у цьому напрямі: міфологія – утопія – фантастика – прогнозування – футурологія. Причому кожна з ланок зазначеного ланцюга має самодостатнє значення і продовжує історію власного існування від виникнення до теперішніх часів» [7, с. 140].

З огляду на висновки, зроблені сучасними російськими вченими, джерела цих процесів за віком можуть датуватися епохою протодержавних утворень, а саме тим періодом, де сформувалися особливі функції керування і спеціалізований апарат адміністрування. Такого типу політичні вміння і навички набувалися на ґрунті практичного досвіду, шляхом проб і помилок, що з часом почали транслюватися через звичаї та традиції. Подальше ускладнення соціальної організації та підвищення комплексності державного управління породили особливі касти жерців і групи радників як носіїв політико-управлінського знання, що на тоді було, по суті, таємним та езотеричним [8, с. 154–168].

Історична ретроспектива показує, що метою політичного аналізу було забезпечення осіб, які приймають політичні рішення, інформації-

єю, що могла би використовуватися для вирішення практично значущих проблем. Указати точну дату того історичного моменту, коли політично вагоме знання сформулося вперше, майже неможливо. Однак, уже в другому тисячолітті до н. е. в державах Месопотамії, Індії та Єгипту ріст потреб у керуванні комплексними міськими поселеннями й новими формами соціальної організації суспільства, поряд із усвідомленням взаємозв'язку між політичним знанням і дією, спричинив появу нової соціальної верстви, що спеціалізувалася на виробництві політично значущого знання і відповідала за прогнозування наслідків політичних рішень, наприклад, у галузі планування сільськогосподарських робіт або воєнних дій [13].

Незважаючи на те, що основні способи «виробництва» політично важливого знання переважно мали ненауковий характер, бо у пророкуванні майбутнього вдавалися до містицизму, ритуалів і окультних сил, однак і такі процедури часто були пов'язані зі спогляданням та практичним досвідом. Авторитет, а нерідко і життя перших «виробників» спеціалізованого знання часто залежали не стільки від наслідків практичного втілення їхніх рекомендацій, скільки від процедур і ритуалів, за допомогою яких ці рекомендації були отримані [11].

Ранні джерела політичної думки торкаються здебільшого прикладних питань державного управління. В варто згадати «Артхашастру» (Настанови на користь), як один із найдавніших документів, що містить правила і рецепти для правителів [3] і який був написаний радником індійського царя Чандрагупті, брахманом Каутільї, та «ШанЦзюньШу» (Книга правителя області Шан) давньокитайського мислителя й державного діяча Шан Яна (IV–III ст. до н. е.).

Разом з цим, активне створення протоформ експертного знання при таманне античності, на що вказує і походження слова «експерт» від латинського *experto* – «досвідчений». Вислів римського поета Вергілія – вірте досвідченому – як девіз повною мірою можна використовувати для сучасного експертного знання.

Досвід античної демократії, де відбувся розвиток політики та політичної діяльності, є яскравим свідченням перших проявів політичної аналітики, бо саме у цей період життєво важливим стає мистецтво суперечки і вміння доводити, аргументувати та переконувати. У V ст. до н. е.

в Греції виникли перші школи, де навчали як вести дискусії та вигравати суперечки. У цьому напрямі найбільших успіхів досягли софісти, що були першими приватними вчителями, які наставляли «думати, розмовляти і діяти». Найбільш відомим серед софістів був Зенон, який увійшов до історії своїм методом доводити від протилежного шляхом зведення до абсурду точки зору супротивника. Хоча, на думку деяких дослідників, заслуга Зенона в історії політичної діяльності полягає у тому, що греки під час суперечки почали вживати аргументи [4].

Проте, не викликає сумніву той факт, що саме в період античності сформувався один із перших парадоксів політичної експертизи, пов'язаний із тим, що політику не вважали настільки складною сферою, що вимагає наявності особливих знань. Водночас, в інших галузях знань жителі, наприклад, грецьких полісів уже використовували послуги експертів. Саме це продемонстрував Платон у діалозі «Протагор»: «Я, як й інші елліни, визнаю афінян мудрими. І ось, я бачу, що коли зберемося ми в Народних зборах, то, якщо місту потрібно щось робити по будівництву, ми закликаємо радниками у справах будівництва зодчих, якщо ж у споживацьких потребах – то корабельників, і так у всьому тому, чого, на думку афінян, можна вчитися і вчити. Якщо ж стане їм радити хто-небудь інший, кого вони не вважають за майстра, то навіть, якщо він є красенем, багатієм і знатного роду, його порад усе ж не слухають, а сміються і шумлять доти, доки або він сам не залишить своїх спроб говорити і не відступиться, вражений, або сторожа не стягне і не виштовхає його геть» [9, с. 71].

Проте, зовсім по-іншому справа виглядає з прийняттям політичних рішень – адже, з погляду греків, мистецтва управління містом неможливо навчитися, і з цих питань на зборах могли виступити всі – «чи то столяр, мідник, чоботар, купець, судновласник, заможний, бідняк, благородний, безрідний» [9, с. 72]. Це відбувається в силу того, що греки пов'язують управління державою не з якимись спеціальними навичками, а лише з чеснотою, що тою чи іншою мірою притаманна всім людям [12]. Насправді ж, сам Платон намагається запропонувати дещо інше трактування цієї проблеми, вкладаючи у вуста Сократа слова про те, що чесноти можна навчитися і що саме з цієї причини вона є не що інше, як знання. Відповідно, на його думку, питання управління полісом доцільно було б вирішувати тим людям, які володіють цим знанням більшою мірою.

Ця ідея була розвинена у більш пізніх роботах Платона, передусім у «Державі», де радить надати право приймати всі державні рішення особливій групі людей – філософам, які після тривалого виховання та ретельного відбору зможуть самостійно схвалювати будь-які державні рішення, тобто фактично виступати експертами з усіх, а не тільки з політичних питань.

Відповідними розглянутому питанню є праці Аристотеля «Етика», «Афінська політія» [1, с. 271–346] та «Політика», де подано аналіз політичної діяльності у суспільстві, її форм і методів. На думку мислителя, методом політики повинен бути метод аналізу, оскільки «будь-яка справа потребує дослідження її основних найменших частин» [2]. Тобто, політична діяльність потребує вивчення реальних форм політичної будови, а також створених філософами соціальних проектів (як досконалих, так і менш досконалих).

Водночас у другій половині I тис. до н. е. у Древній Греції та Китаї формуються перші джерела прогнозування, а саме – уявлення про краще майбутнє не на «тому світі», а на Землі. Для цих утопій притаманним був дух ідеалізму родового ладу (Лао Цзи, Мо Цзи, Евгемер, Ямбул) чи «раціоналізації» рабовласництва (Конфуцій, Платон) і феодалізму (Шан Ян та ін.) [5].

Проте, зокрема уявні держави Платона і Аристотеля так і залишилась утопією, а на практиці вже в більш пізніший історичний період, Середні віки, сформувався дещо інший, порівняно із грецькими полісами, механізм прийняття рішень. Право схвалення рішень у сфері державного управління перейшло до монархів та їхнього найближчого оточення, які, щоправда, вже не пов'язували політичні рішення з чеснотою. Але, при цьому парадокс політичної експертизи зберігся – правителі, які явно не відповідали повною мірою ідеалу платонівських мудреців-філософів, користувалися послугами носіїв наукових знань із багатьох питань, але тільки не у сфері політики. Отже, рішення, як і раніше, приймалися практикуючими політиками. У якості відхилення від цієї тези можна вказати на наявність у монархів радників, однак це обмежене коло осіб реально виконувало більш широкі функції – по суті, вони самі ставали активними практикуючими політиками і особисто брали безпосередню участь у політичному житті своїх країн.

Епоха Середньовіччя, що позначилась засиллям релігійної ідеології, не могла спровокувати появу значущих утопій. Придворними радниками

феодалів у цей період були переважно духовні особи. Отже, поштовхів для розвитку політичного аналізу і прогнозів майже не було. Проте, з настанням епохи Відродження ситуація змінюється: зростає роль світських радників, а утопізм наряду з релігійними концепціями майбутнього поступово трансформується в ідеологію майбутніх буржуазних революцій.

Саме цей процес відобразив Макс Вебер у праці «Політика як покликання і професія». Це були ті, хто надавали свої вміння у розпорядження князів і зробили з їхньої політики, з одного боку, прибутковий промисел, з іншого – забезпечили собі ідеальне утримання свого життя [6, с. 644–706]. Керування державними фінансами, військова справа й судочинство – це три основні сфери, де професійне експертне знання здобуло перемогу над «князівським самовладдям». Придворні писарі з відповідною освітою, сучасним аналогом яких є президентський спічрайтер, мали хоч і досить обмежений, але значущий вплив на прийняття політичних рішень.

Найбільш яскравим свідченням прагматизації політичного знання є праці основоположника політичної думки Нового часу, державного секретаря Флорентійської республіки Н. Макіавеллі [10, с. 393–463], де автор відмовився від теологічної моралізаторської схеми обґрунтування політичних рішень і дій на користь раціонально-прагматичної [8, с. 154–168].

Просвітництво та індустріальна революція в Європі з кінця XVIII ст. позначились виробництвом політично значущого знання, що набуває самостійного характеру, і має свої процедури. На думку фахівців з історії прикладної політичної думки, такий прогрес був зумовлений, передусім, ускладненням громадської організації та державного управління [13].

Початок буржуазного періоду політичної історії не змінив ситуації у питанні появи політичної експертизи – відбулися певні трансформації в самій політичній системі, в тому числі й у способах рекрутування політичної еліти, але інститут політичної експертизи так і не сформувався.

Заміна у низці країн Західної Європи передачі монархічних титулів у спадок виборами перших осіб держави частиною населення не привела до того, що практикуючі політики усвідомили необхідність появи спеціальних політичних консультантів.

Поступово, впродовж XIX ст. формується нова генерація виробників політично значущого знання, які запровадили систематичний збір і аналіз емпіричних даних. Статистичні товариства Лондона й Манчестера,

що утворились у 30-х рр. XIX ст. об'єднаними зусиллями вчених, банкірів і промисловців, прагнули замінити традиційні (філософсько-етичні, нормативні) способи мислення щодо соціальних проблем систематичним вивченням даних, що характеризують процеси урбанізації та індустріалізації, їх суперечливі соціальні наслідки. Аналогічні ініціативи характерні й для Франції, Німеччини і Голландії. Наприкінці XIX ст. думка про те, що традиційна політична аргументація повинна підкріплюватися емпіричними даними, почала домінувати.

Елементи прогнозного знання істотно проглядаються в суспільних науках із появою марксизму, нової соціальної утопії, що заявила про себе як про загальну методологічну основу вивчення тенденцій соціально-історичного процесу. На рубежі XIX–XX ст. під впливом саме марксизму та інших соціальних учень, розвитку природничих наук з'являються праці прогностичного змісту і характеру, присвячені конкретним проблемам майбутнього. Насамперед, ідеться про твори англійського письменника Г. Уелса («Машина часу»), присвячені передбаченню впливу прогресу техніки і науки на життя і думки людини, французького вченого П. Бертло, який виступив із прогнозом переходу майбутнього до промислового виробництва синтетичних продуктів споживання хімічними методами, прогнози російських та українських учених К. Цюлковського і В. Вернадського щодо виходу людини у космічний простір, та ідею ноосфери. Вагомими стали ідеї Д. Менделєєва, І. Павлова, К. Тимірязєва та інших, які відкрили нові напрями щодо прогнозування тенденцій людського розвитку в різних галузях природничих та соціальних наук [7, с. 10].

Проте відсутність попиту на експертні послуги зумовила і брак позиції, внаслідок чого фактично до початку XX ст. політичної експертизи просто не існувало.

Цю думку не поділяє Л. Пал, який вважає, що до Першої світової війни політична експертиза була лише замінена на statecraft [9, с. 74], що в перекладі з англійської означає вміння управляти державою. Це вміння вміщує дві складові – мудрість правителя і його досвід, що замінюють політичну експертизу. Як наслідок, упритул до середини XX ст. практикуючі політики були переконані, що здатні самостійно виконувати функції політичної експертизи, не залучаючи до цього будь-яких фахівців.

Ситуація зазнає кардинальних змін тільки після Другої світової війни. Настає період появи та розквіту політичної експертизи. Л. Пал обґрунтовує це трьома причинами. По-перше, загальним посиленням позицій науки про управління. Йдеться про появу в західному суспільстві впевненості в необхідності розвитку менеджменту, що повинен сприяти більш ефективній організації управління, до того ж, у всіх структурах – від окремого підприємництва до всієї держави. По-друге, зростанням уваги до гуманітарних наук, унаслідок чого відбулося усвідомлення того, що якісний політичний аналіз не є продуктом досвіду та багатої політичної практики, а продуктом наукових технологій. По-третє, успішним розвитком після війни економіки західних країн [9, с. 75].

При вивченні запропонованих причин варто звернути увагу на ту обставину, що в західній політичній традиції прийнято розширено витлумачувати політичний аналіз, розуміючи його як процес прийняття будь-яких державних рішень. На це вказують і причини розвитку політичної експертизи після Другої світової війни. Наприклад, економічне зростання, що розглядається Л. Палом як наслідок появи нової панівної економічної парадигми – кейнсіанства, що передбачає активне втручання держави в економічну підсистему суспільства. На думку Л. Пала, посилення втручання держави в економіку призвело до того, що вона була змушена вдатися до послуг експертів у цій сфері. Таким чином, він говорить про експертів у економічній, але не в політичній царині. Тому є потреба скорегувати запропоновані Л. Палом причини, оскільки нас, насамперед, цікавлять детермінанти появи власне політичної експертизи.

Необхідно відзначити, що перші дві з них можуть бути взяті на озброєння, проте, вони вкрай є близькими, у зв'язку з чим більш правдиво було б об'єднати їх в одну причину виникнення політичної експертизи, а саме – усвідомлення політичною елітою корисності і навіть необхідності використання наукових технологій, що можуть бути запропоновані гуманітарними галузями знання. Поява сцієнтистської парадигми дала змогу змінити зверхнє ставлення до наукових технологій, характерне для політиків першої половини ХХ ст., і залучити до участі у вирішенні актуальних проблем з поточної політичної практики носіїв цих технологій – експертів.

У той же час ця причина є скоріше за все вторинною – адже політичні актори могли повірити у могутність наукових технологій лише у тому випадку, якщо одноосібно вони вже не могли повною мірою вирішити завдання, що стояли перед ними, а стара система «досвіду і мудрості» перестала давати ефективні результати. Виникнення політичних технологій стало лише реакцією на нездатність політиків самостійно приймати якісні рішення, внаслідок чого в них виникла потреба замінити стару систему політичного аналізу. Нові аналітичні прийоми стали пропозицією, що сформувалась під попит, який з'явився внаслідок ускладнення політичної системи в ХХ ст. Саме цей фактор і необхідно визнавати як основну причину появи наукового політичного аналізу з використанням експертного знання, покликаний замінити стратегію «досвіду і мудрості», що стала давати збої.

Говорячи про експертну революцію в політиці, необхідно відзначити, що з'являється спокуса замінити експертами самих політиків – одержати своєрідний експертний реванш за минулі історичні періоди, коли політики не бачили необхідності в політичній експертизі. Подібна підміна уявляється не зовсім реалістичною, бо функції сучасних політичних експертів і самих політиків розрізняються. Політик не є власником певних професійних і наукових знань, він є лише носієм специфічних інтелектуальних і людських якостей. Вони, з одного боку, забезпечують його легітимність – готовність населення країни передати політикові владні повноваження, що досить важливо в сучасних демократичних системах. З іншого боку, ці якості дають йому можливість контролювати й спрямовувати процеси, що проходять у суспільстві. Політик багато в чому є фігурою синтетичною в тому розумінні, що саме він задає загальні вектори розвитку всієї структури держави й суспільства, не вимальовуючи окремі деталі. Визначаючи загальний напрям еволюції політичної й інших суспільних систем, політик вдається до послуг експертів, переважно для вирішення суто управлінських завдань. Як наслідок, спостерігається своєрідний поділ праці між політиками й експертами – кожний виконує свою функцію, що загалом є ефективним союзом.

У ХХ ст. на політичній арені відразу з'явилися кілька нових, українських важливих політичних суб'єктів, а ті, що існували досі, серйозним чином змінилися і підвищили рівень свого впливу. Так, усе більш активно стали

втручатися в політику комерційні структури, що раніше перебували за межами політичного поля, різко зросла роль засобів масової інформації, особливо після появи електронних ЗМІ, внаслідок чого самі ЗМІ отримали навіть назву «четвертої гілки влади». Активно розвивається виборча система, вдосконалюється принцип поділу влад і парламентаризму, внаслідок чого право вибору отримує більшість населення з демократичною політичною системою, а законодавча та судова влади суттєво розширюють свої повноваження. У світі з'являється значна кількість парламентських республік, де вищий законодавчий орган влади отримує право формувати кабінет міністрів, при цьому останній функціонує лише на правах підтримки парламенту. Виникає й інститут парламентського контролю за діяльністю уряду. Значними політичними акторами стають громадські організації, що кидають виклик традиційним політичним партіям. Самі партії також переживають суттєву трансформацію: вони вдосконалюють навички роботи з виборцями, внутрішню організаційну структуру, механізми реагування на зміни ситуації.

Ускладнення політичного процесу призводить до того, що політики змушені враховувати в своїй діяльності все нові й нові фактори, зіткнення зі зростанням у геометричній прогресії обсягом інформації, приймати значно більшу кількість рішень. Крім того, політичний процес стає настільки динамічним, що поняття досвіду стає все більш розмитим – ситуацій, що повторюються, з кожним разом меншає, а це значить, що досвід, отриманий від участі в певних подіях, практично перестає бути придатним для використання у майбутньому. Більше того, спроби послугуватися старими напрацюваннями в нових ситуаціях без урахування зміни умов усе частіше завершуються досить невдало.

Таким чином, обставини призводять до того, що політики не мають іншого виходу як вести пошук допоміжних інструментів для оптимізації своєї діяльності, і знаходять їх у вигляді носіїв спеціального знання про політичний процес, що можуть за допомогою наукових технологій трансформувати його у комплексний аналіз ситуації, політичний прогноз і, що є головним, – у політичне рішення. З'являється можливість подолати парадокс політичної експертизи, що нарешті стає рівноправним членом «експертної родини». Тому, політичні експерти починають частіше співпрацювати з іншими експертами, що стає можливим завдяки

збільшенню кількості невіршених пограничних проблем. Політичні експерти співпрацюють з експертами в галузі економіки, юриспруденції, соціології, демографії тощо.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Афинская полития / Аристотель // Политика. Афинская полития. – М. : Мысль, 1997. – С. 271–346.
2. Аристотель. Політика / Аристотель. – К. : Основи, 2000. – 238 с.
3. Архашастра, или наука политики / [ред. Е. И. Кальянов]. – М. : Ладомир, Наука, 1993. – 793 с.
4. Атаманчук Г. Політичний менеджмент. Теорія та практика політичних технологій / Г. Атаманчук, А. Гірник. – Рівне : Перспектива, 2004. – 200 с.
5. Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – 392 с.
6. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706.
7. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. – К. : МАУП, 2005. – 152 с.
8. Дегтярев А. А. Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления разработки / А. А. Дегтярев // Полис. – 2004. – № 1. – С. 154–168.
9. Симонов К. В. Политический анализ : учеб. пособ. – М. : Логос, 2002. – 152 с.
10. Мак'явеллі Ніколо. Флорентійські хроніки. Державець / Н. Мак'явеллі. – К. : Основи, 1999. – С. 393–463.
11. Туронок С. Г. Политический анализ. Курс лекций : учеб. Пособ. / С. Г. Туронок. – М. : Дело, 2005. – 360 с.
12. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. 1. – 364 с.
13. Dunn W. Public Policy Analysis. – Englewood Cliffs, 1981.

Ніна Ржевская

РАЗВИТИЕ ЭКСПЕРТНОГО ЗНАНИЯ И ПАРАДОКСЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Предложено рассмотрение вопроса по поводу анализа истории экспертного знания. Отстаивается точка зрения о наличии парадоксов в процессе становления политической экспертизы, раскрывается их содержание.

Ключевые слова: *политический анализ, политическое прогнозирование, политический процесс, политическое решение, парадокс политической экспертизы.*

Nina Rzhevska

THE DEVELOPMENT OF EXPERTISE AND POLITICAL EXPERTISE PARADOX

The article highlights the problem of the expertise history analysis. However there are still some paradoxical situations in the political expertise formation process.

Key words: *political analysis, political prognostication, political decision, political expertise paradoxes.*

Катерина БАЙДИЧ

Методологічні моделі аналізу феномена «політичне»

Розглянуто основні методологічні підходи та теоретичні концепції до визначення феномена «політичне»: Аристотеля, Платона, Антоніо Грамши, Карла Шмітта, Макса Хоркхаймера, Поля Рікера. Основну увагу приділено дослідженню специфіки феномена «політичне» в ХХ ст. та сьогодення.

Ключові слова: *«політичне», «державне», світ політичного, громадянське суспільство.*

Поняття «політичного» як предмет особливої політико-філософської рефлексії є плодом розвитку політичної думки ХХ ст. Ідея автономії політичного як особливої сфери людської життєдіяльності, яка тісно співіснує і взаємодіє з іншими сферами – соціальною, економічною, релігійною, моральною і т. д. – проте не залежить від них, належить Новому часу. В XVII–XVIII ст. трансцендентна інстанція як вище і найважливіше джерело, що детермінує соціальний зв'язок і легітимність політичної влади, поступово відходить на друге місце. Сучасність характеризується інтеріоризацією основ соціальності і політичної легітимності, які раніше, в традиційних суспільствах, знаходилися поза межами власне суспільства, були сторонніми щодо нього.

Однак розвиток політичних процесів на межі XIX–XX ст. і спроби їх осмислення за допомогою теоретичних засобів, розроблених у рамках надсучасної політичної теорії, недостатньо розкривали питання про природу і специфічні детермінації політичного. В 1927 р. Карл Шмітт видає свою широко відому працю «Поняття політичного», в якій пише про розбіжність, яка формується, існує та відтворюється між сферою політичного та сферою діяльності держави. Відтоді політичне перетворюється на одну з основних проблем теорії та філософії політики. Метою даної статті є розкриття сутності основних методологічних моделей аналізу політичного, починаючи з того часу, коли політичне ще не виділялося в окрему сферу діяльності суспільства, і до сьогодення.

В період античності та середньовіччя в умовах, коли політичне було інтегрально поєднане з іншими сферами суспільного життя і не існувало самостійно, воно перебувало в стані всебуття і визначалося в контексті загальної домінуючої соціально-історичної парадигми. З виокремленням політичного з цілісного людського соціуму, поступово формується потреба в розробці особливих соціально-філософських і світоглядних основ, здатних легітимізувати політичну сферу та власної інтерпретації світу.

Відома дослідниця Ш. Муфф зауважує, що у «звичайному слововживанні термін «політичне» не часто зустрінеш, але думаю, що саме він відкриває нові шляхи, тому до нього вдаються багато теоретиків» [5, с. 88]. Його використання передбачає визнання двох різних підходів: політологічного, чийм об'єктом є сфера «політики», і політико-теоретичного, який є полем філософського дослідження, який займається не фактами «політики», а сутністю «політичного».

Політичне має багато вимірів, зокрема економічний, соціокультурний, соціально-психологічний, структурний, функціональний, світоглядний, або ж соціально-філософський тощо. Тому воно є об'єктом вивчення багатьох дисциплін, таких як соціологія, державно-правові науки, геополітика, політичні науки. Відповідно, центральним суб'єктом світу політичного постає людина, яка є істотою не тільки соціальною, політичною і економічною, але водночас духовною, соціокультурною, політико-культурною, морально-етичною. Для концепту політичного людина є центральним суб'єктом політики, тоді як політика – функцією взаємодіючих між собою людей.

Визначення світу політичного пов'язано з проблемою вичленення меж між ним і іншими підсистемами людського співжиття. При цьому важливо підкреслити, що коли ми виділяємо громадянське суспільство і світ політичного в якості самостійних підсистем людського соціуму, йдеться про їх розмежування лише в сенсі веберівських «ідеальних типів». Це деякі абстрактні конструкції, які не завжди збігаються з реальною практикою, а їх вичленення зумовлене, головним чином, необхідністю пізнання світу політичного [2, с. 325]. Громадянське суспільство і світ політичного не існують і не можуть існувати один без одного, вони нерозривно пов'язані між собою. Більше того, є ряд інститутів і феноменів (наприклад, інститут політичних партій, механізми виборчого процесу, політичні організації і об'єднання, клуби, засоби масової інформації тощо), які можуть бути віднесені водночас і до сфери громадянського суспільства, і до політичної сфери як сполучні ланки. Між двома взаємодіючими системами – в нашому випадку громадянським суспільством і світом політичного – існує певна спільність структурних компонентів.

По суті, політичне начало пронизує всі сфери життя. У Аристотеля, наприклад, усе громадське життя вкладалося в рамки політичного життя і ставилося на службу державі. На його думку, навіть якщо для однієї людини благом є те ж, що і для держави, важливішим і все ж таки є благо держави, її досягнення. «Бажано, зрозуміло, і благо однієї людини, але прекрасніше і божественніше благо народу і держави» – стверджував Аристотель, вважаючи, що «людина за природою своєю є істотою політичною» [6, с. 45]. Аристотелівська характеристика людини як істоти політичної означає, що тільки в своїй розвиненості (розумовій і духовній) люди, будучи вільними, можуть організувати своє спільне життя на політичних началах, тобто так, як в еллінському полісі.

В античності та середньовіччі ще не було розподілу влади на законодавчу і виконавчу, регулятивно-контрольні та організаційні механізми поєднувалися між собою. Тому, закон не стояв над владою, а інтерпретація, застосування і виконання закону були прерогативою самої політичної влади. Саме поняття «політичне» сходить своїми корінням до старогрецьких термінів, пов'язаних зі словами «polis», тобто «місто-держава», «politea» (конституція), «polites» (громадянин), «politicos» (державний

діяч) тощо. Тобто, держава ототожнювалася з людським співтовариством, яке здійснює спільне життя в усіх його формах і проявах.

Спробуємо пояснити це на декількох прикладах. В античності і середньовіччі життя і світогляд людей характеризувалися цілісністю і нерозчленованістю на окремі сфери. Це не обов'язково припускало гармонійність життя і відсутність в ньому протиріч і конфліктів. Але показово, що, не обмежуючись філософією, літературою, образотворчим мистецтвом, музикою, соціокультурне начало тих часів пронизувало господарство, право, повсякденне життя людей. Відповідно, людина сприймала своє соціальне оточення в його цілісності, згідно з таким баченням світу розумілася і свобода людини та колективу.

Про специфіку розуміння цієї проблеми в античному світі свідчить, приміром, поширений у старогрецьких полісах інститут остракізму. Суть його полягала в тому, що громадянин полісу, визнаний у скоєнні того або іншого злочину, залежно від його важкості, карався вигнанням із міста-держави навіки або на певний період. При цьому йому навіть не пред'являлося конкретне звинувачення в скоєному злочині. Особи, що скоїли злочини, часто були приречені на вигнання просто тому, що члени народного зібрання побажали від них позбавитися. Тому очевидно, що остракізм символізував кінцеву владу общини над окремим індивідом і відсутність в останнього права на захист. Показовим є вирок, винесений великому філософові давнини Сократу, – вирок, який ніким, передусім і самим Сократом, ніяк не був оскаржений. Про рівень почуття морального і громадянського обов'язку самого Сократа свідчить той факт, що він віддав перевагу над порушенням цього боргу прийняттю цикути (смертельної отрути), і тим самим підкорився закону общини [6, с. 321]. Слід зазначити, що в Європі впродовж багатьох століть аж до Нового часу з тими або іншими модифікаціями – хай і істотними – цей підхід відіграв роль своєрідної контрольної ідеї.

Подібних прикладів можна навести чимало. Але з викладеного стає зрозуміло, що вичленення світу політичного як самостійної підсистеми відбулося на певному етапі історичного розвитку. Вперше у відносно чітко сформульованій формі про політичне як особливу сферу людської життєдіяльності заявив Н. Макіавеллі. Він, зокрема, розробив особливе політичне мистецтво створення твердої державної влади будь-якими

засобами, незважаючи на будь-які моральні принципи, керуючись максимом «Мета виправдовує засоби». Вивільнення політики від моралі і ставка на силу в концепції Макіавеллі спирались на трактування політики як, насамперед, боротьби за владу і на розуміння держави як суверенної організації влади, створення або ж опанування якою – головна ціль всієї політики і політичної боротьби [2, с. 4]. Якісно важливий крок у цьому напрямі був зроблений представниками раціоналізму Т. Гоббсом, Р. Декартом, Дж. Локком, які вбачали сенс держави в її корисності і здатності забезпечити безпеку і мир для своїх громадян.

Остаточне виокремлення громадянського суспільства зі сфери політичного відбулося в XVIII–XIX ст. у процесі формування капіталістичної системи з такими її засадничими атрибутами, як приватна власність, вільна ринкова економіка, представницько-парламентська демократія і правова держава, розмежування повноважень між соціальною і політичною сферами, економічними, соціальними і політичними функціями. У Новий час відмінності «політичного» і «державного» визначаються більш чітко і послідовно, як у змістовому, так і в понятійно-термінологічному аспектах. Причому політичне трактується в протилежність давньогрецьким авторам – як ширше явище і поняття, як «державне». Природно, з цього періоду і можна вести мову про світ політичного як самостійну підсистему, у багатьох своїх аспектах автономну щодо і економічної сфери, і громадянського суспільства.

У найбільш зрозумілій формі ідея політичного була представлена теоретиком політики і права Веймарської республіки К. Шміттом у праці «Концепція політичного» [9, с. 38]. Це невеличке есе викликало велику зацікавленість в академічній сфері. Е. Юнгер назвав його «міною, що тихо вибухнула». Під «політичним» К. Шмітт розумів не образ життя і не сукупність інститутів, а – критерій для прийняття визначеного роду рішення, до якого зведені всі політичні дії та мотиви, а саме: розрізнення між другом і ворогом. Різниця між другом і ворогом конститує політику як особливий екзистенційний простір. Протилежність друга і ворога є початково-онтологічною, тобто нередукованою до будь-якої іншої протилежності. Подібно до цього «в сфері морального розрізнення є «добро» і «зло»; в естетичному – «прекрасне» і «потворне»; в економічному – «корисне» і «шкідливе», або, наприклад, «рентабельне» і «нерентабельне».

Політичний ворог зовсім не обов'язково повинен бути морально злим або естетично потворним. Він зовсім не обов'язково повинен бути і господарським конкурентом. Як пише К. Шмітт, політичний ворог «є саме другий, чужий, досить і того, що він в особливо інтенсивному сенсі є чимось іншим й чужим» [9, с. 38]. Ворог – це той, хто загрожує ідентичності політичного суб'єкта. Одряду підкреслимо, що політика є там, де можлива ідентичність (самоідентичність). Ворог загрожує ідентичності, самоідентичності політичного суб'єкта. Оскільки політичним суб'єктом, за К. Шміттом, першопочатково є політично організований народ, а не індивід і не політична партія, то ворог – це той, хто, не належачи до народу, ззовні загрожує його ідентичності. Ключове поняття тут – це поняття ідентичності. Сучасні ліберальні критики К. Шмітта спираються саме на це поняття, зазначаючи, що ідентичність не є проста емпірична даність, але є завданням і проектом. Але, думається, що ці закиди критиків є необгрунтованими. Первинною є не будь-який емпіричний ворог, а сама структура друг – ворог, яка якраз і породжує простір політичного. Чи буде той чи інший політичний суб'єкт другом або ворогом – залежить від рішення.

Стверджуючи буттєву, онтологічну самостійність політичного («друг» і «ворог» – це не психологічні, а онтологічні, екзистенційно-онтологічні категорії), К. Шмітт відзначає небезпеку змішання політичних, моральних, естетичних та економічних категорій. Якщо Інший – це не просто політичний ворог, а лиходій, що володіє всіма мислимими відразливими характеристиками, та ще до того ж і економічний конкурент, то стосовно нього виправдані будь-які заходи. Ця теза знаходить численні історичні підтвердження. Таке змішання політики і моралі, політики й економіки характерно саме для лібералізму. Ось чому хвалений ліберальний гуманізм так часто обертається своєю протилежністю.

Основна ідея концепції політичного К. Шмітта полягає в ствердженні того, що державна влада базується на антагонізмі внутрішньої політики постійної настороженості в міжнародних справах. Тобто, володіти владою означає здатність розрізняти друзів і ворогів у своїй країні і в міжнародній системі. Тоді політичне – це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей суспільних відносин, інтегрованих індивідами чи об'єднаннями (класами, партіями, державою, соціальними групами)

в процесі їх спільної політичної діяльності (політичної взаємодії) в конкретних умовах (політична обстановка, ситуація), які проявляються у їх взаємовідношеннях один до одного, до політики, до влади, до політичних дій, процесів, подій суспільного життя [9, с. 39].

Політичне можна визначити лише, виявивши та вивчивши специфічно політичні феномени, категорії, поняття. Як зазначив К. Шмітт, політичне має свої власні критерії, «які починають своєрідно діяти на противагу різним, відносно самостійним предметним сферам людського мислення і діяльності, особливо на противагу моральному, естетичному, економічному» [9, с. 39]. К. Шмітт чітко аргументує автономію політичного, жорстко протиставляючи політичне економічному, технічному та естетичному. Визначити суть і зміст будь-якого поняття – це виявити його складові елементи, а потім на основі їх аналізу вичленувати його категорії і критерії. Спочатку спробуємо просто перерахувати основні компоненти підсистеми політичного.

При всій багатозначності цього поняття, коли говорять про світ політичного, все ж йдеться про особливу сферу життєдіяльності людей, пов'язаної з владними стосунками, з державою і державним устроєм, з тими інститутами, принципами, нормами, які покликані гарантувати життєздатність співтовариства людей, реалізацію їх загальної волі, інтересів і потреб. Тобто, під політичним розуміється все те, що стосується явищ, інститутів, організаційних форм і взаємин у суспільстві, за якими стоять влада і авторитет, існуючі в суспільстві для затвердження і збереження порядку і реалізації інших життєво важливих цілей.

А. Грамши розглядав «онтологічний» аспект політичного і на перший план висунув проблему формування колективної волі, умов, які б давали змогу передовим силам впливати на реальність [7, с. 10]. А. Грамши вперше розглядає етапи формування політичного. Перший етап – створення комплексу ідей певної суспільної групи, їх зацікавленість в якості визначальної сили історичного процесу. Саме елемент теорії або ж ідеї відіграє на цьому етапі формування політичного визначальну роль.

Другий етап – поширення вже вироблених ідей серед груп «інтелігенції». На цьому етапі відбувається перетворення ідей у ідеологію, і що найважливіше, в норми групової (партійної) діяльності. Соціалізація нових ідей супроводжується, як правило, їх спрощенням, втратою

індивідуальної думки. Відтепер уже не одиниці, а сотні і тисячі людей підтримують критичні до сучасності погляди, більше того, останні трансформуються в основу політичної діяльності. На цьому етапі важливу роль відіграє політична партія: «Якби в сучасну епоху був написаний новий «Государ», то його головним діючим лицем була не героїчна особистість, а політична партія» [3, с. 134]. Існують два типи «партії». Перший тип являє собою еліту, діячів культури, функції яких полягають у тому, щоб з позицій культури і загальних ідеологічних принципів здійснювати керівництво широким рухом споріднених між собою партій. Другий тип, що з'явився в ближчий до нас період, являє собою не еліту, а масову партію, причому політична роль маси полягає тільки в тому, що вона повинна (подібно до армії) у всьому слідувати і довіряти відкритому або прихованому політичному центру (відкритий політичний центр часто є механізмом управління в руках тих сил, які прагнуть залишитися в тіні і діють опосередковано, через посередників і через «посередницьку ідеологію»). Маса слугує тут просто засобом для «маневру», і її «займають» моральними настановами, сентиментальними навіюваннями, месіанськими міфами про настання легендарної епохи, під час якої самі собою будуть дозволені всі лиха, усунені всі суперечності сучасності.

Третій етап формування політичного А. Грамши пов'язує з кризою старої державної влади, тобто з революцією. На етапі кризи влади визначальне значення для досягнення цілей прогресивних верств населення, згідно з дослідником, має проблема формування колективної волі.

Центральним пунктом розуміння політичного А. Грамши являється проблема гегемонії [7, с. 18]. Суть гегемонії як морального, інтелектуального і політичного панування в суспільстві полягає в тому, що свідомість панівного класу, його світогляд, його ідеали сприймаються суспільством як справедливі, істинні, як загальний здоровий глузд. Найбільш розвинена форма гегемонії окремої суспільної групи (класу) проявляється в державній владі. Політична гегемонія певного класу базується не стільки на силі (військовій та економічній), скільки на «згоді», вихованні громадян в душі «згоди». Ця згода визначається, окрім характеру держави, «відкритістю» пануючого класу щодо інших класів та груп суспільства. Отже, в концепції гегемонії А. Грамши політичне виявляється не просто авто-

номним, а важливим фактором, який має величезний вплив на суспільний розвиток і навіть – у критичних ситуаціях – визначає його.

М. Хоркхаймер головну парадигму бачення політичного вбачає у взаємозв'язку політичного з соціальним, яку розглядає як «взаємодію між двома визначальними чинниками нашої епохи» [4, с. 53]. В системі цих взаємовідносин М. Хоркхаймер пропонує змістити увагу з «політики в абстрактному і формальному змісті» на «саме конкретне суспільство». Так, політичне, на думку М. Хоркхаймера, є лише аспектом соціального. Політика працює з такими поняттями, як «державна», суверенітет», «правління», «закон», проте всі ці установи – лиш одна з частин різних царин нашого життя. Політичні зміни не можна пояснити тільки з політичних обставин, зміни в законодавстві – з юридичних аспектів, тому і політика не може сама пояснити суспільні трансформації. Взагалі, актуальність розмежування політичного і соціального посилюється, коли роль держави в суспільстві стає проблемою, коли політика вироджується в диктатуру, втрачає своє соціальне походження [4, с. 55].

В середині ХХ ст. аналіз політичних режимів підводив багатьох політичних мислителів до радикального перегляду політичного. Зокрема, поняття політичного надзвичайно важливе для П. Рікера. На його думку, саме політика робить людину людиною і є основою гуманності. В сучасній політичній рефлексії політичне розуміється або як специфічна раціональність, або як особливий тип комунікації та раціонального, такий тип технічних зв'язків між політичними акторами, які не враховують моральні аспекти цих взаємовідносин. Непорозуміння між двома цими сторонами рефлексії призводить до того, що кожна з них починає парадоксальним чином виправдовувати себе через критику іншої [8, с. 213]. Такий тип роздумів про сутність політичного і його роль в житті людини розмежує Давнину і Сучасність.

П. Рікер фіксує дві традиції, два підходи до розуміння політичного, не пов'язуючи їх з конкретною історичною епохою. Перша традиція намагається визначити поняття політичного з погляду специфічної цілі, яка виконується в суспільстві політичною інстанцією; друга ж – з погляду походження, начала політики. Перший підхід розкриває сутність і особливості політичного в рамках певних меж, тобто встановлює автономію політичного. З цієї позиції політика створює в суспільстві особливі від-

носини, пов'язані з вираженням фундаментальних інтересів і волі нації заглом. Так створюється специфічний тип раціональності. Власне, політичне і є «розумною організацією людського буття», і деякою мірою раціональність приходить в світ завдяки політиці [8, с. 215]. П. Рікер неодноразово підкреслює, що людину людиною робить належність до «сукупності громадян», до полісу, тому в своїй рефлексії про політичне науковець повинен сходити від полісу до громадянського стану, а від нього – до громадськості і громадянина.

Отже, можна зробити висновки, що світ політичного охоплює широкий діапазон інститутів, процесів, явищ, відносин. Поняття політичного значно ширше і більш розмаїтіше за поняття держава, політична система, влада. Однак при всій багатозначності цього поняття, коли говорять про світ політичного, йдеться все ж про особливу сферу життєдіяльності людей, пов'язану з владними відносинами, з державою і державним устроєм, з тими інститутами, принципами, нормами, які покликані гарантувати життєдіяльність того чи іншого суспільства, реалізації спільної волі людей, їхніх інтересів і потреб. Тобто, під політичним розуміють усе те, що стосується феноменів, інститутів, організаційних форм і взаємин у суспільстві, за якими визначена кінцева влада й авторитет, які існують в цьому суспільстві для утвердження і збереження порядку і реалізації інших життєво важливих для нього цілей.

Список використаних джерел

1. Алексеева Т. А. Карл Шмитт: автономия политического / Т. А. Алексеева // Политическое как проблема. – М.: Идея-Пресс, 2009.
2. Гаджиев К. С. Политическая наука / К. С. Гаджиев. – М.: Международные отношения, 1995. – 400 с.
3. Грамши А. Избранные произведения: в 3-х т. / А. Грамши. – М., 1991. – Т. 3. Тюремные тетради в трех частях / Перевод с итальянского В. С. Бондарчука, Э. Я. Егермана, И. Б. Левина. – 558 с.
4. Михайлов И. А. Прогностика тоталитаризма. Макс Хоркхаймер о политике / И. А. Михайлов // Политическое как проблема. – М.: Идея-Пресс, 2009. – С. 50–72.
5. Муфф Ш. Политика и политическое / Ш. Муфф // Политико-философский ежегодник / Рос. акад. наук; отв. ред. И. К. Пантин. – М.: ИФРАН, 2008. – С. 88–102.
6. Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
7. Пантин И. К. Понятие политического в теории гегемони Антонио Грамши / И. К. Пантин // Политическое как проблема. – М.: Идея-Пресс, 2009.

8. Федорова М. М. Парадоксы политического: Поль Рикер / М. М. Федорова // Политическое как проблема. – М.: Идея-Пресс, 2009.
9. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 35–67.

Екатерина Байдич

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ АНАЛИЗА ФЕНОМЕНА «ПОЛИТИЧЕСКОЕ»

Рассмотрены основные методологические подходы и теоретические концепции к определению феномена «политическое»: Аристотеля, Платона, Антонио Грамши, К. Шмитта, Макса Хоркхаймера, Поля Рикера. Основное внимание уделено исследованию специфики феномена «политическое» в XX в. Мир политического охватывает широкий диапазон институтов, процессов, явлений, отношений. Понятие политического значительно шире и богаче понятий государство, политическая система, власть. Однако, при всей многозначности данного понятия, когда говорят о мире политического, речь идет все же об особой сфере жизнедеятельности людей, связанной с властными отношениями с государством и государственным устройством, с теми институтами, принципами, нормами, которые призваны гарантировать жизнедеятельность того или иного общества, реализацию общей воли людей, их интересов и потребностей.

Ключевые слова: политическое, государственное, мир политического, гражданское общество.

Katerina Baydich

METHODOLOGICAL MODEL ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF «POLITICAL»

In this article the basic methodological approaches and theoretical concepts to the definition of the phenomenon of «political»: Aristotle, Platon, A. Gramsci, C. Schmitt, M. Horkheimer, P. Ricoeur. Focuses on the research of specific phenomenon of «political» in the twentieth century. World covers a wide range of political institutions, processes, events, relationships. Concept of the political is much broader and richer concept of the state, the political system, power. However, despite the ambiguity of the concept when talking about the world's political, it is still the special sphere of human activity related to the power relations between the state and state system, with

the institutions, principles, norms, which are designed to guarantee the livelihoods of a society, implementation of the general will of the people, their interests and needs.

Key words: *political, public, political world and civil society.*

Микола ПОЛЬОВИЙ

Демографічний параметр порядку в синергетичних моделях політичної динаміки

Розглянуто різноманітні варіанти використання демографічних параметрів порядку в сучасних нелінійних синергетичних моделях соціально-політичної динаміки. Надано опис основних рис синергетичних моделей соціально-політичної динаміки, заснованих на динаміці народонаселення, а також структурно-ресурсних чинників. Окреслено зміст моделей «структурно-демографічних циклів». Зроблено висновок про перспективність використання у вигляді параметра порядку політичних процесів динаміки приросту кількості міської молоді.

Ключові слова: *синергетичні моделі, параметр порядку, соціально-політична динаміка, демографічні чинники.*

У гуманітарній науці у 80–90-ті роки ХХ ст. стали з'являтися досить обґрунтовані твердження щодо нелінійності та хаотичності будь-яких процесів, пов'язаних із соціальною діяльністю людини. На нерівноважний характер політичної системи та політичного життя, загалом, указував ще Д. Істон: «Найважливішим недоліком аналізу рівноважних станів, – того типу аналізу, який переважає в політологічному дослідженні, є те, що він фактично нехтує здатністю систем справлятися зі збурювальною дією середовища» [1, с. 632].

Г. Хакен та І. Пригожин довели, що адекватним шляхом модельного врахування нелінійності соціального простору є застосування методів синергетики, спеціально призначених для моделювання нелінійної динаміки. Теоретичний розвиток синергетичного підходу пов'язаний також з іменами таких учених, як Р. Том, Б. Мандельброт, Ю. Клімонтович, С. Курдюмов, Г. Малинецький, Д. Чернавський та ін. Можливості

застосування теорії хаосу та нелінійної динаміки в політичних дослідженнях оцінювало багато дослідників, серед яких І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Малинецький, Т. Браун, О. Мітіна, В. Петренко, Л. Шкаренков, М. Макбарнетт, Ю. Святець та ін. [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Завданням пропонованої статті є аналіз змісту різних варіантів демографічного параметра порядку, який є найбільш застосовуваним у сучасних синергетичних моделях соціально-політичної динаміки.

В синергетиці, на відміну від «стандартного» системного, існує інший підхід до відбору інформації про той або той процес для аналізу та моделювання. Замість великої кількості чинників, які впливають на стан системи за звичайного імітаційного багатofакторного моделювання на зразок моделей Дж. Форрестера [9], синергетика розглядає нечисленні параметри порядку, від яких залежать компоненти вектора стану системи, а ті, своєю чергою, позначаються на параметрах порядку.

У переході від компонент вектора стану до нечисленних параметрів порядку міститься сенс одного із засадничих принципів синергетики – принципу підпорядкування. Йдеться про підпорядкування компонент вектора стану параметра порядку. Зворотна залежність параметрів порядку від компонент вектора стану призводить до виникнення того, що прийнято називати круговою причинністю або зворотним зв'язком.

Звичайно головним досягненням синергетики й вбачають те, що в її рамках на основі аналізу відомих моделей вдалося виявити універсальні закони виникнення та розвитку складних систем і складної кооперативної поведінки. Серед сучасних синергетичних моделей соціально-політичних процесів чільне місце посідають моделі, в яких у вигляді параметра порядку використовується демографічний показник.

Одна з перших моделей такого роду належить Г. Ферстеру, П. Мора та Д. Аміоту, які опублікували у 1960 р. статтю з інтригуючою назвою «День Страшного Суду: п'ятниця 13-го листопада 2026 р.» Згідно з прогнозом цих авторів, за умови збереження експоненційної тенденції зростання населення Землі, що відбувалась в останні дві тисячоліття, саме наприкінці 2026 р. розраховувана кількість людства мала наблизитись до нескінченності [10]. Головну увагу в цій праці було звернено на обґрунтування відповідних розрахунків, але тільки пунктиром окреслено очевидні соціально-політичні наслідки настання подібного стану речей.

На розвиток згаданої моделі С. Капіца розробив справжню синергетичну модель динаміки народонаселення на Землі протягом історії людства, одним із основних висновків якої є виведення її автором так званого принципу демографічного імперативу. Цей принцип містить фактично опис синергетичного параметра порядку, який визначає життя усього людства та, в тому числі, в стратегічному плані його політичну складову [11; 12, с. 223].

На відміну від Т. Мальтуса, який стверджував, що саме наявні ресурси визначають швидкість зростання населення та його межі (визначений Т. Мальтусом параметр порядку можна визначити терміном «ресурсний»), згідно з доведеним С. Капіцею принципом демографічного імперативу, темп зростання залежить від внутрішніх властивостей системи (власне людства), а не від зовнішніх умов і ресурсів. У той же час констатуємо, що Т. Мальтус дійсно був одним із перших, хто спробував звести все різноманіття діючих факторів політичного та соціального життя до певного, синергетичного за сутністю, параметра порядку, хоча Т. Мальтус, вочевидь, і не використовував подібної термінології. Отже, модель С. Капіці парадоксально вказує на глобальну незалежність соціально-політичних процесів від зовнішніх ресурсів упродовж усієї історії розвитку людства.

Для населення світу, якщо розглядати його як єдину відкриту систему, що розвивається шляхом самоорганізації, модель дає можливість охопити величезний діапазон часу від появи людини на Землі до сьогодення. У моделі С. Капіці постулюється постійність та інваріантність автомодельного процесу, для якого встановлюються природні межі його застосовності та використовуються мінімальні засоби для розвитку несуперечливої теорії [11; 12, с. 225]. Істотним виведенням моделі С. Капіці стало уявлення про кінематичне перетворення ефективної тривалості історичного часу у міру самоприскореного зростання людства [12, с. 227]. Аналіз моделі С. Капіці показує, що людство нині проходить критичну епоху зміни парадигм розвитку, якої раніше ніколи не відчувало.

Продовжують традицію побудови синергетичних моделей із демографічним параметром порядку дослідники, які позиціонують себе як прибічники математичної історії. Серед них найвідомішими є С. Нефьодов, П. Турчин, Л. Грінін, С. Малков та А. Коротаєв. Багато у чому їхні моде-

лі корелюють із моделлю структурно-демографічних циклів Дж. Голдстоуна. Стрижневою ідеєю моделі Дж. Голдстоуна, присвяченої аналізу взаємозв'язку між демографічними та політичними змінами, є теза про визначальний вплив демографічного розвитку країни на суспільно-політичний [13, с. 11–12]. Відштовхуючись від ідеї неомальтузіанської теорії про те, що в традиційних суспільствах обмеженість ресурсів періодично призводила до перенаселення і криз, Дж. Голдстоун припустив, що зростання населення викликає кризу держави опосередковано, впливаючи на соціальні установи, які, своєю чергою, діють на соціальну стабільність [13, с. 12].

Цей підхід розвинули у своїх працях С. Нефьодов та П. Турчин, які продовжили розвиток моделей «структурно-демографічних циклів» [14; 15]. Основні положення концепції «структурно-демографічних циклів» базуються на тезі про те, що «основна сила, яка руйнує державу – зростання населення, яке веде до поступового падіння доходу в розрахунку на особу, поки зрештою надлишок понад голодне існування стає недостатнім, щоб задовольнити правлячий клас» [15, с. 196]. Другою найважливішою тезою можна вважати ідею про те, що причиною краху держави є фракційна боротьба серед еліти, яка, своєю чергою, відкриває шлях народному повстанню» [15, с. 196]. Таким чином, за основу моделі структурно-демографічних циклів у вигляді синергетичного параметра порядку взято зростання душевого доходу. Щодо другої базової тези П. Турчин формулює думку так: чисельність еліти зростає, коли душевий дохід більший, ніж певна порогова норма, необхідна для збереження та відтворення одного аристократа [15, с. 189]. Отже, структурно-демографічні кризи є, на думку вчених, у кінцевому підсумку ресурсними кризами.

На думку розробників моделей «структурно-демографічних циклів», ситуацію політичної кризи внаслідок кризи демографічної на стадії поступового переходу від традиційного за сутністю доіндустріального суспільства можна назвати «мальтузіанською пасткою» (за ім'ям відомого Т. Мальтуса). Сутність мальтузіанської пастки полягає у тому, що завдяки порівняно швидкому зростанню якості медичного обслуговування та певному збільшенню виробництва продуктів споживання приріст населення у фіналі випереджає зростання виробництва продовольства.

Внаслідок такого ефекту в довгостроковій перспективі не виникає ані приросту виробництва продовольства, ані покращення умов існування більшості населення, і воно залишається, здебільшого, на рівні існування, що наближається до голодного виживання [16].

Різноманітні модифікації цієї моделі були відтворені С. Нефьодовим, Л. Грінінім, С. Малковим, А. Коротаєвим та деякими іншими вченими на історико-політичному матеріалі для досить тривалого періоду часу, від імперій Давнього Сходу до початку ХХ ст. [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25]. Як слушно зауважують розробники моделей «структурно-демографічних циклів», на сьогодні вважається доведеним, що етап небезпеки мальтузіанської пастки більш-менш успішно пройшла більшість країн світу, за винятком, можливо, деяких країн Тропічної Африки [16, с. 189].

Отже, політико-прогностичний потенціал багатьох модифікацій такої моделі дещо обмежений у часі суспільствами, в яких дія демографо-ресурсних параметрів порядку, властивих традиційним суспільствам, не корегується або не суттєво корегується іншими факторами на зразок індустріального виробництва чи комп'ютерних соціальних мереж.

Певну відповідь на потребу актуалізації такого політико-демографічного напрямку синергетичного моделювання соціально-політичних процесів надає модель прогнозування соціально-політичних заворушень, запропонована А. Коротаєвим та Ю. Зінькіною. Визнаючи наявність проблеми мальтузіанської пастки, а також наявність певних політичних заходів для найменш болісного виходу з цієї пастки, автори йдуть далі та стверджують, що на виході з мальтузіанської пастки на відповідну країну чекає нова небезпека, яка й отримала назву «пастки на виході з мальтузіанської пастки» [26, с. 101–102]. Механізм виникнення цієї нової «пастки» представляється авторам наступним. На початку виходу з «мальтузіанської пастки» різко зменшується смертність населення, що приводить до стрімкого прискорення темпів приросту населення, за умов покращення медичного обслуговування та якості життя загалом. Це прискорення супроводжується особливо сильним зниженням дитячої смертності, що призводить до різкого зростання кількості молоді в загальній кількості населення. На демографічній піраміді це явище проявляється у вигляді так званого «молодіжного бугра».

Зростання долі тієї частини населення, яка найбільшою мірою схильна до агресії та радикалізму, часто є важливим фактором політичної дестабілізації. Якщо додати сюди неможливість своєчасного забезпечення цього молодого населення достатньою кількістю робочих місць, країна, в якій відбувається подібна демографічна ситуація, стикається з цілою армією молодих безробітних, які є потенційними учасниками будь-яких політичних заворушень. Оскільки, зазвичай, вихід із мальтузіанської пастки супроводжується (точніше, супроводжувався) стрімким зростанням міського населення, до зазначеного вище додається маргіналізація величезних колишніх селянських мас, які вже перестали бути селянами, але стають жителями міст «другого гатунку», вимушені працювати у найгірших умовах за найнижчу платню. Додатковими факторами політичної нестабільності до вказаних умов можуть бути військова поразка або тривала економічна криза [26, с. 102].

За такого розвитку подій синергетичним параметром порядку у суспільно-політичному житті країни виступає темп приросту міської молоді. На думку вчених, якщо кількість міської молоді збільшується зі швидкістю більш ніж 30% за п'ятирічку, слід очікувати серйозних внутрішньополітичних потрясінь, якщо ж темп приросту міської молоді починає перебільшувати 45% за п'ятирічку, подібні політичні негаразди стають майже непереборними [26, с. 102].

Загальновідомі суспільно-політичні заворушення, які відбувались на початку 2011 р. у низці країн Північної Африки та Близького Сходу, та ще й зараз відбуваються у деяких із них, фактично надали унікальну можливість перевірки прогностичних властивостей моделі Коротаєва – Зінкіної, та, фактично, всього класу синергетичних «політико-демографічних» моделей, розроблених до цього часу. Вочевидь, серйозними проблемами є причина або причини цих масових заворушень, безпосередній привід до їх початку та можливість їх передбачення. Очевидною є складність та багатозначність перелічених проблем, також відсутність одностайності в оцінках цих подій політологами.

Найпростішим та, власне кажучи, єдиним серед існуючих пояснень ситуації у Північній Африці та на Близькому Сході з синергетичного погляду було б поєднання цих подій із мальтузіанською пасткою та станом виходу з неї, на якому на країну чекає «пастка на виході з мальтузіан-

ської пастки» згідно з описаною моделлю Коротаєва – Зінькіної. В такому випадку, нагадаємо, автори пропонують у вигляді параметра порядку рахувати темп приросту кількості міської молоді, а у вигляді індикатора небезпеки серйозних політичних проблем – збільшення кількості міської молоді зі швидкістю більш ніж 30% за п'ятирічку [26, с. 102].

В той же час існує щонайменше два заперечення подібного трактування досліджуваних процесів. По-перше, етап мальтузіанської пастки був пройдений більшістю країн, які зараз перебувають у кризовому стані, у 60–70-ті рр. ХХ ст. саме за тим сценарієм, який передбачають А. Коротаєв та Ю. Зінькіна [26, с. 101–102]. Власне кажучи, аналіз того етапу проходження пастки на виході з мальтузіанської пастки протягом 50–80-х рр. ХХ ст. й надав авторам можливість винайти зміст відповідного параметра порядку та добре проілюструвати його дію історико-політичними прикладами африканських країн другої половини ХХ ст. По-друге, і це уявляється важливішим, наявний статистичний матеріал не дає можливості стверджувати про існування підстав для чергової мальтузіанської пастки – сучасні демографічні піраміди країн регіону виглядають достатньо спокійно, а п'ятирічний темп приросту міської молоді не досягає навіть низьких 15–20% [27].

Зазначимо, що цитована робота А. Коротаєва та Ю. Зінькіної була опублікована раніше, ніж відбулись заворушення у регіоні Північної Африки на початку 2011 р. Причому ще одна праця Ю. Зінькіної спеціально присвячувалася застосуванню теоретичних викладок до країн Африки, і чи не єдиною країною, що бачилась тоді (наприкінці 2010 р.) такою, яка може наразитись на «пастку на виході з мальтузіанської пастки», авторам теоретичних викладок, була Танзанія, яку, на думку Ю. Зінькіної, очікувала подібна пастка, і то лише на початку 50-х років ХХІ ст. [28]. Цікаво, що авторові було досить складно віднайти країну, на яку ще чатує подібна пастка, оскільки за визнанням А. Коротаєва та кількох його співавторів, більшості людських суспільств уже вдалось вийти з мальтузіанської пастки, виключення складають деякі країни Тропічної Африки [16, с. 189–190].

У праці, спеціально присвяченій подіям початку 2011 р. в Єгипті, А. Коротаєв та Ю. Зінькіна суттєво змінили свій підхід [29]. Автори фактично відмовились від синергетичного трактування політичного проце-

су (через дію певного параметра порядку) та перейшли до факторного підходу, теж продуктивного, але багато у чому відмінного від синергетичного. Такий перехід можна вважати цілком очікуваним, оскільки, повторимо, темпи приросту міської молоді в Єгипті за останні п'ять років аж ніяк не вкладалися у запропоновану раніше А. Коротаєвим модель. Та й як вони можуть вкладатися у схему мальтузіанської пастки, якщо вона вже була пройдена у минулому столітті, і поки що не існує доказів можливості повторної появи цієї пастки? Згідно з цим, факторним підходом, автори звертають увагу на цілий комплекс демографічних чинників, серед яких пригадують й зниження дитячої смертності, й зростання абсолютної кількості молоді, та безробітної молоді в тому числі, тощо. Водночас, наведена авторами схема виглядає цілком пояснювальною, що немало, але не має перспектив прогностичного плану саме внаслідок відмови від синергетичного підходу на користь багатфакторного. Серед решти факторів, які стали, на думку А. Коротаєва та Ю. Зінькіної, додатковими дієвими силами, варто пригадати наявність та широке розповсюдження Інтернету з соціальними мережами, що надало змогу швидкого об'єднання зусиль незадоволених режимом. Швидкість і безкровність перевороту в Тунісі стали прикладом для громадян Єгипту [29].

На нашу думку, саме ці фактори, взяті авторами у вигляді додаткових та факультативних, й дають певний натяк на те, що саме може розглядатися у вигляді більш дієвого синергетичного параметра порядку у розвитку політичних процесів сучасних країн Північної Африки та Близького Сходу. Аналіз подій у сучасній Північній Африці та тих факторів, які можуть бути взяті у вигляді параметрів порядку, дає нам можливість висловити таку гіпотезу: у найзагальнішому вигляді параметром порядку сучасного політичного процесу обраних держав є здатність народу країни до запозичення зразків політичної дії інших народів. Можна назвати таку здатність «глобальним конформізмом», що несе в собі риси звичайного особистісного конформізму, спроектованого на цілий народ, точніше, на певну сукупність громадян конкретної країни. Йдеться про те, що як і у випадку звичайного особистісного конформізму, він зрідка буває «стовідсотковим». Зазвичай, особистість характеризується схильністю до меншого або більшого ступеня наслідування чужих дій, причому чим більш наближеною до референтної для людини є відповід-

на група, тим більш очікуваним стає наслідування особистістю дій та думок представників цієї групи. У випадку Північної Африки йдеться про те, що приклад одновірців-мусульман апіорі вважатиметься більш важливим та привабливим для наслідування, ніж приклад країн із переважачим, наприклад, християнським населенням. Запровадження показника глобального конформізму спирається також на давно визнане явище глобалізації та надзвичайної щільності значної частки країн світу в інформаційному сенсі.

Уявляється продуктивним звернути увагу на те, що серед головних факторів політичної нестабільності у звичайному, «досинергетичному» розумінні цього питання, здебільшого, звертають увагу на населення міст, особливо на найменше соціально забезпечений молодіжний його прошарок [29]. На нашу думку, найбільш вірогідним претендентом серед кількісних виразників цього параметра порядку має бути динаміка співвідношення між кількістю безробітного міського населення в країні, оскільки, як відомо, й країни Північної Африки не стали тут винятком, політичні перевороти здійснюються у містах, а також кількістю осіб, що охоплюються незалежними або відносно незалежними засобами масової інформації та комунікації. Причому, дедалі більше акцент має зсуватися саме на засоби масової комунікації. Для сучасного періоду таким показником має стати приріст і кількість користувачів мережі Інтернет та мобільного зв'язку. Зауважимо, що цей показник знову повертає нас до молодіжного чинника. Крім того, у вказаному параметрі порядку необхідно врахувати наявність «подрозносячих» позитивних прикладів у країнах, схожих за політичним, соціальним та культурним (у випадку подій 2011 р. – релігійним) станом. Власне кажучи, вимога включення цього елемента «позитивного прикладу», тобто прикладу успішного здійснення перетворень схожого режиму, знаходить своє підтвердження, крім подій у Північній Африці та на Близькому Сході, ще в подіях оксамитових революцій у країнах колишнього соціалістичного табору та у подіях «кольорових революцій» початку 2000-х рр.

Отже, динаміка кількості міської молоді представляється одним із найбільш перспективних параметрів порядку серед розглянутих. Водночас загальновідомі суспільно-політичні заворушення, які відбувались на початку 2011 р. у низці країн Північної Африки та Близького Сходу, та

ще й зараз не закінчилися у деяких із них, надають серйозні аргументи для певної модифікації запропонованих досі синергетичних параметрів порядку в бік засобів комунікації та певного конформізму, оскільки ці заворушення не вдалось передбачити за допомогою розглянутих моделей. Проблему для подальших досліджень репрезентує пошук більш адекватних для сучасних процесів параметрів порядку.

Список використаних джерел

1. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон // Антология мировой политической мысли : в 5 т. – М. : Мысль, 1997. – Т. II. – С. 630–642.
2. Пригожин И. Р. Наука, цивилизация и демократия [Электронный ресурс] / И. Р. Пригожин ; пер. В. Н. Игнатъева // Futures. – 1986. – Vol. 18. – № 4 (August). – P. 493–507. – Режим доступа : <http://study.ustu.ru/view/aid/95/1/Prigojin.doc>
3. Brown T. A. Nonlinear Politics / T. A. Brown // Chaos Theory in the Social Sciences : Foundations and Applications / L. D. Kiel, E. Elliot (eds.). – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1996. – P. 119–134.
4. Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика и «историческая механика» / Г. Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 103–109.
5. Митина О. В. Синергетическая модель динамики политического сознания / О. В. Митина, В. П. Петренко // Синергетика и психология. Тексты. Методологические вопросы. – М. : Союз, 1999. – Вып. 1. – С. 336–358.
6. Шкаренков Л. К. Россия в неустойчивом мире / Л. К. Шкаренков ; Московский синергетический форум. – М., 1996. – 32 с.
7. McBurnett M. Complexity in the Evolution of Public Opinion / M. McBurnett // Chaos Theory in the Social Sciences : Foundations and Applications. – 1997. – P. 165–194.
8. Святець Ю. А. Злами в історії як точки біфуркації / Ю. А. Святець // Ейдос. Альманах теорії та історії іст. науки / редкол. : В. Смолій (гол. ред.) та ін. – К. : Ін-т історії України, 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 297–318.
9. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія / М. А. Польовий. – Одеса : Фенікс, 2011. – 288 с.
10. Foerster von H. Doomsday: Friday, 13 November, A. D. 2026 / H. von Foerster, P. M. Mora, L. W. Amiot // Science. – 1960. – Vol. 132 (4 November). – P. 1291–1295.
11. Капица С. П. Математическая модель роста народонаселения мира / С. П. Капица // Математическое моделирование. – 1992. – Т. 4. – № 6. – С. 65–79.
12. Капица С. П. Сколько людей жило, живет и будет жить на Земле. Очерк теории роста человечества / С. П. Капица. – М. : Международная программа образования, 1999. – 240 с.
13. Goldstone J. A. Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict / J. A. Goldstone // Journal of International Affairs. – 2002. – № 56/1. – P. 3–22.

14. Нефедов С. А. Опыт моделирования демографически-структурных циклов / С. А. Нефедов, П. В. Турчин // История и математика: макроисторическая динамика общества и государства. – М. : КомКнига/URSS, 2007. – С. 153–167.
15. Турчин П. В. Историческая динамика. На пути к теоретической истории / П. В. Турчин. – М. : URSS, ЛКИ, 2010. – 365 с.
16. Некоторые возможные направления развития теории социально-демографических циклов и математические модели выхода из мальтузианской ловушки / Л. Е. Гринин, С. Ю. Малков, В. А. Гусев и др. // История и математика: процессы и модели. – М. : Либроком/URSS, 2009. – С. 134–210.
17. Нефедов С. А. Аграрные и демографические итоги русской революции / С. А. Нефедов. – Екатеринбург : Изд. УГГУ, 2009. – 203 с.
18. Нефедов С. А. Теория демографических циклов и социальная эволюция древних и средневековых обществ Востока / С. А. Нефедов // Восток – Orients. – 2003. – № 3. – С. 5–22.
19. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. – М. : Территория будущего, 2008. – 751 с.
20. Коротаев А. В. Законы истории. Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография. Экономика. Войны / А. В. Коротаев, Н. Л. Комарова, Д. А. Халтурина. – М. : КомКнига/URSS, 2007. – 256 с.
21. Гринин Л. Е. Политическая эволюция мир-системы: формальный и качественный анализ / Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев // Эволюционная историческая макроэкономика. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – С. 52–118.
22. Малков С. Ю. Логика эволюции политической организации социальных систем / С. Ю. Малков // Эволюционная историческая макроэкономика. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – С. 189–202.
23. Бадалян Л. Г. Демографический дисбаланс начала ценоза, монокультура и экономика избыточного населения / Л. Г. Бадалян, В. Ф. Криворотов // Анализ и моделирование глобальной динамики. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – С. 278–322.
24. Нефедов С. А. Проблема Великой Смуты: клиодинамическое объяснение / С. А. Нефедов // Анализ и моделирование глобальной динамики. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – С. 343–348.
25. Коротаев А. В., Турчин П. В. Базовая модель средневековой египетской политико-демографической динамики / А. В. Коротаев, П. В. Турчин // Историческая динамика : на пути к теоретической истории. – М. : УРСС, 2010. – С. 347–365.
26. Коротаев А. В., Зинькина Ю. В. Прогнозирование социополитических рисков: ловушка на выходе из мальтузианской ловушки / А. В. Коротаев, Ю. В. Зинькина // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – 2010. – № 36 (Октябрь). – С. 101–102.
27. U. S. Census Bureau, Population Division [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.census.gov/ipc/www>

28. Зинькина Ю. В. Прогнозирование социополитических рисков в Объединенной Республике Танзания на период до 2050 г. / Ю. В. Зинькина // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – 2010. – № 36 (Октябрь). – С. 98–100.
29. Коротаев А. В., Зинькина Ю. В. Египетская революция 2011 г.: структурно-демографический анализ [Электронный ресурс] / А. В. Коротаев, Ю. В. Зинькина. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/extratext/text/issue2011A.htm>

Николай Полевой

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ПАРАМЕТР ПОРЯДКА В СИНЕРГЕТИЧЕСКИХ МОДЕЛЯХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДИНАМИКИ

Рассмотрены разнообразные варианты использования демографических параметров порядка в современных нелинейных синергетических моделях социально-политической динамики. Дано описание основных черт синергетических моделей социально-политической динамики, основанных на динамике народонаселения, а также структурно-ресурсных факторов. Описано содержание моделей «структурно-демографических циклов». Сделан вывод о перспективности использования в виде параметра порядка политических процессов динамики прироста количества городской молодежи.

Ключевые слова: синергетические модели, параметр порядка, социально-политическая динамика, демографические факторы.

Mykola Polyovyy

A DEMOGRAPHIC PARAMETER OF ORDER IN SYNERGETIC MODELS OF POLITICAL DYNAMICS

The various variants of demographic parameters of order using in modern nonlinear synergetics models of socio-political dynamics are considered. Description of basic features of synergetics models of socio-political dynamics, based on the dynamics of population and also structural-resource factors is given. Maintenance of models of «structural-demographic cycles» is described. Drawn conclusion about perspective of the use of dynamics of amount increase of town young people as a parameter of order of political processes.

Key words: synergetic models, parameter of order, socio-political dynamics, demographic factors.

Олег ОНОШКО

Соціально-травматична подія, травма пам'яті і політична міфологія

Представлено погляд автора щодо ролі соціально-травматичних подій і травм колективної пам'яті як факторів утворення політичних міфів України. Визначено, що вони є ключовими елементами в цьому процесі. Розкрито специфіку сучасної української соціально-травматичної міфології. З'ясовано сутність політичних міфів, ґрунтованих на травмі пам'яті українського народу, яка утворилася після розпаду СРСР.

Ключові слова: політичний міф, соціально-травматична подія, травма колективної пам'яті.

Одним із видів культурної травми у перехідних посткомуністичних суспільствах є травма колективної пам'яті. Сучасна політична міфологія України значною мірою сформувалася як відповідь на такого роду феномен. Істотно вкорінена у минулому, вона не стільки сприяє компенсації і подоланню травматичних наслідків, скільки навпаки поглиблює розкол у суспільстві і державі.

Категорія «травма колективної пам'яті» була введена у науковий обіг П. Штомпкою, який побіжно розглядав її в контексті своєї теорії соціальної зміни як травми, і, за яким, це явище є переосмисленням ролі провідних образів і знакових подій минулого, що має місце у процесі політичної трансформації [7]. У подальшому до вивчення цього феномена звертався Я. Жаковський: він зосередив увагу на так званому «реваншу пам'яті» у польському суспільстві: новому розумінню поляками подій своєї історії та його впливу на політичне життя [12]. У тому ж напрямі, з погляду специфіки трансформаційних процесів у Білорусі, питання вивчалось Ю. Юркевичем, який визначив спогади про Велику Вітчизняну війну як головну травму пам'яті білоруської ідентичності [9]. Концентруючись на проблемі сприйняття війни у свідомості сучасних росіян, істотну увагу травмі пам'яті також приділила і російська вчена М. Фарретті [5]. Всі автори, на жаль, практично не зверталися до міфологічного аспекту проблеми.

Зважаючи на це, автор мав на меті з'ясувати специфіку соціально-травматичних подій і травми колективної пам'яті як факторів утворення політичних міфів України. Тож, доцільним було поставити такі завдання: розкрити сутність взаємозв'язку між травмою колективної пам'яті і політичними міфами; визначити ключові особливості соціально-травматичної політичної міфології України; окреслити специфіку політичних міфів, ґрунтованих на травмі пам'яті українського народу, яка утворилася після розпаду СРСР.

Будучи емоційно-образною, метафоричною моделлю світу, міф являє собою своєрідну матрицю пам'яті, на якій закріплюються всі знання людства [2, с. 13]. Якщо сакральний міф зберігає знання про явища природи і пояснює їх у спрощеній формі, то міф політичний закликає акумулювати в собі інформацію стосовно суспільно-політичного минулого і сьогодення з метою подальшого її застосування у боротьбі за захоплення, утримання і використання влади.

Ізраїльська вчена З. Копельман визначає колективну пам'ять як «пам'ять певної людської групи, яка виступає як єдине ціле і хоче, щоб її сприймали як носія спільних рис, спільної ідеології та / або спільного минулого» [4]. Травма колективної пам'яті являє собою переоцінку такою групою знакових явищ і процесів історичного минулого, що викликана соціально-травматичною подією і проявляється у відповідній політичній міфології, яка виконує три основні функції: експлікативну, апологетичну та маніпулятивну [2, с. 41].

Експлікативна функція політичних міфів полягає у роз'ясненні масам нового погляду на події історичного минулого. Вона нав'язує ним таке їх сприйняття, яке є адекватним домінуючим у ньому установам, стереотипам, цінностям, пануючій ідеології. Прикладом цього може бути створений після Жовтневої революції більшовиками міф про Першу світову війну як «війну імперіалістичну», а не «Другу Вітчизняну», як її до того інтерпретувала царська влада. Головною метою цього міфу було показати так звану чужість такого конфлікту інтересам робітників і селян.

Апологетична функція має на меті виправдання існуючого порядку речей, легітимацію того політичного режиму, що склався після (а часом внаслідок) соціально-травматичної події. Ця функція здебільшого ґрунтується на бінарному протиставленні «ми – вони», коли, з одного боку,

постає влада, що прагне довести необхідність і нібито об'єктивну зумовленість своїх вчинків, а з іншого – опозиційні сили, що постають як головна перешкода на шляху до поставленої цілі. Яскраво ілюструє дію цієї функції міф «про троцькистську змову», що був створений приборчниками Й. Сталіна задля виправдання репресій у СРСР в 1930-ті рр.

Маніпулятивна функція полягає у застосуванні політичних міфів як технологій у різних політичних кампаніях, зокрема у виборчих. У них політична міфологія використовується на трьох основних рівнях. Найвище місце посідають так звані центральні міфи кампанії, що відображають головний концепт протистояння («боротьба між Західною і Східною Україною»), наступні за значенням – «головні» міфи (наприклад, про втручання зовнішніх сил), героїчні міфи складають індивідуальну міфологію окремих політиків та публічних осіб, задіяних у кампанії («про В. Ющенка як месію»).

Не всі соціально-травматичні події спричиняють культурну травму, проте вони часто порушують звичний спосіб мислення [8] – травмують колективну пам'ять. На основі цього можна виділити три основні блоки політичних міфів.

Нові міфи про вже міфологізовані події минулого виникають як результат прагнення нової правлячої верхівки докорінно змінити трактування історії, поставити під сумнів попередні погляди на визначальні явища і процеси буття суспільства. Наприклад, і при царському, і при комуністичному режимах зберігалася стійке твердження, що у 1654 р. відбулося «возз'єднання» України з Росією – це було вигідно імперсько-централістським силам спочатку Російської імперії, а потім і Радянського Союзу. Після розпаду останнього таке міфологізоване трактування лишилося домінантним тільки в Росії – у сучасній Україні все більше посилюється міф про «приєднання» вітчизняних земель до Царства Руського, що більше відповідає міфології незалежності.

Скоректовані старі політичні міфи – ті, що внаслідок соціально-травматичної події були відредаговані і отримали нове трактування, яке дає їм змогу більш ефективно впливати на думки громадськості в інтересах пануючого угруповання. Яскраво ілюструють цей напрям міфотворчості деякі радянські героїчні міфи: про Петра І, Ф. Ушакова, М. Кутузова – постаті імперської історії, образ яких був ідеологічно змінений комуністами і застосований для патріотичного виховання мас.

Політичні міфи про травматичну подію створюються з метою пояснення населенню її змісту з вигідної для пануючого угруповання точки зору. Вони виконують кілька основних завдань:

- обґрунтовують позитивну роль соціально-травматичної події для суспільства в цілому або для конкретних його верств («Велика жовтнева революція визволила українських селян»);
- пояснюють нібито історичну зумовленість травми («Розпад СРСР був неминучий»);
- підтримують курс влади, легітимуючи її дії.

За П. Штомпкою, до травматичних подій відносяться революції, радикальні економічні реформи, іноземна окупація, депортація груп населення тощо [8, с. 9]. В Україні такого роду історичні події склали цілу низку політичних міфів. Доцільним є розглянути деякі найбільш масштабні з них.

Політичні міфи про церковні розколи і «розкольників». Українська держава – поліетнічна і поліконфесійна, однак домінуючою релігією серед українців є східна версія християнства, яка представлена в країні православ'ям та уніатством. В умовах розташування України на «лінії розлому» між Слов'яно-Православною і Західною цивілізаціями [6] релігійне питання набуло значної політизації. Визначальну роль в цьому процесі відіграла Унія 1596 р., унаслідок якої значна частина української пастви перейшла під папський скіпетр – стала частиною іншої цивілізації. З метою забезпечення своєї гуманітарної безпеки Слов'яно-Православний імперський центр (Росія) і союзні йому сили в Україні почали активно створювати негативну політичну міфологію з метою дискредитації уніатів як «розкольників» та «рenegатів», на що останні не змогли дати адекватної відповіді. За сучасних умов об'єктом «чорної» міфології також стала УПЦ КП, яка, зберігаючи православну релігійність, активно пропагує політичні цінності Західного світу. Однак і вона поширює «чорні» міфи про своїх опонентів, зокрема з УПЦ МП. Склалася ситуація, коли церкви активно розповсюджують одна про одну негативні політичні міфи, перетворюючись на ще одні політичні сили. Благословіння кандидатів у президенти (як сакралізація їх героїчних образів) церквами, що належать до різних цивілізацій, сприймається як цілком прийнятне явище, що має чітке політичне трактування і є підставою для посилення політичного міфу про «розкол України».

Міфи про Українську демократичну революцію і Громадянську війну (1917–1922) є класичною міфологією соціально-травматичної події. Саме з них беруть початок чимало вітчизняних політичних міфів, що побудовані на протиставленні регіонів і їхніх мешканців. У цей період чітко визначилися протиріччя між частинами країни: економічні, ідеологічні, соціокультурні, – які склали підґрунтя для подальшої політичної міфотворчості. Стало очевидним, що не все населення України підтримує проект незалежності у його націонал-демократичній версії, більше того активно бореться з ним у лавах російських (як «білих», так і «червоних») армій. Під час Громадянської війни вперше сформувалися сепаратистські міфологеми: західна – на основі міфологізації ЗУНР, і східна, ґрунтована на міфологізованому образі Донецько-Криворізької республіки (який відродився у 2004 р.). Унаслідок перемоги більшовиків події 1917–1922 рр. Набули чіткого міфологічного оформлення: революція і подальші події постали як боротьба добра і зла – еталонне міфічне протистояння «ми – вони». І зараз вони також мають діаметрально протилежні оцінки у різних частинах України: наскільки позитивно ставляться до Жовтневої революції на Південному Сході (59%), настільки негативно її сприймають на Заході (46%) [10].

Політична міфологія голоду 1932–1933 рр. – колосальної соціальної травми, що мала місце в українській історії. Саме вона стала однією з головних тем для політичних спекуляцій у період 2005–2010 рр. – в президентство В. Ющенка. Навколо цього питання виникла ціла низка міфів, присвячених «організаторам» голоду. Навіть відбувся судовий процес над ними. Верховна Рада України визнала Голодомор геноцидом українського народу. Її рішення було підтримано і значною кількістю українського народу, що могло бути зумовлено змістом статті 2 Закону «Про Голодомор 1932–1933 рр.» [3], у якій ідеться, що заперечення факту Голодомору як геноциду є протиправним і протизаконним. Про ймовірну ефективність цього закону свідчать дані «Євразійського монітору» за 2009 р., у межах якого проводилося відповідне всеукраїнське опитування. Респондентів попросили відповісти, як вони ставляться до визнання парламентом голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу: 39% опитаних позитивно оцінюють визнання Верховною Радою Голодомору геноцидом українців. При цьому, 29% опитаних відповіли, що вони, за-

галом, негативно ставляться до цього рішення Ради, 18% – нейтрально, 13% – не змогли відповісти, 1% – не чули про таку подію [1]. Голодомор – трагедія українського народу – став предметом політичної міфології, сакральність і стійкість якої забезпечується на загальнодержавному законодавчому рівні.

Міфи про Велику Вітчизняну війну і ОУН-УПА. Події 1941–1945 рр. були чи не найсильнішою соціальною травмою для українців. Крім того, що на території країни проходили фактично основні бойові дії на Східному фронті, її населення було втягнуто у нову громадянську війну – між колабораціоністами, націоналістами і прихильниками радянської влади. Після визволення України від окупації останнім вдалося не тільки затвердити у масовій свідомості видатну роль Перемоги у Великій Вітчизняній війні для українського народу і людства, але й сакралізувати її образ. До цього часу вона однаково позитивно сприймається як мешканцями Західної, так і Східної України, про що, зокрема, свідчить дослідження, проведене компанією Research & Branding Group у 2009 р. [10]. Зовсім протилежним є сприйняття Української повстанської армії: при посиленій пропагандистській підтримці з боку державної влади у період з 2005 по 2010 рр. її образ так і залишається негативно міфологізованим. Це емпірично підтверджує соціологічне опитування, яке відбулося в квітні 2010 р. Згідно із ним у сприйнятті українців ця організація воювала, скоріше, на боці Німеччини проти Червоної Армії, ніж проти Німеччини, і проти Червоної Армії на боці українського народу. З тим, що УПА воювала на боці Німеччини проти Червоної Армії, згодні близько 47% жителів України [11]. З огляду на це, можна говорити про ефективність і дієвість «чорного» політичного міфу про УПА, що був створений під час такої потужної соціальної травми, як Велика Вітчизняна війна.

Розпад Радянського Союзу став останньою найбільш істотною соціально-травматичною подією для мешканців України. Як і Жовтнева революція, він зумовив кардинальне переосмислення традицій, цінностей і норм поведінки в українському суспільстві, спричинив травму колективної пам'яті. Владі, яка змушена була вперше функціонувати в умовах незалежності, знадобилися такі гуманітарні політичні проекти, які б були здатні її легітимізувати і стати основою для виокремлення української національної держави серед інших. Через це, верхівкою держави активно

поширювалися політичні міфи, що були діаметрально протилежними до радянської та оновленої російськоімперської міфології. Особливо яскраво цей процес простежувався у сфері героїчних міфів: реміфологізації зазнали образи І. Мазепи, С. Петлюри, С. Бандери та інших постатей, які були закріплені радянською пропагандою у колективній пам'яті як негативні персонажі. Однак нові політичні міфи не змогли до кінця змінити сприйняття українцями свого історичного минулого, особливо тих подій, що здійснили соціально-травматичний вплив на українське суспільство. Поширення нової міфології та її активне застосування у різноманітних політичних кампаніях продовжує відбуватися, що призводить:

- до деконсолідації суспільства, яка йде на користь пануючим угрупованням;
- погіршення міжрегіонального, міжконфесійного і міжетнічного діалогу;
- підриву основ ідентифікації людей зі своєю цивілізацією, державою, нацією, регіоном;
- поглиблення культурної травми перехідного українського суспільства;
- збільшення конфліктності суспільства, в основі якої лежить не раціональна, а міфологічна підгрунтя.

Соціально-травматичні події і, спричинені деякими з них, травми колективної пам'яті є основою для формування і розвитку політичної міфології. Будучи глибинними потрясіннями для суспільства, вони викликають потребу у способах чіткого, спрощеного та емоційного роз'яснення минулого, теперішнього і майбутнього, якими є політичні міфи. Через свою потужність і значущість соціально-травматичні події забезпечують найбільш фундаментальне і довгострокове запам'ятовування міфологічних конструктів. Як свідчить досвід України, останні не завжди зникають унаслідок травми колективної пам'яті, а продовжують успішно функціонувати у масовій свідомості.

Список використаних джерел

1. Восприятие молодёжью новых независимых государств истории советского и постсоветского периодов. Краткий аналитический отчёт, апрель – май, 2009. – М. : Некоммерческое партнёрство «Международное исследовательское агентство «Евразийский монитор», 2009. – 52 с.

2. Головатий М. Політична міфологія / М. Головатий. – К. : МАУП, 2006. – 144 с.
3. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=376-16>
4. Копельман З. Скорбь познания: вопросы преподавания Катастрофы и геноцида : тексты лекций / З. Копельман. – М. : Сахнут, 2009. – 204 с.
5. Фарретти М. Непримириная память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему / М. Фарретти // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 23–29.
6. Хантингтон С. Ф. Столкновение цивилизаций / С. Ф. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
7. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 3–12.
8. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–16.
9. Юркевич Ю. Белорусская культурная травма: перспективы излечения [Электронный ресурс] / Ю. Юркевич. – Режим доступу : <http://3dway.org/publications/belorussskaya-kulturnaya-travma-perspektivy-izlecheniya>
10. Research & Branding Group. Исторична пам'ять українців: точки зближення і розриву. Частина 2. Події <http://www.rb.com.ua/ukr/analitics/socyum/7299/> – 2 грудня 2011 р. – 12:35
11. Research & Branding Group. 47% жителей Украины считают, что бандеровцы воевали за нацистов [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rb.com.ua/rus/company/publications/6296/>
12. Zakowski J. Rewanż pamięci [Электронный ресурс] / J. Zakowski. – Режим доступу : http://niniwa2.cba.pl/rewanz_pamieci.htm

Олег Оношко

СОЦИАЛЬНО-ТРАВМАТИЧЕСКОЕ СОБЫТИЕ, ТРАВМА ПАМЯТИ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ МИФОЛОГИЯ

Представлено взгляд автора относительно роли социально-травматических событий и травм коллективной памяти как факторов образования политических мифов Украины. Определено, что они являются ключевыми элементами в этом процессе. Раскрыто специфику современной украинской социально-травматического мифологии. Выяснено сущность политических мифов, основанных на травме памяти украинского народа, которая возникла после распада СССР.

Ключевые слова: политический миф, социально-травматическое событие, травма коллективной памяти.

Oleg Onopko

**SOCIO-TRAUMATIC EVENT, THE TRAUMA
OF THE MEMORY AND POLITICAL MYTHOLOGY**

The article presents the author's view on the role of the socio-traumatic events and the traumas of the collective memory as the factors of the creating of Ukrainian political myths. It's determined that they are one of the main elements in this process. The specific of modern Ukrainian socio-traumatic is revealed. Clarified the nature of political myths, based on the trauma of the memory of Ukrainian people, which emerged after the crash of the Soviet Union.

Key words: *political myth, socio-traumatic event, the trauma of the collective memory.*

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСІВ

Virgil STOICA

Measuring digital divide

Electronic governance development is now continuous and evident. While some societies or parts of them fully embarked for this adventure, others preferred a limited use of the new technologies. The term «digital divide» has been coined to describe the newly appeared gap in access to or use of information and communications technology (ICT) devices. Measuring e-governance performance in a relevant and reliable way can offer crucial explanations for digital divide. Considering several problems regarding e-governance measurement, we are proposing a new indicator, named the Digital Governance Index. Supply and the demand sides have an equal influence in this indicator, and it can be use to measure digital divide between nations.

Key words: *digital divide, e-governance, supply side, demand side.*

E-governance and Digital Divide.

It is largely accepted today that the information and communications technology (ICT) is reshaping the world we knew. Under its influence, even the most conservative areas are rapidly transforming [23] while the very nature of industrial production is changed by users taking part in the products making or adapting to their needs [2].

Over the last two decades, e-governance has rapidly advanced on the public agendas as it promised to offer miraculous solutions of quickness and transparency to classic governing dilemmas. However, there is no agreement on the long-term results of this process or on its benefits. On another hand, the

change may be radical and may happen at a very fast pace. For instance, the e-governance could lead to a «re-ordering of the state's administrative structures and of government itself» [8] and, depending on specific socio-political realities, a country may be able to make impressive e-government progresses in a very short period of time [13].

In analyzing this phenomenon, one should keep in mind that the changes are not determined only by the ICT mere presence. Thus, the current features of administrations around the world had been drawn by the fiscal crisis of the 70's who invited the governments to «work better and cost less» [3]. This finally led to the development of the New Public Management (NPM) that focused on providing public services using a business approach. Recently, the shortcomings of the NPM and the opportunities offered by ITC encouraged scholars to announce the NPM's death [4] soon to be replaced by an e-paradigm. To that, we can confidently add that the current economic crisis will also take its toll and force further changes on the administrative systems as they are interconnected with the economic ones.

The e-governance is actually only one phenomenon in a much larger technological revolution that is transforming the very structure of our societies. While some societies fully embarked for this new «industrial» adventure, others seem to prefer a limited use of the new technologies. As it has been the case throughout the entire modern history in the advent of new technologies, new disparities among societies are created. A new term, digital divide, has been coined to describe the newly appeared «gap between individuals, households, businesses and geographic areas at different socio-economic levels with regard both to their opportunities to access information and communication technologies and to their use of the Internet for a wide variety of activities» [19]. Put differently, the digital divide is about opportunities created or missed by having or using the new technology.

No doubt that in the «knowledge era» the ICT access is vital, but one should not fall in the trap of a technological determinism when explaining the digital divide [10]. Indeed, when approaching the digital divide one should not overlook the classic discussion on social inequalities. In fact, the literature studying the ICT related evolutions has proved that the same «old» factors are playing the significant in this phenomenon too. For instance, having internet connections at home is influenced by income, education, age, race and ethnicity [15]

Also, while the gender is not reflected into an Internet access divide, the men tend to use more the Internet than the women [16]. The traditional difference between rural and urban is also reflected especially in developing countries where the rural access to Internet represents a problem [9].

Out of the above literature review we may assert at a theoretical level that the tendency should be for the digital divide to mirror the social inequalities within a society and the differences between societies. This is why we should probably agree that if the digital divide do not create, perpetuate or exacerbate social inequalities, the government intervention should not be considered a necessity [22]. In other words, closing the digital divide should be not possible without diminishing other persistent inequalities.

From this perspective, a comprehensive research on digital divide should always try to correlate the digital inequalities with other social inequalities. Also, in-depth analyses of digital divides within the countries are meaningful when explaining this phenomenon. However, none of these types of analyses is provided by the present paper. Our established goal is to present some of the digital divides between European Union (EU) states from an e-governance perspective. This should allow us to evaluate if a unique solution for all European states is possible or if the same results may be achieved throughout a common action plan such as the recently released 2010 Digital Agenda.

Indicators for e-governance performance

Measuring e-governance performance in a relevant and reliable way can offer crucial explanations for digital divide. Despite this, there is no international consensus about how to do it. There are several measurement instruments developed by public and private sector organizations to meet their own needs for assessing the state of e-governance development [24]. Many of these assessments include an evaluation of governmental e-services, combined with data from national / international statistics. However, most of the statistics are developed only from supply side indicators and often by websites assessment alone.

The measurement techniques are also diverse. For example, the United Nations e-Government Readiness Index uses a composite formula comprising a web measure index, a telecommunications infrastructure index and a human capital index [24]. International Telecommunication Union created the ICT

Development Index, which has three sub-indices regarding access, use and skills [11].

One problem of this kind of measurement relates to the technological innovations. For instance, indicators such as «fixed telephones lines» or «mobile telephone subscriptions» are considered, even if they are not directly connected with e-governance. On the other hand, the introduction of high-speed mobile Internet access could further boost the number of Internet users and, therefore, «mobile broadband subscriptions» seems a more adequate indicator in order to catch the technological innovation.

Table 1

Examples of Indexes created for e-government evaluation

Index	Sub-indices	Indicators
1	2	3
United Nations e-Government Readiness Index	The Web Measure Index	Responses on a questionnaire based on the presence / absence of specific facilities / services of governmental sites
	Telecommunication Infrastructure Index	Internet Users / 100 persons
		PCs / 100 persons
		Main Telephones Lines / 100 persons
		Cellular telephones / 100 persons
		Broad banding / 100 persons
	Human Capital Index	Adult literacy rate
		Primary, secondary and tertiary gross enrolment ratio
ICT Development Index	ICT Access Index	Fixed telephone lines / 100 inhabitants
		Mobile telephone subscriptions / 100 inhabitants
		International Internet bandwidth / 100 users
		Proportion of household with a computer
		Proportion of household with Internet access at home

<i>Table 1</i>		
1	2	3
	ICT Use Index	Internet users / 100 inhabitants
		Fixed broadband Internet subscribers / 100 inhabitants
		Mobile broadband subscriptions / 100 inhabitants
	ICT Skills Index	Adult literacy rate
		Secondary gross enrolment ratio
		Tertiary gross enrolment ratio

A second problem relates to the reduced amount of information available on the demand side of e-governance. «Adult literacy rate» and «gross enrolment ratio» offer an image of the population degree of education. However, these indicators are not appropriate measures of digital skills. Computer and Internet literacy are different concepts from usual literacy, and should be evaluated in a different way.

A third problem of e-governance measurement relates the total lack of information about citizens' behavior regarding Internet or about their trust in Internet as a tool that can solve some of their problems.

As we argued, digital divide, as well as e-governance, is a multifaceted concept, much larger than the simple «access» to ICT infrastructure. It is also about the citizens' will and ability to use the infrastructure and web pages that government and / or market offer them. For this reason we consider that digital divide should be measured both in terms of offer and demand [7]. A single indicator cannot track different progress in e-governance development process, thus requiring the construction of a composite index. Therefore, considering the problems previously mentioned regarding e-governance measurement, we are proposing a new indicator, named the Digital Governance Index.

The new indicator

Based on our conceptual framework, the Digital Governance Index is divided into the following four sub-indices (Table 2):

Table 2

Digital Governance Index and its components

	Dimensions	Sub-indices	Weight	Indicators	Weight	Source of data
Digital Governance Index	Supply side	Digital Infrastructure Index	25%	Internet subscriptions / 100 inhabitants	25%	ITU
				Fixed Broadband subscriptions / 100 inhabitants	25%	ITU
				Mobile Broadband subscriptions / 100 inhabitants	25%	ITU
				PCs / 100 inhabitants	25%	ITU
		Governmental Websites Performance	25%	E-government on-line availability	50%	Eurostat
				Web Measure Index	50%	UNPAN
	Demand side	Digital Skills Index	25%	Individuals' level of computer skills	50%	Eurostat
				Individuals' level of Internet skills	50%	Eurostat
		Digital Behavior Index	25%	Individuals regularly using the Internet	33,3%	Eurostat
				Individuals having ordered / bought goods or services for private use over the Internet	33,3%	Eurostat
				Individuals using the Internet for interaction with public authorities	33,3%	Eurostat

Digital Infrastructure Index: reflects the access dimensions and incorporates four indicators (Internet subscriptions / 100 inhabitants, Fixed Broadband subscriptions / 100 inhabitants, Mobile Broadband subscriptions / 100 inhabitants, PCs / 100 inhabitants).

Governmental Websites Performance Index: reflects the governmental offer in terms of e-services and incorporates two indicators (E-government on-line availability and Web Measure Index).

Digital Skills Index: reflects the citizens' ability in using computers and access Internet, and incorporates two indicators (Individuals' level of computer skills and Individuals' level of Internet skills).

Digital Behavior Index: reflects the citizens' habitude in using Internet and incorporates three indicators (Individuals regularly using the Internet, Individuals having ordered / bought goods or services for private use over the Internet, and Individuals using the Internet for interaction with public authorities).

We note that the offer and the demand sides have an equal influence in the Digital Governance Index. The four sub-indices have also an equal weight, as well as the indicators for the sub-indices.

The source of indicators which reflect the infrastructure has been International Telecommunication Union while the 2010 United Nations e-Government Survey has been the source for the «Web Measure Index». The web measure survey assessments were based on a questionnaire, which allocated a binary value to the indicator based on the presence / absence of specific electronic facilities / services available. The primary site was the national portal or the official government home page. The Survey assessed the same number of functionalities of the same or similar sites in each country; these are the Ministries / Departments of Health, Education, Social Welfare, Labor, and Finance, which are representative of the government services citizens require most. In order to calculate Governmental Websites Performance Index, this indicator was combined with «E-government on-line availability», which shows the percentage of the 20 basic services which are fully available online i. e. for which it is possible to carry out full electronic case handling.

All the information for the demand side of the Index has been collected from Eurostat. «Level of basic computer skills» is measured using a self-assessment approach, where the respondent indicates whether he / she has carried out specific tasks related to computer use, without these skills being

assessed, tested or actually observed. Six computer-related items were used to group the respondents into levels of computer skills in 2006, 2007 and 2009: copy or move a file or folder; use copy and paste tools to duplicate or move information within a document; use basic arithmetic formula (add, subtract, multiply, divide) in a spreadsheet; compress files; connect and install new devices, e. g. a printer or a modem; write a computer program using a specialized programming language. The indicator has been generated by adding the percentages of respondents which declared 1–2 , 3–4, or 5–6 computer abilities.

The same procedure has been used in order to compute «Individuals' level of Internet skills». Level of internet skills is measured using also a self-assessment approach, where the respondent indicates whether he / she has carried out specific tasks related to internet use, without these skills being assessed, tested or actually observed. Six Internet-related items were used to group the respondents into levels of Internet skills in 2005, 2006 and 2007: use a search engine to find information; send an e-mail with attached files; post messages to chatrooms, newsgroups or any online discussion forum; use the Internet to make telephone calls; use peer-to-peer file sharing for exchanging movies, music etc.; create a web page.

«Individuals regularly using the Internet» represent the percentage of persons that use the Internet at least once a week on average within the last three months before the survey. «Individuals having ordered / bought goods or services for private use over the Internet» measures these actions within the last twelve months before the survey, and «Individuals using the Internet for interaction with public authorities» evaluate any kind of interaction within the last three months before the survey.

In order to have the same unit of measurement for all the indicators, we used a normalization of data: the country having the highest score was considered the reference measure, and it received 100 points. The other countries received rescaled scores proportionally with their performances. The sub-indices and the Digital Governance Index were computed by adding each indicator, using the weights presented in Table 2.

This digital divide analysis follows the methodology proposed by Orbicom (2003). The digital divide was measured as the relative difference in countries' Digital Governance Index, benchmarked against EU 27 – obtained as the

simple average of all 27 countries members of European Union. Those that performed above-average were assigned a positive number, and those that performed below-average were identified by a negative number. The same procedure was used for all four sub-indices, in order to measure the gap in terms of infrastructure, governmental sites, digital skills, and digital behaviors.

Conclusions

Measuring e-governance performance in a relevant and reliable way can offer crucial explanations for digital divide. This paper considered several problems regarding e-governance measurement, and proposed a new indicator, named the Digital Governance Index. Supply and the demand sides have an equal influence in this indicator, and it can be used to measure digital divide between nations.

Acknowledgments: This work was supported by the strategic grant POSDRU/89/1.5/S/62259, Project «Applied social, human and political sciences. Postdoctoral training and postdoctoral fellowships in social, human and political sciences» cofinanced by the European Social Fund within the Sectorial Operational Program Human Resources Development 2007–2013.

References

1. A Digital Agenda for Europe. European Commission. – Brussels, 2010. – Available at : <http://eur-lex.europa.eu>.
2. Bruns A. Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond / A. Bruns. – New York : Peter Lang, 2008.
3. Denhardt R. Theories of Public Organization, 5th edition / R. Denhardt. – Belmont : Thomson Wadsworth, 2008.
4. Dunleavy P., Margetts H., Bastow S., Tinker J. Digital Era Governance: IT Corporations, the State, and E-Government / P. Dunleavy, H. Margetts, S. Bastow, J. Tinker. – New York : Oxford University Press, 2006.
5. Europe's Digital Competitiveness Report 2010 / European Commission. – Brussels, 2010. – Available at : http://ec.europa.eu/information_society/digital-agend
6. Fallows D. How Women and Men use the Internet / D. Fallows. – Available at : <http://www.pewinternet.org/Reports/2005>
7. Ferr E., Marco C., Polucci E. Urban Versus Regional Divide: Comparing and Classifying Digital Divide / M. Bohlen, J. Gamper, W. Polasek, M. Wimmer (eds.) E-government: Towards Electronic Democracy, Proceedings of TCGOV. – Berlin : Springer, 2005.

8. Lanzara G. Building digital institutions: ICT and the rise of assemblages in government / F. Contini & G. F. Lanzara (Eds.) ICT and innovation in the public sector. European studies in the making of e-government. – New York : Palgrave Macmillan, 2009.
9. Mahan A. Conclusion: ICT and Pro-poor Strategies and Research / Hernan Galperin & Judith Mariscal (Eds.) Digital Poverty. Latin American and Caribbean Perspectives. – Ottawa : International Development Research Center, 2007.
10. Malecki E., Moriset B. The Digital Economy. Business organization, production processes, and regional developments / E. Malecki, Moriset B. – London : Routledge, 2008.
11. Measuring the Information Society. International Telecommunication Union. – Geneva, 2010.
12. Milio S. From Policy to Implementation in the European Union. The Challenge of a Multi-level Governance System / S. Milio. – London : Tauris Academic Studies, 2010.
13. Misuraca G., Rossel P., Glassey O. Overcoming barriers to innovation in e-government. The Swiss way / P. G. Nixon, V. K. Koutrakou & R. Rawal (eds.) Understanding e-government in Europe. Issues and challenges. – New York : Routledge, 2010.
14. Monitoring the Digital Divide... And beyond. – Montreal : Orbicom, 2003.
15. Mossberger K., Tolbert C., Stansbury M. Virtual Inequality: Beyond the Digital Divide / K. Mossberger, C. Tolbert, M. Stansbury. – Washington : DC, Georgetown University Press, 2003.
16. Münsch R. European Governmentality. The Liberal drift of multilevel governance / R. Münsch. – London : Routledge, 2003.
17. Nedergaard P. European Union Administration: Legitimacy and Efficiency / P. Nedergaard. – Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2007.
18. Nugent N., Paterson W. The European Union's Institutions / M. Egan, N. Nugent & William E. Paterson. Research Agendas in EU Studies. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2010.
19. OECD. Understanding the Digital Divide. – Paris : Organisation for Economic Co-operation and Development, 2001.
20. Panke D. Small States in the European Union. Coping with Structural Disadvantages / D. Panke. – Farnham : Ashgate, 2010.
21. Report of the Expert Group Meeting the E-government Survey; Getting to the next level. – New York : United Nations, Department of Economics and Social Affairs, 2009.
22. Rooksby E., Weckert J. Digital Divides : Their Social and Ethical Implications / L. Linda Brennan & Victoria E. Johnson // Social, Ethical and Policy Implications of Information Technology. – Hershey : Information Science Publishing, 2004.
23. Susskind R. The End of Lawyers? Rethinking the Nature of Legal Services / R. Susskind. – Oxford : Oxford University Press, 2008.
24. United Nations e-Government Survey 2008. From e-Government to Connected Governance. – New York : United Nations, 2008.
25. Vignon J. Après Lisbonne: encore Lisbonne? / Philippe Herzog (eds.) À la recherche de l'intérêt européen. – Paris : Éditions Le Manuscrit, 2008.

Вірджил Стойка

ИЗМЕРЕНИЯ ЦИФРОВОГО РАЗРЫВА

Электронное управление развитием в настоящее время является непрерывным и очевидным. В то время как некоторые общества или их части полностью погрузились в эту авантюру, другие предпочитают ограниченно использовать новые технологии. Термин «цифровая пропасть» был придуман для описания разрыва в доступе или использовании информационных и коммуникационных технологий (ИКТ). Измерение электронного управления производительностью в соответствующий и надежный способ может сформулировать важное пояснение разрыва в цифровых технологиях. Учитывая ряд проблем, касающихся электронного управления и измерения, мы предлагаем новый показатель, названный Индексом цифрового управления. Спрос и предложение сторон имеют равное влияние на этот показатель, и его можно использовать для измерения цифрового разрыва между странами.

Ключевые слова: цифровой разрыв, электронное управление, предложение, спрос.

Вірджил Стойка

ВИМІРЮВАННЯ ЦИФРОВОГО РОЗРИВУ

Електронне управління розвитком на сьогодні є безперервним і очевидним. У той час як деякі товариства або їх частини повністю занурилися у цю авантюру, інші воліють обмежено використовувати нові технології. Термін «цифрової прірви» був придуманий для опису розриву у доступі чи використанні інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ). Вимірювання електронного управління продуктивністю у відповідний і надійний спосіб може сформулювати важливе пояснення розриву в цифрових технологіях. Враховуючи ряд проблем, що стосуються електронного урядування та вимірювання, ми пропонуємо новий показник, названий Індексом цифрового управління. Попит та пропозиція сторін мають однаковий вплив на цей показник, і його можна використовувати для вимірювання цифрового розриву між країнами.

Ключові слова: цифровий розрив, електронне управління, пропозиція, попит.

Юрій ОСТАПЕЦЬ

Методологічні засади дослідження еволюції партійних систем у перехідних суспільствах

Охарактеризовано основні теоретико-методологічні засади дослідження політичних партій і партійних систем у перехідних суспільствах. Виокремлено основні чинники впливу на еволюцію партійних систем: а) логіка трансформаційного процесу; б) вибір форми правління; в) виборча система; г) суспільно-політичні поділи.

Зроблено висновки щодо основних напрямів розвитку та особливостей функціонування партійних систем у суспільствах, які трансформуються.

Ключові слова: *політична партія, партійна система, перехідні суспільства, форма правління, виборча система, суспільно-політичні поділи, партійна фрагментація, партійна неусталеність.*

Руйнація комуністичної суспільно-політичної системи наприкінці ХХ ст. поклала початок масштабним соціальним перетворенням у різних регіонах Європи. Перехід від авторитарних режимів до демократії передбачає кардинальне реформування в усіх сферах суспільного життя. Так трансформація партійних систем у перехідних суспільствах була однією з умов встановлення консолідованого демократичного режиму.

Мета статті – охарактеризувати основні теоретико-методологічні засади дослідження політичних партій і партійних систем у перехідних суспільствах. Досягнення поставленої мети пов'язане з виконанням таких дослідницьких завдань:

1. Виокремити і охарактеризувати основні чинники впливу на еволюцію партійних систем в умовах трансформації.
2. Визначити особливості еволюції партійних систем на різних етапах демократичного транзиту.
3. Показати специфіку впливу на конфігурацію партійних систем таких чинників, як форма правління та виборча система.
4. Окреслити особливості впливу на партійні системи суспільно-політичних поділів.

У суспільствах, які перебувають у стані трансформації, реєструється велика кількість партій. Звичайно, лише частина з них бере участь у політичному житті суспільства, а тому не всі з них можуть бути віднесені до партійної системи. Автор статті дотримується думки, що сутність партійної системи проявляється в наявності стійких зв'язків як між партіями, так і між партіями та державою. Таким чином, влада як об'єкт міжпартійних відносин об'єднує партії в певну цілісність, а владно-партійна взаємодія формує стійкі відносини між суб'єктами партійної системи. Тому до партійної системи слід включати лише ті з партій, які: а) виражають суттєві інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян; б) дотримуються політичних і правових норм, що регулюють партійну конкуренцію; в) здобувають представництво в державних органах влади (насамперед, парламенті).

Спираючись на ці ознаки, можемо визначити партійну систему як сукупність політичних партій, які, відповідно до чинного законодавства та волі виборців, представлені в органах влади і забезпечують дієвість взаємодії між суспільством та державою.

Таким чином, автор статті дотримується думки, згідно з якою до партійної системи слід відносити ті партії, які беруть участь у розподілі владних відносин у суспільстві і брали участь принаймні у двох парламентських виборчих циклах поспіль.

На нашу думку, основні чинники, які впливають на формування партійної системи, це: а) об'єктивні умови, які зумовлюють специфіку функціонування партійних систем у сучасному світі; б) логіка трансформаційного процесу в тій чи іншій країні; в) вибір форми правління; г) виборча система; д) суспільно-політичні поділи.

Еволюція партійної системи в суспільствах, що трансформуються, пов'язана з логікою демократичного транзиту. Дослідженням трансформаційних процесів займається окрема галузь порівняльної політології – «теорія переходу» (theory of transition), яку започаткував американський політолог Д. Растоу [13, с. 5–15].

Більшість транзитологів, аналізуючи перехід до демократії, виокремлюють при цьому кілька стадій. Загальноприйнятою є схема переходу до демократії американських політологів Ф. Шміттєра та Г. О'Доннела. Вони виділили такі фази переходу: лібералізації, демократизації, ресо-

ціалізації. Фаза лібералізації розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів та кризою ідентичності еліт, яка закінчується їх розколом. Фаза демократизації відрізняється інституціональними змінами в політичній системі. Характерною ознакою цього етапу є інститут установчих виборів, який і закладає основи майбутнього політичного устрою. На цьому етапі формуються такі політичні інститути, як політичні партії, виборча система та інші. Під час ресоціалізації відбувається освоєння і засвоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське суспільство. Інші автори називають цю стадію стадією консолідації. Таким чином, логіка становлення партійних систем у суспільствах, які трансформуються, підпорядкована логіці політичного транзиту. Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи. Консолідація партійних систем, на думку російського дослідника А. Щербака, вимірюється двома показниками: 1) зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшенням кількості парламентських та електоральних партій); 2) зниженням рівня електоральної неусталеності (зменшення кількості голосів виборців, які на кожних виборах голосують за різні політичні сили) [17, с. 47]. Інший російський учений Г. Голосов показник фрагментації і неусталеності називає форматом партійних систем [4].

На кожному з указаних етапів партійна система має свою конфігурацію, а на її становлення впливають відповідні фактори. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, правлячі партії і опозиційні партії. Далі розмежування відбувається в межах правлячої партії і опозиції. Такі розмежування символізують демонополізацію політики і початок становлення національного поля політики, яке П. Бурдье порівнює з ринком, де є виробництво і попит особливого товару – політичних партій, лідерів, політичних програм [2, с. 182–183]. На етапі демократизації, як вважає російський дослідник С. Єлісеєв, визначальний вплив на розвиток партійних систем мають інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави; вибір системи правління; вибір виборчої системи [6, с. 76]. Інакше кажучи, вибір інституційного дизайну (конституційного устрою – системи правління та виборчої системи).

Дж. Сарторі виокремлює у формуванні партійних систем у посткомуністичних країнах 3 періоди:

- поляризації, коли з початком демократизації протистоять один одному комуністичні партії і «парасолькові організації», подібні «Солідарності» в Польщі, «Демократичній Росії» в СРСР, Народному Руху в Україні. Як правило, цей період завершується поразкою комуністичних сил;
- фрагментації, яка характеризується розпадом як «парасолькових організацій», так і комуністичних та інших партій. Як наслідок створюється велика кількість малих партій;
- плюралізму, протягом якого суттєво зменшується кількість партій, формується стабільна партійна система, яку можна назвати «системою поміркованого плюралізму» [17, с. 47].

Однією з вагомих причин зменшення кількості партій у третьому періоді є утворення партійних коаліцій. З погляду теорії коаліцій коаліційна ситуація виникає внаслідок усвідомлення учасниками політичного процесу того, що їм не вистачає власних сил для досягнення поставлених цілей. Є два напрями вивчення цього процесу. Згідно з дедуктивною теорією – коаліції утворюються, виходячи з певних абстрактних принципів (розмір, ідеологічна близькість партій). За індуктивним підходом абстрактні принципи заперечуються, а акцент робиться на оточенні, в якому перебувають партії і створюються коаліції [17, с. 48]. Під оточенням розуміється інституційний дизайн і «невизначеність» транзиту (встановлення / відсутність однакових правил для функціонування політичних партій).

Таким чином, партії конкурують у партійних сім'ях і, як наслідок, більші поглинають менших, партійні коаліції перетворюються на нові партії, що загалом призводить до зменшення кількості партійних організацій.

Інша причина зменшення кількості партій – встановлення правил, які є вигідними виключно для великих партій. Це так звана конституційна інженерія, внаслідок якої змінюється інституційний дизайн.

Суттєвий вплив на становлення партійної системи має вибір у процесі транзиту форми правління. Досвід перехідних суспільств свідчить, що парламентська система є більш стабільною і сприяє розвитку політичних партій. Прямі вибори президента підсилюють політичну поляризацію,

надають політичній конкуренції мажоритарного характеру та сприяють персоналізації політики.

На думку багатьох відомих політологів і соціологів, виборча система є найбільш потужним інституціональним фактором формування партійної системи. Одним із перших звернув увагу на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами М. Дюверже. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт у десятках країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, які згодом дістали назву «соціологічні закони»: «1) режим пропорційного представництва призводить до багато-партійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями...; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій» [5, с. 300]. Підмічені закономірності не є абсолютними, про що заявляв сам М. Дюверже, а визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій, і зрозуміло, передбачають винятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес ці закономірності мають лише часткове відображення.

Цікаву залежність між інституційними факторами розвитку партійної системи відмічає американський дослідник М. Уоллерстайн. Шляхом поєднання мажоритарної та пропорційної виборчих систем із парламентською та президентською формами правління він виокремив чотири варіанти взаємодії партій та влади: 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд і обмежує систему представництва двома партіями; 2) президентська система з виборчою системою відносної більшості: поєднання біпартизма зі слабким впливом партій на прийняття рішень; 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами; 4) президентська система з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, але присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом та парламентом.

Суттєвий вплив на еволюцію партійної системи в умовах трансформації має об'єктивний процес розвитку партійних структур у сучасному світі. Така закономірність існує і описана науковцями. Йдеться про історичні етапи інституціоналізації політичних партій. У політичній науці виокремлюють такі етапи; 1) аристократичні угруповання; 2) політичні клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохопні політичні партії; 5) картельні політичні партії. Відтак політичні партії, які утворюються в нових демократіях, діятимуть і діють, як правило, на принципах функціонування всеохопних і картельних партій [11].

Всеохопні і картельні партії набувають нових рис, невластивих їхнім попередникам: а) не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної й іншої належності для вирішення головних питань поточного моменту; б) утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу; в) орієнтуються на тісний зв'язок із державою, на фінансову підтримку держави; г) схожість виборчих програм; д) безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації; ж) партійні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими й, водночас, більш професійними та організованими, а лідери партій усе більше починають нагадувати підприємців [3, с. 54–61; 7, с. 28–34].

Другий шлях розвитку партій, альтернативних масовим партіям, – створення партій «нової хвилі», які виникають у 1970-ті рр. на базі соціальних рухів (зокрема «зелених»), виступаючи під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища. Їх метою є створення альтернативних класичним партіям представницьких структур, здатних ефективно реалізовувати функцію політичного представництва завдяки ідейній гнучкості, демократичній організації, децентралізації і зростанню ролі місцевих осередків [14, с. 312].

Охарактеризувавши історичну еволюцію політичних партій, можна виокремити такі напрями їх подальшого розвитку:

1. Від кадрових і масових партій до універсальних (зменшення ролі первинних організацій, зниження ролі членства, підвищення ролі альтернативних партійних структур).

2. Зменшення ролі партій як зв'язної ланки громадянського суспільства і держави (зростання ролі ЗМІ, мережі Інтернет у комунікативних зв'язках із виборцями; перебирання партійних функцій іншими громадськими організаціями; зменшення ролі партійної преси тощо).

3. Зростання ролі виборчих технологій у політичному житті. Що своєю чергою веде до того, що іміджмейкери принижують роль партійних організацій та активістів в організації і проведенні виборчих кампаній.

4. Зміна взаємовідносин партій і держави внаслідок конституалізації партій, прийняття законів про партії і вибори, посилення контролю за діяльністю партій з боку держави, державного фінансування партій.

5. Персоналізація політики, посилення впливу партійних лідерів, зменшення впливу і ролі партійних програм.

6. Зміна електорату, який при виборі орієнтується не стільки на партію, стільки на той образ, який створюють їй засоби масової комунікації [15, с. 206–238].

Звичайно, для посткомуністичних країн можна говорити і про особливу специфіку становлення в них партійних систем. Передусім, слід відмітити, що на відміну від країн Західної Європи, де процес партійного будівництва відбувався знизу, то в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) навпаки – згори до низу. Тобто, спочатку відбувається інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а потім створюються умови для виникнення і інституціоналізації політичних партій. Звідси і констатація дослідниками низького рівня політичної участі в країнах демократії «третьої хвилі».

К. Джанда виокремлював такі типи партій у країнах ЦСЄ:

1. Партії масових демократичних рухів («Солидарність» у Польщі, «Громадянський форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві, «Союз демократичних сил» у Болгарії, «Фронт національного порятунку» в Румунії тощо).

2. Партії – залишки комуністичних партій.

3. Відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські).

4. Етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словаччині).

5. Релігійні партії.

6. Партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту навколишнього середовища тощо).

7. «Екзотичні» партії (партії шанувальників пива) [15, с. 206–238].

Необхідним компонентом дослідження політичного розвитку країн перехідної демократії є аналіз рівня інституціоналізації партійних систем. С. Мейнварінг вважає, що він може бути визначений за 5 критеріями: 1) розвиненість партійних інститутів на національному рівні; 2) активність і репрезентативність партій у парламенті; 3) рівень партійної ідентифікації серед громадян; 4) сталість виборчої участі партій; 5) регіональне представництво політичних партій у місцевих органах влади [10].

К. фон Бойме, наприклад, стверджує, що у фазі демократизації найбільш суттєвий вплив на формування партійних систем мають такі чинники: 1) консолідація кордонів національних держав; 2) вибір форми правління; 3) вибір виборчої системи.

Стан консолідації партійної системи в рамках загальної консолідації демократії він пропонує оцінювати згідно зі шістьма критеріями: 1) мінімум екстремізму в діяльності партій; 2) чітка структура соціально-політичних розмежувань; 3) розподіл територіального функціонального представництва інтересів; 4) зменшення фракційності в політичних партіях; 5) зменшення електоральної неусталеності партійних уподобань; 6) можливість створення і ефективного функціонування коаліційних урядів [16, с. 309–323].

Вирішальне значення для формування партійних систем у перехідних суспільствах мають партії-наступниці від попереднього режиму та нові партійні структури, утворені з масових демократичних рухів.

Одним із методів аналізу партійних систем є їх типологізація. На сьогодні найбільшого поширення в теорії партійних систем набула типологізація, запропонована американським політологом Дж. Сарторі. При класифікації партійних систем Дж. Сарторі оперує щонайменше двома змінними: кількістю партій-суперниць та ідеологічною дистанцією між ними. У наслідку вчений запропонував семичленну класифікацію партійних систем:

1. Однопартійна система властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Для неї характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій. Прикладами існування такої партійної системи були Італія у 20–40-х рр. XX ст., Німеччина у 30–40-х рр. XX ст., а також СРСР у 20–80-х рр. XX ст.

2. Партійна система з партією-гегемоном (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Всі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. Партійна система з партією-гегемоном була типовою для соціалістичних країн Східної Європи у 50–80-х рр. ХХ ст.

3. Система з домінуючою партією (партійна система домінування). Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і малоєфективністю опозиції. Така система існувала, наприклад, у Японії з 1955 по 1995 рік, коли правлячою силою постійно була одна партія: Ліберально-демократична, за назвою, і консервативна, за змістом діяльності.

4. Двопартійна система. Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка прогнала вибори. Класична модель двопартійної системи склалася у США (Республіканська і Демократична партії) і Великобританії (Лейбористська і Консервативна партії).

5. Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму. Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим. Тип систем поміркованого плюралізму охоплює країни із 4–7 конкурентними партіями. Наприклад, Бельгія, Данія.

6. Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму. Ознаки: демократичний політичний режим; наявність багатьох політичних партій; гострота ідеологічних розмежувань між ними; присутність серед опозиційних партій позасистемних; наявність двосторонньої деструктивної опозиції; функціонує декілька політичних партій, об'єднаних у два чи більше великих блоки, які сприяють консолідації політичних сил.

7. Атомізована система. Для цього типу партійної системи характерними є демократичний або авторитарний політичний режим; незначна

впливовість усіх партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції [15, с. 206–238].

Значний вплив на еволюцію партійних систем мають суспільно-політичні поділи (розколи, кліважі). Фундатори теорії соціально-політичних поділів С. Ліпсет і С. Роккан розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками [8, с. 204–235]. Так у політичній науці, крім інституційного, існує й соціетальний (кліважний) підхід до трактування сутності еволюції партійних систем. Цей підхід презентує партійні системи як відображення соціетальних конфліктів чи структур політичної конкуренції, що склалися між різноманітними групами населення.

З огляду на те, що кліваж відображає глибокий чи перманентний конфлікт і стійкі соціальні розколи, у суспільстві в стадії трансформації не може бути кліважних структур, що детермінують стабільні партійні системи.

За версією східноєвропейських дослідників кліважні структури посткомуністичних країн можна класифікувати за чотирма типами:

1. Історичні – успадковані від комуністичного режиму.
2. Перехідні – з'являються, а потім зникають у період демократичної консолідації (президент / парламент, центр / регіон).
3. Потенційні – відображають ключові конфлікти в посткомуністичному суспільстві (праця / капітал, європейська / євразійська інтеграція).
4. Актуальні – з'являються в процесі розвитку посткомуністичних суспільств (державна / ринок, бідні / багаті) [10].

Г. Голосов, узагальнюючи різноманітні авторські підходи, виділяє сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями С. Ліпсета і С. Роккана. Це: культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір «місто – село» та вимір «підтримки режиму» [14, с. 207–222].

Водночас можна констатувати, що соціальних розмежувань існує багато в кожному суспільстві, але не всі вони в процесі власної еволюції можуть перетворитися на соціально-політичні.

Головним індикатором, який засвідчує перетворення того чи іншого соціального розмежування, представленого відповідними групами, на соціо-політичний поділ, є виникнення зв'язку між групою та політичною партією або іншим політичним інститутом, який буде представником інтересів цієї групи. Другим індикатором, повинен бути часовий вимір – тривалість існування соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціально-політичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі. Оскільки поняття «тривалість» досить умовне, то стосовно соціополітичного поділу мінімальним часом, як вважає А. Романюк, має бути період у два парламентські терміни. Цей час має засвідчити, що зв'язок певної політичної партії і відповідної / -них соціальної групи / груп під час одних виборів не був випадковістю або кон'юнктурою і був відтворений під час наступного парламентського циклу [12, с. 50–51].

Теоретичний аналіз функціонування партійних систем є, звичайно, неповним без використання числових індикаторів. Можна запропонувати перелік індикаторів для аналізу функціонування і розвитку партійних систем: 1) загальна кількість партій; 2) кількість впливових партій (стійкі партії, партії, які мають шантажуючий або коаліційний потенціал); 3) індекс фракційності; 4) індекс агрегації; 5) індекси ефективної кількості парламентських та електоральних партій; 6) індекс усталеності партійних уподобань; 7) характеристика шкали «ліві – праві»; 8) доля комуністичних, фашистських, протестних партій; 9) доля етнічних партій; 10) рівень партійної ідентифікації; 11) індекс диспропорційності.

Таким чином, враховуючи емпіричні індикатори та теоретико-методологічні підходи, можна зробити узагальнену характеристику еволюції партійних систем в умовах трансформації соціальних і політичних структур.

Список використаних джерел

1. Алескеров Ф. Т. Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента / Ф. Т. Алескеров, В. В. Платонов. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с.
2. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М., 1993. – 453 с.
3. Гантер Р. Виды политических партий: новая типология / Р. Гантер, Л. Даймонд // Политическая наука: политические партии и партийные системы в современном мире. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – С. 54–61.

4. Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях; Институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. Голосов // Полис. – 1998. – № 1.
5. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М., 2002. – 560 с.
6. Елисеев С. Социальные и политические размеживания, институциональные предпосылки и условия консолидации партийных систем в демократическом транзите / С. Елисеев // Политическая наука: социально-политические размеживания и консолидация партийных систем. – 2004. – № 4. – С. 64–89.
7. Кац Р. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэир // Политическая наука: политические партии и партийные системы в современном мире. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – С. 27–45.
8. Липсет С., Роккан С. Структуры размеживаний, партийные системы и предпочтительные избиратели. Предварительные замечания / С. Липсет, С. Роккан // Политическая наука: социально-политические размеживания и консолидация партийных систем. – 2004. – № 4. – С. 204–235.
9. Меркотан К. Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі / К. Меркотан // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2007. – С. 117–125.
10. Подгорна В. В. Формування партійної системи в Україні [Електронний ресурс] / В. Подгорна. – Режим доступу : <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama>
11. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія / М. Примуш. – К. : Професіонал, 2008. – 416 с.
12. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституціональний вимір / А. Романюк. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.
13. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
14. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология : учеб. / Л. Сморгунов. – М. : РОССПЭН, 2002. – 472 с.
15. Теория партий и партийных систем // Теория политики : учеб. пособ. / под ред. С. Исаева. – СПб. : Питер, 2008. – С. 206–238.
16. Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 400 с.
17. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) / А. Щербак // Общественные науки и современность. – 2003. – № 4. – С. 47–62.

Юрий Остапец

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭВОЛЮЦИИ ПАРТИЙНЫХ СИСТЕМ В ПЕРЕХОДНЫХ ОБЩЕСТВАХ

Дається характеристика основних методологічних підходів к изучению политических партий и партийных систем в переходных обществах. Выделяются основные факторы, влияющие на эволюцию партийных систем в транзитных

обществах: а) логика трансформационного процесса; б) выбор формы правления; в) избирательная система; г) социально-политические размеживания.

Делаются выводы об основных направлениях дальнейшего развития партийных систем и особенностях их функционирования.

Ключевые слова: политическая партия, партийная система, переходные общества, форма правления, избирательная система, социально-политические размеживания, партийная фрагментация, партийная неустойчивость.

Yuriy Ostapets

THE METHODOLOGICAL APPROACH TOWARDS PARTY SYSTEM'S EVOLUTION IN THE TRANSITION SOCIETIES

The article deals with the main theoretical and methodological approaches towards the research of the political parties and party systems in the transition societies. The author defines the main factors of the influence on the party systems' evolution, and they are the following: a) the logic of the transformation process; b) the choice of the government form; c) the electoral system; d) the social and political cleavages.

The conclusions are made on the main directions of the development and the specifics of the party systems' functioning in the societies that are under transformation.

Key words: the political party, the party system, the transitional societies, the government form, the party fragmentation, the party instability.

Уляна ГЕВ'ЮК

Методологічні проблеми аналізу інституту виборів

Розкриваючи методологічні проблеми дослідження інституту виборів зазначено, що зарубіжна політична наука накопичила чималий теоретичний та емпіричний досвід у дослідженні згаданого інституту як одного з основних елементів демократичної політичної системи. Завдяки аналізу наукової літератури методологічного характеру виділено в межах інституціоналізму чотири різні підходи до концептуалізації інститутів – когнітивну концепцію, концепцію інститутів як організацій, концепцію інститутів як правил і норм, концепцію інститутів як

соціальних практик. Таке різноманіття у розумінні та інтерпретації інститутів сприяло виникненню ідеї «широкої», нової концептуалізації, яка включає в поняття «інститут» усі аспекти, властиві процесу інституціоналізації. Встановлено, що при дослідженні інституту виборів у перехідних політичних системах доцільно опиратися на методологію неоінституціоналізму.

Ключові слова: *інститут виборів, методологія, інституціоналізм, неоінституціоналізм, концепції інститутів.*

Виборчі процедури є однією із найважливіших складових механізму демократичного формування влади. Трансформація суспільства від авторитаризму до демократії завжди пов'язана з проходженням через еволюцію інституту виборів. Адже лише проходження через багато разів повторюваний процес виборів дає змогу транзитивному суспільству усвідомити себе справжньою демократією. Вибори становлять винятково складний об'єкт наукового дослідження, оскільки вони як політичний інститут суспільства відрізняються різноманітним проявом сутності, впливають на різні сторони і зрізи українського суспільства. Зарубіжна та українська політична наука накопичила чималий теоретичний та емпіричний досвід у дослідженні інституту виборів як одного із провідних інститутів демократичної системи. Методологічне підґрунтя домінуючої більшості таких досліджень зосереджувалось і було розраховане на аналіз стабільних демократій, у яких інститут виборів є механізмом підтримки демократії. З початком посткомуністичних перетворень перед зарубіжними та вітчизняними науковцями постала проблема визначення основних методологічних принципів дослідження інституту виборів в умовах трансформації політичної системи.

Безперечно, методологія дослідження політичних інститутів є предметом багатьох досліджень у політико-правовій літературі. Зокрема, західні науковці М. Дюверже, П. Дімаджіо, Дж. Марч, Й. Олсен, Д. Норт, С. Хантінгтон, Г. Петерс у своїх наукових доробках розкривають різні підходи до розуміння та інтерпретації політичного інституту. На пострадянському просторі цією проблемою займаються Л. Гудков, М. Кармазіна, А. Колодій, С. Патрушев, А. Романюк, які визначають різні концепції інститутів, у тому числі й інституту виборів.

Мета цієї статті полягає у розкритті методологічних проблем дослідження інституту виборів як постійного політичного інституту. Для досягнення поставленої мети автором передбачено виконання таких завдань: по-перше, необхідно проаналізувати концепції інститутів, починаючи з класичного інституціоналізму і завершуючи неоінституціоналізмом; по-друге, визначити яка методологія найбільш повно дає можливість розкрити інститут виборів у процесі становлення демократичної держави.

Досліджуючи політичні інститути, вчені використовують принципи інституційного, структурно-функціонального біхевіорального, неоінституційного підходів, кожний із яких розкриває окремі аспекти розуміння природи виборів. Зокрема, для визначення особливостей функціонування інституту виборів у перехідних політичних системах необхідно використовувати елементи методології біхевіоралізму, яка концентрує увагу на аналізі політичної поведінки, зокрема голосуванні на виборах, процедурі реалізації виборчих прав шляхом участі у виборчій кампанії, діяльності груп інтересів і політичних партій. Цей підхід концентрує увагу на тому, що в центрі аналізу повинна бути поведінка, яку можна спостерігати на рівні особи та політичного інституту; будь-який аналіз цієї поведінки треба піддавати емпіричній верифікації. Саме за методологією біхевіоралізму під виборами розуміють участь громадян у здійсненні державної влади шляхом висунення зі свого середовища кандидатів і обрання їх у представницькі органи державної влади. Однак, ми погоджуємося з критикою зазначеного методологічного підходу, сформульованою Д. Істоном. Д. Істон критикує біхевіоральну методологію, по-перше, за спробу дистанціюватися від політичної реальності; по-друге, за концепцію науковості процедури і методів, яка відводила науковця від вивчення самого індивіда, мотивів і механізмів вибору до досліджень умов, які впливають на дії; по-третє, за відсутність системного погляду на політичний процес та ігнорування історико-культурного контексту [10, с. 15].

Використовуючи принципи структурного функціоналізму, можна визначити структуру інституту виборів, яка складається із таких елементів, як політико-правові норми, принципи виборів, виборча система, виборчий процес, учасники виборів, функції виборів. Принциповою засадою методологічного підходу є взаємозалежність складових, єдність та необхідність з'ясування функціонального навантаження цілого на частини.

На нашу думку, варто більш детально зупинитися на концептуальних особливостях методології інституціоналізму та неоінституціоналізму. Звернемося до інституційного підходу, який започаткував дослідження політичних інститутів у політичній науці. Прихильники інституційного підходу віддають перевагу можливості впливати на політичну реальність за допомогою політико-громадських інституцій і вважають, що саме ті, своєю чергою, впливають на рівень політичної активності. Такі дослідження зосереджують увагу на комплексі правил, що визначають характер інституту виборів і поведінки суб'єктів усередині інституту. Представники інституційного підходу (М. Дюверже, Р. Таагепера, М. Шугарт) детально описують процес впливу виборчих систем як складової інституту виборів на електоральну поведінку, на партійні системи, на структуру парламенту. Однак, такий підхід має свої недоліки. Дослідження в рамках традиційного інституціоналізму обмежує предмет аналізу, не приділяється належна увага процесу взаємодії політичного інституту із середовищем його функціонування. Разом з тим, традиційне інституціональне дослідження інституту виборів не визначає повною мірою як сформувалися відповідні правила і виборчі формули, що забезпечують взаємодію з іншими інститутами у політичній системі.

Розглядаючи вибори як політичний інститут, який визначається не тільки як комплекс правил, варто розкрити різні концепції інститутів, що сформувалися у політичній науці. Аналіз комплексу наукової літератури дає можливість виділити чотири різні концептуалізації інститутів – когнітивну концепцію, концепцію інститутів як організацій, концепцію інститутів як правил і норм, концепцію інститутів як соціальних практик. Витоки когнітивної концептуалізації інститутів визначаються початком ХХ ст. та фіксуються в роботах американських економістів, які були прихильниками раннього інституціоналізму. Один із найбільш яскравих представників цього напрямку Т. Веблен визначав інститут – як «стереотип думки», «звичні способи реагування на стимули», «поширений образ думок» стосовно окремих відносин між суспільством і особистістю та функціями, які виконуються ними окремо» [2, с. 200–201]. Проте, в середині ХХ ст. поширилося та запанувало традиційне для суспільних наук нормативне розуміння інститутів. Утвердження когнітивної концепції в інституціоналізмі відбулося лише в 60–70-х рр. ХХ ст., коли на базі соці-

ально-конструктивістської версії пояснення інституціоналізації соціального порядку сформувався соціологічний інституціоналізм, у якому «визначення інститутів як нормативних структур, що породжують оцінки, поступилося місцем їх трактуванню як когнітивних утворень (категорій, типізації, сценаріїв), які утворюють смисли, що конституюють та лежать в основі дії» [15, с. 42]. Когнітивне розуміння інститутів виявляється вже в книзі П. Бергера і Т. Лукмана, які зауважують, що «інституціоналізація відбувається скрізь, де здійснюється взаємна типізація звичних дій діячами різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є інститутом» [1, с. 92]. Надалі ця ідея була сприйнята багатьма соціологічними інституціоналістами: «Не норми і цінності, але задані схеми (scripts), правила, класифікації – ось що є основа зроблених інститутів» [9, с. 23]. Таким чином, інститути в цій концепції розуміються як когнітивні схеми – ментальні моделі, за допомогою яких актори сприймають та інтерпретують навколишній світ.

Близка, але все-таки відмінна інтерпретація інститутів сформувалася в дискурсивному інституціоналізмі. Дискурсивний інституціоналізм має специфічний «фокус» – дискурсивні практики. Представники цього напрямку вказують, що саме в процесі дискурсивної комунікації відбувається артикуляція, взаємодія і боротьба індивідуальних і колективних смислів, їх легітимація і делегітимація. У зв'язку з цим, К. Хей визначає інститути як «кодіфіковані системи ідей»: «Ідеї стають кодифікованими і слугують когнітивними фільтрами, через які актор інтерпретує сигнали, що надходять із зовнішнього світу» [11, с. 65]. Відповідно, у центрі уваги дискурсивного інституціоналізму стоїть питання про те, яким чином відбувається інтерпретація навколишнього світу за допомогою інституціональних практик.

Ще одна концептуалізація інститутів пов'язана з організацією. Співвідношення інститутів та організації є одним із найбільш дискусійних моментів у дискурсі інституціоналізму. Найбільш активно ідею розведення цих понять відстоюють прихильники раціонального підходу, що цілком логічно з урахуванням їх розуміння інститутів. Якщо інститути – це «правила гри», треба чітко відокремлювати правила від гравців, і тоді організація розуміється як колективний актор, який взаємодіє з іншими акторами [6, с. 19–21]. Однак це не аргумент у тому випадку, якщо

досліджувати організацію з погляду «внутрішніх» взаємовідносин в «організованій» соціальній групі – як комплекс взаємопов'язаних соціальних позицій і статусів. Тоді поняття організації, як уже зазначалося, наближається до поняття інституціонального порядку, відповідно, є всі підстави розглядати її як інститут, навіть більше, – як одне з «вищих проявів» інституціоналізації порядку в конкретній соціальній групі.

Незважаючи на те, що в процесі становлення соціологічного інституціоналізму когнітивна концепція потіснила класичне розуміння інститутів як норм, правила і норми можуть бути інтерпретовані в соціально-конструктивістському дусі. Це дає змогу сформулювати соціально-конструктивістське розуміння інститутів як правил і норм. Як відомо, «конституювання» – одне з основних понять феноменології Е. Гуссерля, що позначає специфічну активність свідомості, коли йдеться не просто про сприйняття зовнішніх предметів, а й «утворення» їх. У нашому випадку мова про те, що, вступаючи в інтеракції, актори не «підкоряються» нормам і правилам, а, визначаючи ситуацію і осмислюючи свої взаємодії, так чи інакше кожен раз «виробляють» інститути як правила, «дають їм життя». Отже, інститути як правила припускають колективне осмислення, яке актуалізується індивідами в ході інтеракцій. Як зазначає М. Зельдіч і його співавтори, інститути «зв'язують або дають зразок правила, не тільки регулюють дію, вони також конституують його. Тобто, вони з'ясовують, що дія (або актори, які вчиняють цю дію, об'єкти, на які ця дія спрямована) означає» [16, с. 380].

Ще однією інтерпретацією інститутів в інституціональній методології є розуміння інститутів як практик. Я.-Е. Лейн та С. Ерссон, систематизуючи різні варіанти визначення інститутів, дійшли до висновку, що можна говорити про «тонку» (thin) і «широку» (thick) концептуалізації інститутів. У «тонкій» інтерпретації інститути являють собою інституціалізовані норми, які «керують» поведінкою людей. «Товста» інтерпретація виходить «за рамки» норм і визначає інститути як «практики, тобто якісь поведінкові моделі (патерни), які дають людям змогу мати очікування щодо поведінки один одного і включають у себе також інтереси та системи цінностей» [12, с. 4]. Така інтерпретація інститутів передбачає, що вони «існують» не «об'єктивно», а лише відтворюючись у соціальних практиках. «Широка» концепція, однак, розглядає інститути не як

те, що відтворюється в практиках (когнітивні схеми або правила), а самі практики.

Варто зауважити, що в політичній науці статус класичної здобула дефініція С. Хантінгтона: «Інститути – це стійкі, значущі і відтворювані форми поведінки» [8, с. 32]. Російський дослідник С. Патрушев пропонує таке визначення інституту: «У політичній науці під інститутом у загальному вигляді розуміються: 1) політичне становлення – комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, що зумовлюють і регулюють діяльність людини в політичній сфері; 2) політичне утворення або установа, організація – певним чином організоване об'єднання людей, та чи інша політична структура; 3) стійкий тип політичної поведінки, що виражається в певній системі колективних дій, процедурі, механізмі» [7, с. 151].

Л. Гудков і Б. Дубін займають близьку позицію, визначаючи інститут як «стійку соціальну ціннісно-нормативну або рольову взаємодію, що виникає навколо певної культурної цінності, закріплена в праві і врегульована правовим чином» [3, с. 41]. Незважаючи на очевидні відмінності, автори визначають інститути через ознаку взаємодії (поведінки), а не через правила і норми, однак, по-перше, дуже чітко вказують при цьому на зв'язок інституту з правилами, нормами і цінностями, по-друге, підкреслюють ознаку стійкості, зводять інститути до поведінки і взаємодій як таких.

Таке різноманіття у розумінні та інтерпретації інститутів сприяло виникненню ідеї «широкої» концептуалізації, яка включає в поняття «інститут» усі сторони, властиві процесу інституціоналізації. Прихильниками «широкого» підходу є Дж. Марч та Й. Олсен, автори відомого дослідження, яким науковці в 1984 р. проголосили «нове відкриття інститутів» у політичній науці. Їх інтерпретація інститутів наводиться в Оксфордському енциклопедичному довіднику: «Інститут – це порівняно стійкий набір правил і організованих практик, вкорінених у структурах значень і ресурсах, які відносно незмінні перед мінливістю індивідів і відносно стійкі в контексті унікальних індивідуальних переваг та очікувань і мінливих зовнішніх обставин. Це констатуючі правила і практики, які визначають відповідну (appropriate) поведінку для окремих індивідів у конкретних ситуаціях. Це структури значень, вкорінені в ідентичності

і відчутті належності, спільності цілей і уявлень (common purposes and accounts), які надають спрямованість і осмисленість поведінці, пояснюють, виправдовують і легітимізують поведінкові моделі. Це структури ресурсів, які створюють можливості (capabilities) для дій. Інститути одночасно і дають можливість акторам діяти, і обмежують їх так чи інакше, тобто вони дають їм змогу діяти відповідно до запропонованих правил. Інститути підкріплені присутністю «третьої сторони», яка примушує до виконання правил і накладає санкції за їх порушення» [13, с. 745]. За цим визначенням автори охоплюють поняттям інститут усі аспекти інституціоналізації. Тому в цьому визначенні ми знаходимо і «правила», і «практики», і «значення», і навіть «ресурси». Все це органічно зводиться воедино завдяки побудові логічних зв'язків: правила і практики вкорінені в структурі значень і ресурсів. Автори справедливо вказують на порівнянну стійкість усіх аспектів інститутів «перед обличчям» окремих індивідуальних акторів і одиничних ситуацій взаємодії. На нашу думку, в цьому визначенні дуже точно зафіксована функція інститутів: вони одночасно і обмежують акторів, і створюють саму можливість дії. Разом із тим, у визначенні доречно зауважується, що інститути «поділяються» і відтворюються не в персональних взаємодіях, а в рамках групи, яка і виступає в ролі «третьої сторони». Загалом, «широкий» підхід, безсумнівно, має сильні сторони, тому що він дає змогу «зв'язати» воедино різні концептуалізації і справедливо вказує на багатогранність феномена інституціоналізації. Фактично, з позицій інституціоналізму, інституціональна перспектива спрямовує увагу дослідника в напрямі структури можливостей, у рамках якої здійснюється вибір ключовими політичними акторами.

Необхідно також зауважити, що в українській науковій традиції трактування інститутів як організацій пов'язане з особливостями слововживання. В англійській мові слова «institute» та «institution» мають різний зміст. Перше широко використовується у повсякденному дискурсі і позначає установу, організацію, тоді як друге – більш наукоподібний термін. Буквальний переклад «institution» («інституція») тільки починає утверджуватися в українській політичній науці. Практика перекладати цей термін як «інститут», унаслідок чого слово «інститут» набуло подвійного сенсу – і «institution», і «організація як установа» («institute»), – стала предметом наукових дискусій в українській політичній науці за-

вдяки зусиллям М. Кармазіної та А. Колодій. М. Кармазіна вважає, що термін «інституція» – це встановлення, традиція, порядок, заведений у суспільстві; а «інститут», відповідно – закріплення таких звичаїв і порядків у законах і правових нормах. На її думку, інституції стосуються більше суспільства, ніж суверенної влади, яка постає лише виразником суспільної волі. Інститут у демократичному суспільстві – завжди інституція (але не завжди за демократії об'єктивна інституція є офіційним інститутом) [4, с. 13]. Таке поєднання інституту та інституції належить до неоінституційної методології, в якій наголошується на процесі інституціоналізації (формальної і неформальної), а також на взаємовідношенні (пропорціях) між розвиненістю та впливом формальних та неформальних інституцій та можливостях їх взаємного заміщення [5, с. 62]. Саме вибори у процесі трансформації політичної системи проходять процес інституціоналізації, перетворюючись із соціального явища в інституціональне утворення, впорядкований і формалізований процес із визначеною структурою, відповідною ієрархією та іншими ознаками інституту: нормами, суб'єктами тощо.

Методологія неоінституціоналізму об'єднує різноманітні течії, що пропонують відмінні, часом суперечливі інтерпретації природи інституцій та їхньої суспільної ролі. Зокрема, П. Дімаджіо виділяє «три нові інституціоналізми»: раціональної дії, соціального конструювання та опосередкованого конфлікту [9, с. 482]. А. Колодій вважає, що «найактуальнішими для політичної науки напрямами неоінституціоналізму є соціологічний (зокрема нормативний), історичний та неоінституціоналізм обмеженого раціонального вибору» [5, с. 66]. На нашу думку, найбільш досконалі та повні варіанти неоінституціоналізму запропоновані Г. Петерсом. Він виділяє такі напрями методологічного підходу: нормативний інституціоналізм; підходи, засновані на теорії раціонального вибору; історичний інституціоналізм; соціальний інституціоналізм; міжнародний інституціоналізм та емпіричний інституціоналізм [14, с. 19–20]. Усі вони разом позиціонують політичний інститут як центральний компонент політичного життя, який детермінує поведінку індивідів і зумовлює регулярність політичної поведінки акторів. Водночас, як справедливо зауважує С. Патрушев, новизна «раціональної версії нового інституціоналізму полягає в аналізі ефектів та впливів інститутів,

особливо тих, чії інтереси або переваги домінують у публічній політиці чи суспільних рішеннях, дослідженні відносин між інституціональними контекстами чи структурами ухвалення рішень та апріорною, раціональною поведінкою індивідів [7, с. 168].

На нашу думку, доцільно опиратися на класифікацію підвидів неоінституціоналізму, запропоновану Г. Петерсом, яка дає змогу дослідити вибори як політичний інститут у перехідному суспільстві. По-перше, нормативний інституціоналізм, що значну увагу приділяє вивченню ролі норм у формуванні та функціонуванні інститутів і визначенні індивідуальної поведінки. Відповідно до цього підходу, можна визначити, що вибори – це сукупність норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі і у зв'язку з формуванням представницького органу. По-друге, інституціоналізм раціонального вибору, де наголошується, що поведінка є функцією правил і стимулів більше, ніж норм і цінностей. Розглянутий підхід використаний нами при дослідженні еволюції політико-правових основ проведення виборів, при якому виявлено, що на формування та становлення парламентських виборів як інституту більше впливали правила і стимули, ніж норми і цінності, якими керувались політичні актори. По-третє, історичний інституціоналізм, в якому стверджується, що для розуміння логіки розвитку політики треба визначити початкові рішення, які характеризують наступний політичний курс. Цей підхід сприяв визначенню етапів еволюції виборчої системи, яка безпосередньо впливає на інститут виборів, визначив переваги та недоліки застосованих раніше виборчих систем та дозволив сформулювати пропозиції для удосконалення системи обрання народних представників. По-четверте, емпіричний інституціоналізм, який стверджує, що структура управління детермінує відмінності у способі реалізації політики та виборі, який здійснює влада. Відповідно до вказаного підходу, нами виявлено еволюцію демократизації етапів виборчого процесу. По-п'яте, міжнародний інституціоналізм, який стосується інститутів, що функціонують поза національними державними утвореннями. Використаний при дослідженні впливу інституту міжнародних спостерігачів на формування та вдосконалення структурних елементів інституту парламентських виборів. По-шосте, соціальний інституціоналізм, який охоплює систему взаємовідносин між державою

та суспільством. Для дослідження виборів він є важливим у аспекті розкриття взаємозв'язку між громадянським суспільством та виборами.

Вивчаючи методологічні проблеми дослідження інституту виборів, варто зазначити, що у транзитологічній парадигмі вибори визначаються як інституційна характеристика демократії, яка стає по-справжньому реальною лише тоді, коли переможені владні групи мають волю віддати владу переможцеві. Отже, можна зауважити, що аналіз комплексу наукової літератури методологічного характеру дав можливість виділити в межах інституціоналізму чотири різні підходи до концептуалізації інститутів – когнітивну концепцію (Т. Веблен, П. Бергер, Т. Лукман, К. Хей), концепцію інститутів як організацій (Д. Норт), концепцію інститутів як правил і норм (Е. Гуссерль, М. Зельдіч), концепцію інститутів як соціальних практик (Я.-Е. Лейн, С. Ерссон). Різноманітність у розумінні сутності політичних інститутів сприяла виникненню ідеї «широкої» концептуалізації, формуванню методології неінституціоналізму, яка охоплює всі сторони, властиві процесу інституціоналізації (Дж. Марч, Й. Олсен, Г. Петерс). Таким чином, на нашу думку, методологія неінституціоналізму дає можливість стверджувати, що вибори як політичний інститут є структурним утворенням, яке задає параметри для взаємовідносин у суспільстві і регламентує політичну діяльність, сприяє демократизації політичної системи. Саме з позицій теорії неінституціоналізму інститут виборів розглядається як такий, що постійно змінюється, розвивається під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Список використаних джерел

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
3. Гудков Л. Д. Институциональные дефициты как проблема постсоветского общества / Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2003. – № 3 (65). – С. 33–52.
4. Кармазіна М. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять / М. Кармазіна, О. Шурбована // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4 (19). – С. 10–19.

5. Колодій А. Неінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії». – 2010. – Вип. 1. – С. 60–69.
6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 190 с.
7. Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы / С. В. Патрушев // Политическая наука. – 2001. – № 2. – С. 149–189.
8. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
9. DiMaggio P. Introduction / P. DiMaggio, W. Powell // The New Institutionalism in organizational analysis / eds. by P. DiMaggio, W. Powell. – Chicago : University of Chicago Press, 1991. – P. 1–38.
10. Easton D. The Future of the Postbehavioral Phase // Contemporary Empirical Political Theory. / ed. Kristen Renwick Monroe. – Berkeley : University of California Press, 1997. – P. 13–46.
11. Hay C. Constructivist Institutionalism / C. Hay // The Oxford Handbook of Political Institutions / eds. by R. A. W. Rhodes, S. A. Binder, B. A. Rockman. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 56–74.
12. Lane J.-E. The New Institutional Politics: Performance and Outcomes / J.-E. Lane, S. Ersson. – London, N. Y. : Routledge, 2000. – 786 p.
13. March J. Elaborating the «New Institutionalism»: Organizational factors in political life / J. March, J. Olsen // American political science review. – 1984. – Vol. 78. – № 3. – P. 743–749.
14. Peters G. Institutional Theory in Political Science / G. Peters // The «New Institutionalism». – London, N. Y. : Pinter, 1999. – P. 17–20.
15. Scott W. R. Institutions and Organizations / W. R. Scott. – Thousand Oaks : Sage Publications, 1995. – 178 p.
16. Thomas G., Walker Y., Zelditch M. Legitimacy and Collective Action // Social Forces. – 1986. – Vol. 65. – № 2. – P. 378–404.

Ульяна Гевьюк

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНСТИТУТА ВЫБОРОВ

Раскрывая методологические проблемы исследования института выборов отмечено, что зарубежная политическая наука накопила достаточно большой те-

оретический и эмпирический опыт в исследовании упомянутого института как одного из основных элементов демократической политической системы. Анализируя научную литературу методологического характера, выделено в пределах институционализма четыре разных подхода к концептуализации институтов – когнитивную концепцию, концепцию институтов как организаций, концепцию институтов как правил и норм, концепцию институтов как социальных практик. Такое разнообразие в понимании и интерпретации институтов способствовало возникновению идеи «широкой», новой концептуализации, которая включает в понятие «институт» все стороны, свойственные процессу институционализации. Установлено, что при исследовании института выборов в переходных политических системах целесообразно опираться на методологию неинституционализма.

Ключевые слова: институт выборов, методология, институционализм, неинституционализм, концепции институтов.

Uliana Gevyuk

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF RESEARCH INSTITUTE ELECTIONS

Exposing the methodological problems of research of institute of elections it is marked that foreign political science accumulated large enough theoretical and empiric experience in research of the mentioned institute as one of basic elements of the democratic political system. The analysis of scientific literature of methodological character allowed to select within the limits of institutional four different going near konceptualizacii of institutes – kognitivnu conception, conception of institutes as organizations, conception of institutes as rules and norms, conception of institutes as social practices. Such variety in understanding and interpretation of institutes was instrumental in the origin of idea of «wide», new konceptualizacii, which plugs in a concept «institute» all sides, incident to the process of institutional. It is set that at research of institute of elections in the transitional political systems it is expedient to lean against methodology of neoinstitutional.

Key words: *Institute of election, methodology, institutional, neoinstitutional, the concept of institutions.*

Принцип рівності суб'єктів виборчого процесу

Розкрито суть та особливості принципу рівності суб'єктів виборчого процесу. Розглянуто реалізацію рівності суб'єктів за умов функціонування різних виборчих систем. Проаналізовано такі аспекти принципу рівності суб'єктів виборчого процесу, як рівність фінансування, рівний доступ до ЗМІ, відсутність зловживання службовим становищем.

***Ключові слова:** демократія, вибори, демократичні принципи виборів, принцип рівності суб'єктів виборчого процесу.*

Вибори і демократія є двома взаємопов'язаними поняттями, які не можуть повноцінно існувати одне без одного, і навпаки, в тандемі сприяють як розвитку демократичного суспільства, так і вдосконаленню організації та проведення виборчого процесу.

Разом з тим, вибори можуть бути елементом демократії лише за певних умов, а саме: коли вони відбуваються на основі демократичних принципів. Це зумовлює актуальність дослідження, оскільки багато в чому демократичний характер виборчого процесу залежить від того, чи в рівних умовах будуть не тільки виборці, але й кандидати та політичні партії (блоки) – суб'єкти виборчого процесу, тобто, чи дотримуватиметься принцип рівності суб'єктів виборчого процесу. В іншому разі, різні суб'єкти матимуть неоднакові шанси потрапити до влади, а, відповідно, воля громадян буде певною мірою викривлена.

Мета статті – проаналізувати суть та особливості реалізації принципу рівності суб'єктів виборчого процесу як важливої умови демократії.

Проблемою рівності кандидатів та політичних партій (блоків) під час виборів займалися такі українські та зарубіжні науковці, як Д. Худолей, О. Ковальчук, О. Чекмишев та ін. Разом із тим, розглядаючи окремі проблеми рівності кандидатів та партій під час виборів, вони не досліджували комплексно принципу рівності суб'єктів виборчого процесу як атрибуту демократії.

Принцип рівності суб'єктів виборчого процесу передбачає наявність рівних прав та обов'язків кандидатів і політичних партій (блоків) під час

виборів. При цьому рівність повинна зберігатися від початку до кінця виборчого процесу і на виборах всіх рівнів.

Так, до суб'єктів виборчого процесу повинні ставитись однакові вимоги, необхідні для набуття пасивного виборчого права. Також під час процедури реєстрації суб'єкти виборчого процесу повинні знаходитись у рівних умовах. Це стосується, передусім, однакових вимог, необхідних для реєстрації, незалежно від способу висування суб'єкта. Однаковими повинні бути й умови, необхідні для підтримки ініціативи висування. Це стосується і збору підписів, і грошової застави. Тому, на нашу думку, правила, які дозволяють за певних умов (наприклад – за позитивним результатом на попередніх виборах) не здійснювати підтримки ініціативи висування, суттєво порушують принцип рівності суб'єктів виборчого процесу.

Ще однією важливою умовою, яка забезпечує рівність суб'єктів виборчого процесу, є дозвіл кандидатам балотуватися лише в одному виборчому окрузі чи за одним списком політичної партії (блоку). «Кандидат, як і виборець, бере участь у виборах на рівних основах, тому він може давати згоду на своє висування лише одному ініціатору, він включається лише в один виборчий список кандидатів тієї чи іншої партії, причому в цьому списку він згадується лише один раз» [3, с. 97].

Якщо при застосуванні мажоритарної чи пропорційної виборчих систем усе чітко і однозначно, то при функціонуванні змішаної виборчої системи ситуація складніша. Тут виникає питання про доцільність надання можливості кандидатам одночасно балотуватися і в мажоритарних виборчих округах, і за списками політичних партій. На нашу думку, дозвіл одночасно бути висунутим по двох складових змішаної виборчої системи порушує принцип рівності суб'єктів виборчого процесу, адже в такому випадку кандидати, які є членами політичних партій, мають суттєву перевагу порівняно з позапартійними кандидатами: їхні шанси на перемогу подвоюються. Більше того, при змішаній виборчій системі необхідно, щоб і до кандидатів, які висунуті політичними партіями, і до кандидатів, які балотуються за мажоритарною виборчою системою, ставилися однакові вимоги щодо всіх необхідних процедур та дій під час виборчого процесу.

При мажоритарній виборчій системі для дотримання принципу рівності суб'єктів виборчого процесу важливо, щоб усі виборчі округи (чи

одномандатні, чи багатомандатні) були однаковими. В разі ж існування одночасно і одномандатних, і багатомандатних виборчих округів (чи багатомандатних виборчих округів із різною кількістю мандатів) порушується рівність суб'єктів виборчого процесу, оскільки кандидати у менших за розміром і мандатами виборчих округах будуть у вигіднішому становищі, порівняно з іншими кандидатами. Це можна пояснити тим, що у менших виборчих округах кандидати несуть менші фінансові витрати, адже вони апелюватимуть до меншої кількості виборців. Крім того, для повернення грошової застави необхідно набрати, як правило, певний відсоток голосів виборців, який у кількісному вимірі завжди буде більшим у більшому за розмірами виборчому окрузі. Це ж правило спрацьовує і у випадку збору підписів, необхідний відсоток яких для зібрання буде більшим у великому виборчому окрузі.

У цьому плані варто наголосити, що як і у випадку з принципом рівних виборів, виборча геометрія теж буде чинником, який порушує рівність суб'єктів виборчого процесу. Вона буде фактором, який підсилюватиме всі порушення рівності умов участі кандидатів і політичних партій (блоків) у виборах, які пов'язані з розмірами виборчих округів.

Важливою умовою дотримання принципу рівності суб'єктів виборчого процесу є створення рівних умов при фінансуванні виборчих кампаній. Український науковець О. Ковальчук, аналізуючи фінансування виборів, виділяє три основні способи фінансового забезпечення виборчого процесу:

- державне фінансування – фінансові витрати, що стосуються здійснення всіх виборчих процедур, бере на себе держава;
- вільне фінансування – межі витрат на вибори і склад платників не є обмеженим. Це дає змогу всім учасникам виборчого процесу на свій розсуд здійснювати інвестування коштів у виборчі перегони;
- змішане фінансування – передбачає поєднання фінансування з боку держави (кошти на організацію виборчого процесу) та з боку громадсько-приватних суб'єктів (витрати, які перевищують суму державних асигнувань з бюджету) [1, с. 140–141].

На нашу думку, перший варіант фінансування виборчої кампанії не забезпечує реальної змагальності суб'єктів виборчого процесу, а другий призводить до порушення принципу рівності суб'єктів виборчого проце-

су, оскільки ставить економічно більш потужних кандидатів чи політичні партії (блоки) у привілейоване становище. Тому найбільш доцільним є змішане державно-громадсько-приватне фінансування виборчої кампанії, яке найбільш повно сприяє дотриманню принципу рівності суб'єктів виборчого процесу.

У цьому разі державна складова фінансування повинна бути рівною для всіх суб'єктів виборчого процесу. Для цього в законодавстві мають бути чітко прописані умови надання державної фінансової допомоги кандидатам і політичним партіям (блокам) на основі зрозумілих, об'єктивних і доцільних критеріїв. Крім того, «... державні ресурси не повинні використовуватися на цілі, які не мають відношення до виборчої кампанії: всі державні ресурси, які використовуються для цілей виборчої кампанії... повинні надаватися всім без винятку учасникам виборів на рівній основі» [2].

Разом із тим, рівність у плані державного фінансування може бути як абсолютною, так і пропорційною. В першому випадку всі кошти будуть розподілені рівно для всіх учасників виборчого процесу, в другому – кошти розподілятимуться між суб'єктами відповідно до їхньої впливовості, яка вимірюється, як правило, результатами їхньої підтримки на попередніх виборах. Проте, в другому випадку, пропорційний розподіл коштів теж має відбуватися на основі об'єктивних і справедливих критеріїв.

Для забезпечення принципу рівності суб'єктів виборчого процесу важливими є певні обмеження у фінансуванні виборів. Це стосується, зокрема, максимального розміру виборчого фонду кандидатів чи політичних партій (блоків). Крім того, обмежуються, звичайно, розміри внесків у виборчий фонд від одного суб'єкта. Інколи законодавство встановлює також обмеження на кількість власних коштів суб'єкта виборчого процесу, які він може внести у свій виборчий фонд. Це стосується і обмежень чи заборони для певних осіб, взагалі, здійснювати внески у виборчий фонд (наприклад, ідеться про іноземні чи анонімні джерела фінансування). Це робиться для того, щоб зменшити рівень корупції та поставити економічно слабших суб'єктів виборчого процесу у більш рівні умови із суб'єктами, які мають потужних фінансових спонсорів чи самі є потужними у фінансовому плані.

Проте такі обмеження фінансування виборчої кампанії повинні мати доцільний і обґрунтований характер. Вони повинні давати змогу суб'єктам виборчого процесу здійснювати всі необхідні в рамках виборчого процесу дії: проведення передвиборчої агітації, оплата праці, транспортних послуг, оренди і т. д. Доцільно, на нашу думку, робити прив'язку обмежень фінансування до кількості виборців, які проживають у конкретному виборчому окрузі. Однак, у будь-якому разі, доцільність фінансових можливостей щодо виборчої кампанії «... залежить від типу виборів і факторів, специфічних для конкретної держави, таких, як географія, демографія, вартість послуг засобів масової інформації та інших матеріалів, які необхідні для ведення передвиборчої агітації» [2].

Варто зазначити, що часто державна допомога суб'єктам виборчого процесу може виражатися і у негрошовій формі (використання державної інфраструктури для проведення аналітичних досліджень, державні гранти для партійних фондів тощо). Крім того, інколи державна допомога суб'єктам виборчого процесу може надаватися на умовах її повернення у випадку, якщо кандидат чи політична партія (блок) не набере встановленого законодавством відсотка голосів виборців чи не отримає мандатів.

Не менш важливою умовою дотримання принципу рівності суб'єктів виборчого процесу є рівний доступ останніх до ЗМІ. Він передбачає, передусім, рівні умови використання держаних ЗМІ для ведення передвиборчої агітації. Так, суб'єкту виборчого процесу повинен надаватися рівний безплатний ефірний час в один і той же період доби, а також рівна безплатна площа та місце у друкованих ЗМІ у випадку, якщо передбачена у законодавстві наявність певного мінімального рівня державної підтримки суб'єктів виборчого процесу у плані передвиборчої агітації.

Як і у випадку з фінансуванням, рівність умов тут може бути як абсолютною, так і пропорційною. При тому, рівень мінімальної державної підтримки участі суб'єктів виборчого процесу в агітації повинен бути достатнім для того, щоб кандидати і політичні партії (блоки) мали змогу донести до виборців достатньо інформації для того, щоб електорат зміг отримати більш-менш чітке уявлення про суб'єктів виборчого процесу та здійснити усвідомлений вибір.

Що стосується здійснення у ЗМІ передвиборчої агітації за рахунок коштів виборчих фондів суб'єктів виборчого процесу, то вона повинна

здійснюватися на умовах рівної оплати. Для цього потрібно, щоб ЗМІ за певний період до виборів оприлюднили ціни на вартість передвиборчої агітації та політичної реклами. Це дає змогу забезпечити суб'єктам виборчого процесу рівні умови, а виборчим комісіям – стежити за їх дотриманням. Також важливо, щоб ціни залишалися незмінними протягом усього виборчого процесу. Попри це, для унеможливлення необґрунтованого завищення цін на політичну рекламу доцільно зробити прив'язку ціни на передвиборчу агітацію у ЗМІ до ціни на комерційну рекламу за період, що передує виборчому процесу.

Що стосується приватних ЗМІ, то вони теж повинні забезпечувати рівний доступ та рівні умови для суб'єктів виборчого процесу у веденні передвиборчої агітації. Однак питання про те, чи повинні приватні ЗМІ давати політичну рекламу всіх суб'єктів виборчого процесу, є доволі дискусійним. Ми схиляємось до думки, що вимоги до приватних ЗМІ у плані рівності суб'єктів виборчого процесу мають дещо відрізнятись від вимог до державних ЗМІ. Зокрема, не зовсім доцільно вимагати надання безоплатного ефіру чи площі для суб'єктів виборчого процесу від приватних ЗМІ. Так само необґрунтовано вимагати забезпечення рівності суб'єктів виборчого процесу у веденні передвиборчої агітації, навіть у випадку її оплати з виборчих фондів кандидатів чи політичних партій (блоків) від ЗМІ, засновниками чи співзасновниками яких є певні суб'єкти виборчого процесу. В інших випадках, на нашу думку, ЗМІ повинні створювати рівні умови для всіх суб'єктів. І надавши на певних умовах ефір чи друковану площу для політичної реклами одному з учасників виборчих перегонів, той самий ЗМІ повинен надати ті ж умови для ведення передвиборчої агітації й іншим кандидатам чи політичним партіям (блокам).

Крім надання рівного доступу до ЗМІ, важливою умовою дотримання принципу рівності суб'єктів виборчого процесу є неупередженість та об'єктивність самих ЗМІ. Так, за винятком ЗМІ, які засновані певними суб'єктами, всі ніші мас-медіа повинні подавати збалансовану інформацію про всіх кандидатів, не надаючи перевагу комусь із них. Важливо, щоб держава не намагалася контролювати ЗМІ. Останні повинні мати змогу самостійно формувати свою редакторську політику.

Також важливо, щоб ЗМІ відмежовували інформацію про виконання кандидатами-держслужбовцями своїх повноважень від передвиборчої

агітації, а таке інформування не використовувалося як засіб отримання переваги над своїми опонентами. ЗМІ не повинні в будь-якій формі коментувати агітаційні матеріали чи здійснювати їхню ілюстрацію. Бажаною є заборона участі у передвиборчій агітації через ЗМІ посадовців, журналістів чи інших творчих працівників мас-медіа, якщо вони є кандидатами чи довіреними особами певних суб'єктів виборчого процесу, оскільки це може спричиняти упереджену позицію засобів масової комунікації.

Зрештою, гарантією надання рівних умов суб'єктам виборчого процесу у здійсненні агітації через ЗМІ може стати спеціальний орган, який виконуватиме моніторинг діяльності ЗМІ під час виборів, відстежуючи збалансованість чи незбалансованість подачі інформації про кандидатів і політичні партії (блоки). Такий орган може створювати ЦВК країни чи законодавчий орган. На думку українського науковця О. Чекмешива, до складу цього органу варто залучати науковців-дослідників у сфері масової комунікації, представників наукових та освітніх закладів, недержавних організацій, які спеціалізуються на подібній проблематиці. З іншого боку, не повинні входити до складу моніторингового органу кандидати та їхні довірені особи, політичні партії (блоки) та їхні представники, посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування, а також власники, засновники, співзасновники та інвестори ЗМІ, працівники-журналісти [4, с. 40].

У випадку виявлення фактів порушення принципу рівності суб'єктів виборчого процесу щодо доступу до ЗМІ, влада повинна оперативно реагувати на ці порушення. Зокрема, повинні існувати процедури пришвидшеного розгляду скарг та конкретні способи компенсації, які можна використати для забезпечення принципу рівності суб'єктів виборчого процесу.

Іншим атрибутом принципу рівності суб'єктів виборчого процесу є неупереджене ставлення до кандидатів та політичних партій (блоків) як з боку органів влади, так і з боку виборчих комісій. Виборчі комісії та владні органи повинні сприяти суб'єктам виборчого процесу у проведенні зустрічей із виборцями, публічних дебатів, мітингів, демонстрацій, дискусій та ін. При цьому, органи влади повинні надавати суб'єктам виборчого процесу рівні можливості для донесення інформації про себе до електорату та гарантувати безпеку при проведенні всіх заходів.

Одним із найбільш проблемних моментів виборчої практики, загалом, і дотримання принципу рівності суб'єктів виборчого процесу, зокрема, є питання участі у виборчій кампанії провладних суб'єктів виборчого процесу та унеможливлення використання ними свого службового становища. Для того законодавство мусить чітко визначати характер та умови участі держслужбовців у виборчому процесі. Йому належить, як мінімум, розмежовувати службову діяльність чиновників та їхні дії під час виборів як суб'єктів виборчого процесу.

Для дотримання принципу рівності суб'єктів виборчого процесу до провладних кандидатів та політичних партій (блоків) повинні застосовуватися певні обмеження, які б унеможливили використання ними свого службового становища під час виборів. Так, провладним суб'єктам виборчого процесу забороняється залучати до участі у виборах на свою підтримку підлеглих осіб. Схожа заборона стосується і використання державних приміщень, а також – засобів зв'язку та офісної техніки, транспортних засобів для ведення виборчої кампанії.

Крім того, доцільною видається заборона здійснення під час виборів соціальних виплат, реалізації певних проєктів, публікування звітів про виконану службову роботу тощо. Однак, варто зазначити, що дуже важко довести, що провладні суб'єкти виборчого процесу використовують службове становище, адже чиновники повинні своєчасно і точно виконувати безпосередньо покладені на них обов'язки, рішення органів державної влади чи посадових осіб, вказівки свого керівництва. Тому з юридичного погляду в такому разі посадовець просто виконує свою роботу, що, однак, ставить його у краще становище порівняно з іншими суб'єктами виборчого процесу.

Для того, щоб не допустити зловживання під час виборів службовим становищем, законодавець часто вживає такого превентивного засобу, як вимога до провладного суб'єкта виборчого процесу йти у відпустку під час виборчих перегонів. Відсутність такої норми сприяє порушенню принципу рівності суб'єктів виборчого процесу, оскільки тоді відпустка кандидата розглядається не як його прямий обов'язок, а лише як право, яким він може скористатися, а може й знехтувати, керуючись не законодавством, а власними інтересами та бажаннями.

З іншого боку, ми вважаємо дещо необгрунтованою вимогу для всіх кандидатів-посадовців йти у відпустку під час виборчої кампанії. Це най-

більш характерно для парламентських та місцевих виборів, де балотується велика кількість чиновників, і запровадження принципу імперативності відпустки призведе до дестабілізації управлінської функції в державі.

Ми схильні вважати, що частковим виходом з такої ситуації міг би стати детальний перелік посад, які є несумісними зі статусом суб'єкта виборчого процесу завдяки наявності значних можливостей для використання службового становища (врахувавши особливості своєї посади), але відпустка яких, однак, не призведе до дестабілізації державного управління.

Звичайно, реальна суть цієї проблеми лежить в площині наявного рівня політичної і правової культури як виборців, так і суб'єктів виборчого процесу конкретної країни, а також ефективного функціонування судової системи, яка здатна оперативно присікати незаконні дії провладних кандидатів чи політичних партій (блоків).

Проблемним моментом при використанні пропорційної чи змішаної виборчої систем є включення у партійні списки відомих осіб-посадовців, які згодом відмовляються від виборних посад, однак своєю присутністю у списку ставлять відповідну політичну силу у привілейоване становище щодо інших суб'єктів виборчого процесу. Як справедливо зазначає російський науковець Д. Худолей, «... подібна практика «політичних локомотивів» не відповідає принципу рівного виборчого права, оскільки справжня воля виборців була викривлена участю у виборах впливових, авторитетних осіб, які навіть не мали наміру боротися за мандати» [3, с. 112]. Виходом з цієї ситуації могла б стати норма, яка передбачає втрату партійним списком мандату у випадку відмови певної особи від нього.

Разом із тим, доводиться констатувати, що навіть найбільш досконале законодавство не зможе поставити всіх суб'єктів виборчого процесу в абсолютно рівне становище. Це пов'язано з тим, що у будь-якому випадку провладні кандидати і політичні партії (блоки) матимуть певну стартову перевагу порівняно з опонентами. Ця перевага полягатиме у: підтримці певної частини електорату, який традиційно голосує за владу; можливості щось робити для виборців, займаючи державну посаду; наявності певних пільг, якими наділені держслужбовці (безплатний чи пільговий проїзд, використання офісної техніки та ін.); більших можли-

востях для створення інформаційних приводів під час виконання службових обов'язків тощо. Однак, при досконалому законодавстві ця стартова перевага буде незначною і може бути нейтралізована опонентами при фіктивному проведенні своїх виборчих кампаній.

Для унеможливлення тиску на суб'єктів виборчого процесу та створення рівних умов їхньої участі у виборах законодавство повинно надавати кандидатам певні гарантії. Зокрема, адміністративні установи, де працює, вчиться чи служить кандидат, повинні надавати йому на вимогу оплачувану відпустку з дня його реєстрації по день оголошення результатів виборів. Також кандидат під час виборчого процесу не може бути звільнений з роботи чи служби, відрахований із навчального закладу чи переведений без його згоди на інше місце праці чи служби. Крім того, кандидат під час виборів не може без згоди прокурора відповідного рівня бути притягнутим до відповідальності чи заарештованим.

Підсумовуючи, варто зазначити, що лише дотримання висунутих умов та гарантій дасть змогу створити більш-менш рівні умови для всіх суб'єктів виборчого процесу у проведенні виборчої кампанії та сприятиме демократизації виборчого процесу. Разом із тим, виборча практика України показує систематичне порушення принципу рівності суб'єктів виборчого процесу, що робить очевидним удосконалення політико-правового регулювання цього принципу та становить перспективи для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Ковальчук О. В. Виборчий процес в Україні: конституційно-правові аспекти : дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Олена Володимирівна Ковальчук. – Львів, 2002. – 231 с.
2. Существующие обязательства по проведению демократических выборов в государствах-участниках ОБСЕ. – Варшава : ОБСЕ / БДИПЧ, 2003. – 100 с.
3. Худoley Д. М. Принцип равного избирательного права в Российской Федерации: дисс. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Дмитрий Михайлович Худoley. – Пермь, 2007. – 192 с.
4. Чекмишев О. В. Принцип рівних умов при використанні засобів масової інформації у передвиборній агітації: теорія і практика / О. В. Чекмишев // Роль та місце засобів масової інформації у виборчому процесі : зб. матер. міжнар. наук.-прак. конф. – К. : Центральна виборча комісія, НВП «Проком», 2000. – 132 с.

Николай Бучин

ПРИНЦИП РАВЕНСТВА СУБЪЕКТОВ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Раскрыта сущность и особенности принципа равенства субъектов избирательного процесса. Рассмотрено реализацию равенства субъектов в условиях функционирования личных избирательных систем. Проанализировано такие аспекты принципа равенства субъектов избирательного процесса, как равенство финансирования, равный доступ к СМИ, отсутствие злоупотребления служебным положением.

Ключевые слова: демократия, выборы, демократические принципы выборов, принцип равенства субъектов избирательного процесса.

Mykola Buchyn

THE PRINCIPLES OF EQUALITY OF SUBJECTS OF ELECTORAL PROCESS

Essence and features of principle of equality of subjects of electoral process are exposed in the article. The author examines realization of equality of subjects in the conditions of functioning of the different electoral systems. Such aspects of principle of equality of subjects of electoral process are also analysed, as equality of financing, equal access to mass-media, absence of cumshawing.

Key words: democracy, elections, democratic principles of elections, principle of equality of subjects of electoral process.

Олексій КОЛЕСНИКОВ

Концептуальні підходи та критерії оцінки ефективності виборчих технологій

Проаналізовано етимологію та сучасні трактування поняття «ефективність», обґрунтовано необхідність розмежування категорій «результативність» і «ефективність», визначено базові критерії результативності та ефективності виборчих технологій. На основі аналізу та

систематизації концептуальних підходів до оцінки ефективності управлінської діяльності загалом, та виборчих технологій зокрема, запропоновано авторську методику оцінки результативності та ефективності виборчих технологій шляхом вимірювання результативності та ефективності виборчих кампаній.

Ключові слова: *вибори, виборчий процес, виборча кампанія, виборчі технології, ефективність, результативність.*

Сучасна виборча кампанія як один із ключових елементів виборчого процесу є багатоаспектним феноменом, що відрізняється високим ступенем технологізації і має складну, розгалужену структуру. Сьогоднішні вибори – це не стільки боротьба програм чи ідеологій, скільки протистояння команд і технологій. З огляду на це, лише ефективний менеджмент та використання адекватних виборчих технологій дають змогу досягати бажаного результату на виборах.

Останнім часом спостерігається підвищений науковий інтерес до проблематики виборчих технологій, у тому числі у вітчизняній політичній науці, що зумовлено інтенсивним розвитком виборчо-технологічної практики та значним досвідом використання цих технологій, накопиченим за роки незалежності. Свідченням цього є численні праці, що належать таким українським дослідникам, як А. Баронін і А. Колпаков, В. Бебик, Т. Березовець, А. Біденко, І. Буркут, М. Бучин, М. Варій, М. Гуйтор, О. Заславська, В. Королько, Л. Кочубей, В. Лісничий, В. Грищенко та В. Іванов, Т. Мадрига, В. Мокан, Д. Наріжний і Ю. Сурмін, О. Петров і В. Полторак, І. Поліщук, М. Томенко, А. Філатов, О. Хромець тощо. Чималий внесок у вивчення проблематики, пов'язаної з виборчими технологіями, зробили і російські науковці, як-от: О. Балашова, М. Біксер, О. Боярських, Т. Грінберг, Н. Гришин, А. Джабасов, Ф. Ільясов, Т. Ковальова, А. Ковлер, А. Куртов, М. Каган, Т. Кошелева, М. Кошелюк, О. Кудінов, Г. Шипілов, А. Максимов, Є. Малкін, Є. Сучков, М. Манько, Г. Марченко, А. Мірошніченко, В. Полуєтков, І. Састов, О. Сазантович, О. Соловійов, С. Устименко, О. Чернов, С. Ячменєв та ін.

Віддаючи належне глибині та аналітичному характеру доробку цих авторів, зазначимо, що комплекс наукових розвідок залишає багато відкритих питань, серед яких і проблема пошуку адекватних критеріїв оцін-

ки ефективності виборчих технологій. Окремі спроби вирішення цієї проблеми належать перу російських учених О. Кудінова і Г. Шипілова [8], українських Д. Наріжного і Ю. Сурміна [15], В. Подшивалкіної [16]; ширше це питання вивчає вітчизняний політолог В. Моқан [12; 13]. Проте комплексні дослідження, присвячені розгляду критеріїв ефективності виборчих технологій, в українській науковій літературі наразі відсутні.

Актуальність звернення до цієї проблеми зумовлена насамперед практичними потребами суб'єктів виборчих кампаній: обмеженістю ресурсів, які мають у розпорядженні учасники виборів, та необхідністю їх раціонального розподілу; прагненням суб'єктів виборчих кампаній до отримання максимального ефекту у вигляді голосів виборців за найменших витрат ресурсів; необхідністю упередження негативного впливу зовнішніх чинників та адаптації наявних технологій до мінливих умов зовнішнього середовища. Проте активно оперуючи поняттям «ефективність» у сенсі виборчих технологій, більшість дослідників та політичних консультантів практично не звертають уваги на її концептуальні засади і не пропонують жодних критеріїв її оцінки. Своєю чергою, відсутність чітко сформульованих підходів та критеріїв оцінки ефективності виборчих технологій позначається на практиці організації і ведення виборчих кампаній. Недарма сьогодні в Україні при загальному високому рівні технологізації виборчого процесу значна частина суб'єктів, задіяних у ньому, використовує технології неефективно, і витрачаючи значні ресурси, не досягають на виборах бажаного результату. Це свідчить, що в багатьох виборчих штабах технології розробляються без урахування умов та чинників, що уможливають їх ефективне застосування, а оцінка їх ефективності не проводиться або ж проводиться неналежним чином.

Зважаючи на це, автор розвідки поставив собі за мету проаналізувати і систематизувати підходи до оцінки ефективності виборчих технологій, на основі чого запропонувати адекватні критерії та методи для здійснення такої оцінки.

У цьому контексті насамперед звернемо увагу на те, що поняття «ефективність» має міждисциплінарний характер, однак концептуально цей термін найбільш повно розроблений в економічній науці та теорії управління, де він найчастіше використовується як критерій оцінки функціонування організацій (підприємств, фірм тощо). У сенсі виборчих технологій

ефективність має специфічне значення, хоча загалом підходи і концепції, вироблені теорією управління, володіють тут високим ступенем адаптивності з погляду різних обставин. По-перше, процес організації і ведення виборчої кампанії має управлінський характер. По-друге, політичний ринок має багато спільних рис із ринком товарів і послуг. По-третє, виборчі штаби як організаційна основа виборчих кампаній мають усі атрибути економічних організацій, а саме: наявність принаймні двох людей, щонайменше однієї спільної цілі, членів групи, які свідомо працюють на досягнення спільних цілей, ресурсів; залежність від зовнішнього середовища, поділ праці, підрозділи, необхідність управління [14, с. 32–34].

На загал, поняття «ефективність» походить від лат. *effectus* – ефект. Ефектом характеризується будь-яка діяльність чи взаємодія, котра дає який-небудь результат. Однак наявність ефекту зовсім не є показником ефективності, оскільки ефект може бути негативним або нейтральним, тобто погіршення ситуації або збереження *status quo* внаслідок певної діяльності чи взаємодії також можна розглядати як прояв ефекту. Таким чином, ефективність матиме місце лише за наявності позитивного ефекту.

В англійській літературі з менеджменту та публічного управління трапляються два терміни: *efficiency* та *effectiveness*. Обидва можуть бути перекладені українською мовою як ефективність, і до кінця XIX ст. вони використовувались як синоніми. Словник «Oxford Dictionary» визначав *efficiency* як здатність забезпечувати успішне досягнення наміченої мети. З поч. XX ст. термін «*efficiency*» набув іншого значення і трактувався як співвідношення між внеском і результатом, зусиллями і результатом, витратами і доходами. Використання цього терміна в теорії менеджменту надало йому ще й третього значення – співвідношення між реальною продуктивністю праці і стандартною продуктивністю [цит. за: 18, с. 259].

Американський дослідник С. Савес у своїх працях виділяє два поняття: «дієвість» (*efficiency*), яку можна підрахувати кількісно, та «ефективність» (*effectiveness*), що має якісне наповнення і є оціночним поняттям. Дієвість означає вдосконалення діяльності, яка вже провадиться, у той час як ефективність передбачає пошук нових можливостей для отримання прибутків, розширення кола клієнтів та покращення якості продукту [Цит. за 17, с. 40].

Розвиваючи описані підходи, сучасні дослідники виділяють два близькі і, водночас, різні поняття – «результативність» (effectiveness) та «ефективність» (efficiency). Перше розуміється як цільова спрямованість на досягнення певних цілей і характеризується результатом, ефектом. Інший зміст вкладається в друге. Якщо ефект – це результат діяльності, то ефективність характеризується відношенням ефекту до витрат ресурсів на його одержання. Водночас термін «ефективність» зберіг інше своє значення і вживається як оціночне поняття, якісна характеристика діяльності, однак у цьому випадку в англійській мові часто використовується категорія «effectiveness».

Ідея ефективності менеджменту знаходить свої джерела ще в принципі поділу праці А. Сміта. Однак класичні визначення поняття ефективності як «одержання більшого замість меншого» або «отримання максимальних прибутків за мінімальних витрат» належать школі наукового управління (Ф. Тейлор, Ф. та Л. Гілберт, Г. Емерсон, Г. Форд, Г. Гант). Згодом на зміну цій школі прийшла адміністративна (класична) школа менеджменту, представники якої (А. Файоль, Л. Урвік, Д. Муні) розглядали ефективність управління в ширшому змісті – як універсальний процес, що складається з декількох взаємозалежних функцій [5, с. 30].

У 30–50-х рр. XX ст. на Заході одержала поширення школа людських відносин, або «неокласична школа» (Е. Мейо, Г. Мьюстерберг, М. Фоллет, Р. Лайкерт, А. Маслоу). Найважливішим фактором ефективності для її представників є людина, що самореалізується. Тому умовами ефективності є увага до працівників, їхня мотивація, комунікації, участь у прийнятті рішень. При цьому особлива увага приділяється стилю управління і його впливу на показники ефективності та задоволеності працівників своєю працею, будується система підтримки людських відносин в організації [9, с. 17].

Сучасна теорія менеджменту характеризується плюралізмом шкіл і концепцій, з яких для нас найбільший інтерес представляють системний підхід та ситуаційний менеджмент. Системний підхід (Ч. Бернард, Дж. Пол Гетті, П. Друкер, Г. Саймон) у теорії управління був вперше застосований наприкінці 50-х рр. XX ст., коли будь-яка організація почала розглядатися як система, що складається із взаємозалежних елементів, кожен із яких робить свій внесок у характеристику цілого, взаємодіє з

іншими частинами. Відсутність хоча б одного елемента системи призводить до того, що система не працюватиме чи працюватиме неефективно. В рамках цього підходу було вироблено оцінку ефективності управління як зіставлення планованих і фактичних «входів» і «виходів» управлінської системи [20, с. 20].

У 80-х рр. ХХ ст. системний підхід був доповнений *ситуаційним, або маркетинговим підходом* (Р. Моклер, Р. Фрімен, Ф. Фідлер, Г. Шерман, П. Лоуренс, К. Бланшар, П. Херсі, С. Одірне, Р. Хаос), який ґрунтується на принциповому положенні, що організація є відкритою системою, успіх якої визначається не стільки внутрішніми ресурсами, скільки взаємодією із зовнішнім середовищем. Ефективність, у такому випадку, визначається ступенем адаптації системи до умов зовнішнього середовища: чим більше система адаптується до них, тим ефективнішою є її діяльність [20, с. 22].

На загал, ефективність управління є багатоаспектною проблемою. Вона може бути оцінена за ступенем досягнення намічених організацією цілей, кінцевими результатами її діяльності, якістю і обґрунтованістю планування, ефективністю використання ресурсів тощо. Крім цих базових критеріїв, ефективність можна розглядати за допомогою специфічних показників, що відображають результати функціонування організації. Також при оцінці ефективності на перший план виходять проблеми співвідношення кількісних і якісних, об'єктивних і суб'єктивних показників, що важко піддаються або зовсім не піддаються квантифікації. У центрі уваги дослідників опиняються проблеми надання кількісної визначеності невимірним, якісним критеріям.

Світова теорія управління виробила декілька підходів до формування критеріїв ефективності та результативності, що дають змогу вимірювати ці характеристики [9, с. 158–160]. Згідно з першим, використовуються адитивні і мультиплікативні індекси. Адитивний критерій (А) формується шляхом додавання добутків показників ефекту I_i на коефіцієнти питомої ваги i -го параметру g_i , сума яких дорівнює 1:

$$A = \sum_{i=1}^{i=n} I_i g_i \sum_{i=1}^{i=n} g_i = 1.$$

Мультиплікативний критерій (**M**) формується шляхом множення добутків показників ефекту I_i на коефіцієнти питомої ваги i -го параметру g_i , сума яких дорівнює 1:

$$M = \prod_{i=1}^{i=n} l_i g_i$$

Принциповий недолік цього типу критеріїв полягає в можливості компенсації недостатності одних параметрів ефекту надлишком інших. Крім того, коефіцієнти питомої ваги визначаються експертним шляхом, що знижує об'єктивність оцінки. Тим не менш, саме такий підхід дає можливість оцінювати ефективність і результативність комплексної діяльності, що передбачає досягнення багатьох цілей та виконання широкого кола завдань.

Другий підхід до формування критеріїв ефективності полягає у тому, що одну частину параметрів ефекту відносять до чисельника, а другу – до знаменника. Найбільш відомим прикладом таких критеріїв є оцінка ефективності як відношення результатів до витрат. Однак і цей тип критеріїв не позбавлений суттєвого недоліку, оскільки зменшення знаменника при незначній величині чисельника може в остаточному рахунку давати високі показники ефективності, у той час як результативність буде низькою. Тому постає необхідність введення обмежень на певні параметри ефекту.

Третій підхід зводиться до того, що один із параметрів ефекту максимізують чи мінімізують, а на решту накладають обмеження. На практиці використовуються такі варіанти: 1) максимізація результату, при заданих обмеженнях на витрати і рівень ризиків – $\max R_i, V_i \leq V_3, P_i \leq P_3$; 2) мінімізація витрат, при обмеженнях на результат і рівень ризиків – $\min V_i, R_i \geq R_3, P_i \leq P_3$; 3) мінімізація ризиків, при обмеженнях на результат та витрати – $\min P_i, R_i \geq R_3, V_i \leq V_3$.

Залежно від базових критеріїв формуються концептуальні підходи до оцінки ефективності і результативності тієї чи іншої діяльності. Щодо виборчих кампаній і технологій російські дослідники О. Кудінов і Г. Шипілов, опираючись на розробки фахівців з менеджменту, виділяють декілька таких підходів, а саме: оцінку на основі думки політичного керівництва, оцінку за ступенем досягнення поставленої мети, оцінку результативності,

оцінку вартості, оцінку ефективності, оцінку за інтегральним показником [8, с. 71–75]. Тут необхідно відзначити, що насправді оцінити ефективність однієї виборчої технології вкрай складно, оскільки під час будь-якої кампанії вони діють у певній синергетичній єдності. Підходи та критерії, про які йтиметься далі, дають змогу оцінювати ефективність і результативність виборчих кампаній загалом або ж певних комплексів виборчих технологій, що спрямовані на досягнення конкретних цілей, зокрема. Своєю чергою, їх ефективність і результативність свідчать про ефективність і результативність окремих технологій, що в них використовуються.

Найпростішою є оцінка ефективності виборчої кампанії на основі думки політичного керівництва, що досить часто застосовується в практиці вітчизняних партій і блоків. За такого підходу внутрішня оцінка кампанії робиться лише на основі схвалення політичного керівництва, при цьому часто не беруться до уваги ресурсні витрати та ступінь досягнення поставлених цілей. Основний недолік цього підходу полягає в його очевидному суб'єктивізмі, що унеможлиблює реальну оцінку результативності і ефективності виборчих кампаній та використаних у них виборчих технологій.

Другим підходом є оцінка за ступенем досягнення поставленої мети (цільовий підхід), згідно з яким кампанія вважається ефективною, якщо поставлена мета (цілі) досягнута (-і). Відповідно, виборчі технології є ефективними, якщо вони забезпечують досягнення цілей, які на них покладаються. Такої думки, наприклад, дотримується О. Соловійов, який вищим критерієм ефективності застосування виборчих технологій вважає реальне досягнення наміченого результату [19, с. 413]. Згідно з наведеними дефініціями понять, відзначимо, що цей підхід уможлиблює оцінку результативності, а не ефективності виборчих кампаній і технологій, оскільки ресурсні витрати у цьому випадку ігноруються. Категорія ефективності може використовуватися лише як якісна оцінка, що не піддається вимірюванню.

Проблемним аспектом такої оцінки є зведення її у площину «перемога / поразка» або ж «подолання / неподолання прохідного бар'єру». Адже чимало кандидатів і партій беруть участь у виборах, не ставлячи за мету перемогти у них чи отримати мандати у виборних органах, а переслідуючи зовсім інші цілі: підвищення впізнаваності, «відтягування» голосів у інших учасників виборів, збереження позицій на політичному ринку,

дискредитацію конкурентів тощо. Другим недоліком оцінки результативності у такій системі координат є те, що перемога / поразка на виборах є результатом усієї виборчої кампанії, тому оцінка окремих її складових виявляється неможливою.

Так при застосуванні цільового підходу базовим критерієм оцінки результативності може бути тільки ступінь досягнення цілей, які, до того ж, можуть бути різними і не обов'язково зводяться до перемоги у виборах. Цілі повинні бути чітко сформульовані, відповідати вимогам зовнішнього середовища та можливостям суб'єкта виборчих перегонів. Якщо ефект виборчої кампанії чи окремих технологій суттєво менший за поставлені цілі, це свідчить або про неадекватні засоби, що використовувалися для їх досягнення, або про неправильно обрані цілі. Водночас, результат, суттєво більший за поставлені цілі, також є свідченням неякісного цілепокладання.

Важливим аспектом правильного цілепокладання фахівці з управління вважають ієрархізацію цілей, яка полягає у поділі цілей на декілька рівнів таким чином, щоби досягнення цілей нижчого рівня автоматично забезпечувало досягнення цілей вищого рівня. Своєю чергою, конкретизація цілей нижчого рівня знаходить вираження у завданнях, що безпосередньо ставляться перед виконавцями. Паралельно з ієрархією цілей вибудовується ієрархія критеріїв оцінки їх досягнення, які повинні адекватно відображати ступінь досягнення цілей та максимально піддаватися кількісному виміру. Крім того, необхідна наявність коефіцієнтів, що відображають питому вагу кожної з цілей нижчого рівня у досягненні цілей вищого рівня.

Чимало критеріїв, що використовуються для оцінки ступеня досягнення мети (цілей) у виборчій кампанії, мають об'єктивний характер і піддаються кількісному виміру. Найпростішим прикладом є формулювання мети у вигляді кількості голосів, які суб'єкт планує здобути за результатами виборів. У такому випадку результативність виборчої кампанії матиме значення від 0 до 1 та обчислюватиметься за формулою:

Результативність = отриманий результат / запланований результат.

Аналогічно, оцінка змін певних параметрів ефекту у ході виборчої кампанії дає змогу визначати результативність окремих технологічних комплексів.

Однак, урахувавши те, що сучасні виборчі кампанії відрізняються цілим комплексом цілей, що стоять перед їх суб'єктами, постає необхідність використання складніших систем оцінки. На нашу думку, здійснити таку оцінку можна шляхом визначення адитивного індексу, розрахованого за формулою:

$$\mathbf{R} = \sum_{i=1}^{i=n} \frac{r_{oi}}{r_{pi}} g_i,$$

де r_o – отриманий результат, r_p – запланований результат, g_i – питома вага цілі.

За наявності правильно розроблених ієрархій цілей та критеріїв, а також коефіцієнтів питомої ваги цілей нижчого рівня у структурі цілей вищого рівня така методика уможливіє вимірювання результативності всієї кампанії, загалом, та її окремих технологічних складових, зокрема. При цьому слід враховувати, що в окремих випадках, наприклад, якщо серед цілей є такі, що пов'язані з проведенням негативних кампаній проти конкурентів, при оцінці результативності у формулі можлива заміна місцями чисельника і знаменника – запланованого (r_p) і отриманого (r_o) результатів.

Спробуємо проілюструвати застосування цієї методики на практиці за допомогою гіпотетичного прикладу. Припустимо, що суб'єкт А, беручи участь у виборах, ставить перед собою такі цілі: 1) r_{p1} – здобути **150 тис.** голосів виборців; 2) r_{p2} – підвищити рівень власної впізнаваності з **70** до **80%**, тобто на **10%**; 3) r_{p3} – знизити рівень власного негативного сприйняття виборцями з **30** до **23%**, тобто на **7%**; 4) r_{p4} – не допустити, щоб основний конкурент В набрав за результатами голосування більш ніж **120 тис.** голосів виборців.

При цьому пріоритет належить цілі r_{p1} , а тому суб'єкт А присвоює їй індекс питомої ваги **0,7** (g_1). На другому місці за пріоритетністю стоїть цілі r_{p4} , якій присвоюється індекс **0,2** (g_2). Цілі r_{p2} і r_{p3} для суб'єкта А є другорядними, тому питома вага кожної з них становить **0,05** (g_3 і g_4).

Далі припустимо, що за підсумками виборів суб'єкт А досягнув таких результатів по кожній із запланованих цілей: 1) r_{o1} – набрав **140 тис.** голосів виборців; 2) r_{o2} – підвищив рівень впізнаваності із **70** до **78,5%**,

тобто на **8,5%**; 3) r_{o3} – знизив рівень негативного сприйняття з **30** до **22%**, тобто на **8%**; 4) r_{o4} – конкурент В набрав **125 тис.** голосів виборців.

Тепер підставляємо ці дані у формулу:

$$\begin{aligned} R &= \sum_{i=1}^{i=n} \frac{r_{oi}}{r_{pi}} g_i = \frac{r_{o1}}{r_{p1}} \cdot g_1 + \frac{r_{o2}}{r_{p2}} \cdot g_2 + \frac{r_{o3}}{r_{p3}} \cdot g_3 + \frac{r_{p4}}{r_{o4}} \cdot g_4 = \frac{140000}{150000} \cdot 0,7 + \\ &+ \frac{8,5}{10} \cdot 0,05 + \frac{8}{7} \cdot 0,05 + \frac{120000}{125000} \cdot 0,2 = 0,65 + 0,0425 + 0,0571 + \\ &+ 0,192 = \mathbf{0,94}. \end{aligned}$$

Таким чином, отримуємо показник результативності виборчої кампанії, який дорівнює **0,94** та означає, що використані виборчі технології дали змогу досягнути поставлених цілей на **94%**.

Наступним підходом є оцінка результативності у широкому сенсі або нецільовий підхід. Він не так жорстко пов'язаний із передвиборчим плануванням, оскільки аналізуються всі результати кампанії, як заплановані, так і додаткові. Як додаткові результати можуть розглядатися підготовка команди, формування груп прихильників і спонсорів, «усунення» політичного конкурента, апробація окремих технологій тощо.

За такого підходу результативність визначається як сума часткових показників ефекту. Проте вивести кількісно цей показник неможливо, оскільки кожен із параметрів ефекту вимірюється за допомогою різних шкал. Тому така оцінка, як правило, має якісний характер. Тим не менше, здійснювати її необхідно, оскільки вона дає можливість визначити додаткові ефекти виборчої кампанії та її окремих технологічних складових, що можуть слугувати обґрунтуванням незапланованих витрат ресурсів. Однак, якщо заплановані результати не були досягнуті, тоді додаткові, незаплановані, жодним чином не можуть бути виправданням для оцінки кампанії як результативної.

Ще одним підходом до оцінки ефективності виборчих кампаній є оцінка вартості кампанії **або ресурсний підхід**. Зазвичай, розрізняють вартість (ресурсоємність) усієї виборчої кампанії як сукупність усіх витрачених на неї ресурсів (засобів, якими послуговуються кандидат, партія чи блок для досягнення цілей у виборчій кампанії) та вартість (ресурсоємність) окремих технологій або спецпроектів.

Дослідники і політконсультанти наводять різні переліки ресурсів, необхідних для організації і ведення повноцінної виборчої кампанії. Так, Ю. Любашевський виділяє три основні ресурси: час, гроші та управлінські повноваження [Цит. за: 11]. Є. Малкін і Є. Сучков до складу основних ресурсів включають гроші, самого кандидата, команду і час [10, с. 36]. Значно ширший ресурсний простір у М. Гришина, який виділяє сім основних ресурсів: ідеологічний, фінансовий, організаційно-структурний, інформаційний, електоральний, командний та технологічний [4, с. 17].

Схожі підходи поширені й серед українських дослідників. Зокрема, С. Герасимчук і В. Костиріна до ресурсів виборчої кампанії відносять фінансовий, адміністративний, авторитет серед електорату та підтримку ЗМІ [3]. Специфічним є ресурсне поле, виділене українським дослідником В. Корольком, який включає до нього час, засоби, людей та їхні таланти [7, с. 421]. У цьому контексті слід також звернути увагу на доробок українського науковця М. Бучина, який поділяє ресурси виборчої кампанії на базові та похідні. Базові ресурси – це ті, які неодмінно мають бути присутніми у будь-якій виборчій кампанії, і без яких вона, зазвичай, втрачає зміст. До них він, слідом за Є. Малкіним і Є. Сучковим, відносить кандидата, команду, час та фінанси. Своєю чергою, похідні ресурси з'являються у виборчій кампанії завдяки залученню базових, від наявності яких залежить їх необхідність та обсяг. Наявність похідних ресурсів виборчої кампанії бажана, однак не обов'язкова. До похідних М. Бучин відносить інформаційний, технологічний, організаційний, елітний та адміністративний ресурси [2, с. 9].

Оцінка вартості кампанії чи окремих виборчих технологій передбачає оцінку витрат усіх ресурсів, а не тільки фінансових, однак для спрощення оцінки всі ресурси зводяться до грошового еквівалента. Такий підхід цілком обґрунтований, оскільки у взаємодії ресурсів виборчої кампанії діє закон компенсації одних ресурсів іншими, причому фінансовий ресурс є найбільш гнучким, тобто здатним замінити більшість інших. До того ж, саме цей ресурс найлегше піддається квантифікації, що дуже важливо для оцінки.

На перший погляд, такий підхід виглядає досить просто, однак на практиці його застосування наштовхується на низку проблем. По-перше, далеко не всі ресурси можна звести до грошового еквівалента. Насамперед це

стосується основного ресурсу виборчої кампанії, яким є її суб'єкт. Тому при оцінці необхідно враховувати позицію суб'єкта на політичному ринку на старті кампанії або ж до застосування тих чи інших технологій, що є об'єктом оцінки.

По-друге, обсяг задіяних ресурсів визначається тим, скільки їх має у своєму розпорядженні та готовий використати суб'єкт виборчої кампанії. При цьому для політичних організацій, на відміну від економічних, не існує стандартних показників рентабельності, а обсяг необхідних ресурсів прямо залежить від поставлених цілей та ситуації. Тому висновки про надмірну затратність виборчої кампанії можна зробити лише при порівнянні витрат ресурсів з ефектом, а це вже зовсім інший підхід до оцінки.

І нарешті, по-третє, політичні організації, на відміну від економічних, рідко орієнтуються на мінімізацію витрат. Для економічної організації витрати та ефект у більшості випадків зводяться до фінансових показників, тому зменшення витрат часто автоматично приводить до підвищення ефективності. Своєю чергою, політичні організації конвертують власні ресурси у політичний капітал, а зменшення витрат може негативно позначатися на результатах. Тому оцінка вартості не є самодостатньою і має значення лише для переходу до більш глибокого аналізу – оцінки власне ефективності виборчої кампанії та застосованих у ній виборчих технологій.

У загальному вигляді цей підхід виражається формулою:

Ефективність = результат / витрати ресурсів.

При цьому найпоширенішими параметрами оцінки є: 1) вартість одного голосу, загалом; 2) вартість одного голосу у своєму базовому електораті; 3) вартість одного голосу виборців, що коливаються; 4) вартість «перевербування» одного виборця з базового електорату конкурентів; 5) вартість голосу на певній виборчій дільниці чи у виборчому окрузі; 6) вартість залучення на свій бік певної групи електорату і т. д. Визначені у такий спосіб показники демонструють технологічну ефективність кампанії: чим нижча вартість, тим ефективнішими були застосовані технології.

Однак і тут виникає чимало проблем, оскільки необхідно враховувати, що забезпечення голосування свого базового електорату вимагає найменших витрат. Зовсім інші ресурси потрібні для здобуття голосів тих виборців, що коливаються з визначенням своїх політичних уподо-

бань. Ще дорожчим виявляється «перевербування» одного виборця з базового електорату конкурентів. Тільки врахування всіх цих аспектів при плануванні ресурсних витрат дає змогу здійснити адекватну оцінку ефективності наприкінці кампанії. Крім того, важливим недоліком цього підходу є відсутність зв'язку отриманого результату з наміченими цілями. Як наслідок, невисокі результати при малих витратах ресурсів можуть давати високі показники ефективності, у той час як результативність буде низькою.

Складність сучасних виборчих кампаній та обмеження розглянутих підходів вимагають здійснення оцінки їх ефективності за інтегральним показником. Згадувані російські автори тільки констатують необхідність такого підходу і не пропонують жодних систем оцінки. Цю проблему частково вирішує український науковець Ю. Сурмін, який пропонує оцінювати ефективність технологій на основі зіставлення цілей і завдань із ресурсами, а також їх порівняння з отриманими результатами і досягнутим ефектом. При цьому виділяються дві лінії аналізу: зіставлення цілей і завдань із результатами і зіставлення ресурсів з ефектом (рис. 1) [Цит. за: 15, с. 75].

Логіка цього підходу є правильною, однак запропонована Ю. Сурмінім схема, на наш погляд, є надто складною та унеможливує здійснення оцінки ефективності технологій із належним ступенем об'єктивності, насамперед через те, що не містить систем вимірювання цієї характеристики.

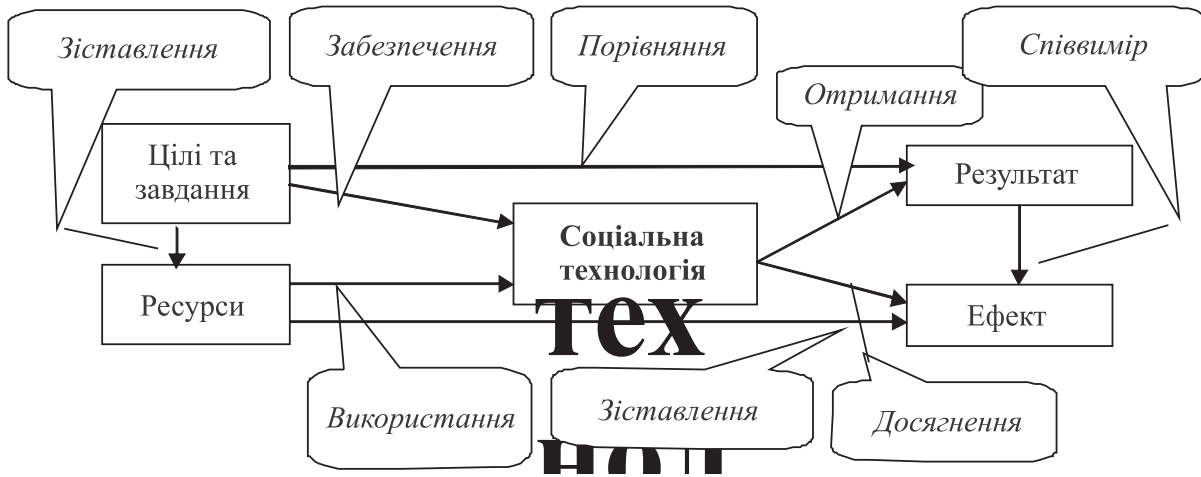

Рис. 1. Схема аналізу ефективності соціальних технологій Ю. Сурміна

На нашу думку, такий інтегральний критерій повинен поєднати у собі оцінку результативності та ефективності окремих технологічних складових виборчої кампанії і може бути виражений формулою:

$$E = \sum_{i=1}^{i=n} \frac{r_{oi} : r_{pi}}{w_{oi} : w_{pi}} g_i,$$

де n – кількість цілей нижчого рівня, що входять в оцінку цілі вищого рівня; r_o – отриманий результат по цілі i , r_p – запланований результат по цілі i , w_o – реальні витрати на досягнення цілі i , w_p – заплановані витрати на досягнення цілі i , і g_i – питома вага цілі i у досягненні цілі вищого рівня, що є об'єктом оцінки. Рухаючись у такий спосіб за ієрархією цілей, можна оцінювати ефективність виборчої кампанії та її окремих технологічних складових. При цьому, як і у випадку з оцінкою результативності, у формулі можлива заміна місцями запланованого (r_p) і отриманого (r_o) результатів.

Спробуємо проілюструвати цю методику на вже використаному вище прикладі, для чого доповнимо наші гіпотетичні умови ресурсною складовою. Для цього припустимо, що суб'єкт А запланував використати на свою виборчу кампанію ресурси, які в грошовому еквіваленті становлять **1 100 тис. грн**, з яких **1 000 тис. грн** (w_{p1}) він збирався витратити на досягнення цілей r_{p1} , r_{p2} і r_{p3} , оскільки вони тісно пов'язані одна з одною, і **100 тис. грн** (w_{p2}) – на ведення негативної кампанії проти конкурента В (ціль r_{p4}). Однак у підсумку виборів ресурсні витрати суб'єкта А склали **1 250 тис. грн** і розподілилися таким чином: на отримання результатів r_{o1} , r_{o2} і r_{o3} він витратив **1 150 тис. грн** (w_{o1}), а на r_{o4} – **100 тис. грн** (w_{o2}).

Підставивши ці дані у формулу, отримуємо:

$$\begin{aligned} E &= \sum_{i=1}^{i=n} \frac{r_{oi} : r_{pi}}{w_{oi} : w_{pi}} g_i = \frac{(r_{o1} : r_{p1}) \times g_1 + (r_{o2} : r_{p2}) \times g_2 + (r_{o3} : r_{p3}) \times g_3}{w_{o1} : w_{p1}} + \frac{r_{p4} : r_{o4}}{w_{o2} : w_{p2}} \times g_4 = \\ &= \frac{(140000 : 150000) \times 0,7 + (8,5 : 10) \times 0,05 + (8 : 7) \times 0,05}{1150000 : 1000000} + \frac{120000 : 150000}{100000 : 100000} \times 0,2 = \\ &= \frac{0,65 + 0,0425 + 0,0571}{1,15} + \frac{0,192}{1} = 0,65 + 0,192 = \mathbf{0,84} \end{aligned}$$

У результаті отримуємо показник ефективності виборчої кампанії **0,84**. Примітно, що він нижчий за показник результативності, що свідчить про недостатньо раціональне використання ресурсів в окремих складових кампанії, а відтак – недостатню ефективність технологій, що застосовувалися.

Основне обмеження запропонованої формули полягає у тому, що вона може використовуватися лише суб'єктами виборчих кампаній, оскільки тільки їм відомі всі поставлені цілі та реальні витрати ресурсів, і не може застосовуватися як дослідницький інструментарій для вимірювання ефективності виборчих кампаній. Однак формула унаочнює сам підхід, яким слід керуватися дослідникам при здійсненні такої оцінки, що повинен включати зіставлення трьох параметрів: цілей, результатів і ресурсів.

Вище розглядалися базові підходи та критерії, які застосовуються переважно на етапі поствиборчої оцінки ефективності та результативності виборчих кампаній і технологій. Однак, з практичного погляду, часто важливішою є оцінка, що здійснюється у процесі стратегічного планування виборчої кампанії та має на меті пошук технологій і методів, що забезпечать досягнення намічених цілей. У цьому контексті поняття «ефективність» набуває специфічного значення і часто збігається з більш широким поняттям «раціональність».

Традиційна управлінська теорія, заснована на концепції «економічної людини» (Дж. Б'юкенен, А. Вагнер, А. Маршал, Д. Рікардо, А. Сміт) та положеннях теорії раціонального вибору (І. Бентам, М. Вебер, Е. Даунс, Й. Елстер, К. Ерроу, Д. Коулмен, М. Олсон), передбачала абсолютну раціональність осіб, які приймають управлінські рішення. У грубому розумінні раціональність означає, що особа, приймаючи те чи інше рішення, керується принципами максимізації користі та мінімізації витрат.

У 40-х рр. ХХ ст. американський дослідник Г. Саймон поставив під сумнів ці підходи, протиставивши їм концепції «обмеженої раціональності» та «адміністративної людини» [18, с. 249–293]. На його думку, раціональність при прийнятті управлінських рішень має відносний характер і залежить від рівня володіння інформацією та передбачуваності наслідків того чи іншого рішення. Внаслідок існування ціннісних і когнітивних бар'єрів, а також неможливості охоплення всіх аспектів і чинників кон-

кредитної ситуації, «адміністративна людина» шукає не найкраще рішення, а задовільне, спрощуючи для себе процес управління.

Відзначимо, що ці концепції описують найпоширеніший спосіб прийняття управлінських рішень і зовсім не ставлять під сумнів можливість та необхідність пошуку рішень раціональних. Більше того, сам Г. Саймон, по суті, ототожнює ефективність управлінських рішень з їх раціональністю та пропонує шляхи подолання проблеми «обмеженої раціональності», зокрема через поділ оцінки ефективності на дві частини: оцінку цілей чи цінностей, відповідно до яких втілюватиметься певний план, та оцінку раціональності самого плану. Перший аспект полягає у тому, що суб'єкт оцінки повинен чітко усвідомити цілі / цінності управління та погодитися з ними. Якщо ця умова не буде забезпечена, тоді у процесі здійснення оцінки ефективності суб'єкт висловлюватиме незгоду з цілями, а не оцінюватиме раціональність плану їх досягнення. Раціональним учений вважає план, в основі якого закладені реальні дані, що сприяють досягненню поставленої мети, а ефективність управлінського рішення визначається як відношення позитивних результатів і допустимих витрат [18, с. 249–293].

На загал, концепт раціональності занадто складний і розмитий, тому використовувати його як критерій оцінки ефективності дуже складно, однак сучасна наука не пропонує більш адекватних показників. Тож за умови певної операціоналізації раціональність може бути цілком прийнятним критерієм оцінки ефективності управлінських рішень на етапі їх розробки. Взаємозв'язок між цими двома поняттями можна розкрити наступним чином: ефективність управлінського рішення прямо пропорційна ступеню його раціональності у конкретній ситуації. При цьому критерій раціональності завжди має відносний характер і виключно прогностичний потенціал. Остаточні ж висновки про раціональність, ефективність та результативність рішення можна зробити лише за наслідками його впровадження.

Враховуючи це, спробуємо обмежити поняття раціональності так, щоб його можна було використовувати як критерій оцінки ефективності виборчих технологій на етапі їх розробки. По-перше, користуючись термінологією М. Вебера, справді раціональними, а відповідно і такими, що претендують на ефективність, можуть вважатися тільки

цілераціональні дії, орієнтовані на досягнення конкретного результату. По-друге, раціональним у виборчій кампанії може вважатися технологічне рішення, що забезпечує досягнення наміченого результату за найменших або за допустимих витрат ресурсів та мінімального або допустимого рівня ризиків. По-третє, ступінь раціональності рішення у конкретній ситуації залежить від повноти та адекватності інформації про цю ситуацію, тому ефективність виборчих технологій прямо пропорційна передбачуваності наслідків їх застосування та впливів зовнішнього середовища.

У цьому контексті слід детальніше зупинитися на понятті «ризик», що має місце в будь-якій управлінській ситуації і є важливим чинником ефективності прийняття рішень, у тому числі й технологічних. Загалом, існує чимало підходів до трактування ризику. Зокрема, його тлумачать через такі елементи, як: 1) можливість відхилення від поставленої мети; 2) ймовірність недосягнення бажаного результату; 3) відсутність впевненості у досягненні поставленої мети; 4) можливість настання негативних наслідків при здійсненні тих чи інших дій; 5) матеріальні, екологічні, морально-ідеологічні та інші втрати, пов'язані зі здійсненням вибраної альтернативи; 6) очікування небезпеки, невдачі у результаті вибору альтернативи та її реалізації [1, с. 20]. Щодо виборчого процесу вважаємо за доцільне погодитися з В. Моканом, який пропонує розуміти ризик як імовірність недосягнення бажаного результату діяльності суб'єкта політики у разі застосування виборчих технологій [12, с. 465].

Основна проблема, що виникає при оцінці ефективності виборчих технологій на етапі їх розробки, пов'язана з обмеженістю засобів і ресурсів, а також ситуацією невизначеності, які мають місце у будь-якій управлінській ситуації та не дають змоги орієнтуватись на максимізацію цілей. Вирішити її дають змогу прийоми оптимізації рішень. Оптимізація часто ототожнюється з максимізацією або мінімізацією, що методологічно не правильно, адже будь-які максимуми або мінімуми можуть бути оптимальними за умов певних обмежень, однак оптимум не обов'язково є максимумом або мінімумом.

Важливий внесок у розвиток концепції оптимізації здійснив американський учений Ч. Ліндблом, який визначив, що засоби і результати повинні аналізуватись одночасно, причому і ті, й інші можуть бути об'єктом оптимізації, спростувавши таким чином догму традиційної

теорії управління, згідно з якою формулювання цілей та підбір засобів повинні здійснюватися окремо [21]. Досить чітко оптимізацію від інших цільових функцій відмежовує американський дослідник М. Зелени: максимізація і мінімізація прагнуть до пошуку або опису значень екстремумів однієї цільової функції або критерію, що підлягає обмеженням. Оптимізація прагне до досягнення балансу, узгодження різних цільових функцій, що підлягають обмеженням [6]. У випадку виборчих технологій це означає, що формування цілей, пошук засобів (технологій, методів, технік), планування витрат ресурсів та оцінка ризиків повинні відбуватися паралельно. Очевидно, що максимізація цілей є пріоритетною, однак якщо арсенал засобів, обсяг ресурсів чи рівень ризиків не дають змоги досягнути бажаних цілей, тоді останні підлягають корекції. Завдання ж політтехнологів полягає у розробці і впровадженні не найефективніших, а оптимальних технологій у кожній конкретній ситуації.

Таким чином, говорячи про ефективність виборчих технологій, слід розрізняти поняття «результативність» та «ефективність». Перша розуміється як здатність виборчих технологій досягати намічених цілей та вирішувати поставлені завдання, а основним її критерієм є ступінь досягнення відповідних цілей. Своєю чергою, поняття «ефективність» може вживатися у декількох значеннях. На етапі розробки ефективними вважаються ті технології, які дають змогу досягнути бажаного результату за мінімальних або допустимих витрат ресурсів і ризиків, а основним критерієм її оцінки є раціональність застосування технологій у конкретній ситуації. На етапі оцінки ефективність розуміється як співвідношення між наміченими цілями, отриманими результатами та витраченими ресурсами, а її базовим критерієм є відношення ступеню досягнення цілей до витрат ресурсів на їх досягнення. Крім того, поняття «ефективність» також вживається як якісна характеристика виборчих технологій.

При цьому найбільш повна й об'єктивна оцінка результативності / ефективності виборчих технологій може бути здійснена за допомогою вимірювання результативності / ефективності виборчих кампаній та окремих технологічних комплексів за допомогою запропонованих методик. Проте здійснити таку оцінку може лише сам суб'єкт виборчої кампанії, адже тільки йому точно відомі всі поставлені напередодні виборів цілі, а також обсяг запланованих і витрачених на їх досягнення ресурсів.

Список використаних джерел

1. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / А. П. Альгин. – М. : Мысль, 1989. – 187 с.
2. Бучин М. А. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. А. Бучин. – Л., 2007. – 20 с.
3. Герасимчук С. Синергетичний метод аналізу парламентських виборів 2002 року [Електронний ресурс] / С. Герасимчук, В. Костирина. – Режим доступу : http://www.spa.ukma.kiev.ua/article.php?story=200404221255273_81
4. Гришин Н. В. Основы проведения избирательных кампаний / Н. В. Гришин. – М. : РИП-холдинг, 2003. – 184 с.
5. Дынкин А. Научно-технический прогресс в рыночной среде / А. Дынкин // Международная экономика и международные отношения. – 1993. – № 10. – С. 29–44.
6. Зелены М. Оптимальность и оптимизация [Электронный ресурс] / М. Зелены. – Режим доступа : <http://www.artkis.ru/optimization.php>
7. Королько В. Г. Основы паблик рилейшнз / В. Г. Королько. – М., К., 2003. – 528 с.
8. Кудинов О. Диалектика выборов / О. Кудинов, Г. Шипилов. – М. : ЗАО ПО «Мастер», 1997. – 256 с.
9. Лафта Дж. К. Современная концепция эффективности менеджмента организации : дис. на соискание ученой степени д-ра. эконом. наук: 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / Дж. К. Лафта. – М., 2000. – 300 с.
10. Малкин Е. Основы избирательных технологий / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Русская панорама, 2002. – 464 с.
11. Марченко Г. Ресурсный подход в политике [Электронный ресурс] / Г. Марченко. – Режим доступа : http://www.transpress.ru/articles/0508/02_10.shtml
12. Мокан В. І. Технологічний ризик як складова оцінки ефективності виборчих технологій / В. І. Мокан // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць. – К. : ВІРУАН, 2010. – Вип. 30. – С. 461–466.
13. Мокан В. І. Чинники ефективності виборчих технологій в Україні / В. І. Мокан // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць. – К. : ВІРУАН, 2010. – Вип. 34. – С. 333–340.
14. Мэскон М. Основы менеджмента / М. Мэскон, М. Альберт, Ф. Хедоури [пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. Л. И. Евенко] – М. : Дело, 2000. – 697 с.
15. Наріжний Д. Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Д. Ю. Наріжний. – Д., 2004. – 237 с.
16. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / И. В. Подшивалкина. – Кишинев, 1997. – 352 с.
17. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / наук. кер. В. В. Цветков. – К. : Оріони, 1998. – 364 с.
18. Саймон Г. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г. Саймон [пер. з англ.] – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
19. Соловьев А. И. Политология: политическая теория, политические технологии / А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 559 с.

20. Шатун В. Т. Основы менеджменту / В. Т.Шатун. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 376 с.
21. Lindblom Ch. E. The Science of Muddling Through [Електронний ресурс] / Ch. E. Lindblom // Public Administration Review. – 1959. – Spring. – Режим доступу: http://polan.spa.msu.ru/bibl_Lindblom.htm

Алексей Колесников

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ И КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Проанализировано этимологию и современные трактовки понятия «эффективность», обосновано необходимость разграничения категорий «результативность» и «эффективность», определено базовые критерии результативности и эффективности избирательных технологий. На основе анализа и систематизации существующих концептуальных подходов к оценке эффективности управленческой деятельности, в целом, и избирательных технологий, в частности, предложена авторская методика оценки результативности и эффективности избирательных технологий путем измерения результативности и эффективности избирательных кампаний.

Ключевые слова: выборы, избирательный процесс, избирательная кампания, избирательные технологии, эффективность, результативность.

Oleksii Kolesnykov

CONCEPTUAL APPROACHES AND CRITERIA OF EVALUATING THE EFFICIENCY OF ELECTORAL TECHNOLOGIES

The article analyzes the etymology and modern interpretations of the notion of efficiency, substantiates the necessity of separating the terms effectiveness and efficiency, defines the basic criteria of electoral technologies efficiency and effectiveness. Basing on the analysis and systematization of existing conceptual approaches to evaluating the management effectiveness in general and electoral technologies in particular, the author proposes methods of assessing the effectiveness and efficiency of electoral technologies by means of measuring the effectiveness and efficiency of election campaigns.

Key words: elections, electoral process, election campaign, electoral technologies, efficiency, effectiveness.

Андрій КРУГЛАШОВ

Базові теоретико-методологічні підходи до визначення політичного маніпулювання

Попри те, що кожен підхід до вивчення маніпулятивних виборчих технологій є певною мірою продуктивним, ми вважаємо, що ключовими для розуміння предмета нашого дослідження є інституційний та комунікативний підходи, оскільки маніпуляція народжується та поширюється на їх стику. Нечіткість розуміння ролі, місця та об'єктивізації політичного маніпулювання у політичному процесі, брак досліджень громадянських та індивідуальних практик протистояння політичному маніпулюванню, а також безпрецедентна динаміка розвитку засобів масової комунікації зумовлюють потребу у подальших дослідженнях теми та використанні комплексних підходів до проблеми політичного маніпулювання.

***Ключові слова:** політичне маніпулювання, виборчі технології, політичний процес, політичні комунікації.*

Науковий інтерес до теми політичного маніпулювання та його місця у виборчих кампаніях значний, попри накопичення величезного емпіричного досвіду та наявності значної кількості публікацій. Прагнення дослідників братися за комплексну проблему зумовлене наявністю відчутного суспільного запиту на подібні дослідження, оскільки під час виборчої кампанії 2004 р. чимало громадян України на власному досвіді відчули, на які манівці може звести політичне маніпулювання і наскільки тяжкими бувають соціально-психологічні наслідки його проявів як у інституційній, так і в комунікативній сферах. Загроза втрати цілісності та громадянського конфлікту зумовила запит на усвідомлення проблеми та потребу у пошуку противаг та альтернатив політичному маніпулюванню як способу комунікації еліти та контреліти з суспільством. Потреба у дослідженні політичного маніпулювання в Україні пов'язана з тим, що в силу інституційних, культурних та геополітичних кондицій, в яких перебуває українська держава та її громадяни, кожні президентські вибори стають доленосними, а широке застосування в їх процесі маніпулятив-

них практик не лише гальмує процеси утвердження демократичних інституцій, але й руйнує соціальний капітал, основою якого є довіра.

Значний ступінь міждисциплінарності теми та велика кількість праць авторів-практиків і академічних дослідників політичного маніпулювання у виборчих кампаніях створили ситуацію термінологічної плутанини, попри значні успіхи українських, російських та, насамперед, американських учених в описі, систематизації та класифікації засобів політичного маніпулювання, аналізі їх джерел та проявів. Таким чином, у сфері наукових досліджень бракує ясності щодо категоріального апарату. До того ж, досі недостатньо уваги приділено практикам, що протистоять маніпулюванню, допомагаючи протидіяти політичному маніпулюванню на рівні громадянського суспільства та захищатися від маніпулятивних впливів на індивідуальному рівні.

Нечіткість розуміння ролі, місця та об'єктивізації політичного маніпулювання у політичному процесі, брак досліджень громадянських та індивідуальних практик протистояння політичному маніпулюванню, а також безпрецедентна динаміка розвитку засобів масової комунікації зумовлює потребу у подальших дослідженнях теми та використанні комплексних підходів до проблеми політичного маніпулювання.

Щоб чіткіше зрозуміти, чим є політичне маніпулювання, ми, насамперед, визначимо, чим воно не є. По-перше, політичне маніпулювання не є системою. Ми не розділяємо думку, що «...такі терміни, як політична реклама, політичний маркетинг, PR, передвиборча агітація і т. д. – всього лише елементи загальної системи політичного маніпулювання» [1], і вважаємо такий підхід маніпулятивним, адже він дає змогу представити всіх суб'єктів політичної комунікації у ролі гвинтиків величезної системи. А гвинтики, як відомо, не наділені свободою волі, отже позбавлені тягаря відповідальності.

По-друге, політичне маніпулювання не є безальтернативною формою політичної комунікації. Не правильно вважати, що маніпулювання має місце у будь-якій взаємодії між людьми. Швидше, маніпулятивність – це характеристика позицій суб'єктів комунікації щодо одне одного та щодо засобів, які застосовуються в процесі їх взаємодії.

По-третє, політичне маніпулювання *не є самодостатньою технологією* в практичному сенсі цього слова. Тому доречно говорити про мані-

пулятивні технології в політичній комунікації [3, с. 182] або ж про виборчі технології, що здійснюють маніпулятивний вплив на електорат [9], тоді як термін «технологія політичного маніпулювання» є «маслом масляним» оскільки маніпулювання за визначенням є технологічним. Приймаючи таке визначення за чинне, ми припускаємо, що маніпулювання може бути цілком і результатом політичної діяльності, а не засобом отримання політичних результатів чи характеристикою способів досягнення політичних цілей.

По-четверте, маніпулювання не є всемогутнім. Як і політика, воно – мистецтво можливого, а сфера можливого обмежена.

Віра у «всегоутність» маніпулювання має три джерела: 1) народна туга за «чудом, тасмницею та авторитетом» та прагнення до втечі від свободи через перекидання відповідальності за своє життя на «вищі сили»; 2) прагнення непорядних консультантів наживатися на вірі клієнтів у надможливості «технологій», «методологій», «зомбування», «контролю свідомості»; 3) широке застосування ретроспективних методів, реконструкції, кейс-стадії у дослідженні маніпулювання. Проблема такого підходу в тому, що опис маніпуляцій здійснюється на основі успішних форм, коли є жертва та «омана», і на цій основі робиться висновок про те, що вплив завжди буває успішним, і в теоретичному сенсі успішність одиниць, що описуються як маніпуляція, не підлягає сумніву [10]. Такий підхід унеможливорює кількісну та ймовірнісну оцінку ефективності засобів політичного маніпулювання, оскільки не враховуються маніпуляції [15, с. 245], що не досягли мети.

Таким чином, ми не поділяємо думки про всемогутність політичного маніпулювання, і поняття «влада маніпуляції» в нашому розумінні є словосполученням, що характеризує ситуативний вплив окремого акту, а також його наслідки в часі, процес політичної діяльності, а не стан тотального поневолення суспільної свідомості.

За сферою реалізації політичне маніпулювання поділяють на маніпулювання процесами та маніпулювання свідомістю [6, с. 8]. За характером впливу – на політико-правове та політико-психологічне. Політико-правове маніпулювання здійснюється в інституційній сфері (знаряддям маніпуляції є норми, правила, закони, процедури), політико-психологічне – в

сфері політичної комунікації (знаряддям маніпуляції є інформація, мішенню – пізнавальні та емоційно-мотиваційні психічні процеси).

Охарактеризуємо місце маніпулятивних виборчих технологій у системі електоральних. Конструктивні технології електорального процесу спрямовані на забезпечення рівних можливостей реалізації активного і пасивного виборчих прав громадян певної країни. Таким чином, реалізація технологій електорального процесу належить до царини інституцій, тоді як технології виборчої кампанії знаходять своє вираження в комунікації.

Технології електорального процесу реалізуються через сукупність засобів, таких як встановлення інституційних меж (*institutional frameworks*) кампанії та організація процедури голосування; контроль за дотриманням чинного законодавства; контроль за дотриманням принципів виборчого права. Вони завжди мають інституційний вимір та застосовуються за принципом «дозволено те, що дозволено».

Технології електоральної кампанії реалізуються за допомогою маркетингових та немаркетингових способів організації політичного дискурсу. Подібного підходу дотримується Ж. Скрипкіна, виокремлюючи інформаційні технології маркетингового та немаркетингового типів [13, с. 43]. У рамках технологій електорального процесу доцільно виділяти засоби політико-правового маніпулювання, які застосовуються тим ширше, чим менш дієвим є принцип верховенства права. Конкретні політико-правові маніпуляції в царині електорального процесу завжди мають чітке процедурне вираження і можуть бути врегульовані в рамках права. Найбільш поширеними є маніпуляції в день голосування та при підрахунку голосів, а також застосування адміністративних важелів впливу як засіб викривлення конкурентного середовища. Фальсифікації (*electoral fraud*) та адміністративно-правові махінації (*electoral manipulation*) є окремою темою, яка виходить за рамки предмета нашого дослідження.

У системах імітаційної чи керованої демократії маніпулювання правилами ведення передвиборчої боротьби стає чи не основним інструментом цієї боротьби і здійснюється за принципом генерала Франко: «друзям – усе, ворогам – закон». Таким чином, суворість закону компенсується необов'язковістю його виконання, і вся конкуренція зводиться до здобуття максимального пакету «права на порушення правил». Полі-

тико-правове маніпулювання руйнує інститут виборів, оскільки нелояльний конкурент або просто не проходить процес реєстрації, або ж входить у виборчу кампанію з незрівнянно меншими можливостями для її ведення, що, зрештою, знижує легітимність інституту виборів.

Електоральні технології умовно можна класифікувати за темпоральним (період застосування), функціональним (призначення) та структурним (суб'єкти та сфери застосування) критеріями. Так, за темпоральним критерієм вони поділяються на передвиборчі та виборчі.

Є. Малкін, Є. Сучков та М. Варій наполягають на розмежуванні понять «виборча кампанія» та «передвиборча кампанія», наголошуючи, що виборча кампанія має визначені хронологічні рамки, у той час як передвиборча є перманентною і може проводитися безперервно, переходячи у кампанію виборчу, що починається з моменту офіційного призначення дати голосування [8, с. 21]. Такий поділ насправді втрачає актуальність, оскільки виборча кампанія починається тоді, коли її починають, часто – на наступний день після виборів. На думку О. Колесникова, у виборчих кампаніях застосовуються різні технології, прийоми і методи, зокрема й такі, що не мають жодного відношення до маркетингу, категорія «виборчі технології» виявляється більш адекватною стосовно всіх її аспектів [5, с. 6]. Щоб уникати плутанини, ми вважаємо за доцільне використовувати термін «електоральні кампанії», що включає в себе як виборчий, так і передвиборчий періоди.

Виборчі технології є видом політичних технологій, які своєю чергою входять у комплекс соціальних технологій. Сукупність технологій, що використовуються під час електоральних кампаній, охоплює:

- Електоральні маркетингові технології. До цієї групи входять як дослідницькі технології, які слугують меті створення стратегічного плану кампанії, так і комунікативні. До маркетингових технологій можна віднести більшість сучасної політичної реклами, як ВТЛ, так і АТЛ, як прихованої, так і прямої, якщо ця реклама служить PR-івським цілям та створюється з урахуванням особливостей політичного ринку.
- Електоральні немаркетингові технології. До цього типу технологій І. А. Соловйов відносить пропаганду та агітацію, але в дійсності, сукупність таких технологій значно ширша.

- Неелекторальні маркетингові технології. Сюди належать, наприклад, технології, що використовуються для просування клієнта у список певної партії.
- Неелекторальні немаркетингові технології. Це, насамперед, адміністративний тиск на кандидатів, протизаконні методи виборчої боротьби.
- Неелекторальні технології. Це технології, які не стосуються волевиявлення виборців.

Електоральні технології завжди безпосередньо пов'язані з волевиявленням та голосуванням, тому найчастіше є засобами маніпулювання вибором електорату. Ключовим питанням для нашого дослідження є вибір парадигми дослідження маніпулювання. У чистому вигляді таких парадигм є дві.

Суть першої – «парадигми цілей» – полягає в ідеї, що маніпулювання потрібно розглядати з позицій цілей актора, суб'єкта комунікації. В цю парадигму добре вписується визначення, запропоноване російським дослідником А. Соловйовим: «Маніпулювання – це особливий вид інформаційного впливу, спрямований на приховування комунікатором власних цілей, який при цьому збуджує в об'єкта маніпулятивного впливу наміри, що збігаються не з його власними бажаннями, а з інтересами цього комунікатора» [14].

У рамках цієї парадигми маніпуляція трактується як спосіб застосування нейтральних засобів впливу на об'єкт для досягнення мети суб'єкта, про яку об'єкт не здогадується. Проте змістом і призначенням застосування електоральних технологій є забезпечення голосування на виборах на свою користь. Технології електоральної кампанії спрямовані на те, щоби спонукати виборців голосувати чи не голосувати «за» чи «проти» певного політичного актора.

На думку Р. Карковської, оцінювання маніпулятивних дій адресата залежить від мети, яку він має, і наслідків його дій [4, с. 202]. Важко не погодитись, що наслідки – найважливіший критерій оцінки. Проте, поперше, результати можна оцінювати в категоріях бажаних / небажаних як для маніпулятора, так і для аудиторії. Залежність їх від мети не об'єктивізується. Мета – досить суб'єктивний конструкт, до того ж, підвладний метаморфозам. Чим більш віддаленою і цільною є мета, тим

більша ймовірність того, що вона видозмінюватиметься залежно від того, які засоби використовуватимуться для її досягнення. Не будучи чітко артикульованою та прописаною, вона навряд чи виступатиме предметом дослідження, оскільки про неї ми можемо тільки здогадуватися. Тоді як засоби є об'єктивно існуючою даністю. І саме вони, на нашу думку, визначають результат. Отже, ключовим питанням у політиці є питання «як?», а не «з якою метою?», і саме «як?» визначає, що буде отримано в результаті. А відповідність результатів меті – лише критерій оцінки адекватності обраних засобів. Змоделюємо аналіз маніпулювання у виборчих кампаніях у парадигмі цілей та результатів:

Ситуація 1. Політик, балотуючись на посаду міського голови, обіцяв досягти X, хоча для нього метою було Y, але він це приховував. Він досяг X. Чи можна вважати його маніпулятором? → За метою – так, за результатами – ні.

Ситуація 2. Політик, балотуючись на посаду міського голови, обіцяв зробити X, і щиро прагнув зробити X, не приховуючи цього. Але він досяг X. Чи можна вважати його маніпулятором? → За метою – ні, за результатами – так.

Порівняння двох моделей вказує на те, що в рамках першої діяльність маніпулятора зводиться до приховування своїх справжніх цілей, тому оцінку наявності чи відсутності маніпулятивних практик слід робити на основі звернення до характеристики засобів, які використовує суб'єкт.

У другій – комунікативній парадигмі – маніпулятивні виборчі технології постають як «способи організації політичного дискурсу» [12, с. 99]. Для звуження фокусу дослідження ми розглядатимемо маніпулювання у політиці крізь призму впливу на масову аудиторію засобами масової комунікації чи інституційними важелями.

Для комунікативної парадигми характерним є розуміння маніпулювання як засобу, а політики як сфери здійснення інтересів суб'єкта – ініціатора маніпулювання. Така позиція актуалізує потребу використання поняття «маніпулятивний вплив». Не кожен вплив є маніпулюванням, але кожне маніпулювання є впливом. Від інших видів впливу маніпулювання відрізняється суб'єкт-об'єктивним характером; прихованим впливом, оскільки суб'єкт та його цілі залишаються «в тіні»; відчуженням

результатів впливу на користь маніпулятора. На нашу думку, така ознака маніпулятивного впливу, як його латентність (прихованість), є дискусійною, оскільки власне що приховується в процесі здійснення маніпулювання у сфері політики: суб'єкт маніпулювання (хто?), його цілі (навіщо?) чи характер впливу (як?). Ми дотримуватимемось синтетичного підходу, згідно з яким вплив можна визначити як маніпулятивний, якщо приховується хоча б один із параметрів впливу.

Критерій прихованості продукує ще одну методологічну проблему. Трактувати вплив як прихований коректно лише у співвідношенні з тією цільовою аудиторією, на яку він спрямований, та намірами актора. Та оскільки останні не завжди відомі навіть самим акторам, які планують здійснювати маніпулятивний вплив у своїх інтересах, їх буває нелегко вичленити зі структури діяльності актора. Проте, якщо аудиторія відома, то наміри актора можна виявити, аналізуючи засоби впливу на аудиторію.

Дослідження маніпулювання в парадигмі засобів є фактично єдиним способом фіксації впливу в масово-комунікаційних ситуаціях. Можливо, схожі міркування спонукали Г. Лассвела вдосконалити модель масової комунікації, запропоновану ним у 1948 р. Перша версія моделі комунікації Г. Лассвела: комунікатор – повідомлення – канал – реципієнт – ефект [18] передбачає чітку відповідь на кожному рівні цієї моделі на питання: 1) хто комунікатор? (control analysis); 2) що він доносить (content analysis); 3) який канал передачі повідомлення використовується (media analysis); 4) на кого спрямована комунікація (audience analysis); 5) який ефект справляє розповсюджене повідомлення (effect-analysis).

Згодом Г. Лассвел доповнив модель, перетворивши її на інструмент осмислення місця маніпулювання в структурі процесу комунікації. Розгорнута версія підходу до аналізу комунікації Г. Лассвела виглядає так:

Хто? → З якими намірами? → В якій ситуації? → З якими ресурсами? → Використовуючи яку стратегію? → Впливаючи на яку аудиторію? → З яким результатом?... [ініціює і здійснює комунікацію]

Інтеграція до моделі додаткових запитань суттєво посилила її аналітичні можливості: відповіді на одні питання формули ставали ключем до відповідей на інші питання. Зокрема, відповідь на питання «з якими на-

мірами?» буває ключем до відповіді на питання «кому вигідно?», викриваючи справжнього актора в прагматичній комунікації, оскільки, питання «хто?», пов'язане з визначенням джерела інформації, яке не завжди може збігатися з комунікатором, який його передає: це може бути одна особа, або різні [11]. До прикладу, політичні консультанти на пострадянському просторі нерідко зіштовхуються з ситуацією, коли політик не є замовником. Таким чином, сам політик може стати об'єктом маніпуляції, будучи актором впливу.

На нашу думку, оновлена модель комунікації Г. Лассвела дає змогу виявляти та здійснювати дослідження маніпулювання в акті комунікації на таких рівнях: 1) на рівні намірів ініціатора комунікації – актора впливу (прагнення до односторонньої вигоди); 2) на рівні ситуації (чи збігаються наміри комунікатора з намірами цільової аудиторії в певний час, в певному місці, за певних обставин); 3) на рівні ресурсів (оцінка можливостей актора формувати дискурс); 4) на рівні стратегії (яким чином хоче досягти результату актор); 5) на рівні оцінки аудиторії (з якою цільовою аудиторією він вступив у контакт і чи досяг він цілей); на рівні оцінки коротко / середньо / довгострокових результатів комунікативного акту.

Отже, «комунікативна формула» Г. Лассвела є водночас і моделлю дослідження комунікаційного процесу, і розгорнутим поясненням алгоритму комунікації. Разом з тим, вона має і суттєвий недолік. Адже є монологом, тобто у ній відсутній зворотний зв'язок, завдяки якому комунікацію розглядають не односторонньою і не «саму по собі», а як двосторонній процес [11].

Аналізуючи політичне маніпулювання з позицій комунікативної парадигми – особливого підходу до політики, в якому вона розглядається як сфера облаштування відносин між владою та суспільством, у рамках самого суспільства та налагодження зв'язків між окремими його членами, виходитимемо з того, що воно є «особливим видом комунікації». Водночас ми погоджуємося з тезою А. Безансона, що комунікація примножує здатність облаштовувати «відносини правителів із підданими, формуючи таким чином «поліс», державу», тоді як маніпуляція, будучи штучно створеним видом діяльності і викривлен-

ням комунікації, руйнує здатність до формування зв'язків, оскільки тяжіє до однобічності.

Методологічне підґрунтя для дослідження проблеми маніпулювання містить і комунікативна теорія Н. Лумана, в якій науковець вводить до наукового обігу поняття «теми», створюючи таким чином інструментарій для розуміння процесу маніпулювання темами підчас виборчих кампаній. Коли зміст теми і думка про неї не збігаються, тоді, за Н. Луманом, виникає так зване маніпульовальне моралізування. Наприклад, теми «розрядка» і «заборона на професію» не знайшли однозначного вияву і не всіма сприймаються однозначно. Прихильники однієї думки відрізняються від прихильників іншої. Між ними виникає конфлікт і може відбуватися боротьба, внаслідок чого висловлені думки одних породжують неприхильну реакцію з боку інших, які будуть тиснути на своїх супротивників. Тому не існує нейтральної думки, вона, так чи інакше, пов'язана з оцінками, якими можна маніпулювати.

Ю. Габермас у теорії комунікативної дії обґрунтовує позицію, що маніпулювання може бути присутнім як в інструментальній, так і стратегічній комунікації, в той же час аргументовано обнадіює, що перехід від «інструментальної діяльності» є можливим, так само, як і певне наближення до суспільного консенсусу через деліберацію та «залучення іншого» у її процес. Напевно, ключовим є висновок німецького вченого, що поняття комунікативної дії потребує, щоб дійових осіб розглядали як суб'єктів, які «говорять і слухають» одночасно. Цю ж думку ми знаходимо у П. Фрейре. Його комунікативна просвітницька концепція полягає у запереченні антидіалогових методів освіти, наполяганні на єдності діяльності з навчання інших і навчанню у інших.

На нашу думку, в структурі концепта комунікації важливого значення набуває проблема визначення ознак маніпулятивного впливу, що виявляються в текстових повідомленнях і підлягають формалізованій обробці за допомогою кількісного контент-аналізу та методів Text Mining. Маніпулювання текстовою інформацією покликане модифікувати сприйняття читача та вплинути на його емоції. Почуття та емоції завжди реальні та мають значну спонукальну силу, хоча слова, що їх викликали, можуть бути або нейтральними, або взагалі,

«віртуальними поняттями». Практикуючий російський спеціаліст з PR А. Вуйма під цим терміном розуміє ті іменники, що означають що-небудь недоступне органам чуттів. Ті ж із них, що мають позитивні конотації, прийнято класифікувати як «сяючі узагальнення» [2].

Маніпулювання емоціями базується на розумінні стереотипів та установок цільової аудиторії. Знаючи, на що реагує об'єкт, можна підбирати відповідний стимул. При чому, стимул може й не мати емоційного забарвлення, достатньо давати аудиторії ту наживку, яку вона ковтає. Так, учені бувають схильні відзначити доповідь, практично позбавлену змісту, якщо це майстерно приховано термінологічним туманом. Вплив на емоції в текстовій інформації може здійснюватися в двох напрямках: 1) посилення, мобілізація; 2) ослаблення, розсіювання.

Специфіка маніпулятивної комунікації проявляється у суб'єкт-об'єктній позиції актора щодо реципієнта, що може бути виражена в термінах «маркетингу над людьми, а не з людьми», поширення впливу, а не спілкування. Маніпулятору притаманне «ставитись до людини, як до об'єкта, а не бути з нею» [17, с. 76]. Тому, перефразовуючи П. Фрейре, додамо: якщо на меті утвердження альтернативних маніпулюванню практик політичної комунікації нашу участь у системі стосунків між владою та громадянами «не можна звести до буття до [громадян], буття над [громадянами] чи буття для [громадян], а можна лише бути з ними [16, с. 137].

Серед теоретико-методологічних концепцій, що пояснюють феномен політичного маніпулювання, є теорія потреб та раціонального вибору, когнітивні, політико-комунікативні та диспозиційні теорії. Останні варто розглянути для усвідомлення їх обмежень. По-перше, більшість установок (диспозицій) не є свідомими, по друге, диспозиції не являються чимось закостенілим. Застосування гіпнотичних практик та соціально-психологічні експерименти переконують у слушності твердження Ф. Зімбардо, що «ми радше думаємо про те, що робимо, ніж навпаки».

З вище перелічених, ми послуговуватимемось концепцію раціонального вибору, проте з урахуванням суттєвих коректив у розумінні раціональності, пов'язаних з відкриттями нейрохірурга А. Дамасіо,

котрий, досліджуючи людей, які зазнали ушкоджень зон мозку, що відповідають за емоції, виявив, що люди з такими ушкодженнями втратили не лише емоційність, але й здатність до раціонального розрахунку та вибору. Не відчуваючи, що для них приємно, а що ні, ці люди втратили критерій, на основі якого можна надати перевагу А над Б.

Тому ми схильні надавати більшого значення саме емоційним категоріям, оскільки практично у всіх сферах, що знаходяться поза межами повсякденного досвіду або особистої експертизи, людина схильна довіряти своїм емоціям, які нерідко недоступні свідомості.

Попри те, що кожен підхід до вивчення маніпулятивних виборчих технологій є певною мірою продуктивним, ми вважаємо, що ключовими для розуміння предмета нашого дослідження є інституційний та комунікативний підходи, оскільки маніпуляція народжується та поширюється на їх стику. Серед методологічних проблем дослідження політичного маніпулювання свідомістю вважаємо за необхідне виділити наступні:

- відсутність єдності у визначенні поняття політичного маніпулювання;
- суттєві відмінності в оцінці дослідниками інтенсивності політичного маніпулювання, його ефективності та правомірності застосування;
- попри майже загально визнану суб'єкт-об'єктність маніпулятивного впливу, чітке визначення суб'єкта не завжди є можливим, а тому непросто зробити висновки щодо того, наскільки правомірно вважати той чи інший засіб проявом маніпулювання;
- засадничі неправильні підходи до вивчення проблеми. В цьому випадку ми вважаємо таким протиставлення раціонального та емоційного в ситуації вибору. Американські нейрофізіологи на основі спостереження за людьми, що втратили здатність переживати емоції, довели, що вони водночас утратили здатність раціонально мислити, бо не могли визначити, що для них добре, а що погано;
- абсолютизація сили слова та маніпулятивних конструкцій, пов'язаних із вербальним вираженням. Слово вбиває тільки того, для кого є значущим сигналом. Гасло трирічної давності може

здаватися сміхотворним завтра. І, загалом, текст не найсильніший засіб впливу.

Список використаних джерел

1. Авченко В. Теория политического манипулирования в современной России / В. Авченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psyfactor.org/polman1.htm>
2. Вуйма А. Черный PR. Защита и нападение в бизнесе и не только / А. Вуйма. – СПб. : БХВ Петербург, 2005. – 224 с.
3. Егорова Е. В. Политическая реклама / Е. В. Егорова. – М. : Центр политического консультирования «Никколо М», 1999. – 240 с.
4. Карковська Р. Маніпуляція в телефонному консьултуванні / Р. Карковська // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 201–208.
5. Колесников О. В. Критерії та фактори ефективності виборчих технологій (на прикладі України) : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2010.
6. Кучма Л. О. Нормативні межі маніпулювання електоратом у виборчому процесі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2007.
7. Луман Н. Введение в системную теорию: лекции / Дирк Беккер (ред.), К. Тимофеева (пер. с нем.) / Н. Луман. – М. : Логос, 2007. – 359 с.
8. Малкин Е. Основы избирательных технологий / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Русская панорама, 2002. – 464 с.
9. Морозов С. П. Избирательные технологии, оказывающие манипулятивное воздействие на электорат: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. – Чита, 2007. – 22 с.
10. Парасуцкая М. И. Манипуляция и «манипулятивный дискурс» в лингвистике: принципы исследования [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://konference.siberia-expert.com/publ/doklad_s_obsuzhdeniem_na_sajte/parasuckaja/2-1-0-45
11. Піддубна Л. П. Комунікаційні моделі та їх використання у формуванні ефективних документально-інформаційних комунікацій у системі державного управління та місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_upravl/2010_3/36.pdf
12. Политические коммуникации: учеб. пособие для студентов вузов / под. ред. А. И. Соловьева. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 332 с.
13. Скрипкина Ж. Б. Избирательные системы и технологии / Ж. Б. Скрипкина. – М., 2005.
14. Соловьев А. Политология: политическая теория, политические технологии. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
15. Таллеб Н. Н. Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Н. Н. Таллеб. – М. : Колибри, 2009. – 528 с.
16. Фрейре П. Формування критичної свідомості / П. Фрейре / з англ. пер. О. Дем'янчук. – К. : Юніверс, 2003. – 176 с.
17. Ялом И. Мамочка и смысл жизни, психотерапевтические истории. – М. : Эксмо, 2008. – 384 с.

18. Lasswell H. The use of content analysis in studying social change / H. Lasswell // Social science information. – 1968. – № 1.

Андрей Круглашов

БАЗОВЫЕ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОЛИТИЧЕСКОГО МАНИПУЛИРОВАНИЯ

Несмотря на то, что каждый подход к изучению манипулятивных избирательных технологий является в определенной степени продуктивным, но ключевыми для понимания политических манипуляций остаются институциональный и коммуникативный подходы, поскольку манипуляция рождается и распространяется на их стыке. Нечеткость понимания роли, места и объективации политического манипулирования в политическом процессе, недостаток исследований гражданских и индивидуальных практик противостояния политическому манипулированию, а также беспрецедентная динамика развития средств массовой коммуникации обуславливают необходимость в дальнейшем исследовании темы и использовании комплексных подходов к проблеме политического манипулирования.

Ключевые слова: политическое манипулирование, избирательные технологии, политический процесс, политические коммуникации.

Andriy Kruglashov

BASIC THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF POLITICAL MANIPULATION

Despite the fact that each approach to the study of electoral manipulation technology is to some extent productive, but the key to understanding the political manipulation is the institutional and communicative approaches, since manipulation is born and spreads at their junction. Lack of recognition of the role, place and objectification of political manipulation of the political process, the lack of studies of civil and individual practices of opposition political manipulation, and unprecedented dynamics of mass communication necessitates further research topics, and a comprehensive approach to the problem of political manipulation.

Key words: political manipulation, electoral technology, political process, political communication.

Методологічні концепти аналізу електорального простору

Доведено, що методологічною основою дослідження електорального простору у перехідних політичних системах є позиція, згідно з якою ключовими інституційними факторами його формування є, по-перше, характер обмежень, формально і неформально накладених на процес створення та діяльності політичних партій; по-друге, дизайн виборчої системи; по-третє, елітні групи, здатні впливати на електоральні інститути, прагнучи максимізувати свої вигоди та знизити витрати.

Ключові слова: електоральний простір, методологія аналізу електорального простору, поле політики, електоральний дизайн.

Поле політики, у якому формується електоральний простір, – це не механічна сукупність акторів, що займаються політикою, і навіть не система безпосередніх взаємодій, а – модус соціальної дійсності. Реальність поля політики полягає в тому, що воно безпосередньо впливає на електоральні практики акторів. Поле політики існує як відносно автономний ансамбль політичних відносин, керований власними законами, який для пояснення не потребує залучення будь-якої інформації ззовні – він містить свою сутність в собі, і тому може бути пояснений через звернення до його внутрішніх ресурсів. Поле політики є історично сформованим простором політичної гри з її специфічними цілями та інтересами, а також власними законами функціонування. У величезному переліку концепцій політичного життя сучасного суспільства поняття поля політики займає особливе місце, оскільки відображає різноманіття та єдність, зумовленість політичних практик в історичному часі соціального простору і в офіційних та неофіційних відносинах влади.

Простір «є об'єднанням місць у певному однотипному відношенні» [5, с. 72], що робить можливим порівняння різних просторів і структур просторових відносин між собою. Це має особливе значення з погляду проблем електоральної компаративістики: дослідження електорального

простору здатне забезпечити до певної міри однотипне унаочнення електоральних процесів в абсолютно різних спільнотах. Йдеться, зрозуміло, не про ідентичність електоральних просторів, а про їх порівнянність через структурні характеристики.

Електоральний простір є результатом та відображенням виборчого процесу, і, за своєю суттю, цілісністю. Аналіз певного фрагмента реальності як простору припускає можливість визначати роль об'єктів, що знаходяться в ньому, та встановлювати певні відносини між ними. В електоральній сфері такими об'єктами можуть виступати політичні партії, кандидати, виборці, між якими завжди існує дистанція, що визначається належністю до інститутів влади, ставленням до них та ціннісно-смысловим навантаженням електорального процесу, типовим для кожного з об'єктів [1, с. 78]. Сукупність електоральних переваг у різних регіонах України характеризується певною цілісністю та наступністю, тобто може аналізуватися як об'єкт та означатися як електоральний простір, для якого характерна динамічність.

Просторові категорії аналізу політики – відстані, напрямки, системи координат – концентрують увагу дослідника на проблемі вимірювання. У цьому сенсі концепт «електоральний простір» володіє здатністю до операціоналізації, а кількісна фіксація розташування об'єктів відносно певної системи координат забезпечує низку дослідницьких можливостей, насамперед у спектрі побудови формалізованих пояснювальних та прогностичних моделей за допомогою аналізу впливу незалежних ознак на структурні позиції електоральних об'єктів. Важливо, що такий підхід дає змогу будувати комплексні моделі, що інтегрують різні теоретико-методологічні парадигми аналізу виборчого процесу. Загалом, методологія аналізу електорального простору здатна вирішувати цілий комплекс завдань як науково-описового, так і науково-пояснювального характеру.

Для досліджень регіонального виміру електорального процесу важливо уточнити зміст поняття «електоральний простір» та визначити його просторові складові. Зазвичай, під електоральним простором розуміють «конфігурацію політичних сил, яка формується під час виборчого процесу» [15, с. 63]. Проте, у такому визначенні відсутня власне просторова складова та не враховуються темпоральні характеристики формування електорального простору. На нашу думку, регіональні особливості електорального процесу,

які проявляються у домінуючій кількості країн світу, вказують на доцільність використання поняття «електоральний простір» саме в регіональному контексті, але при цьому в жодному разі не відриваючи його від загальнонаціональної політичної ситуації. Разом з тим, як справедливо зауважує Р. Туровський, не слід забувати, що «у виборах беруть участь люди, а не території» [3], тоді як у науковій літературі часто можна натрапити на посилення, що регіон, територія голосують певним чином. На рівні припущень можна використовувати такі формулювання, проте регіони слід розглядати як територіальні спільноти, маючи на увазі, що електоральний вибір здійснюють виборці, які проживають на цій території.

У сучасній політичній науці існує усвідомлена потреба в міждисциплінарній інтеграції регіональних досліджень електорального простору [16, с. 65–67]. На нашу думку, найбільш актуальною є потреба інтеграції в дослідження регіонального електорального простору культурологічних підходів, оскільки електоральна участь громадян України на регіональному рівні значною мірою залежить від культурних особливостей територіальних спільнот. Отже, електоральний простір має два виміри – соціокультурний та регіональний. Слід зауважити, що не можна вивчати регіональні особливості електорального процесу як такі, без одночасного і паралельного розгляду соціокультурних закономірностей голосувань. У рамках соціокультурного виміру доцільно розглядати дві його складові – соціальну і етнокультурну.

Незважаючи на активне використання в електоральних дослідженнях адміністративно-територіальних одиниць (формальних регіонів), потребує ретельного аналізу визначення реальних територіальних спільнот, які дійсно мають яскраво виражену електоральну специфіку. Для цього в політичній науці використовується процедура електорального районування – визначення неформальних регіонів, які не обов'язково прив'язані до адміністративно-територіального поділу. Кожен електоральний район характеризується певною електоральною культурою, яка має бути виявлена та пояснена.

Зважаючи на те, що особливої актуальності набуває проблема формування електорального простору України під час парламентських виборів, вважаємо за доцільне методологічно визначитися зі зв'язком між партійною системою та розколами електорального простору. В концеп-

туальному відношенні, поряд з концепціями сегментації та соціальної стратифікації, велику цінність має концепція розколів С. Роккана і С. Ліпсета, які доводять, що партійна система вибудовується навколо цих розколів [2; 13].

Партійна система завжди пов'язана з різномірними розколами і реальною сегментацією суспільства. Це, своєю чергою, визначає зв'язок партій із територіями, який може вказувати, по-перше, на зв'язок партій із власне регіональними інтересами, по-друге, на зв'язок партій із інтересами соціальних та етнокультурних груп, які домінують у цьому регіоні. Партія, таким чином, пов'язана або з домінуючим соціокультурним інтересом, або з власне регіональним інтересом. Проте, партії з яскраво вираженою регіональною підтримкою не обов'язково підпадають під визначення регіональної партії. До останніх відносяться тільки партії, які захищають саме регіональні інтереси в умовах добре вираженої регіональної ідентичності, яка не має етноконфесійної основи.

На думку Р. Туrowsького взаємозв'язок структуривання електорального простору і партійної системи в динаміці можна представити у вигляді циклічного процесу. Відправним моментом є наявна сегментація цього суспільства, включаючи територіальну. На її основі формується певна партійна система зі своєю конфігурацією (характер і кількість партій, їх співвідношення). У процесі голосування виникає електоральний простір певної конфігурації. Одразу після виборів, залежно від їх результатів, конфігурація партійної системи дещо змінюється, за цим слідує певне оновлення сегментації електорального простору, пов'язане зі спробами партій керувати процесом соціального структуривання в своїх інтересах: партії ведуть роботу з електоратом, залучають на свій бік нові групи. В цьому процесі може знову змінитися конфігурація партійної системи, що пов'язано з появою нових партій або зміною їх ідеологічних домінант і групових переваг. Далі – починаються нові вибори, підсумком яких є оновлений електоральний простір [4, с. 179].

На сучасному етапі розвитку політичної науки методологія досліджень електорального простору включає кількісні та якісні методи, але існує потреба їх уточнення і розвитку. Найпоширеніша методика пов'язана з картуванням електорального процесу, яку на практиці не варто зводити винятково до процедури побудови карт. Картування передбачає

порівняння електоральної статистики різних територій, виявлення характеру та амплітуди міжрегіональних відмінностей, їх опис тощо. Після опису повинна виконуватися операція пояснення та пошуку стійких закономірностей. З цією метою широко застосовується факторний аналіз, коли різні характеристики соціуму розглядаються як фактори, що тією чи іншою мірою впливають на волевиявлення територіальної громади. Фактори можуть бути: 1) основними, які створюють базові особливості електоральної карти держави та прямо пов'язані з сегментацією партійної системи; 2) коригуючими, що пов'язані з суто місцевими умовами [6, с. 119–121]. Завдяки дії основних факторів, зазвичай, виникає феномен домінування певних партій на окремих територіях, тобто формуються гомогенні електоральні райони.

Загалом, кількісні методи аналізу електорального простору націлені на аналіз зв'язку голосування територіальних спільнот з соціально-економічною ситуацією, а кореляційний аналіз дає змогу встановлювати залежність електоральної карти від соціального виміру електорального простору. Проте, за його рамками залишається не тільки власне регіональний вимір, а й етнокультурний вимір територій. Усунення цього недоліку можливе через побудову більш складних, багатофакторних моделей із великою кількістю змінних. Їх перевага полягає в тому, що одночасно з їх побудовою можна визначати вагу різних факторів, вводити нові параметри, домагаючись більшої точності пояснень. Однак не все, що впливає на результати голосувань, можна представити у вигляді статистики. Тому до найбільш ефективних багатофакторних моделей мають бути інтегровані експертні оцінки, пов'язані з етнокультурним та регіональним виміром.

Зауважимо, що уникати кількісних методів у жодному разі не можна, треба лише розуміти, що самі по собі кореляції нічого не пояснюють, а лише є одним із доказів наукових гіпотез. Дослідження регіональних особливостей електорального простору потрібно починати не з оцінки результатів електоральної статистики, а з визначення особливостей політичної культури та субкультур того чи іншого суспільства, функціонуючої політичної системи та конкретної передвиборчої ситуації.

Перспективним є підхід до моделювання електоральної структури регіонів, який Р. Туровський називає «вузловим» [4, с. 188]. Геоелектро-

ральный простір у рамках такого підходу розглядається як «безперервний континуум, де виділяються ядра у вигляді як інноваційних центрів, так і найбільш виражених етнокультурних ареалів, та перехідні простори між ними». Здійснювана таким чином територіальна диференціація заснована на концепції «центр – периферія», яка розроблена в географії Т. Хегерстрандом [11] та набула поширення в політико-географічних дослідженнях завдяки С. Роккану. Розподіл території на «центр» і «периферію» є релятивним: регіон, який є «центром» стосовно однієї території, одночасно може бути «периферією» стосовно іншої. Релятивним є і вибір критерію, залежно від якого здійснюється районування. Якщо критеріїв декілька, то на одній території можна виділити відповідну безліч геоелекторальних структур. Якщо за одним критерієм регіон може виступати по відношенню до іншого як «центр» до «периферії», то за іншим критерієм ролі цих районів можуть змінюватися на протилежні [2, с. 57].

Водночас, у просторовому моделюванні, що розвивається на основі теорії раціонального вибору, наголошується на встановленні певних відносин між виборцем і політичною партією / кандидатом, причому ці відносини розуміються як певна дистанція. Точніше, йдеться про обчислення дистанції між ідеальною крапкою виборця в n -мірному просторі проблем політичного порядку денного і крапками, що відображають позиції партій у тому самому просторі. У класичному підході, насамперед, моделях наближеності (proximity models), виборець віддає перевагу тій альтернативі, відстань від якої до його ідеальної позиції буде найменшою, причому як метрика обирається евклідова відстань [10, с. 72]. Як міра відстані можуть використовуватися альтернативні метрики, наприклад, векторна модель (directional model) [14]. Однак у будь-якому випадку центральним для цього напрямку традиційно є питання про те, яким чином виборець віддає перевагу тій чи іншій альтернативі?

Такий підхід неминуче залишає відкритим і питання про структуру альтернатив у електоральному просторі, його внутрішню організацію, сукупність стійких зв'язків між об'єктами вибору. В сучасній західній політичній науці, як і раніше, домінує прагнення розташувати всі альтернативи в одновимірному просторі – ліво-правому континуумі, запропонованому ще Е. Даунсом [9]. Однак для складних перехідних суспільств

з неусталеною партійною системою і системою політичних орієнтацій «лінійне мислення» стосовно електорального простору уявляється нам недостатньо гнучким. На нашу думку, у дослідженні електорального простору Західного регіону України слід виходити з того, що фактор соціальних розмежувань є важливим, але не єдиним і не достатнім для інтерпретації структур електорального простору. Лише частина соціальних розмежувань відображається в електоральному просторі; сам вплив соціальних розмежувань значною мірою опосередковується політичними і соціально-політичними чинниками. В різних умовах – інституційних, соціокультурних, конкретно-політичних – однакові розмежування змістовно можуть відповідати різним конфігураціям електоральних альтернатив. Отже, необхідно взяти до уваги дію соціокультурних (соціально-політичних) і власне політичних факторів на структуру електорального простору. Соціокультурні розмежування розглядатимуться нами як політично усвідомлена, закріплена в політичній культурі частина соціальних розмежувань, які мають безпосередній вплив на електоральні структури, порівняно з власне соціальними розмежуваннями.

Якість та сукупність параметрів електорального простору визначаються основними інституційними та позаінституційними характеристиками електорального процесу. З позиції структурно-функціонального аналізу електоральний процес є формою функціонування політичної системи та її окремих елементів. У рамках цього підходу зміст поняття «електоральний процес» охоплює два аспекти функціонування політичної системи – функціональний і динамічний [7, с. 21–24]. З позицій інституційного підходу електоральний процес досліджується в контексті трансформації інститутів влади, тоді як умови середовища враховуються лише частково, а часові межі в кращому випадку охоплюють окремі історичні події [12]. У поведінковій теорії електоральний процес оцінюється як «результуючий вектор» поведінки, політичних свобод та інтересів суб'єктів політики (окремих індивідів або груп людей). У рамках конфліктного підходу електоральний процес виступає як групове суперництво за матеріальні ресурси і соціальні статуси [8]. Однак у рамках поведінкового і конфліктного підходів не знаходять досить повного відображення масштабні, структурні аспекти електорального процесу.

Для визначення особливостей електорального простору на регіональному рівні особливої важливості набуває звернення до сучасних типологій електорального процесу. На нашу думку, для визначення суті та особливостей регіонального електорального простору найбільш ефективними є типології, які спираються не тільки на оцінку технології та процедури електорального процесу, а й беруть до уваги соціокультурні чинники. В рамках однієї з таких типологій розглянемо, насамперед, електоральний процес технократичного типу, який генетично притаманний державам англо-саксонського соціально-культурного ареалу, меншою мірою – романо-германської політичної традиції. Ці країни мають багатовіковий досвід власне політичного життя, у них століттями вироблялася традиція еволюціонізму, «природного відбору» політичних інститутів і механізмів, які безперервно і поступово адаптувалися до потреб соціуму. Термін «технократичний» щодо електорального процесу у цьому випадку означає пріоритет технологічного підходу як єдиноможливого способу легітимних політичних змін влади під час виборів. Для цього типу електорального процесу: 1) неприйнятна структурна ломка інституту виборів; 2) властиво виключати радикальну, докорінну зміну законодавчої та нормативно-правової основи перебігу електорального процесу; 3) характерний культ процедури політичних змін, що перевіряється на легітимність системою стримувань і противаг; 4) суб'єкти електорального процесу дотримуються чітких рольових функцій, зафіксованих у розвиненій нормативній базі, не перевищують своїх повноважень, не виходять за межі своїх політичних ніш – єдиноможливим шляхом зміни ролі або статусу є легітимне використання процедури політичної зміни активного і нестандартного застосування відомих і розробка нових системних виборчих технологій, маніпулювання інтересами і потребами інших суб'єктів електорального процесу [13, с. 23]. Політичний лідер у цьому випадку персоніфікує той інститут, від імені якого виступає. Воля лідера в електоральному процесі технократичного типу функціональна тією мірою, якою він реалізує інтереси репрезентованого ним інституту. Технократичний тип електорального процесу має великі шанси на ствердження в умовах нетранзитивного суспільства, яке позначається тенденцією до раціоналізації та уніфікації комунікативної діяльності в умовах інформаційного суспільства.

Другим типом електорального процесу є ідеократичний, переважання якого характерне для традиційних політичних систем або для держав, які перебувають на початковій стадії модернізації. Якщо в технократичному електоральному процесі основною характеристикою є пріоритет процедури, технології політичних змін, то в цьому випадку нею виступає ідея (ідеологія), навколо якої відбувається досягнення загальнонаціонального консенсусу. Науковці вважають, що ідеократичний електоральний процес важко описати у вигляді певної моделі, реалізованої в конкретних політичних системах, оскільки багато що залежить від змісту тих ідеологій, які виступають базовими принципами політичного устрою держави, від питомої ваги фундаменталістських інтонацій в ідеологічних процесах у суспільстві [13, с. 29]. Ідеократичний електоральний процес оптимальний на початковому етапі структурної перебудови політичної системи, коли брак легітимності нових політичних інститутів і механізмів компенсується їх опертям на ідею, яку поділяє більшість населення. Не випадково, що електоральний процес із переважанням ідеократичної складової тією чи іншою мірою характерний для країн у періоди соціальних і політичних революцій, незалежно від їх політичного досвіду, традицій та культурної специфіки. Однак ідеократія небезпечна своїм тяжінням до фундаменталізму, тому домінуючий в електоральному просторі політичний суб'єкт має забезпечити механізми нейтралізації тих політичних сил, які здатні додати ідеократії фундаменталістського характеру.

Насамкінець розкриємо суть третього типу електорального процесу – харизматичного. Якщо при ідеократичному типі електорального процесу осьовим принципом виступає ідея, то харизматичний електоральний процес характеризується всевладдям харизматичного лідера, під політичні цілі якого підтасовують ідеологічні доктрини та інститути суспільства, зокрема й інститут виборів [13, с. 32]. Цей тип електорального процесу більшою мірою характерний для культурної традиції країн Сходу, які за своїм етносоціальним архетипом схильні до абсолютизації політичного статусу першої особи в суспільстві. Однак, не уникли такого типу електорального процесу і держави Європи, що пережили в своїй багатовіковій історії не одну політичну деспотію. Традиційно великою є питома вага харизматичної складової в електоральному процесі східнослов'янського соціокультурного ареалу.

Особливості розгортання харизматичного типу електорального процесу в сучасній політичній науці розкриваються шляхом опису трьох, суттєво відмінних, варіантів: диктатура лідера-харизми; патерналістський варіант; варіант лідерства. Перший із виділених варіантів передбачає жорстке включення харизматичного лідера як основного елемента у виборчу систему, позначене його необмеженим прагненням контролю за ходом електорального процесу та функціонуванням політичних інститутів. Другий варіант – патерналістського лідерства, реалізується в іншому ідеологічному та політико-психологічному контексті. Лідер-харизма займає легітимну посаду в державній ієрархії, володіє достатнім обсягом повноважень для контролю за політичною ситуацією в країні та ходом електорального процесу. Лідер як суб'єкт електорального процесу має потенційну можливість перейти до авторитарних методів впливу, але свідомо не робить цього, домагаючись підтримки виборців експлуатацією власного авторитету. Це не означає, що в критичній ситуації лідер-харизма не вдаватиметься до адміністративних заходів, однак і в цьому випадку для нього важливим залишатиметься механізм власних дій, його відповідність настроям більшості виборців. Третій варіант харизматичного електорального процесу пов'язаний з функціонуванням лідера-харизми поза рамками виборчої системи. В цьому випадку лідер навмисно висмикує себе з електорального процесу, набуває метаполітичного статусу, перетворюючись на найвищого арбітра у функціонуванні інституту виборів [13, с. 34–38].

Оцінюючи наведену класифікацію електоральних процесів, зауважимо, що реальний політичний процес дає яскраві приклади складного, багаторівневого поєднання проаналізованих ідеальних типів електорального процесу. Історичні традиції ряду країн роблять можливим часом несподіваний симбіоз найрізноманітніших стилів процесу виборів. Саме тому соціокультурні основи класифікації електоральних процесів є, на нашу думку, найбільш важливими для аналізу сумісності самотутніх і привнесених електоральних структур, механізмів і ритуалів електоральних процесів у регіональному вимірі.

Таким чином, однією з найважливіших проблем сучасної політичної науки є недостатня узгодженість моделей, побудованих на основі різних теоретичних очікувань, з емпірично отриманими результатами, їх низька

універсальність, адекватність для пояснення еволюції електорального простору тільки окремих типів політичних систем. Інструментарій порівняльних електоральних досліджень, розроблений для одних спільнот, перестає працювати в інших політичних та соціокультурних умовах. По суті, на сьогодні відсутня цілісна методологія інтерпретації електоральних даних.

Методологічною основою дослідження електорального простору у перехідних політичних системах є позиція, згідно з якою ключовими інституційними факторами його формування є, по-перше, характер обмежень, формально і неформально накладених на процес створення та діяльності політичних партій (законодавчо оформлені або неофіційно приписувані владною елітою заборони на трансляцію в публічне політичне поле тих чи інших соціальних розмежувань), по-друге, дизайн виборчої системи; пропорційна електоральна формула, низький рівень загороджувального бар'єру, величина округу, що сприяють політичній актуалізації більшого числа соціальних відмінностей і, відповідно, більш високій розмірності електорального простору; по-третє, елітні групи здатні впливати на електоральні інститути, прагнуть максимізувати свої вигоди та знизити витрати. Водночас, вони враховують інституційні обмеження при побудові електоральних стратегій, що впливає на характер політично актуалізованих соціальних розмежувань і, відповідно, на структуру електорального простору.

Список використаних джерел

1. Евстифеев Р. В. Моделирование электорального пространства российских регионов на основе показателей корреляционной близости политических альтернатив / Р. В. Евстифеев // Моделирование в социально-политической сфере. – 2007. – № 1. – Март. – С. 72–79.
2. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. Липсет, С. Роккан // Партии и выборы : хрестоматия : в 2-х ч.; отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина. – М. : ИНИОН, 2004. – Ч. 1. – С. 49–80.
3. Туровский Р. Ф. Региональная идентичность в современной России [Электронный ресурс] / Р. Ф. Туровский. – Режим доступа: <http://www.regional-science.ru/authors/turovsky/>
4. Туровский Р. Ф. Региональные аспекты общероссийских выборов / Р. Ф. Туровский // Второй электоральный цикл в России (1999–2000 гг.). – М. : Весь мир, 2002. – С. 186–214.
5. Чусов А. В. Об изменении онтологии понимания пространства в XIX веке / А. В. Чусов // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2010. – № 4. – С. 64–74.

6. Agnew J. Place and Politics. The Geographical Mediation of State and Society / J. Agnew. – Boston, 1987. – 289 p.
7. Brown R. Party development in the regions: When did parties start to play a role in politics? / R. Brown // Journal of communist studies and transition politics. – 1998. – V. 14. – P. 9–30.
8. Dalton R. Citizen politics. Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies / R. Dalton. – N. Y., L. : Chatham House, 2000. – 338 p.
9. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – N. Y. : Harper and Row, 1957. – 379 p.
10. Enelow J. Probabilistic Vote and the Importance of Centrist Ideologies in Democratic Elections / J. Enelow, M. Hinich // The Journal of Politics. – 1984. – Vol. 46. – № 2. – P. 69–76.
11. Hagerstr T. The Propagation of Innovation Waves [Електронний ресурс] / T. Hagerstr // Human Geography. – 1952. – Vol. 4 – P. 3–19. – Режим доступу : www.citeulike.org/user/ferrouswheel/article/656494
12. Laakso M. Effective Number of Parties: a Measure With Application to Western Europe / M. Laakso, R. Taagepera // Comparative Political Studies. – 1979. – № 12. – P. 3–27.
13. Local Democracy and the processes of transformation in East-Central Europe / ed. H. Baldersheim. – Boulder, CO : Westview, 1998. – 257 p.
14. Rabinowitz G. A Directional Theory of Issue Voting / G. Rabinowitz, S. MacDonald // American Political Science Review. – 1989. – № 83. – P. 91–123.
15. Shepsle K. Institutional Equilibrium and Equilibrium Institutions / K. Shepsle // Political Science: The Science of Politics / Weisberg H. (ed.). – N. Y. : Agathon Press, 1986. – P. 51–81.
16. Taylor P. J. Political Geography. World-economy, Nation-state and Locality / P. J. Taylor. – Harlow : Prentice Hall, 2000. – 412 p.

Юрій Федчик

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ КОНЦЕПТЫ АНАЛИЗА ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

Доказано, что методологической основой исследования электорального пространства в переходных политических системах является позиция, согласно которой ключевым институциональными факторами его формирования есть, во-первых, характер ограничений, формально и неформально наложенных на процесс создания и деятельности политических партий, во-вторых, дизайн избирательной системы, в-третьих, элитные группы способны влиять на электоральные институты, стремясь максимизировать свои выгоды и снизить издержки.

Ключевые слова: электоральное пространство, методология анализа электорального пространства, поле политики, электоральный дизайн.

Yurii Fedchyk

METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE ELECTORAL SPACE CONCEPTS

The author proved that the methodological basis for the study of electoral space in the transitional political systems is position that the key institutional factors is the first of its formation, the nature of constraints, both formally and informally imposed on the creation and activities of political parties, and secondly, the design of the electoral system third, elite groups are able to influence the electoral institutions, seeking to maximize their benefits and reduce costs.

Key words: *electoral space, the methodology for the analysis of the electoral space, the field of politics, electoral design.*

Євгенія ЮРІЙЧУК

Зовнішньополітична референдна легітимація влади на пострадянському просторі: теоретичні підходи

Проаналізовано теоретико-концептуальні основи зовнішньополітичної референдної легітимації влади у межах історичного, класифікаційного, дескриптивно-емпіричного, функціонального, інституціонального, геополітичного підходів щодо створення нових держав і нових моделей субдержавної автономії на пострадянському просторі, прийняття та внесення змін до конституції, схвалення приєднання до міжнародних договорів та політичних рішень. Подано власне визначення автора референдної легітимації влади; виокремлено її внутрішньополітичні та зовнішньополітичні індикатори.

Ключові слова: *легітимація, референдум, політична участь, зовнішня політика, міжнародні організації.*

Референдум – інститут прямої демократії, в основу якого покладено один із основних демократичних принципів – принцип народовладдя. Е. Ноуем розуміє під прямою демократією «політичну систему, в якій

стратегічні рішення приймаються електоратом, а не виборними посадовими особами», елементами якої є референдуми, плебісцити, ініціативи [18, с. 803].

На пострадянському просторі політичні еліти все наполегливіше звертаються до процедурних легалізаційних можливостей не тільки виборчого законодавства, а й референдного, зокрема, яке нерідко здійснює визначальний вплив на зміст і характер розвитку трансформаційних політичних процесів. Хоча ми спостерігаємо часте використання цього інституту у світовій практиці, все ж референдний досвід досить неоднозначний. Погоджуємося з висновком відомого дослідника політичної участі в референдних процесах Лоуренса ЛеДюка про сучасну ідеалізацію референдуму як демократичного механізму, коли, водночас, мало що відомо про поведінку виборців у випадку проведення референдуму [2, с. 40]. Якщо ж ідеться про зовнішньополітичні аспекти, то, за висловом М. Саркісяна, можна говорити про референдум як геополітичний механізм. За період існування незалежних держав після розпаду СРСР спостерігаємо «парад референдумів» на його теренах, але їх використання як політичного механізму оцінюється неоднозначно та потребує глибшого вивчення. Раніше вчені переважно досліджували процеси електоральної легітимації влади у державах пострадянського простору, які розглядалися переважно в контексті політичних режимів, референдній легітимації приділяли менше уваги, а зовнішньополітичній легітимації влади, шляхом референдуму, й поготів. Тому, маємо на меті виявити теоретико-концептуальні підходи дослідження зовнішньополітичної влади, шляхом референдуму. Для досягнення поставленої мети передбачаємо виконати такі завдання: проаналізувавши концептуально-теоретичні напрацювання політичної, правової, соціологічної думки, виявити чинники, які впливають на легітимацію процедури прийняття рішень, шляхом референдуму; дати власне визначення референдної легітимації влади; виокремити її внутрішньополітичні та зовнішньополітичні індикатори. Зауважимо, що у статті оминається питання спостереження за ходом референдуму як гарантії легітимності прийнятих рішень, оскільки його дослідження може бути предметом окремої праці.

Референдуми цікавлять багатьох учених, насамперед юристів і політологів на Заході, таких як А. Д. Батлер, О. Ренні, Л. ЛеДюк, Т. Кро-

нін, А. Лейпхарт, Е. Тірні, С. Хаг, Дж. Цебеліс, Дж. Мацусака, Б. Кеш, Д. Мюллер.

Відомі загальні колективні праці, присвячені референдним кампаніям з погляду міжнародних відносин [27] і ролі еліт та виборців [20], а також монографії таких авторів, як Р. Дж. Селтмен [22], Н. Шофілд [25].

Відомим фахівцем у галузі порівняльної конституційної техніки, виборчої адміністрації є Метт Квортрап [19], визнаний ВВС «провідним експертом світу з референдумів». На пострадянському просторі спостерігаємо велику кількість загальних праць (О. С. Автономов, В. М. Мамічев, Р. Б. Круглов, Ю. А. Дмитрієв, Р. Р. Гятов, І. Ю. Зітева, Н. А. Живодрова, В. В. Каденко, М. М. Нікітенко, В. С. Каторгіна, М. М. Курячая, В. М. Руденко, Б. С. Гадоєв, Д. Ю. Устінов, В. В. Комарова), серед яких виділимо дисертаційні дослідження російських учених О. В. Шмельова, Г. В. Сінцова, присвячені суто теоретичним аспектам референдних процесів; використання референдуму як легітимаційної технології торкаються З. І. Чемурзієва, А. С. Вартанян. В Україні теоретичні питання референдумів вивчають, передусім, такі правознавці, як М. Онішук, В. Погорілко, В. Федоренко, В. Шаповал, О. Тодика.

Літературу про референдуми, представлену в західній політичній думці, Саймон Хаг і Джордж Цебеліс [14, с. 3–4] слушно поділяють на три групи, в яких розглядається: 1) їх роль у суспільстві (корисність / шкідливість); 2) проблеми референдумів; 3) референдні парадокси. Дослідники порушують питання класифікації, одно- та багатовимірного моделювання референдумів. Зокрема, автори виокремлюють референдуми та ініціативи, контрольовані чи неконтрольовані, обов'язкові та факультативні, ініційовані виборцями, урядом, законодавцями. Лоуренс Ле Дюк доповнює цей перелік видами референдумів за предметом: конституційні питання, питання національного суверенітету чи самовизначення, питання публічної політики. У класичній праці Д. Батлер та О. Ренні виділяють чотири основні категорії питань референдумів: конституційні, територіальні, моральні, інші. Конституційні питання виносять на референдум найчастіше в країнах, які прагнуть незалежності (пострадянські) або у випадках приєднання держави до регіональних груп. При вступі до Європейського Союзу проводяться референдуми про передачу деяких національних повноважень до Європейського парламенту, але вче-

ні, як правило, більш докладно торкаються референдних процесів, аніж конституційних наслідків референдумів. Уважаємо також, що основними перевагами практики референдумів є «максимальна легітимність» і «максимальна участь» [21].

Право на референдум є одним із конституційних прав громадян, а тому постає проблема забезпечення державою можливостей здійснення громадянами раціонального вибору шляхом референдуму. Л. ЛеДюк підкреслює: «Сама суть демократії полягає лише у визнанні того, що суверенність лежить на всьому громадянстві, а не виключно на вузькій групі представників, хоча й ретельно підібраних. Як сказав Богданор (Верман Богданор – професор, член Брейзеноуз коледжу, Оксфорд, Великобританія – Є. Ю.), аргументи проти референдуму часто виявляються аргументами проти самої демократії» [2, с. 33]. Серед цих аргументів: 1) відсутність гарантій проти необмеженої влади більшості; 2) недостатній рівень зацікавленості, залученості і можливостей пересічних громадян; 3) недостатній рівень інформованості та компетентності виборців; 4) відсутність контролю за включенням до бюлетеня та формулюванням питань референдумів; 5) можливість підриву інститутами прямої демократії інститутів представницької демократії [2, с. 34–40]. Вказуючи на сучасні технологічні можливості прямого голосування громадян електронними засобами, вчений, водночас, апелює до потенційних легітимізаційних можливостей референдуму у випадку потреби «обманним шляхом обійти більш традиційні політичні процеси». А саме, коли «уряди вдаються до них як до стратегії, розробленої для просування власних політичних планів», за якими стоять «потужні та добре профінансовані групи інтересів». Тобто, за «ініціативою громадян» можуть стояти не пересічні громадяни, а «правителі» держави, політичні партії, які неспроможні «вирішити специфічні типи політичних контроверсій» іншими засобами, і саме механізм референдуму є відповідним знаряддям реалізації політичної програми [2, с. 41–42]. Тому для легітимізаційної характеристики референдумів на пострадянському просторі видається необхідним з'ясувати, чи були вони «запитом правителя», «запитом партії» чи все ж «запитом громадян».

Серед західних учених інтерес до референдної проблематики виріс у зв'язку із провалом схвалення Європейської Конституції на ре-

ферендумах у Франції та Нідерландах, оскільки це є одним із основних питань демократії в Європі. Передусім, учені звертаються до проблеми політичної участі та стратегічного голосування. Британська дослідниця Сара Бінзер Хоболт, пояснюючи, коли і чому виборці відкидають пропозицію голосування щодо європейської інтеграції, з'ясовує, як громадяни взагалі приймають рішення шляхом голосування на референдумах у ЄС. Вона аналізує, як внутрішня політика і особистий рівень підтримки інтеграції в ЄС впливає на вибір при голосуванні, та доходить висновку, що внутрішні фактори політики можуть і вступають у гру, але «громадяни думають ширше про питання європейської інтеграції, коли вони йдуть до виборчих урн на референдумі ЄС» [13, с. 233]. Для пояснення мотивів виборців С. Хоболт використовує стандартні просторові моделі голосування, але адаптує їх до питань, винесених на референдум. Замість порівняння ідеальної точки двох кандидатів, виборці порівнюють рівні інтеграції до ЄС, тобто стан у країні, коли голосуванням буде прийнято рішення про інтеграцію, а також стан «точки повернення». Якщо ж рішення відхилено, то вибирають залежно від того, що ближче до їх ідеалу. Особи, які мають більший рівень підтримки ЄС, швидше проголосують на інтеграційних референдумах до ЄС. Проте особливої ваги набувають значущість питання та рівень їх політичної свідомості, оскільки політично свідомі особи керуються міркуваннями про Європейську інтеграцію, а не чинниками внутрішньої політики. На жаль, значно менше уваги приділяється саме референдним кампаніям, їх організації, інтенсивності, підсумкам, які, найімовірніше, є результатом стратегічних рішень, прийнятих політичними елітами.

Референдуми використовуються для легітимації, швидше за все тоді, коли питання дуже важливе з погляду існуючої політичної системи, або коли воно дуже спірне, і необхідно прийняти рішення, яке зніме його з політичного порядку дня (Юрі Руус). Швейцарський учений Гералд Шнейдер і американська дослідниця Патріція Уайтсман спростовують поширену думку, що виборці мало переймаються зовнішньою політикою, перетворюючи референдуми про схвалення міжнародних угод на тести популярності уряду. Вони доводять, що невизначеність щодо можливої корисності договору для внутрішньої політики впливає на рі-

шення виборців, бо серединний виборець ризикує, не підтримуючи популярний уряд або не висловлюючи невдоволення непопулярною адміністрацією, а також досліджують умови, за яких конкуруючі еліти намагаються маніпулювати невизначеністю виборців щодо результатів міжнародних переговорів [24]. На думку вірменського вченого М. Саркісяна, якщо йдеться про конфліктну ситуацію, то феномен плебісциту-референдуму має значний політичний потенціал. Він переконаний, що цілеспрямовано сконструйована схема референдуму може радикально змінити політичну суть будь-якої ситуації й будь-якої проблеми, а підсумки референдуму можливо застосувати для повної підміни характеристики будь-якої конфліктної ситуації. Проте на особливу увагу заслуговує оцінка дослідника ролі міжнародної спільноти у цих процесах: «Референдуми, загалом, являють собою дуже ефективні механізми політичної хірургії. ... А весь секрет у тому, що «скальпель» завжди залишається в руках міжнародного співтовариства. Як би не крутилися конфліктуючі сторони, печатка на ситуації ставиться ззовні» [3].

Участь у політичному житті вимагає доступу до інформації з боку громадян, тому що тільки в разі достатньої поінформованості, вони прийматимуть обґрунтовані рішення. Вплив різних типів інформації на процес прийняття рішень виборцями вивчав американський учений А. Лупія. Перенівши результати, отримані в сфері страхування, на електоральну площину, він довів, що виборці, які мали порівняно низький рівень знань про варіанти рішень, використовували свої знання про предмет референдуму та наслідували поведінку тих виборців, які мали порівняно високий рівень фактичних знань. Учений дійшов висновку, що добре поінформовані виборці приймуть оптимальне рішення, а оскільки відносно необізнані виборці можуть їх наслідувати, то в підсумку наявність певних типів сигналів інформації дає змогу виборцям використовувати свої обмежені ресурси, ефективно впливаючи на результати виборів таким чином, ніби вони затратили час і зусилля, необхідні для набуття енциклопедичної інформації [16, с. 72]. У підсумку було запропоновано не гаяти час на «лікнеп» громадськості з основ політики, а спрямувати зусилля на забезпечення більш ефективних, економічних, надійних і загальнодоступних «сигналів», які можуть гарантувати реагування на результати

виборів відповідно до уподобань. Тим самим обрано підґрунтя для нових технологій виборчого та референдного процесів.

Для пояснення ролі політичних еліт у реалізації легітимаційних функцій референдумів досить корисним видається виділення й обґрунтування американським ученим С. Цебелісом характеристик вето-гравця – індивідуального чи колективного – чия згода потрібна для зміни status quo. Це визначення може бути застосовано для всіх країн і суб'єктів, що беруть участь у розробці політики, як окремих (президента), так і колективних (уряду, однієї або обох палат парламенту, партій) [14, с. 17]. Він виділяє такі основні ознаки для вето-гравців: 1) можливість ініціювати процес проведення референдуму; 2) можливість формулювати питання або встановлення порядку денного для народного голосування. Учений доводить, що в рамках парламентського режиму вносити зміни до status quo складніше, якщо вето-гравці фактично тривалий час перебувають на боці уряду; є більш численними чи ідеологічно відмінними.

Створюючи нормативні основи для референдумів та виборів, політичні еліти нерідко запроваджують кворуми участі та явки для виборців. Окремі вчені концентрують увагу на вивченні їх взаємозв'язку. Використавши теорію раціонального вибору, рішення теоретичної моделі голосування, Луїс Агіяр-Конрарія та Педро С. Магалес доводять, що кворум участі змінює особисті стимули деяких виборців і спонукає тих, хто виступає проти зміни status quo, утриматися від голосування, очікуючи, що вони виявляться в меншості. Протестувавши модель на даних усіх референдумів у країнах Європейського Союзу з 1970 до 2007 р., учені виявили, що наявність кворуму участі знижує явку більш ніж на десять відсотків [5].

Щодо демократичної легітимності, то першість у здійсненні повноцінного аналізу конституційних референдумів належить шотландському професору Стефену Тірні. Він аналізує їх з погляду теорії суверенітету та сучасної теорії нормативної демократії. Акцентуючи увагу на зростаючій ролі референдумів у сучасній політиці, дослідник виділяє чотири основні конституційні процеси, де референдум сьогодні регулярно використовується: створення нових держав, прийняття або внесення змін до конституції, створення комплексу нових моделей субдержавної автономії, особливо в багатонаціональних державах, а також передача суверен-

них повноважень від держави до міжнародних установ [28]. Традиційно конституційні референдуми використовуються для розбудови балансу між складовими влади та їх конституційної форми в сучасній державній формі правління. Спираючись на ієрархію правових норм Г. Кельзена, С. Тірні підкреслює вищу легітимаційну силу конституційних референдумів, яка базується, передусім, на політичних засадах. Проте він вважає категоріальною помилкою розуміння референдної демократії як мобілізації народного суверенітету, незалежно від того, що поставлено на карту, оскільки конституційні референдуми є «кінцевим джерелом юридичної сили у правовій системі», а здійснення колективної волі, її формування і вираження діє як символічне нагадування, що демократична влада знаходить свою легітимність у згоді народу [28].

Розмірковуючи над доцільністю використання конституційних референдумів, учений вказує на їх потенційні можливості для зміни порядку суверенних відносин, оскільки таким шляхом «приймаються найфундаментальніші конституційні акти самовизначення». Але, водночас, дослідник переконаний, що в більшості демократичних конституцій принцип народного суверенітету є досить «ефемерним», є не більш ніж словесна данина представницькій демократії, яка характеризує сучасну політичну систему. Науковець також застерігає від імовірних небезпек референдумів у разі прийняття рішень некомпетентними, погано поінформованими особами. Як альтернативу пропонує закріплення сучасного демократичного конституціоналізму за допомогою республіканської політичної теорії деліберативної демократії. Конституційний референдум може виконувати дорадчу функцію для подолання небезпеки гегемонії і гомогенізації, особливо в розділених мультикультурних суспільствах, «де існують сумніви щодо демократичної легітимності референдумів з погляду плюралізму, який містить потенціал несправедливості до меншості», адже можуть ігноруватися її політичні інтереси, нав'язуватися «конституційна ідентичність», що є особливістю сучасної демократії.

На підтвердження цієї думки наведемо міркування М. Шмідта щодо недоліків нинішньої «поліархічної» демократії, які тісно пов'язані з опосередкованістю механізмів прийняття рішень. Учений переконаний, якщо ефективність «є мантрою, або *UltimaRatio*, з процесу прийняття рішень», то є очевидні причини для звернення до процедур, які згідно

з гіпотезою Дж. Ролза забезпечують більш-менш рівномірне представництво в усіх секторах суспільства – теорії статистичної демократії та електронних зборів міста або залів (ETMS) [23].

Стосовно розширення прямої демократії у США, Тедд Донован зауважує, що легітимність результатів представництва залежить від суспільного процесу, який вміщує багато зацікавлених сторін та груп (наприклад плюралізм), але він звертає увагу на важливість процедурного аспекту легітимності – легітимації рішень: якщо громадськість підозрює, що легітимаційний процес пошкоджений, легітимність страждає [9, с. 10]. З іншого боку, легітимність прямих демократичних результатів спирається не стільки на процес, як на те, щоб результат був схвалений популярною більшістю [9, с. 10], тобто пов'язує процес голосування з кворумом явки та участі, бо «легітимність «більшості» залежить від кількості громадян, які беруть участь у прийнятті рішення» [9, с. 11].

Інший американський дослідник референдних процесів на пострадянському просторі Марк Уолкер вважає механізм референдуму таким інститутом прямої демократії, за допомогою якого виміряти та висловити волю народу краще, ніж інститутами представницької демократії. Численні народні голосування, ініційовані, здебільшого, політичними елітами, він поділяє за об'єктом – відносинами, що регулюватимуться референдумом. На його думку, ці категорії прогресують від відносин між державами (автономія, державна незалежність чи входження до іншого державного утворення) до конституційних відносин, а далі – до політик, що безпосередньо впливають на громадян держави [30, с. 9]. Особливістю перехідного періоду є популярність референдуму серед авторитарних лідерів «через їх чутливість до насильства», переконаний учений, а тому застерігає, що лідери можуть маніпулювати референдумом, якщо в них є можливість його призначити, визначити його предмет, його формулювання, терміни голосування та можливість інтерпретувати результати. Отож, кінцевий результат – «*Vox Caesaris – Vox Populi*» (Голос Цезаря – голос народу), перефразовуючи відомий латинський вислів: «*Vox Populi – Vox Dei*» (Голос народу – голос Бога) [30, с. 11].

Виділений ним базовий механізм референдуму вміщує такі елементи:

1. Референдум є частиною переговорного (узгоджувального) процесу між елітами, які мають основну владу в різних інституційних місцях.

2. Референдуми надають політичній легітимності проведеним політичними акторами змінам, дають змогу і надалі потенційно змінювати *statu quo* інститутів.

3. У разі призначення референдуму виконавча (влада) може себе краще позиціонувати для перемоги у політичному спектрі, ніж законодавець [30, с. 3].

На пострадянському просторі відбулася низка референдумів, пов'язаних із проголошенням суверенітету народу, нації, етнічної меншини, держави, території, що торкаються геополітичних аспектів і неоднозначно сприймаються міжнародною спільнотою. Проблеми визнання, територіальні спори перебувають у центрі уваги фахівців із міжнародного права. Питання суверенітету в сучасній соціальній, політичній та правовій теорії є досить суперечними. На сьогодні існує три домінуючі підходи ставлення до проблеми суверенітету: суверенітет відновлений, суверенітет переосмислений, суверенітет відхилений [4]. Держави Балтії офіційно отримали повну та загальновизнану незалежність. Проте, враховуючи, що вони були незаконно зайняті Радянським Союзом, досягнення ними незалежності в 1991 р. може також розглядатися як акт відновлення державності. Дж. Кроуфорд стверджує, що це випадок прояву теорії «повернення до суверенітету», або «зворотної державності» [8]. А тому в державах Балтії не стояло питання участі у референдумі про збереження СРСР чи про вихід із нього, оскільки не було процесу «входження», утворення незалежних держав відбулося на підставі «відновленого суверенітету».

Референдуми про незалежність проводяться з метою отримання легітимності міжнародною спільнотою шляхом міжнародного визнання відповідно до конститутивної теорії міжнародного права, сформульованої Діонізіо Анцілотті [10] та Гансом Кельзенем [1], але більш відомої як доктрина Тобара – Вільсона, згідно з якою визнання з боку інших визнаних держав, суб'єктів міжнародних відносин, є конститутивним, установчим фактором існування держави або уряду. На противагу їй, відповідно до декларативної теорії, визнання є просто підтвердженням факту існування та функціонування держави, яка має всі необхідні ознаки. Відомий британський фахівець Херш Лаутерпахт [26], суддя Міжнародного суду, доводив, що саморегулююча система міжнародного права передбачає, з одного боку, потребу у визнанні, а з іншого – обов'язок інших

держав надати це визнання новому суб'єкту, за умови його відповідності критеріям держави.

Для нашого дослідження важливими є чиста теорія права Г. Кельзена в контексті його політичної теорії, взаємозв'язок позитивістської теорії права та політичної філософії, а особливо його розуміння політичної легітимності, легітимності міжнародного права та конституційного правосуддя [29] в концепції про верховенство закону, його теорії демократії, конституційного контролю як основи конституціоналізму. Особливого значення вони набувають для розуміння легітимацийних процесів, пов'язаних із схваленням на референдумі конституційних змін щодо продовження терміну перебування при владі глав держав і розширення їхніх повноважень.

Послідовниця Г. Кельзена Хіларі Чарлзворз вивчає взаємодію міжнародного права з концепцією демократії та виявляє її всезростаючу роль протягом останніх двох десятиріч, особливо завдяки Організації Об'єднаних Націй у контексті постконфліктного світоустрою. Йдеться про досягнення конкретної інтернаціоналізованої моделі демократії з метою міжнародного втручання та підтримки. Елементами цієї моделі є багатопартійні вибори, поділ влади, група інститутів захисту прав людини [6]. Дослідниця аналізує спроби створення та практичного втілення своєрідного міжнародного дизайну для демократії та доходить висновку, що основною проблемою було переконання, що демократія має фіксовані форми. Але значно глибше розуміння міжнародної легітимності знаходимо у Яна Кларка, який пояснює роль і значення міжнародних норм і роз'яснює розуміння історичної еволюції міжнародної легітимності [7].

Для визнання / невизнання результатів референдумів у невизнаних самопроголошених державах вагомим видається погляд на проблему Евері Колерса, головна теза якого полягає в тому, що територіальне право існує тоді й тільки тоді, коли етнографічна спільнота явно досягає повноти (обсягу, завершеності) на юридичній території; це право є основою незалежної державності лише в разі відсутності конкуруючого права, а територія є країною [15]. Універсального обґрунтування територіальних прав вимагає і Кера Найн, але вона адаптує теоретичні основи територіальних претензій спільнот до природного права на землю. У цьому контексті особливого значення набувають домагання колективів

забезпечити законодавчо мінімальні умови справедливості в географічному регіоні. Наслідком цього теоретичного підходу до територіальних прав є висновок, що ексклюзивні права на ресурси є виправданими, навіть якщо вони утверджують глобальну нерівність [17].

Окрім міжнародно-правових сторін територіальних питань референдумів, важлива суть легітимаційного процесу з погляду соціальних відносин. Для відповіді на питання, чому території в центрі посередницьких конфліктів вважаються «подільними» чи «неподільним», Стейсі Е. Годдард будує модель соціальних мереж [11, 12]. «Неподільність», яка є «політичною конструкцією», стосується спірної території і виникає внаслідок неспроможності політичних акторів розділити цю територію шляхом поділу, розділення суверенітету, компенсації тощо [11, с. 3]. «Неподільність стає «соціальним конструктором», продуктом людської діяльності» [11, с. 4] шляхом використання риторики політичними діячами по різні боки конфлікту, щоб структурувати свої взаємні претензії щодо території. Це своєрідні «стратегії легітимації», засновані на політичних інтересах акторів, раціоналістичних розрахунках елементарного торгу, де ключовою змінною виступає легітимність. Зрозуміти цей легітимаційний процес допомагає соціальна теорія мережі, яка, по-перше, передбачає прагнення політичних сил досягти легітимності в очах своїх виборців, щоб вірогідно приймати рішення від їхнього імені, та взаємодіяти з іншими політичними силами. По-друге, легітимність заснована на позиції, яку займає актор у соціальній мережі декількох інших учасників. По-третє, щоб мати можливість приймати легітимні рішення, інші учасники повинні підкреслити правоту та владність своєї позиції, ідеї над іншими. Ці стратегії легітимації призводять до трьох структурних ефектів, які потім впливають на подальші дії акторів (процес взаємного конституювання). Перша стратегія легітимації – мобілізація коаліції на підтримку або протистояння висунутій претензії, пов'язуючи між собою акторів, які застосовували стратегію для цієї коаліції; друга – поляризація акторів, що зазвичай ускладнює досягнення компромісу, і третя – спонукання колись різних акторів до створення нових ідентичностей, які потім виступають незалежними учасниками політичного процесу. Ці «ефекти перемикавання» й призводять до формування подільності або неподільності. Але, окрім рішень про ці стратегії, їх можна застосувати до

прийняття будь-яких рішень, у тому числі й щодо призначення референдуму та формулювання питань, зокрема.

Отже, концептуально-теоретичні напрацювання вчених-політологів, юристів, соціологів дають змогу досліджувати легітимаційні аспекти референдумів як на індивідуальному, так і на колективному, як на національному, так і на міжнародному рівнях, як з боку організаторів, так і з боку виборців. На нашу думку, можна виділити такі підходи до з'ясування теоретичних аспектів референдумів, пов'язаних із легітимацією політичної влади: історичний, класифікаційний, описово-емпіричний, функціональний, інституціональний (конституціоналізм), геополітичний.

На пострадянському просторі механізм референдуму використовувався для створення нових держав і нових моделей субдержавної автономії, прийняття та внесення змін до конституції, для схвалення приєднання до міжнародних договорів та політичних рішень.

З юридичного погляду, легітимаційні аспекти референдуму вивчаються переважно в контексті сучасного конституціоналізму та міжнародно-правових проблем територій і визнання; з політологічного – політичної участі та раціонального прийняття рішень, інтернаціоналізованої моделі демократії; соціологічного – стратегій легітимації та соціальної теорії мереж.

Внутрішньополітичні легітимаційні чинники, на які вказують дослідники:

1) нормативні гарантії проти необмеженої влади більшості; 2) інтерес, інформованість, компетентність громадян; 3) контроль суспільства за змістом і формулюванням питань референдуму; 4) значущість питання та рівень політичної свідомості виборців; 5) відсутність маніпулятивних впливів еліт на виборців; 6) наявність кворуму участі та явки для виборців; 7) відсутність порушень референдного процесу.

Для зовнішньополітичної легітимації особливого значення набувають 1) наявність державного суверенітету; 2) дотримання конституційних норм у разі виходу, виділення; 3) відсутність спірних територіальних питань, «подільність» територій; 4) відсутність етнічних конфліктів.

Отже, під референдною легітимацією маємо на увазі процес набуття владою референдною легітимності внаслідок реалізації громадянами принципів безпосередньої демократії в процесі референдумів, після

чого політична довіра (до суб'єктів і учасників референдного процесу, інституційної організації, ефективності їх діяльності, змісту формули референдуму) трансформується у підтримку влади шляхом конвенційної участі виборців і прийняття рішень (голосування). Легітимаційні аспекти референдумів пов'язані з такими критеріями: наявність нормативної бази відповідно до демократичних міжнародних стандартів; довіра виборців до референдної процедури та інституційної організації референдуму; довіра до суб'єктів і учасників референдного процесу; довіра до змісту формули референдуму та основних політичних сил, які представляють різні погляди на питання; інформованість і компетентність, активність виборців; прийняття рішень шляхом всенародного голосування чи виявлення ставлення до них.

Список використаних джерел

1. Кельзен Г. Чистое учение о праве Ганса Кельзена : сборник переводов. Вып. 2 / отв. ред.: В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Разумович; пер. С. В. Лезов. – М. : ИНИОН РАН, 1988. – 213 с.
2. ЛеДюк Лоуренс. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / Зоя Гриценко (наук. ред.), Руслан Ткачук (пер. з англ.). – Х. : Центр освітніх ініціатив, 2002. – 158 с.
3. Саркисян М. Референдум – эффективный механизм геополитики / Манвел Саркисян [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.acnis.am/publications/2008/Referendum%20is%20an%20Effective%20Mechanism%20of%20Geopolitics.pdf>
4. After Sovereignty. On the Question of Political Beginnings / Edited by Charles Barbour and George Pavlich. – London : Routledge-Cavendish, 2009. – 224 p.
5. Aguiar-Conraria L., Magalhães P. C. Referendum design, quorum rules and turnout [Electronic resource] / Luís Aguiar-Conraria, Pedro C. Magalhães // Public Choice. – 2010. – V. 144. – № 1–2. – P. 63–81. – Available at : <http://www.springerlink.com/content/4024q0340tv2728j/fulltext.pdf>
6. Building democracy and justice after conflict / Hilary Charlesworth. – Canberra : Academy of the Social Sciences in Australia, 2007. – 113 p.
7. Clark I. International Legitimacy and World Society / Ian Clark. – Oxford, UK. : Oxford University Press, 2007. – 248 p.
8. Crawford J. The Creation of States in International Law / James Crawford. – 2-nd edition. – Oxford : Oxford University Press, 2006 [Electronic resource]. – Available at : <http://fds.oup.com/www.oup.co.uk/pdf/0-19-826002-4.pdf>
9. Donovan T. Expanding Direct Democracy in the US: How Far is Too Far? / Todd Donovan [Electronic resource]. – Available at : <http://www.iandrinstute.org/New%20IRI%20Website%20Info/I&R%20Research%20d%20History/I&R%20Studies/Donovan%20-%20Expanding%20DD%20in%20the%20US%20IRI.pdf>

10. Gaja G. Positivism and Dualism in Dionisio Anzilotti / Giorgio Gaja // *European Journal of International Law*. – V. 3. – № 1. – P. 123–138. [Electronic resource]. – Available at : <http://207.57.19.226/journal/Vol3/No1/art7.pdf>
11. Goddard S. E. Indivisible Territory and the Politics of Legitimacy: Jerusalem and Northern Ireland / Stacie E. Goddard. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2009. – 294 p.
12. Goddard S. E. Uncommon Ground: territorial conflict and the politics of legitimacy / Stacie E. Goddard // *International Organization*. – 2006. – V. 60. – № 1. – P. 35–68.
13. Hobolt S. B. Europe in Question: Referendums on European Integration / Sara Binzer Hobolt. – Oxford, UK : Oxford University Press, 2009. – 292 p.
14. Hug S., Tsebelis G. Veto Players and Referendums Around the World // *Journal of Theoretical Politics*. – 2002 (October). – V. 14. – № 4. – P. 465–515.
15. Kolers A. Land, Conflict and Justice: A Political Theory of Territory / Avery Kolers. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – P. 5.
16. Lupia A. Shortcuts versus Encyclopedias: Information and Voting Behavior in California Insurance Reform Elections // *The American Political Science Review*. – 1994. – V. 88. – № 1 (March). – P. 63–76 [Electronic resource]. – Available at : http://www-personal.umich.edu/~lupia/Papers/Lupia1994_ShortcutsEncyclopedias.pdf
17. Nine C. A Lockean Theory of Territory / Nine Cara // *Political Studies*. – 2008. – V. 56. – P. 148–165.
18. Noam E. M. The efficiency of direct democracy / E. M. Noam // *Journal of Political Economy*. – 1980. – V. 88. – № 4. – P. 803–810.
19. Qvortrup M. A comparative study of referendums. Second Edition / Matt Qvortrup. – Manchester : Manchester University Press, 2005.
20. Referendum democracy : Citizens, elites and deliberation in referendum campaigns / Ed. by Matthew Mendelsohn and Andrew Parkin. – Basingstoke (Hants.), N. Y. : Palgrave, 2001. – 277 p.
21. Referendums around the world: The growing use of direct democracy / Ed. by Devid Butler, Ranney A. – Washington, D. C : AEI Press, 1994. – P. 14.
22. Saltman, Roy G. The history and politics of voting technology : in quest of integrity and public confidence // Roy G. Saltman. – N. Y., Basingstoke, Hants : Palgrave Macmillan, 2006. – 240 p.
23. Schmidt M. Institutionalizing Fair Democracy: The Theory of the Minipopulous / Marcus Schmidt // *Futures*. – 2001. – V. 33. – P. 361–370 [Electronic resource]. – Available at : <http://www.folkestyle.dk/English/White%20Papers/MINIPOP.htm>
24. Schneider G., Weitsman P. The Punishment Trap: Integration Referendums as Popularity Contests / Gerald Schneider, Patricia A. Weitsman // *Comparative Political Studies*. – 1996 (January). – V. 28. – № 4. – P. 582–607 [Electronic resource]. – Available at : <http://cps.sagepub.com/content/28/4/582.full.pdf+html>
25. Schofield N. Sened I. Multiparty democracy : elections and legislative politics / Norman Schofield and Itai Sened. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 223 p.
26. Scobbie G. M. The Theorist as Judge: Hersch Lauterpacht's Concept of the International Judicial Function / Iain G. M. Scobbie // *European Journal of International Law*. – 1997. – V. 8. – № 2. – P. 264–298 [Electronic resource]. – Available at : <http://www.ejil.org/pdfs/8/2/1429.pdf>

27. The Dynamics of referendum campaigns : an international perspective // Edited by Claes H. de Vreese. – Basingstoke, Hants, N. Y. : Palgrave Macmillan, 2007. – 272 с.
28. Tierney S. Constitutional Referendums: The Theory and Practice of Republican Deliberation / Stephen Tierney. The Modern Law Rewew Limited. – 2009. –V. 72. – № 3. – P. 360–383 [Electronic resource]. – Available at : <http://agc-wopac.agc.gov.my/e-docs/Journal/0000013841.pdf>
29. Vinx L. Hans Kelsen’s Pure Theory of Law. Legality and Legitimacy / Lars Vinx. – Oxford, UK : Oxford University Press, 2007. – 240 p.
30. Walker M. C. The Strategic Use of Referendums: Power, Legitimacy, and Democracy / Mark Clarence Walker. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2003. – 166 p.

Євгенія Юрійчук

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕФЕРЕНДНАЯ ЛЕГИТИМАЦИЯ ВЛАСТИ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Рассмотрено теоретико-концептуальные основы внешнеполитической референдной легитимации власти в пределах исторического, классификационного, дескриптивно-эмпирического, функционального, институционального, геополитического подходов при создании новых государств и новых моделей субгосударственной автономии на постсоветском пространстве, внесение изменений в конституции для одобрения присоединения к международным договорам и принятие политических решений. Дано собственное определение автора референдной легитимации власти; выделено ее внутривнутриполитические и внешнеполитические индикаторы; выявлено механизм внешнеполитической легитимации.

Ключевые слова: легитимация, референдум, политическое участие, внешняя политика, международные организации.

Yevheniya Yuriychuk

FOREIGN-POLICY REFERENDUM LEGITIMATION OF POWER IN POST-SOVIET SPACE: THEORETICAL ASPECT

The author highlights theoretical and conceptual grounds of foreign-policy referendum legitimation of power within the framework of historic, classification, descriptive and empirical, functional, institutional, geopolitical approaches while creating of new states and new models of sub-state autonomy in post-Soviet space, adopting and introduction of Constitution amendments for approving of joining to international treaties and political decisions. She suggests her own definition of

referendum legitimation of power; singles out domestic and home policies indicators; reveals mechanism of foreign-policy legitimation.

Key words: *legitimation, referendum, political participation, foreign policy, international organizations.*

Антоніна МИТКО

До питання про електронне голосування

Розглянуто нові форми демократії з використанням технології електронного голосування (e-voting): електронний парламент, референдуми в інтернет-мережі; теоретичні розробки з питань е-голосування вітчизняних науковців. Проаналізовано приклади утілення ідей е-демократії в країнах світу (Естонія, Бразилія, Росія) та міжнародних організацій (Рада Європи).

Ключові слова: *інформація, е-голосування, електронний парламент, референдум, вибори, демократія.*

Інформаційна демократія утверджується як модель системної, суспільно-державної організації розвинених країн ХХІ ст. Суть інформодемократії полягає в створенні інформаційного суспільства як сплетіння мереж взаємодії людських співтовариств із усіх напрямів гуманітарного розвитку держави, суспільства, економіки. Американський дослідник Д. Шалер ще в 1996 р. писав: «Найважливіший аспект громадських мереж полягає в їх величезному потенціалі підвищення участі громадян у громадських справах. Потенціал цей набагато значніший, ніж пропонується традиційними засобами масової інформації, такими як, наприклад, газети, радіо або телебачення» [12]. Поява комп'ютерних інформаційних мереж здатна з часом здолати головну причину розвитку саме представницької форми демократії – неможливість регулярних зборів усіх громадян держави для вирішення питань.

Тематика е-голосування є новою для української політичної науки, здебільшого наукові праці з цієї проблематики належать закордонним

фахівцям. Серед вітчизняних науковців слід відзначити роботи М. Баранова, Л. Волкова, Ф. Крашенінікова, А. Готуна, Ю. Кальниша, І. Постановського та ін.

Ураховуючи недостатність дослідження дефініцій е-голосування, мета дослідження – проаналізувати сучасний стан розробки питання е-голосування в працях вітчизняних фахівців. Ставимо такі завдання: розглянути особливості теоретичного та практичного втілення ідей е-голосування; охарактеризувати референдумні та парламентські види е-голосування; на прикладах визначити специфіку e-voting деяких країн світу, що може бути корисною для України.

В ідеалі, створення інформаційної мережі, яка дає змогу громадянам отримувати повну інформацію про державні справи і брати участь у вирішенні державних питань шляхом електронного референдуму, незалежно від розмірів держави, в умовах активного громадянського суспільства, означає перехід до нової форми демократії з використанням технології електронного голосування. Воно охоплює різні форми волевиявлення, починаючи з вивчення громадської думки, референдумів, і завершуючи політичними виборами, що проводяться через Інтернет. Одним із аспектів електронного урядування є залучення громадян до прийняття важливих стратегічних рішень з питань державного та регіонального розвитку шляхом референдуму.

Е-голосування лише один з елементів тієї роботи, яка ведеться владою, громадськими організаціями і фахівцями у галузі інформаційно-комунікативних технологій останнім часом. Робота ця полягає в тому, щоб зробити діяльність органів міського самоврядування абсолютно прозорою, ефективною, зрозумілою і, найголовніше, корисною для кожного мешканця країни. Що можливо внаслідок запровадження на практиці елементів електронного урядування та електронної демократії в життя [5].

Насправді, голосування в електронному вигляді відбувається частіше, ніж ми припускаємо. Відправка sms на підтримку учасника ТБ-проекту, відповідь на опитування в соціальних мережах тощо – це теж форма електронного голосування. Прибічники впровадження систем «електронного голосування» небезпідставно стверджують, що використання новітніх технологій сприяє підвищенню електоральної активності, викликаючи у виборців, насамперед у молоді, додатковий інтерес [3].

Керівник Ради з електронного голосування в Росії М. Осовський зазначає переваги і перспективи голосування он-лайн [13]:

1. Більш прозора та відкрита схема виборів. Важливою проблемою є збереження таємниці голосування через Інтернет. Крім того, центри голосування повинні передбачати заходи з попередження різноманітних маніпуляцій з електронними бюлетенями, і відвертання хакерських атак.

2. Спрощена процедура голосування, особливо для громадян із обмеженими можливостями. Форма електронного бюлетеня для багатокритеріального голосування являє собою стандартне вікно (частину екрана комп'ютерного монітора або мобільного телефону). Справжність електронного бюлетеня гарантується, наприклад, за допомогою цифрового підпису чи навіть відбитків пальців.

3. Пришвидшена процедура підрахунку голосів. Головною метою впровадження сучасних інформаційних технологій у виборчий процес нині вважається прискорення підрахунку голосів і зменшення помилок при цьому процесі [8]. Насправді, такі технології уможливають використання механізмів прямої демократії на якісно новому рівні зі значно більшою ефективністю.

4. Здешевлений процес організації виборів. Підготовка та проведення виборів і референдумів потребує чималих бюджетних коштів, а при використанні е-голосування виборець безкоштовно отримує послугу – одержує на відповідному сайті електронний бюлетень і голосує, тим самим мінімізуються витрати на процес організації виборів.

У той же час критики подібних проєктів справедливо зазначають, що системи інтернет-голосування ще досить далекі від досконалості, занадто вразливі з погляду потенційних комп'ютерних збоїв та атак хакерів, а використання «електронних урн» аж ніяк не унеможливує різного роду підтасувань і перекручувань результатів голосування внаслідок втручання «зацікавлених осіб» у процес розробки як самого обладнання, так і його програмного забезпечення, що підпадають у цілому ряді держав під дію законів про захист інтелектуальної власності [1, с. 55].

Окрім того, як зазначає президент Асоціації народних депутатів України, експерт з питань виборчого права О. Барабаш, потрібно розуміти, що у нас 33 тисячі виборчих дільниць і значна кількість із них знаходиться в сільській місцевості, де далеко не завжди є інтернет-мережа. Будь-яка

нова технологія, що вносить елемент неясності, стане повним кінцем недовіри до результатів виборів [3].

В Україні питання е-голосування є досить актуальним, і науковцями та практиками розглядаються різні його варіанти, розроблені як у нашій країні, так і за кордоном. Глава Інтернет-партії України Д. Голубов планує показати громадськості електронне голосування в дії. Ідею він збирається втілити через організацію спеціального сайту, де діятиме он-лайн виборча дільниця. Таким чином партія розраховує наочно продемонструвати плюси і мінуси електронних пристроїв перед звичайними бюлетенями. Зазвичай, у країнах, що послуговуються e-voting, користувачі приймають рішення з ключових питань державної діяльності двома видами голосувань – референдумним і парламентським [11].

Референдумні голосування передбачають волевиявлення з загальних питань і, відповідно, відповіді на них можуть даватись одним словом – «так», «ні», «утримуюсь» тощо. Брати участь у такому голосуванні можуть будь-які учасники сайту без необхідності їх ідентифікації, достатньо, щоб у них був e-mail, пароль і, можливо, цифровий підпис, який видаватиме сам сайт. Питання на референдум пропонуються учасниками електронного парламенту. Після голосування на e-mail користувача надходить лист, на який необхідно відповісти. Якщо користувач проходить за посиланням у відправленому йому листі, його голос зараховується, в іншому випадку – ні [11]. Якщо мова про реалізацію референдуму (репрезентативного голосування виборців) на сайті, то подібна ідея існує вже дуже давно і успішно діє в Сполучених Штатах Америки. З погляду на те, що там зовсім інша культура демократії, ніж у нас, результати голосування цілком відчутно впливають на поведінку сенаторів і конгресменів при прийнятті законів.

Другий вид участі в голосуванні – електронний парламент, у рамках якого для голосування членам українського е-парламенту пропонуватимуться як законопроекти, які вносяться на голосування Верховною Радою, так і власні законопроекти користувачів, які формуються за результатами дискусії. Оскільки законопроекти проходять голосування в е-парламенті за часом раніше, стає відомо про справжню волю народу, тобто реалізовується пряма демократія. Відповідно, якщо станеться розбіжність між волею народу та голосуванням у законодавчому органі

влади, то нинішній її склад не репрезентує народ України у цьому питанні [7].

Інакше кажучи, внаслідок проведення голосування щодо різних законопроектів у кінцевому підсумку матимемо рейтинг членів Верховної Ради. У випадку його зниження, можна ставити питання про його репрезентативність і необхідність переобрання. Участь у роботі парламенту може брати будь-який користувач, який ідентифікував свою особистість, тобто вказав при реєстрації додаткові відомості про себе. Такий користувач отримує персональний електронний сертифікат, який зберігається на його комп'ютері [11].

За словами Д. Голубова, унікальність проекту в тому, що користувачі зможуть вносити свої ідеї для законопроектів і голосувати за них в он-лайн режимі. Результати е-вибору автоматично розсилатимуться в комітети парламенту. Також на сайті буде введено сервіс звернення до певних фракцій або депутатів з проханням голосувати, так чи інакше, за конкретний законопроект. Це згрупує «електронних» виборців [7].

У травні 2011 р. в Інтернеті опублікована книга Л. Волкова та Ф. Крашенінікова «Хмарна демократія» (рос. – «Облачная демократия»). Автори пропонують всюди впровадити систему електронного голосування: починаючи від голосування жителів під'їзду з побутових питань, і завершуючи виборами президента Російської Федерації – це і називається «хмарною демократією» [9]. Л. Волков та Ф. Крашенініков уважають, що генеза форм представницької демократії багато в чому зумовлена постійною необхідністю долати одні й ті ж технологічні обмеження реального світу. Він має просторову протяжність, а подолання відстаней вимагає значних тимчасових витрат – згуртувати всіх повноважних учасників народного зібрання в одному місці виявляється проблематичним [2].

У той же час відзначено, що й у цій пропозиції можуть виникнути проблеми з аутентифікацією – конкретний користувач повинен відповідати певній реальній людині. Один із варіантів, що пропонується для вирішення питання, – ввести на державному рівні персональні картки, які використовуватимуться для голосування, тобто для формування електронного підпису [9].

Така система нині працює в Естонії. Електронне голосування в цій країні започаткували ще на місцевих виборах у 2005 р., тоді за допо-

могою мережі Інтернет проголосували лише 2%, на парламентських виборах – понад 3% виборців [3]. У 2009 р. відбулися вибори до органів місцевого самоврядування. Значна частина естонських виборців, зокрема і керівники держави, вже проголосували у ході попереднього голосування електронним методом. Із 1 млн 90 тис. естонських виборців майже 105 тис. проголосували електронним способом. Зокрема, президент Естонії Т. Ільвес проголосував через Інтернет під час візиту до Македонії. Електронним методом на нинішніх муніципальних виборах голосували також спікер парламенту Р. Ергма та прем'єр-міністр А. Ансіп [10].

Показовим є досвід діяльності комісії з електронного голосування при Раді Європи, яка створила Міждисциплінарну тимчасову спеціальну групу фахівців із правових, операційних і технічних стандартів електронного голосування [3]. Завдання групи – розробити погоджений набір стандартів електронного голосування, що відповідає різним умовам країн-членів Ради Європи і на які може орієнтуватися промисловість інформаційної комунікації. Правові стандарти побудовані відповідно до основних принципів демократичних виборів, таких як загальність, рівність, воля й таємне голосування. При розробці правових рекомендацій безпека відіграє важливу роль і буде специфікована під поняттям прозорості, вірогідності та звітності, надійності та конфіденційності.

Цікавим є варіант застосування інформаційних технологій як «електронних урн», які можуть працювати без підключення до енергомережі та комунікаційної інфраструктури, що особливо актуально для цілого ряду держав, де виборчі дільниці часом розташовані в малонаселеній місцевості або на територіях з обмеженим доступом до телефонних ліній і відсутністю оптоволоконного з'єднання з Інтернетом [1, с. 55].

У питанні використання «електронних урн» для голосування виборців на виборах органів влади А. Готун пропонує звернути увагу на досвід Бразилії. Електронна система голосування впроваджувалася там поступово: в 1996 р. вона пройшла успішну апробацію на муніципальних виборах у 57 містах, до жовтня 2000 р. стала застосовуватися на виборах муніципалітетів по всій території країни, а 6 жовтня 2002 р. була використана на перших у світі електронних загальнонаціональних виборах

глави держави, за ходом яких спостерігали представники США, Японії, Мексики, Венесуели й міжнародної організації «Transparency International», які підтвердили, що процедура голосування унеможливила які-небудь підтасування і зловживання [3].

Упровадження е-голосування, очевидно, в жодній із країн світу не є ідеальним, але сама по собі ідея містить значні позитиви, що дає змогу говорити про її подальшу перспективу. На нашу думку, рівень розвитку електронного голосування в державі говорить про ступінь розвитку інформаційної демократії, впровадження ефективних новітніх технологій, пов'язаних із менш матеріальнозатратними варіантами залучення якомога більшої кількості громадян до державних справ.

Список використаних джерел

1. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии : учеб. пособ. / Н. А. Баранов. – СПб. : Балт. гос. техн. ун-т, 2006. – 215 с.
2. Волков Л. Облачная демократия / Л. Волков, Ф. Крашениников. – Екатеринбург, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cdem.ru/?Page=0>
3. Готун А. М. Використання нових інформаційних технологій у виборчому процесі: світовий досвід і практика застосування в Україні / А. М. Готун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1269/89/>
4. Електронне голосування як елемент електронної демократії, або Чого прагне міська влада? // Ресурсний центр «Гурт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gurt.org.ua/articles/9207/>
5. Ігор Когут. Електронне голосування неможливе: немає ні довіри, ні Інтернету // Sumy News Media Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tv.sumynews.com/video/viewvideo/1158/--q-----q.html>
6. Інтернет-партія покаже електронне голосування в дії // УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-451796.html>
7. Кальниш Ю. Багатокритеріальне електронне голосування / Ю. Кальниш, Д. Сльчанінов // Матеріали підсумкової науково-практичної конференції з міжнародною участю «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації», м. Одеса, 30 жов. 2009 р. : у 2-х т. Т. 2. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. – С. 301–303.
8. Облачная демократия в России: технические аспекты [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://habrahabr.ru/blogs/e_gov/122944/
9. Пилип Л. Муніципальні вибори в Естонії: електронне голосування набуває популярності / Л. Пилип // Радіо «Свобода». – 2009. – 16 жов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1853640.html>
10. Постановський І. Ідея е-парламенту / І. Постановський // Демократична електронна мережа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-democracy.in.ua/blogy/idea-e-parlament.html>

11. Программа Группы компаний «Инфопоселение» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://forum.hnet.ru/lofiversion/index.php/t25937.html>
12. Электронное голосование [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru-egov.ru/best_practices/48

Антонина Мутко

К ВОПРОСУ ОБ ЭЛЕКТРОННОМ ГОЛОСОВАНИИ

Рассмотрены новые формы демократии с использованием технологии электронного голосования (англ. e-voting): электронный парламент, референдумы в интернет-сети; теоретические разработки по вопросам e-голосования отечественных ученых. Проанализированы примеры воплощения идей e-демократии в странах мира (Эстония, Бразилия, Россия) и международных организациях (СЕ).

Ключевые слова: информация, e-голосования, электронный парламент, референдум, выборы, демократия.

Antonina Mytko

TO QUESTION ABOUT ELECTRONIC VOTING

The article is about new forms of democracy are considered with the use of technology of the electronic voting (e-voting): electronic parliament, referendums in an Internet-network. Theoretical developments are considered on questions e-voting of home scientists. The examples of embodiment of ideas of e-democracy are analyzed in the countries of the world (Estonia, Brazil, Russia) and international organizations (CE).

Key words: information, e-voting, electronic parliament, referendum, elections, democracy.

Сучасні інтерпретації політичних партій як інститутів політичної системи

Розвиток політичних партій на сучасному етапі характеризується суперечливими явищами, з одного боку, простежується тенденція до етатизації політичних партій, з другого – партії залишаються невід’ємним інструментом демократії. Такі суперечливі тенденції виносять на порядок денний питання про перегляд ролі та функцій політичних партій як політичних інститутів. Використовуючи основні сучасні підходи до функціонування та діяльності політичних партій, простежено їхні основні внутрішні та зовнішні зміни. Важливий вплив на зміну інституту партій мають суспільні зміни, які відбулися останніми роками, з огляду на це, доведено, що окрім необхідності змін у структурі та функціях, партії будуть змушені шукати нових форм взаємодії із суспільством, з метою збереження своєї легітимності.

Ключові слова: політичні партії, моделі партій, картельні партії, політичний інститут, постпартійна демократія.

Впливовий нормативний підхід у сучасній політичній науці розглядає політичні партії, як незамінний фактор для демократичного розвитку (С. Ліпсет), прирівнюючи «сучасну демократію» до «партійної» (Р. Катц). Не дивно, що для багатьох науковців існування політичних партій виявляється головною умовою демократичної консолідації. На думку фінських дослідників Д. Анкар. та К. Анкар, країни, які можуть без ускладнень розглядатися як демократичні і, при цьому, існувати без політичних партій, володіють рідкісними та незвичайними характеристиками: як правило, вони досить малі за чисельністю населення та розташовуються на островах, а їхні традиційні культури є малосприятливими для формування об’єднань громадян.

Проблема функціонування та діяльності політичних партій досліджується як у зарубіжній (К. Лоусон, Т. Погунтке, Р. Кац, П. Меїр, С. Скерроу, Ю. Коргунюк, Г. Голосов, А. Кулік та інші), так і вітчизняній

політичній науці (М. Примуш, Ю. Шведа, А. Романюк, Ю. Остапець). Більшість розвідок присвячена особливостям діяльності партій у досліджуваних країнах, проблемам участі партій у виборах та їхній взаємодії з іншими політичними інститутами. Звертається увага на втрату партіями своїх попередніх позицій, зменшення підтримки з боку суспільства. На нашу думку, такі висновки багато в чому залежать від зміни самої суті інституту політичної партії, який через ряд як внутрішніх, так і зовнішніх факторів зазнає останніми роками все більше змін.

З огляду на це, необхідними є детальний аналіз самого визначення «політична партія» та пошук підходів, які адекватно відображають реальний стан справ. Такі підходи повинні відповідати сучасним евристичним потребам політичної науки, легко застосовуватися для вивчення аспектів внутрішньопартійного життя, взаємовідносин із зовнішнім середовищем, вписуватися у ширший контекст – політичну систему та політичний простір.

В умовах модернізації суспільства виникають різноманітні, часто непередбачувані явища – від конфронтації сторін до значних зрушень у характері функціонування партійних систем. На цьому динамічному тлі відбувається еволюція політичних партій і партійних систем. Зокрема, виявляються нові тенденції у внутрішньопартійних та міжпартійних стосунках, а також у взаємовідносинах партій і держави та партій і громадянського суспільства.

Сучасна наука багато досягла у розумінні суті політичних та соціальних феноменів. Справа тут не лише в розвитку самої науки, її методології та методів, але й в ускладненні самого суспільства. Тому для детальнішого розуміння суті явищ та процесів необхідно враховувати чимало факторів. Стосовно аналізу політичних партій це означає, що сильний вплив на них мають не лише умови інституційного дизайну, але й хаотичні фактори, які доволі складно аналізувати. За словами О. Венгерова, у сфері політики все змінюється від зіткнення необхідних та випадкових явищ. У ній виникає багато нестабільних та нестійких процесів, діють синергетично нерівнозначні соціальні інститути. Адже саме у політиці якісь, здавалося б незначні за історичними масштабами, випадкові політичні акції призводять до потрясіння державних устоїв [2, с. 58].

Разом із тим, на зміну політичних інститутів, і політичних партій зокрема, впливають зміни у сучасному суспільстві, що дає підстави гово-

рити про кардинальну зміну призначення та функціонування інститутів. Однією з важливих характеристик, яка впливає як на сучасний розвиток, так і на розуміння політичних партій, є зміна соціальної структури суспільства. Соціальна трансформація має суттєвий вплив на сферу політики, зокрема вона вплинула на відносини між громадянином та політичною партією. Саме зміна соціальної структури піднімає питання, який тип партії має представляти інтереси сучасного суспільства, яке З. Бауман назвав «текучим суспільством» насамперед через розмитість чітких соціальних та політичних ідентичностей, які характеризуються частою зміною [8]. В умовах класових суперечностей у суспільстві розвитку набули масові партії, в умовах переходу до постіндустріального суспільства – всеохоплюючі партії, а в умовах сучасного суспільства питання про тип партії залишається відкритим.

Сучасний розвиток політичних процесів характеризується інколи прямо протилежними тенденціями. Якщо представники вже згаданого, нормативного підходу розглядають наявність партій, як неодмінну умову демократизації, то за словами американської дослідниці К. Лоусон, політичні партії все частіше перетворюються на агентів дедемократизації [6, с. 44–45]. На нашу думку, таке твердження є правильним, адже якщо розглядати партії як агентів демократизації в античному розумінні демократії як влади народу, яку втілювали масові партії, то й не дивно, що з переходом від масових партій вони відходять від античного трактування. Партії еволюціонують, як і саме поняття демократії.

На думку П. Ігнаці, партії як інститути необхідні для існування та функціонування демократії все ще несуть на собі ознаки свого важкого та виснажливого шляху до повного визнання [4, с. 49]. Хуан Лінц перелічив суперечливі якості, якими, згідно з сучасним суспільним уявленням, повинна володіти політична партія. У цьому сенсі партії розглядаються як необхідне зло: вони слугують інструментом, без якого не можна обійтися під час збору та вираження голосів та вимог громадян, але у той самий час сприймаються як вередлива та дорога машинерія, у якій знайшли притулок багато честолюбців, паразитів та любителів наживи. На думку Т. Погунтке, політичні партії у консолідованих демократіях, з останньої декади ХХ століття, почали втрачати свою привабливість, а антипартійні настрої почали посилюватись.

У перші десятиліття після Другої світової війни партії та багатопартійність отримали широке визнання у Європі, яке сформувалося головним чином як реакція на однопартійні фашистські режими міжвоєнного періоду. Але зараз, навіть у консолідованих демократіях, партії перебувають під стресом. На думку Р. Далтона, М. Торкало, Дж. Монтеро та інших дослідників, на сьогодні імідж політичних партій у суспільній свідомості є виключно негативним. У 15 старих демократіях Європейського Союзу партії отримують позитивну оцінку менш ніж 20% населення; рівень довіри до них значно нижчий, ніж до інших політичних інститутів та організацій. Ще більш переконливим є те, що подібні настрої не обмежуються консолідованими демократіями, що дало б змогу віднести їх до ефекту стомленості. Подібні тенденції поширені не тільки у нових посткомуністичних європейських демократіях, але й у країнах пострадянського простору. Попри те, що тут інститут політичних партій має значно меншу традицію [9].

Недовіра до партій як інституту, а також гостра критика діяльності конкретних партій були використані антисистемними, популістськими та екстремістськими партіями. Їхня агресивна риторика знайшла певне схвалення серед найменш привілейованої частини населення, однак не настільки, щоб скласти загрозу демократії (окрім примітних випадків Австрії, Італії та Франції). З іншого боку, наводились аргументи, що такі партії антипартійної системи можуть просто представляти наступний етап безперервного процесу розвитку партій [4, с. 51].

Як зауважують Р. Кац і П. Меїр, з 80-х рр. минулого століття з'являється багато літератури з описом різних аспектів участі партій у політичних процесах, водночас, значно відстало у своєму розвитку дослідження моделей партій [5, с. 78].

Р. Кац та П. Меїр у своїх статтях звертають увагу на те, що процес організаційного розвитку та адаптації був більш варіативним, більш гнучким та менш передбачуваним, ніж це розглядалося у літературі в період відходу від панування теорії масових партій.

На думку цих авторів, навіть у їхній теорії картельних партій аргументація мала певні обмеження, зокрема у прагненнях пояснити зміни партій. У 1992 р. вони акцентували увагу на внутрішніх факторах (соціальних, політичних або інституціональних). Однак із часом стає зро-

зуміло, що варто брати до уваги також вплив зовнішніх факторів, які походять із галузі зовнішньої політики та економіки. На початку 1990-х рр. глобалізація економіки стала усвідомлюватись як серйозне обмеження можливості всіх урядів управляти національною економікою. Р. Кац та П. Меїр наводять наступний приклад, що у 1989 р. було зруйновано Берлінський мур, що стало завершенням «холодної війни», за три роки, у лютому 1992 р., держави-члени ЄС підписали Маастрихтську угоду, а у січні 1995 р. було створено Всесвітню торгівельну організацію. На їхню думку, цей короткий період визначив головну особливість розвитку демократичної політики та мав глибокий – все ще не до кінця оцінений – вплив на конфігурацію внутрішньої політики більшості європейських країн [5, с. 81].

Р. Кац та П. Меїр акцентують увагу на тому, що конкуренція між картельними партіями все менше зосереджується на відмінностях у політиці, і все більше на видовищній, театралізованій стороні політики, яку Бернар Манін пропонує називати *audience democracy* (демократія глядацького залу). З появою картельних партій міжпартійна конкуренція все меншою мірою демонструє їхню здатність вирішувати проблеми життя суспільства. Виборчі кампанії, які проводять картельні партії, надто капіталомісткі, професіоналізовані та централізовані. Вони організуються значною мірою з розрахунком на дотації та інші переваги та привілеї, отримувані від держави. Всередині партії відмінності між членами та нечленами партії розмиваються, оскільки через праймеріз, опитування громадської думки тощо партії запрошують усіх своїх прихильників, незалежно від формального членства, брати участь в організаційних заходах та відборі кандидатів [5, с. 82].

Автори теорії картельних партій проводять відмінність між партією у структурі державної влади, яка включає партію як у парламенті, так і в уряді; партію у центральному офісі, яка створена постійною (партійною) бюрократією, національними виконавчими органами; та партію на рівні організованого членства. В ході проведення спостереження Р. Кац та П. Меїр встановили, що в усталених демократіях впливовість у середині партії досить очевидно змістилася в бік партій у структурах державної влади. На основі цього спостереження ними було висунуто гіпотезу про те, що коли партія в структурах державної влади отримує домінування,

її приватні інтереси починають сприйматися біль широкі, а саме як інтереси всієї партії [5, с. 86–87].

Все це дає підстави стверджувати, що на сьогодні, партії все більше стають частиною держави і все більше віддаляються від суспільства, і нові обставини заохочують або навіть змушують їх співпрацювати між собою. Також ці партії стають щораз більш схожими одна на одну, їх дедалі менше розділяють відмінності в електораті, політиці, цілях, стилі – у них виникає щоразу більше спільних інтересів, що також сприяє кооперуванню. Важлива частина їхнього спільного інтересу полягає в тому, щоб обмежити ціну програшу і в цьому сенсі знайти рівновагу, яка задовольняє всі їхні «приватні» інтереси. Це також передбачає кооперування, хоча воно не обов'язково має бути відкритим або свідомим. Навіть якщо партії не надто схильні до публічних угод одна з одною, їхнє взаємне усвідомлення спільності інтересів, розуміння, що вони розраховують на одні й ті самі ресурси, означає, на думку Р. Каца та П. Меїра, появу гіпотези змови (або її функціонального еквівалента) та картелеподібної поведінки [5, с. 88].

Нині дослідники зіштовхуються з реальністю, яка визначається певним набором домінуючих партій, які важко відрізнити одна від одної крізь призму їхніх основних бачень політики і які ближчі одна до одної за стилем діяльності та організаційною культурою, ніж будь-яка з них до суспільства. У різних працях ця нова конфігурація партійної політики обговорювалась у контексті ерозії репрезентативних ролей партій та збереження процедурних ролей. Стверджувалось також, що за відсутності здатності об'єднати обидві ролі партії ризикують втратити свою легітимність. Якщо партії не зможуть представляти суспільство настільки ж успішно, як правити, їм буде дедалі тяжче легітимувати своє право розпоряджатись інститутами держави та привласнювати їхні ресурси [5, с. 97–98].

По-іншому сучасну ситуацію можна охарактеризувати як посилення ролі партій в державі та зникнення партій у суспільстві. Саме тому дослідники навіть починають використовувати термін постпартійна демократія, в якій немає місця для традиційної партійної організації.

На думку сучасних дослідників політичних партій, причиною зближення політичних партій з державою, насамперед, є зміна відносин між

партією та суспільством. Партії почали усвідомлювати зміни, тобто послаблення зв'язку з громадянським суспільством або навіть відчуження партій, і для того щоб вижити, вони відреагували на безучасне і більш вороже оточення (суспільство) рухом у бік більш привабливого, чим на той час була держава. Партії відмежовувалися від суспільства та наближалися до держави тому, що вони не були спорідненими з постмодерним суспільством, а їхні види та риси, які були успадковані від масової партії, не відповідали новим умовам. Це означало, що вони були не в змозі отримувати від суспільства всі необхідні ресурси. П. Ігнаці зазначає, що вся спонтанна, безкорисна, навіть фанатична підтримка, яку члени партій та активісти надавали партії, завершилася з моменту встановлення панування неоліберального індивідуалістичного мислення. «Індивідуалістична мобілізація» відобразилась на становищі партій, ставши, по суті, причиною розриву їхніх зв'язків із суспільством. Культурна матриця демократичних суспільств кінця ХХ ст., пронизана пануванням неолібералізму, сколихнула колективні та символічні підвалини, до котрих звикли партії [4, с. 57].

О. Кірххаймер зауважує, що з покращенням матеріальних умов та зростанням рівня освіти люди починають дивитися в бік різних політичних акторів, здатних узяти на себе турботу про їхні потреби, як у плані соціальної активності, так і в представництві інтересів. Партія більше не пропонує цілий ряд послуг, які мали критичну важливість у минулому: вся діяльність з інтеграції, яку вела партія, включаючи підвищення рівня грамотності, та політична освіта, організація громадських заходів, інформування були припинені партією або через конкуренцію з боку інших акторів, або через перерозподіл ресурсів від соціальної інтеграції до електорального процесу. Ця тенденція розпочалася на початку 1960-х рр., і з того часу тільки прискорюється [4, с. 58].

Універсальні національні ідеї, колективні та символічні орієнтації більше не є привабливими та / або переконливими, й індивід став єдиним наставником свого світогляду, звільненим від традиційних обмежень та краще підготовленим культурно для того, щоб самостійно приймати рішення.

Ще у 1980 р. американська дослідниця К. Лоусон зауважила, що зростаюча «партизація правління», з одного боку, та поширення практики

патронажу, з іншого, сприяє переважанню типу зв'язку «за нагороду» у відносинах між партією та прихильниками [12].

Водночас, дивним є те, що громадяни в усталених демократіях усе ще майже одноставні у переконанні, що партії – необхідний інструмент демократичної системи. В 20 усталених та молодих демократіях велика кількість людей заявляють, що партії є необхідними: у 13 країнах частка тих, хто стверджує, що партії не потрібні, нижча за 10%; у 6 інших – від 10 до 20%; і тільки в Україні частка таких піднімається до 26%. Серед семи країн із найбільш сильними антипартійними настроями тільки дві – Японія та США – є усталеними демократіями [4, с. 62]. Ці дані входять у деяку суперечність не тільки з організаційним занепадом партій, але і з низькою довірою та оцінкою їхньої ролі.

Суперечливі результати свідчать, що партії використовують певні ресурси для забезпечення своєї стійкості щодо зовнішніх обурень, які полягають, переважно, у їхній беззаперечній функції структурування голосування та відбору кандидатів. Жодні інші актори поки що не досягли успіхів у заміщенні партій у виконанні цих функцій. Політичні партії все ще отримують користь від цієї своєї загально визнаної унікальності. Судити про те, що ця роль є зайвою, передчасно.

Сучасні партії, певною мірою, «змушені» адаптуватися до демократичної матриці. Моральний обов'язок змушує їх виконувати вимоги ліберально-демократичних принципів усупереч небездоганим щоденним практикам. Деякі партії, проте, навмисно ігнорують ці умови і займають іншу позицію. Так, більшість ультраправих та популістських партій не дотримуються принципів демократії або участі у своєму внутрішньому функціонуванні, вони швидше практикують принцип вождизму, який передбачає концентрацію прийняття рішень у руках лідера, котрий володіє різними засобами контролю над партійною організацією та внутрішньою діяльністю партії (або який має можливість упереджувати спрямовані проти нього «змови»).

Стимулювання участі в умовах дефіциту сильних та символічних стимулів було засобом зупинити ерозію легітимності партії, викликану її поворотом до ресурсів держави. В. Мюллер стверджує, що сьогодні партії є сильнішими, ніж будь-коли, якщо брати до уваги два з трьох їхніх «облич», запропонованих Р. Кацом та П. Меїром. Проте, ця сила може

виявитись недостатньою, щоб відповісти на виклики легітимності. Хоча немає сумнівів, що «партії є центральним механізмом, який на практиці приводить в дію конституційну зв'язку: політичне делегування – підзвітність», якщо практика патронажу розширюватиметься й надалі, а відкритість та залученість виявляться недостатніми, партіям, ймовірно, буде дедалі складніше повернути свою легітимність [14, с. 330].

З огляду на це, можна припустити, що після втрати довіри до партій з боку населення, з метою збереження своєї легітимності, партії будуть змушені звертатися до більш нових методів комунікації з суспільством, що подаватиметься як лібералізація, відкритість, демократичність або публічність діяльності (наприклад, широке висвітлення діяльності партії в інтернеті, з використанням сучасних технологій, праймеріз, загальні вибори лідера партії тощо).

Т. Погунтке зауважує, що якщо звести положення про картельну партію до його змістовного ядра, то залишаться тільки зростаюче державне фінансування партійних утворень та посилена інтеграція представлених у парламенті партій у процесі формування урядів [16, с. 71].

Деякі з сучасних наукових типологій базуються на економічних моделях та використовують елементи теорії раціонального вибору. Так, на основі аналізу ряду партійних угруповань Південної Європи (передусім таких, як Іспанський союз християнських демократів та «Вперед, Італія» С. Берлусконі) Д. Хопкін та К. Паолуччі доходять висновку, що в добу трансформації партійних систем партії починають ставати схожими до бізнес-фірм, роблячись нестійкими в електоральному плані та політично нестабільними [10].

Зростаюча участь держави у фінансуванні західних партій, а також зміни, яких зазнають ці партії, приводять І. ван Бізен до висновку про перетворення партій із приватних асоціацій громадян у «комунальні служби» (public utilities). Своєю чергою А. Мінтцель розглядає партії як підприємства третього сектору, які надають послуги різноманітним колективним та індивідуальним клієнтам. В організаційному аспекті сучасні партійні об'єднання іноді інтерпретуються як франчайзингові корпорації, керівництво яких (представлене загальнонаціональними лідерами) надає автономним партійним підрозділам у комерційну оренду свою «торгівельну марку» [7, с. 110].

Разом із тим, нові риси, які все більш чітко проявляються в образі сучасних партій, не завжди спонукають дослідників до відмови від традиційних класифікацій. На думку ряду авторів, у європейських країнах зараз усе ще домінують «всеохоплюючі» партії. Цієї думки, зокрема, дотримується Х. Пуле, котрий вважає, що модернізація подібних партій, насамперед, проявилася у суміщенні «тенденції до «вільно з'єднаної анархії» з тенденцією до короткотерміновості», тобто до дій *ad hoc*. Згідно з його висновком, теперішня ситуація більшою мірою сприяє тим партіям, які традиційно відігравали роль агентів мобілізації «при нагоді», аніж творцям стійких структур [17, с. 80].

Важливим аспектом, який впливає на розвиток сучасних партій, стає зміна зв'язку партії з суспільством через інститут членства у партії. З цього приводу Р. Кац зазначає, що «як це не парадоксально, внутрішньопартійна демократія... стає елементом контролю еліт» [11, с. 117]. Членство у партії говорить тільки про одну сторону історії: занепад низової організації партії на місцях. Криза цього специфічного «обличчя партії» не означає, що партіям лишилося тільки оплакувати свою долю. Якраз навпаки, було б великим прорахунком із занепаду низової організації робити висновок, що партії витискаються з політики. В дійсності партії посилили свій вплив завдяки розвитку двох інших їхніх «облич» – керівництва партії, і, передусім, її членів у структурах державної влади. Звідси виходить, що зсув у внутрішньому балансі влади між трьома обличчями партії – від рядових членів до керівництва і тим, хто займає посади у державі, – співзвучний зі змінами у суспільстві і формі правління.

Партії, подібно до інших організацій, зазвичай відображають суспільство, у якому функціонують. Тривала академічна традиція пов'язувала зміни у функціях та організації партій зі змінами у суспільстві.

Залишаючи осторонь дискусії навколо коректності терміна «картельна партія», зростає увага до нового організаційного профілю сучасної політичної партії. П. Ігнаці, не претендуючи на формування нової моделі партії, вказує, що сучасна політична партія просувається у бік «стратархічного» типу організації, де кожен рівень внутрішньої організаційної структури утримує певні ресурси (матеріальні чи символічні), які дають йому змогу функціонувати з високим ступенем автономності стосовно національної штаб-квартири та інших внутрішньопартійних страт. Роз-

витку такої тенденції, на його думку, сприяє висока гнучкість внутрішньої організації, яка відповідає постмодерному суспільству, яке надає перевагу індивідуальній діяльності політиків та обмежує партійну лояльність [4, с. 56–57].

На сьогодні, все частіше припускається, що робота з великими електоральними групами з кожним роком стає все менш ефективною, оскільки не враховує тонкощі соціальної та політичної самоідентифікації реальних виборців, ускладнення соціальної структури суспільства, процесів глобалізації. Побічним доказом відторгнення виборців від політичних партій стає зменшення у багатьох країнах явки на виборах та криза партійних ідеологій. Відповідно, висловлюється думка про те, що доба масових політичних партій відходить у минуле. Так, М. Афанасьєв стверджує, що подібно до того, як свого часу партії традиційного суспільства (приватні союзи та клієнтели) поступилися місцем масовим політичним партіям індустріальної доби, так і останні з переходом суспільства до постіндустріальної стадії розвитку змінюються тимчасовими виборчими об'єднаннями, які створюються *ad hoc* та швидко переформатовуються відповідно до прискорюваної соціальної динаміки. Нова соціальність (глобалізація та, водночас, відродження комунітаризму, розмивання попередньої соціально-класової структури, поширення принципово неамериканських ідеологій та форм групової ідентифікації) та нові комунікації (інтернет, інтерактивні та спеціалізовані медіа, інтегровані маркетингові технології, орієнтовані на індивідуалізацію потреб та постіндустріальні цінності) визначають новий тип політичних утворень, орієнтованих не на інерційну ідеологію, а на динамічні ідеї – конкретні проекти розвитку того чи іншого співтовариства. Партія зі стабільної організації зі сформованим масовим членством перетворюється в інтерактивний PR-проект, який створюється, просувається та переформатовується залежно від кон'юнктури політичного ринку [1].

На відміну від інституціоналізованих партій, які своєю метою вбачають прихід до влади легітимним шляхом участі у виборах, учасники електоральних кластерів прагнуть досягти того ж, виходячи з орієнтації на латентні політичні, економічні та соціальні інтереси, використовуючи для цього у вузькогрупових інтересах бренди існуючих партій, а також слабкості електорального законодавства [3, с. 25].

Як зауважує американська дослідниця Дж. Нельсон, у посткомуністичних країнах законодавчий процес суттєво паралізується появою різноманітних конкуруючих між собою нових політичних партій та груп інтересів. Партії, які з'являються на політичній арені, профспілки, асоціації бізнесу та інші групи намагаються «блокувати деякі аспекти економічної реформи», а також прагнуть спрямувати їх у вигідне для себе русло [15, с. 9]. Стосовно досліджуваної проблематики вираз «спрямувати їх у вигідне для себе русло» означає прагнення досягти латентних цілей в межах існуючого політичного порядку.

Особливості розвитку політичних партій у країнах нової демократії досліджували С. Мейнворінг та М. Торкало. Аналізуючи зміну теорії партійних систем після третьої хвилі демократизації, вони доходять висновку, що партійні системи менш розвинених країн мають нижчу інституціоналізацію, ніж у промислово розвинених демократіях. На користь цієї тези вони наводять три основні відмінності між партійними системами розвинених демократій та партійними системами менш розвинених країн. По-перше, більшість демократій та напівдемократій у менш розвинених країнах мають більш високу виборчу волатильність, ніж у розвинених індустріальних демократіях. По-друге, більша частина літератури, присвяченої політичним партіям та партійним системам, передбачає умови інституціоналізації партійних систем із сильним укоріненням партій у суспільстві та припускає, що програмні або ідеологічні зв'язки лежать в основі стабільних зв'язків між виборцями і партіями. В партійних системах більшості демократій і напівдемократій менш розвинених країн, програмні або ідеологічні зв'язки між виборцями і партіями є значно слабшими. По-третє, зв'язок між виборцями та кандидатами у менш розвинених країнах має більш особистісний характер, ніж у розвинених демократіях [13].

Таким чином, сучасна політична практика засвідчує, що нині, власне як і в час формування партології, відсутній єдиний підхід до розуміння суті політичної партії. Тривалий час науковці намагалися з'ясувати сутність партії, беручи за основу підхід Дж. Лапаломбари та його конституюючі елементи партії. Водночас, сучасний стан політичних партій не дає змоги дослідникам робити такі звуження. Висловлюються навіть тези про те, що політична партія вже є такою, тільки тому, що вона так себе

називає, або якщо у неї існує назва, яка слугує як для самоідентифікації групи, так і, що значно важливіше, для її ідентифікації в очах виборців.

На сьогочасному етапі розвитку політична наука нагромадила значні масиви інформації про політичні партії. Однак, щоб їх осмислити і отримати обґрунтовані відповіді на актуальні запитання розвитку політичного процесу, потрібна нова теоретична конструкція, яка б не тільки базувалася на сучасних теоретичних концептах, але й враховувала історичні, культурні та територіальні особливості.

Список використаних джерел

1. Афанасьев М. Пять причин голосовать против всех [Электронный ресурс] / М. Афанасьев. – Режим доступа : http://expert.ru/expert/2003/34/34ex-parties_31654/
2. Венгеров А. Синергетика и политика / А. Венгеров // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 4. – С. 55–69.
3. Зырянов С. Трансформация политического пространства: от политических партий к электоральным кластерам (из опыта США и России) / С. Зырянов // *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. – 2008. – № 4. – С. 24–29.
4. Игнаци П. Партии и демократия в постиндустриальную эру / П. Игнаци // *Политическая наука*. – 2010. – № 4. – С. 49–76.
5. Кац Р. Картельная партия: возвращение к тезису / Р. Кац, П. Мэйр // *Политическая наука*. – 2010. – № 4. – С. 77–112.
6. Лоусон К. Новый подход к сравнительному исследованию политических партий / К. Лоусон // *Политическая наука*. – 2010. – № 4. – С. 29–48.
7. Спасский Е. Трансформация политических партий и их типологическая концептуализация: опыт западной партологии / Е. Спасский // *Полития*. – 2008. – № 2 (49). – С. 103–113.
8. Bauman Z. *Liquid modernity* / Z. Bauman. – Cambridge : Polity press, 2000. – 228 p.
9. Dalton R. Public images of political parties: A necessary evil? [Текст] / R. Dalton, S. Weldon // *West European politics*. – Routledge, 2005. – Vol. 28, № 5. – P. 931–951.
10. Hopkin J. The Business Firm Model of Party Organization: Cases from Spain and Italy [Электронный ресурс] / J. Hopkin, C. Paolucci. – Режим доступа : <http://personal.lse.ac.uk/hopkin/hopkinpaolucci1999ejpr.pdf>.
11. Katz R. The internal life of parties / R. Katz // *Political parties in the New Europe* / Ed. by Luther K. R., Muller-Rommel F. – Oxford : Oxford university press, 2002. – P. 87–118.
12. Lawson K. *Political parties and linkage: A comparative perspective* / K. Lawson. – New Haven : Yale univ. press, 1980. – 410 p.
13. Mainwaring S. Party System Institutionalization and Party System Theory After the Third Wave of Democratization [Электронный ресурс] / S. Mainwaring, M. Torcal. – Режим доступа : <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/319.pdf>

14. Müller W. Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work / W. Müller // European Journal of Political Research. – Springer Netherlands, 2000. – Vol. 37. – P. 309–333.
15. Nelson J. How Market Reforms and Democratic Consolidation Affect Each Other / J. Nelson // Intricate Links: Democratization and Market Reforms in Latin America and Eastern Europe. – New Brunswick, N. J. : Transaction Books, 1994. – P. 1–36.
16. Poguntke T. Parteiorganisation im Wandel. Gesellschaftliche Verankerung und organisatorische Anpassung im europäischen Vergleich / T. Poguntke. – Wiesbaden : Westdeutscher Verlag, 2000. – 310 p.
17. Puhle H. Still the Age of Catch-Allism? Volksparteien and Parteienstaat in Crisis and Re-Equilibration / H. Puhle // Gunther R., Montero J., Linz J. (eds.) Political Parties. Old Concepts and New Challenges. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 58–83.

Павел Молочко

СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ КАК ИНСТИТУТОВ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Развитие политических партий на современном этапе характеризуется противоречивыми явлениями, с одной стороны, прослеживается тенденция к этактизации партий, с другой – партии остаются неотъемлемым инструментом демократии. Такие противоречивые тенденции ставят на повестку дня вопросы о пересмотре роли и функций политических партий как политических институтов. Используя основные современные подходы к функционированию и деятельности политических партий, прослежено основные внутренние и внешние изменения партий. Существенное влияние на преобразование института партий оказывают изменения в обществе, произошедшие в последние годы, в связи с этим, сделано заключение, что кроме необходимости изменений в структуре и функциях, партии будут вынуждены искать новые формы взаимодействия с обществом, с целью сохранения своей легитимности.

Ключевые слова: политические партии, модели партий, картельные партии, политический институт, постпартийная демократия.

Pavlo Molochko

MODERN INTERPRETATIONS OF POLITICAL PARTIES AS POLITICAL INSTITUTIONS

Nowadays the development of political parties is characterized by rather contradictory phenomena. On the one hand there exists a tendency to etatization of political

parties, on the other hand – parties remain an integral tool of democracy. Such contradictory trends raise a question of redefining the role and functions of political parties as political institutions. Using basic modern approaches to the functioning and activity of political parties, the author traces their basic internal and external changes. Recent social changes have a significant impact on the change of the institute of parties. Taking this into account, the author proves that in addition to the need for changes in the structure and functions, parties will be forced to look for new forms of interaction with the society in order to maintain their legitimacy.

Key words: political parties, models of party, cartel party, political institution, post-party democracy.

Георгій БОДНАРАШ

Методологічні проблеми дослідження партійних систем

Визначено спектр методологічних проблем дослідження партійних систем у сучасній політичній науці. Наголошено, що еволюційна трансформація інституту політичних партій та багатопартійності сприяла виразному окресленню низки методологічних проблем дослідження партійних систем: по-перше, вироблення комплексного інструментарію дослідження еволюційної динаміки партійних систем із багатовимірної перспективи; по-друге, адаптація сучасної кількісної методології та формалізованої системи індексів вимірювання різних вимірів функціонування партійних систем до практичних реалій досліджуваного випадку; по-третє, з'ясування основних проблем здійснення кореляційного аналізу між незалежними та залежними змінними, які впливають на функціонування партійних систем.

Ключові слова: методологія, партійна система, формалізована система індексів, якісні та кількісні методи політологічного дослідження.

Дослідники у галузі політичних наук почали розробляти інструментарій аналізу партійних та виборчих систем ще у середині минулого століття, коли традиційні політологічні аспекти вивчення електоральних

процесів були доповнені такими вимірами, як соціологічний, географічний й психологічний. Більше того, з розвитком загального виборчого права та дослідження біхевіоральних аспектів політики пов'язують розроблення та застосування саме кількісної методології дослідження партійних систем. Нова хвиля зацікавленості виборами та їх наслідками – конфігурації партійних систем, була спричинена розпадом СРСР та соціалістичного блоку країн.

Актуальність нашого дослідження полягає у тому, що політичні партії, як і інші політичні інститути, під впливом електоральних процесів зазнають еволюційної трансформації, що спричинює зміну конфігурації партійних систем, а відтак і появу низки методологічних проблем їх вивчення. Так, метою статті є аналіз результатів основних напрацювань у сфері дослідження партійних систем та виокремлення основних параметрів, за якими ми зможемо досліджувати сучасні партійні системи з багатовимірної перспективи. Завдання нашого дослідження полягають у наступному: 1) проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до дослідження розвитку політичних партій і партійних систем; 2) визначити основні методологічні проблеми в адаптації сучасної кількісної методології та формалізованої системи індексів вимірювання різних вимірів функціонування партійних систем до практичних реалій досліджуваного випадку; 3) запропонувати універсальний інструментарій дослідження та аналізу партійних систем. Предмет дослідження складають методологічні проблеми аналізу партійних систем з погляду особливостей застосування, адаптації та інтерпретації інструментарію їх дослідження.

Щодо ступеня розробленості цієї проблематики в політологічній літературі, то варто зауважити, що пострадянська політологічна наука не достатньо комплектована на роботи відповідної проблематики. Серед авторів-дослідників проблем аналізу партійних систем в Україні доцільно назвати таких науковців, як В. Литвин [5], А. Романюк [10], М. Примуш [8], Ю. Шведа [11], М. Рогозін [9], які, здебільшого, аналізують напрацювання західних дослідників із цієї проблематики. У зарубіжній політологічній літературі методологія дослідження партійних систем розроблена, і можна стверджувати про певні універсальні концептуальні підходи та параметри, однак більшість класичних підходів не спроможні

охопити трансформаційні аспекти партійних систем. Сьогодні поширені два підходи до аналізу політичних партій та партійних систем. Перший – «макропідхід» – намагається охопити все розмаїття політичних партій та елементів партійної системи, досліджує феномен партії з метою створення загальної теорії. Він був започаткований М. Дюверже, який прагнув окреслити риси загальної теорії партії та партійної системи, і розвинутий у дослідженні під керівництвом професора Північно-західного університету США К. Джанди. Він перевіряв основні концептуальні припущення Дюверже на багатому емпіричному матеріалі, який охопив 158 партій із 10 культурно-географічних регіонів світу [19, с. 26]. Результати цього дослідження збагатили знання про партії і сприяють опрацюванню нових питань, зокрема питання про можливість побудови універсальної теорії, яка давала б змогу описувати, пояснювати і передбачати еволюцію й поведінку партій у країнах з різною культурою. Другий підхід – прикладний, або «мікропідхід», – покликаний аналізувати партійні системи як сукупність складових елементів та досліджувати кожен окремо взятий елемент партійної системи як конкретний суб'єкт політичного процесу з конкретними параметрами простору і часу. Цей підхід допомагає фрагментарно досліджувати еволюційну динаміку партійної системи.

Найцікавішою, з методологічного погляду, є концептуальна схема порівняльних досліджень партій і партійних систем К. Джанди. Основними змінними цієї концепції є: 1) інституціоналізація партії; 2) ідеологічна орієнтація; 3) соціальна підтримка; 4) організаційна складність; 5) узгодженість, автономія; 6) залученість; 7) стратегія і тактика; 8) урядовий статус. К. Джанда емпірично підтвердив значущий вплив шести соціальних змінних, що впливають на структурування партійних уподобань, а відтак і на конфігурацію партійних систем: 1) економічного статусу; 2) релігії; 3) етнічної належності (зокрема мови й раси); 4) рівнів урбанізації; 5) рівня освіти [19, с. 2]. У ході аналізу понад сотні партій по кожному з цих чотирьох показників, він дійшов висновків, що виявлення електоральної міці та політичного значення партій відбиває рівень участі партії в загальнонаціональній політиці.

Як бачимо, спроба узагальнити та систематизувати теоретичні надбання в галузі дослідження проблем функціонування партійних систем потребує спеціального методологічного інструментарію. У цьому плані

схема змінних, запропонована К. Джандою, хоча й викликає певні різно-тлумачення, разом із тим, вона надає змогу структурувати наявне поле сучасних досліджень щодо партій і партійних систем. Крім того, за ступенем використання цієї схеми, вона уможливує подальші пошуки ефективної систематизації процесів багатопартійності. Звичайно ж, в умовах динамічних демократичних трансформацій виявлення повного набору атрибутів партійних систем суттєво ускладнюється. Проте узагальнення тенденцій розвитку партійних систем може слугувати підґрунтям для вдосконалення теоретико-методологічних підходів їх дослідження.

Одним із класичних підходів дослідження партійних систем є їх типологізація на основі кількісних критеріїв. Так, відповідно до класифікації М. Дюверже, партійні системи можуть бути двопартійними, багатопартійними й однопартійними [3, с. 244]. Класифікація Ж. Блонделя враховує дві змінні: кількість партій і їхнє становище у партійній системі. Облік цих критеріїв дає змогу Ж. Блонделю виділити чотири типи конкуруючих партійних систем: двопартійну, дво з половиною партійну, багатопартійну з домінуючою партією й багатопартійну без домінуючої партії [15, с. 184]. Дж. Сарторі увів такі змінні, як кількість партій, що змагаються (формат партійної системи), та ідеологічна дистанція між ними (механізм партійної системи). У наслідку він запропонував чотирьохелементну класифікацію: система домінуючої партії, двопартійна система та два варіанти багатопартійної системи – поміркована та надто поляризована [23].

П. Мейр запропонував кількісні критерії оцінки партій і партійної системи. Відповідно до його моделі, якщо дві найбільші партії разом у парламенті мають більш ніж 80% – це система великих партій. Якщо вони мають 65% мандатів, а 35% мандатів розподіляють між собою усі інші партії, то йдеться про систему середніх партій. Якщо ж дві найбільші партії контролюють 42% мандатів, а 58% належить малим партіям, – це партійна система малих партій [22, с. 253].

Загально визнаними є класифікації, такі як шкала «лівий – правий»; класифікація М. Дюверже, що розрізняв кадрові й масові партії; класифікація Ньюмана, що виділяв партії індивідуального представництва й демократичної, або масової інтеграції. Але навіть ці класифікації не завжди використовуються дослідниками, які вважають їх марними.

Класифікація партійних систем А. Сіароффа розроблена на основі індексу ефективної кількості партій. Відповідно до цього критерію, дослідник виділяє такі типи партійних систем: двопартійна система; система з двома з половиною партіями; Поміркована двопартійна система з домінуючою партією; поміркована двопартійна система з балансуванням між двома основними партіями; поміркована двопартійна система з балансуванням між двома основними партіями; поміркована двопартійна система з балансуванням між декількома основними партіями; поляризована багатопартійна система з домінуючою партією; поляризована багатопартійна система з балансуванням між двома основними партіями; поляризована багатопартійна система з балансуванням між декількома основними партіями [24, с. 268]. Усі вчені сходяться на тому, що партійна система, як і будь-яка інша, складається з частин, які взаємодіють між собою і становлять єдине ціле. З погляду на це, Ж-Е. Лейні та С. Ерссон визначають партійну систему як «сукупність політичних партій, які діють у країні на основі відповідної організаційної моделі, яку характеризують властивості партійної системи». Але з приводу питання, які саме властивості концептуально є важливими для теорії партійних систем, серед учених не існує єдності.

У складеному А. Лійпхартом списку зазначені такі властивості: 1) мінімальні вигравні коаліції; 2) тривалість існування уряду; 3) ефективна кількість партій; 4) кількість проблемних вимірів; 5) непропорційність результатів виборів [21, с. 76]. Інші вчені додають до цих характеристик міжпартійну конкуренцію та нестійкість виборчих симпатій. Щоб визначити суттєві характеристики партійної системи, Ж-Е. Лейні і С. Ерссон зробили факторний аналіз набору з 14 показників, виділених на основі пропозицій А. Лійпхарта, на матеріалі 272 виборів у 16 європейських країнах з 1920 до 1984 рр., і дійшли висновку, що європейські партійні системи мають п'ять головних вимірів: 1) подрібненість, тобто коливання в чисельності та силі одиниць, які входять до партійних систем; 2) функціональна орієнтація, тобто відмінності між традиційними буржуазними партіями, релігійними та етнічними; 3) поляризація, тобто коливання в ідеологічній дистанції між партіями по ліво-правій шкалі; 4) радикальна орієнтація, тобто відмінності у ступені впливу лівих партій; 5) змінність, тобто відмінності в сумарній мобільності між партіями [20]. Науковці

також дійшли висновку про те, що основна проблема, яка виникає при вивченні партійних систем, полягає в аналізі змін виділених характеристик. Ці зміни можуть бути як результатом тривалих часових тенденцій, так і швидких (навіть раптових) змін.

Таким чином, зважаючи на сучасні трансформаційні процеси, особливо в постсоціалістичних країнах, виникає потреба у розробленні комплексної методології дослідження перехідних партійних систем з метою визначення рівня їхньої інституціоналізації та тенденцій розвитку. У порівняльній політології існують два основні підходи до дослідження рівня стабільності партійних систем:

- згідно з першим підходом, якого дотримується більшість сучасних дослідників, стабілізація незахідних партійних систем є тривалим процесом, на який впливає поведінка електорату та політичних еліт [26, с. 444];
- прихильники другого підходу дотримуються думки, що процес стабілізації партійних систем є менш тривалим, ніж передбачалося [17, с. 33] та залежить однаковою мірою як від електорального дизайну, так і від поведінки електорату та політичних еліт [26, с. 442].

Щоб визначити, чи партійна система є «замороженою», П. Мейр, у своєму дослідженні, застосовує три критерії: 1) урядову змінність – рівень зміни партійного складу урядів після проведення чергових виборів; 2) урядову конфігурацію – є коаліційною (фаміліарною), якщо правляча коаліція політичних партій після перемоги на чергових виборах зберігає той же формат коаліції, або урядова партія заново утворює новий уряд; 3) доступ до урядування – коли всі (або більшість) партій, які отримали парламентське представництво, беруть участь у формуванні нового уряду. Дослідник стверджує, що партійна система стає стабільною тоді, коли еволюція наведених ознак стає передбачуваною [26, с. 442].

Дж. Туль, у своєму дослідженні, запозичив ці індикатори, доповнюючи їх незалежними змінними, які вимірюють: 1) вплив електорального дизайну на партійну систему: фракціоналізація партійної системи; 2) вплив поведінки електорату та характер поведінки еліт: електоральна волатильність (мінливість) та рівень зміни партійної структури законодавчого органу – party system turnover – проникливість партійної системи.

Проводячи власне дослідження рівня стабільності партійних систем у постсоціалістичних країнах, ми доповнили дослідження вирахуванням

додаткових вимірів: Індекс надмірної кількості партій у співвідношенні з допустимою кількістю партій виборчою системою та Діаграма (Трикутник) Нагаями для визначення конфігурації партійних систем. Для якісного аналізу партійних систем врахували ідеї П. Мейра, який запозичив формулу С. Роккана та С. Ліпсета й пов'язав цю проблематику з особливостями соціально-політичних кліважів у досліджуваних системах: зміна суспільних кліважів = електоральні зміни = трансформація партійних систем [22, с. 268]. Однією із методологічних особливостей дослідження партійних систем є те, що необхідно брати до уваги й ідеї Г. Сміта про тимчасові флуктуації, тобто тенденції стабілізації як електоральної волатильності, так і партійної системи можна спостерігати тільки після трьох електоральних циклів [12, с. 41].

Італійський компаративіст С. Бартоліні запропонував багатовимірну перспективу дослідження партійних систем шляхом емпіричного аналізу електоральної волатильності; електоральної конкурентоспроможності політичних партій; електоральної вирішуваності виборців; урядової уразливості та постелекторальної передбачуваності [15, с. 5].

На жаль, у дослідженнях партійних систем постсоціалістичних країн виникає багато методологічних проблем та труднощів щодо створення двох незалежних величин: волатильності та заміщуваності (утворення нових партій). Відомо, що неможливо виміряти мінливість на індивідуальному рівні. Виборець, який голосує за партію А у виборах?, можливо, зовсім не змінив своїх партійних уподобань на виборах $t+1$, але змушений голосувати за партію В (або С, або будь-яку іншу партію), якщо партії А більше немає в бюлетені.

Таким чином, неможливо виміряти справжній відсоток електоральної волатильності без спеціально розроблених порівняльних досліджень (які в більшості випадків не існують на пострадянському просторі). Але можливо розробити приблизні щодо волатильності та партійної зміщуваності методики, розглядаючи тенденції в підтримці виборцями різних типів партій.

Мінливість серед партій можна розрахувати, досліджуючи зміну у підтримці виборцями партій або блоків, які беруть участь у двох виборах поспіль. Для цього ми вилучаємо всі партії, які не брали участі в обох виборах, і підсумовуємо різницю у голосах, яку отримали партії від

одних виборів до інших. Визначена мінливість є мірою змін у виборчих спадках наявних гравців політичного процесу. Партійну заміщуваність можна розуміти як ступінь впровадження нових гравців у політичну систему. Його можна виміряти як відсоток електорату, який підтримав нові політичні формації, або суму часток голосів виборців, що їх отримали учасники виборів під час виборів $t + 1$, які не брали участі у виборах [14].

Електоральна конкурентоспроможність політичних партій залежить від шансу нових партій отримувати парламентське представництво в результаті виборів [16, с. 7]. Конкурентоспроможність операціоналізується багатьма способами, одним із них є використання Діаграми М. Нагаями – це графічне зображення розподілу позиції між двома найупливовішими політичними силами на основі отриманих на виборах результатів. При проведенні аналізу партійних систем, діаграма М. Нагаями є схематичним відображенням поля політичного змагання між партією, що здобула максимальну кількість голосів виборців, та другою у рейтингу політичною силою. Таким чином, за допомогою її діаграми схематично можемо визначити відстань від «дуалізму» М. Дюверже, тобто, коли всі голоси виборців дістаються тільки двом політичним конкурентам.

Діаграма була запропонована М. Нагаямою у 1997 р., проте тільки у 2001 р. була названа С. Рідманом трикутником Нагаями та визнана як одна з основних концептуальних моделей дослідження конкурентоспроможності політичних партій та динаміки партійних систем [26, с. 302].

Параметри діаграми: у прямокутній системі координат по вісі абсцис S_2 відображені результати виборів та частка отриманих парламентських мандатів лідируючої політичної сили, враховуючи, що максимально вона може набрати 100% голосів виборців. По вісі ординат S_1 , або S_i – відсоток голосів або частка парламентських мандатів, що набрала друга або будь-яка інша у рейтингу політична сила [18, с. 280].

За допомогою трикутника із запропонованої діаграми можна спостерігати, що вершина V є точкою «дуалізму» М. Дюверже, тобто у ній дві лідируючі політичні сили набирають однакову кількість голосів та мандатів (50 / 50), що призводить до формування ідеальної або абсолютної двопартійності. Відхилення від позначки V у напрямку C відображає моноцентричний характер політичного змагання, адже рівень підтримки однієї політичної сили суттєво перевищує інший. Відхилення від позначки V у

напрямку до позначки А свідчить про наростання тенденцій поліцентризму, тобто обидві лідируючі політичні сили набирають незначну кількість голосів, а переможна політична сила спроможна набирати лише відносну більшість голосів виборців. Таким чином, ці обмеження – максимально можливий показник для лідируючої сили дорівнює 100% та для другої у рейтингу дорівнює 50% – призводять до окреслення закономірних тенденцій, а саме: чим виразнішим є міжпартійний паритет, тим ближче до лінії трикутника буде розміщений індекс партії, й навпаки – чим більшою є перевага лідируючої політичної сили над наступними у рейтингу силами, тим ближчими до правого кута трикутника будуть її показники.

Компаративісти використовували діаграму М. Нагаями для дослідження партійних систем у країнах з мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості. Проте в подальшому за допомогою цієї моделі почали досліджувати й партійні системи, утворені застосуванням пропорційної формули. Більше того, професор політичних наук Каліфорнійського університету Р. Таагапера, досліджуючи партійні системи Франції, Великобританії та США [26, с. 302] запропонував використовувати діаграму М. Нагаями для порівняння показників партії-лідера не тільки з результатами другої партії у рейтингу, а й з будь-якою іншою партією-суб'єктом політичної конкуренції. Тобто S_2 може бути замінена на S_i , де i – порядковий номер партії за результатами виборів. У такому випадку, конфігурація трикутника дещо зміниться, адже вершина буде знаходитися у позначці з координатами по осі абсцис $S_1 = S_2$ та по вісі ординат $S_i = (100\% - S_1) / i - 1$. Незважаючи на використання пропорційної виборчої формули, у випадку аналізу партійних систем постсоціалістичних країн, усе ж таки дотримуватимемося умов моделі М. Нагаями, навіть якщо вона застосовувалась переважно для дослідження мажоритарних систем.

Б. Грофман, Р. Далімонте, А. Чіарамонте, С. Фельдом порівняли трикутник М. Нагаями зі своїм, сегментованим на вісім частин, який відображає позицію першої, другої та третьої у рейтингу політичних партій країни. Сегментований трикутник дає змогу відобразити показники кожної партії досліджуваної країни як позначку переплетіння трьох прямих, що показує місце партії у системі [18, с. 280].

Кожному сегменту присвоюється відповідна буква. У правій частині трикутника (сектор $A+B+C+D$) партія – переможець набирає більш ніж

50% голосів виборців, а у лівій (сектор $H+G+F+E$) – менш ніж половину голосів виборців (рис. 2).

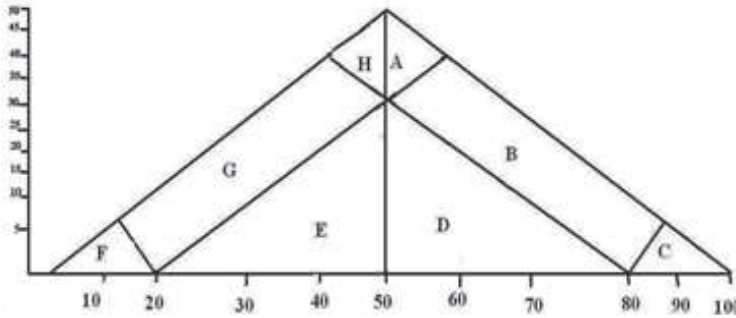

Рис. 1.2. Сегментування трикутника М. Нагаями [18, с. 276]

Сектор сегментів $A+H$ є біполярним форматом змагання та слабкими (або зовсім відсутніми) третіми політичними силами. У межах сегментів $D+E$ дві перші політичні сили не домінують на електоральній арені і рівень конкурентоспроможності є низьким. Тобто становище таких політичних сил є нестабільним і рівень електоральної волатильності є високим. Цей сектор – це наче проміжна зона між тенденціями до сформованої та консолідованої одно, дво- та багатопартійної системи.

Сектор $H+A+B+C$ характеризується конкуренцією між третіми партіями, і фіналісти розділяють між собою більшість голосів виборців. У секторі C розташовується абсолютно домінуючий суб'єкт політичної конкуренції, який отримує 80% і більше голосів виборців.

Сектор $A+H+G+F$ можна віднести до категорії «конкурентних», адже тут відбувається інтенсивне змагання, принаймні між двома політичними акторами. Сегмент F характеризується атомізованою багатопартійністю, де максимально можлива підтримка однієї політичної сили становить лише 20% голосів.

Сьогоднішній етап розвитку постсоціалістичного політикуму часто називають періодом деідеологізації, коли політична ідеологія виявилася фактично повністю заміненою персоналіфікацією політичного процесу, що оцінюється експертами негативно. Часто партії або їх об'єднання – блоки,

свідомо уникають ідеологічного самовизначення як необов'язкового елемента, що покладатиме на них додаткову політичну відповідальність та обмежуватиме свободу дій.

Центральним елементом самоідентифікації та протиставлення себе іншим політичним партіям є електоральна вирішувальність – спроможність виборців розрізняти запропоновані партіями політичні доктрини, бачити між ними різницю та здатність партій запропонувати різні й чіткі політичні програми. Суть полягає в тому, що якщо електорат здатний проаналізувати політику політичних партій, то можна уникнути колізії між останніми, що прямолінійно призведе до підвищення рівня змагальності партійної системи.

Аналіз вирішувальності здійснюється за допомогою кількісного методу І. Будже та Д. Клінгеманн [16, с. 13]. Відповідно до цієї методики, при виконанні дослідження, до уваги береться, скільки разів зустрічаються в програмах аналізовані одиниці, що мають прямий зв'язок із досліджуваним предметом, наприклад, соціальними гарантими. Кожна політична партія може отримувати кількість балів від 0 до 100. 0 являє собою крайню праву в той час, коли 100 – крайню ліву. Беруться до уваги тільки чітко сформульовані програмні твердження стосовно певної проблематики.

Приклад: 1) соціальне забезпечення – однакова система для всього населення – позитив; 2) обмеження компенсаційних виплат – негатив (Румунська демократична партія, 2000 р.).

Методика підрахунку є наступною: якщо загальна кількість тверджень дорівнює 200, із яких 120 належать до лівої сфери і 40 до правої, тоді негативні 20% віднімаються від позитивних 50. Кінцевий результат у цьому випадку гіпотетично складає 30. Таким чином, якщо БЮТ, наприклад, має 7 тверджень щодо соціальної політики, з них 2 є позитивними, а решта 5 – нейтральними, індекс дорівнює 28.

Індекс електоральної уразливості політичних партій є четвертою необхідною умовою для високого рівня системної конкурентоспроможності партій. Електоральна вразливість – рівень ймовірності, що актуальний уряд може бути змінений однією із партій чи блоком політичних партій, що знаходяться в змагальному процесі [16, с. 16].

Постелекторальна передбачувальність є п'ятою умовою для забезпечення політичної конкуренції. Цей вимір операціоналізується рівнем (як

відсоток), у якому уряд, який формується після проведення виборів, відповідає складу (або не відповідає) передвиборчої коаліції. Таким чином, постелекторальна передбачуваність (*post electoral predictability*) – здатність партій утримувати передвиборчі альянси після проведення виборів – відноситься до існуючої моделі взаємодії між владою та опозицією [16, с. 18]. У випадку, коли така модель поведінки партій не спостерігається, практично неможливо передбачити конфігурацію після виборчої коаліції. Тобто, після виборів партії абсолютно вільні у виборі партнерів для утворення парламентської більшості та в подальшому й уряду, без жодного зв'язку зі структурою голосування. Очевидно, що й у випадку, якщо існують сформовані передвиборчі коаліції, відповідні політичні партії не зобов'язані поважати старі альянси. Партії вільно можуть проігнорувати голосування електорату та їхню структуру преференцій. Деякі науковці вважають, що для дослідження впливу партійної еліти на партійні системи необхідно застосувати теорію коаліції А. Лійпхарта та інших.

Отже, можна зробити висновки, що універсального інструментарію аналізу партійних систем немає. Найбільш комплексна методологія дослідження партійних систем була запропонована С. Бартоліні та П. Мейром, адже вони передбачають аналіз еволюційної динаміки партійних систем з багатовимірної перспективи із застосуванням як формалізованої системи індексів, так і методів якісного аналізу. Більше того, кількісна методологія дослідження партійних систем постсоціалістичних країн ще потребує суттєвого доопрацювання. Хоча у більшості зарубіжних досліджень кількісні методи політологічного дослідження є широко вживаними, науковці користуються різними формулами для їх визначення, роблячи не порівняними результати своїх пошуків. Основна проблема полягає у неправильній інтерпретації сучасної кількісної методології.

Доводиться констатувати, що інтерес до проблем теорії політичних партій та партійних систем (як до загальнотеоретичних проблем, загалом) у вітчизняній політичній науці є досить скромним, і вивчення такого суспільного феномена, як політичні партії, відбувається з домінуванням швидше емпіричного, ніж теоретичного підходів. Наші науковці лише починають складати інструментарій дослідження виборчих систем. Очевидно, такі тематичні дослідження ще чекають своїх авторів. Але цілком зрозуміло, що недостатня розробленість методологічних проблем аналі-

зу партійних систем гальмує інтенсивність вивчення цього суспільного феномена. В постсоціалістичних країнах усе більше спостерігається застосування «класичної» європейської методології. Однак, необхідно зважати на цивілізаційні особливості, оскільки бездумне перенесення західної методології на зовсім інший ґрунт, як зазначає Дж. Сарторі, може обернутися для дослідників «ефектом бумеранга». Для якісного аналізу партійних систем необхідно поєднати формалізовану систему індексів із методами якісного аналізу впливу поведінки еліт на політичні процеси. Більше того, здійснювати кореляційний аналіз між незалежними та залежними змінними, які впливають на функціонування партійних систем.

Методологічні засади вивчення партійних систем, як і сама наука про них, знаходяться лише на етапі свого оформлення. Розглянута нами проблема, безумовно, чекає свого комплексного дослідження.

Список використаних джерел

1. Боднараш Г. Електоральна волатильність країн Центральної та Східної Європи: порівняльний аналіз / Г. Боднараш // Політологічні та соціологічні студії : Т. X. Вибірчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах : зб. наук. праць / наук. ред. А. М. Круглашов. – Чернівці : Букрек. – С. 120–135.
2. Волинец С. В. Вне партий «хватай всех»: подходы к изучению партий и партийных организаций в современных демократиях / С. В. Волинец // Политическая наука: политические партии и партийные системы в современном мире : сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед., Отд. полит. науки, Росс. ассоц. полит. науки; ред. и сост. А. Н. Кулик, Е. Ю. Мелешкина. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – № 1. – С. 61–72.
3. Дюверже М. Политические партии : пер. с франц. / М. Дюверже. – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.
4. Кац Р. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий (Сокращенный перевод) / Р. Кац, П. Меир // Политическая наука: политические партии и партийные системы в современном мире : сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед., Отд. полит. науки, Росс. ассоц. полит. науки; ред. и сост. А. Н. Кулик, Е. Ю. Мелешкина. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – № 1. – С. 27–45.
5. Литвин В. Урядова стабільність: теоретико-методологічні засади дослідження / В. Литвин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – № 21. – Р. 117–121.
6. Малов Ю. К. Ведение в теорию политических партий (Обзор идей и концепций) / Ю. К. Малов. – М., 2005. – 171 с.
7. Мишлер У., Роуз Р. Модель спроса и предложения институционализации партийной системы: российский случай [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/research/2009/02/23/institutionalization.html>

8. Примуш М. В. Порядок утворення й діяльності політичних партій / М. В. Примуш // Віче. – 2001. – № 5. – С. 145–154.
9. Рогозін М. П. Розвиток партійної системи України: кількісний аналіз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV21_2003_polityk/09_ragozin_mp.pdf
10. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД –Астролябія, 2005. – 348 с.
11. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем / Ю. Шведа. – Львів : ЦПД, 2001. – 528 с.
12. Boboc I. Partide și familii politice europene : Cercetări, date statistice, analize politice / I. Boboc. – București : Editura Universitară, 2008. – 416 p.
13. Bodnaraș G. Caracterul contestabil interpartinic și configurația sistemelor de partide politice din România și Ucraina (studiu comparativ) / G. Bodnaraș // Glasul Bucovinei. – 2010. – № 1. – P. 59–70.
14. Birch S. Electoral Systems and Party System Stability in Post-Communist Europe : Paper prepared for presentation at the 97, hannual meeting of the American Political Science Association, San Francisco, 30 August – 2 September, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www2.essex.ac.uk/elect/database/papers/SBvolatility.pdf>
15. Blondel J. Party systems and patterns of government in western democracies / J. Blondel // Canadian journal of political science. – 1968. – № 2. – P. 180–203.
16. Ciobanu I. Sistemul românesc de partide: de la competiție spre coluziune / I. Ciobanu // Sfera politicii. – 2006. – № 123–124. – P. 5–20.
17. Ciobanu I. Stabilitatea sistemelor de partide din Europa de Est : Un parcurs imprevizibil / I. Ciobanu // Sfera politicii. – 2004. – № 112. – P. 33–38.
18. Grofman B. Comparing and contrasting the uses of two graphical tools for displaying patterns of multiparty competition : Nagayama diagrams and simplex representations / B. Grofman, R. D'Alimonte, A. Chiaramonte, S. Feld // Party politics. – 2004. – Vol. 10. – № 3. – P. 273–299.
19. Janda K. Political parties and democracy in theoretical and practical perspectives: Adopting party law / K. Janda. – Washington : National democratic institute of international affairs, 2005. – 30 p.
20. Lane J-E. Politics and society in western europe (4th edition) / J-E. Lane, S. Ersson. – London : Sage Publications Ltd, 1999.
21. Lijphart A. Modele ale democrației: Forme de guvernare și funcționare în treizeci și șase de țări / A. Lijphart. – Iași : Polirom, 2006. – 319 p.
22. Mair P. The problem of party system change / P. Mair // Journal of theoretical politics. – 1989. – Vol. 1. – № 3. – P. 251–267.
23. Sartori G. Parties and party systems: a framework for analysis / G. Sartori. – Cambridge, 1976. – Vol. 1.
24. Siaroff A. Two-and-a-half-party systems and the comparative role of the «Half» / A. Siaroff // Party politics. – 2003. – Vol. 9. – № 3. – P. 267–290.
25. Taagapera R. Extension of the Nagayama triangle for visualization of party strengths / R. Taagapera // Party Politics. – 2004. – Vol. 10. – № 3. – P. 301–306.
26. Toole J. Government Formation and Party Systems Stabilization in east central Europe / J. Toole // Party Politics. – № 6. – 2000. – P. 441–461.

Георгій Боднараш

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАРТИЙНЫХ СИСТЕМ

Определено спектр методологических проблем исследования партийных систем в современной политической науке. Отмечено, что эволюционная трансформация института политических партий и многопартийности способствовала идентификации ряда методологических проблем исследования партийных систем: во-первых, выработки комплексного инструментария исследования эволюционной динамики партийных систем; во-вторых, адаптация современной количественной методологии и формализованной системы индексов измерения различных измерений функционирования партийных систем к практическим реалиям исследуемого случая; в-третьих, выяснения основных проблем корреляционного анализа между независимыми и зависимыми изменениями, которые влияют на функционирование партийных систем.

Ключевые слова: методология, партийная система, формализованная система индексов, качественные и количественные методы политологического исследования.

George Bodnarash

METHODOLOGICAL ISSUES OF THE PARTY SYSTEMS' INVESTIGATION

This article deals with a comprehensive comparative analysis of parties' access to the government in Ukraine and Romania as well as the impact of party system's transformation on the governmental dynamics, governmental conformation in these countries.

The research concerns the review of peculiarities to make up the parliamentary and governmental coalitions and the impact of the ruling party elite on the stability of party systems.

The author has jumped into such a conclusion that weak variable governmental coalitions result in unsteady outcome of parliamentary elections in our country, and the cause of the government crisis is a wrong procedure of concluding the parliamentary and governmental coalitions.

Key words: comparative analysis, theories of coalitions, governmental dynamics, governmental conformation, parties' access to the government, Ukraine, Romania.

РОЗДІЛ III

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Наталія РОТАР

Категорія «політична участь» у структурі теорії постдемократії

Обґрунтовано, що категорія «політична участь» в структурі теорії постдемократії є категорією, яка, по-перше, дає змогу оцінювати та аналізувати стан постдемократії як демократичний за суттю політичної системи та виявляти ті протиріччя політичного процесу, які виставлятимуть вектор змін сучасних демократичних політичних систем.

***Ключові слова:** політична участь, демократія, постдемократія, К. Крауч, Д. Дзолло.*

Сумніви стосовно адекватності існуючих демократичних політичних систем класичним визначенням демократії вникали і виникають у багатьох науковців. Свого часу П. Розанвалон зауважував, що ми живемо в епоху «перевинайдення» демократії, коли утверджується ширший погляд на ідею загальної волі [14]. Більш конкретною є позиція Ж. Рансьєра, на думку якого в сучасному світі демократія перетворилася на «завершену» демократію, мертву політичну форму – «постдемократію», яка є офіційною доктриною ліберальної держави [19, с. 56]. Водночас, науковець зробив суттєве зауваження, яке достатньо повно описує формат утилітарного використання терміна «постдемократія» практично всіма західними політиками: «Постдемократія – не описовий, а полемічний вираз» [3, с. 112].

Наприклад, у 2005 р. Президент Чехії В. Клаус у своєму виступі у Варшаві на саміті Ради Європи заявив, що «приходить час протистояти небезпеці «постдемократія». У життя держави і суспільства все більш активно втручаються всілякі неурядові організації (насамперед радикальні правозахисні та агресивні екологічні – прим авт.), які, не маючи мандата виборців, суттєво впливають на життя кожного громадянина». Отже, політики не завжди використовують термін «постдемократія», наповнюючи його змістом, адекватним науковим політологічним підходам.

У сучасній політичній науці концептуальне осмислення постдемократії здійснюється зусиллями З. Баумана, А. Бодью, Д. Дзолли, К. Крауча та групи німецьких науковців, які дискутували щодо суті постдемократії на сторінках першого номеру за 2011 р. наукового часопису «Aus Politik und Zeitgeschichte». Метою статті є визначення місця та пояснювального потенціалу категорії «політична участь» у структурі теорії постдемократії.

Не існує однозначного розуміння постдемократії й в експертному середовищі. Підсумком однієї з дискусій навколо проблеми співвідношення понять «демократія» та «постдемократія», організованим «ИА REX» у грудні 2010 р., стало фактичне заперечення терміна «постдемократія». Проте жодним з експертів не було запропоновано будь-якої іншої назви тих змін у принципах функціонування демократії, які визнаються і політиками, і експертами, і науковцями. Наприклад, на думку Ю. Блікова, ніякого нового стану «постдемократія» не існує, а є «особисте розуміння тим чи іншим індивідумом поняття «демократія». Його позицію поділяє Р. Евстіфєєв, вказуючи, що «цей помітний і яскравий термін цілком має право на існування, хоча б для того, щоб актуалізувати дискусії навколо демократії». Експерт наголошує, що з К. Краучем не можна не погодитися в тому, що нинішній стан розвинутих суспільств можна зі значною часткою впевненості визначити як кризу, але це не є криза власне демократії, швидше за все – це криза масового індустріального суспільства і побудованої на його основі політичної системи. П. Крупкін узагалі радить не поспішати з акцентуванням «суттєвої якісної новизни наступаючої фази розвитку західних політичних систем», оскільки очікує, що приставка «пост» у «постдемократії» не є настільки ж обґрунтованою, як у терміні «постіндустріальне суспільство» – «швидше вона повторить долю у терміні «постмодерн». Поміркованою є позиція Л. Бельцер-Лісюткіної,

яка справедливо наголошує, що «постдемократія» – це умовний термін, ще не прийнятий усім дискурсивним співтовариством, але який реагує на зміну соціальної структури країн, що визначають себе як демократичні». Підтримуючи цю позицію, Д. Штайсслінгер підкреслює, що постдемократія – «це ситуація, за якої в суспільстві утворюються групи, які можуть нав'язувати йому свою волю, оминаючи демократичні механізми або використовуючи їх уразливі місця», однак вона не означає краху, тому що небезпеки існували завжди, «рівно стільки часу, скільки існує сама демократія». Український експерт В. Коробов, вважаючи, що в сучасному українському політичному житті є занадто багато симптомів постдемократії, не схильний до того, що «постдемократію потрібно трактувати як крах і кінець демократії, взагалі. Підозра стосовно того, що демократія не буде вічно вищою формою організації суспільства – є, але симптоми постдемократії недостатні для того, щоб уже зараз заявити про «кінець демократії». Її остання характерна позиція експертів, що прозвучала під час дискусії, була висловлена Ю. Юр'євим, який вважає, що «оскільки «постдемократія» не скасовує класичного принципу демократії про «незалежність та виборність гілок влади», то «постдемократію» можна вважати надбудовою над демократією» [5].

Функціональні зміни демократичних інститутів у сучасних західних суспільствах найбільш комплексно та системно оцінюються в міркуваннях британського соціолога і політолога К. Крауча, автора відомого дослідження «Постдемократія» [9]. У передмові до російського видання К. Крауч наголошує, що постдемократія – це система, «в якій політики все сильніше замикаються у своєму власному світі, підтримуючи зв'язок з суспільством за допомогою маніпулятивних технік, заснованих на рекламі та маркетингових дослідженнях, тоді як усі форми, характерні для здорових демократій, здавалося б залишаються на своєму місці» [9, с. 7]. Основними передумовами формування постдемократій К. Крауч вважає, насамперед: 1) зміни в класовій структурі постіндустріального суспільства, яке сприяє утворенню численних професійних груп, які, на відміну від робітників, селян, державних службовців та підприємців, «так і не створили власних автономних організацій для виразу своїх політичних інтересів»; 2) величезну концентрацію влади та багатства у багатонаціональних корпораціях, які здатні здійснювати політичний вплив, «не

вдаючись до участі у демократичних процесах», навіть незважаючи на те, що вони мають потужні ресурси для того, щоб, у разі потреби, маніпулювати громадською думкою; 3) зближення політичного класу з представниками корпорацій та виникнення «єдиної еліти, незвично далекої від потреб простих людей» [9, с. 8].

Важливими, на нашу думку, є обґрунтовані твердження дослідника про те, що, по-перше, демократії та багаті індустріальні економіки Західної Європи і США ще не перебувають у стані постдемократії, оскільки їх «політичні системи все ще здатні породжувати масові рухи, які, спростовуючи красиві плани партійних стратегів та медіаконсультантів, термосять політичний клас та привертають його увагу до своїх проблем» [9, с. 8]. По-друге, прогнозуючи поширення принципів постдемократії, К. Крауч не вважає, що демократії перестануть бути демократіями – «інакше я б говорив про недемократичні, а не постдемократичні суспільства» [9, с. 8]. Тобто, всі постдемократичні суспільства і надалі зберігатимуть риси демократичних – вільні вибори, конкурентні партії, публічні дебати, права людини, певну прозорість у діяльності держави, проте «енергія та життєва сила політики» повернеться до епохи, що передувала демократії – «до нечисленної еліти та заможних груп, що сконцентровані навколо владних центрів та прагнуть отримати від них привілеї» [с. 9]. Отже, постдемократія не означає краху демократії, скоріше це її новий стан, коли «інтереси корпорацій досить серйозно впливатимуть на політику. ... У країнах, яким традиційно властива сильна демократія, основні права і свободи, швидше за все, збережуться і при новому режимі. Це і є постдемократія. У країнах, де демократія лише ледь-ледь проклюнулась, права і свободи можуть навіть не почати розвиватися» [8]. Однак, на думку І. Тарасова, постдемократичного стану можна досягнути лише за умови існування в минулому партиципаторної демократії, її нормативно функціонуючих політичних інститутів: «Смію припустити, що посткомуністичний світ знаходиться поза межами такої загрози. Як видається, концепція постдемократії К. Крауча може бути звернена лише до політій Заходу і не є універсальною» [16, с. 237].

Співзвучною з поглядами К. Крауча є позиція відомого політолога Д. Дзоли, який характеризує сучасну дійсність таким чином: «Ми живемо в умовах режиму, який я б назвав телепостдемократичною олігархією,

і в цьому суспільстві більшість громадян не вибирають і не обирають, а просто ігнорують політику в мовчазній покірності» [6; 7].

Продовжує ці міркування Ж. Ранс'єр, вказуючи на найважливішу структурну характеристику сучасних суспільств – «управління без політики» [20, с. 34], називаючи такий стан «постдемократією», яка «редукує народ до суми підраховуваних без залишку частин населення, до груп за інтересами та до думок, рівновага яких забезпечується державою». Така «постдемократія» «обмежує демократію можливістю утворення консенсусу», за якого «суспільство саме по собі несуперечливе, самодостатнє й ідентичне самому собі» [3, с. 128]. Зрештою, у таких суспільствах «все більше домінує дискурс управління, менеджменту ... Все стає керованим: сім'я, фінанси, вільний час» [11, с. 102], а політика йде в тінь, наче «стирається». «Деполітизована» влада не обов'язково репресивна, швидше вона заснована на об'єднанні інтересів держави і великого бізнесу, суть яких зводиться до максимально можливого звуження сфери політичного [20, с. 95]. Вона базується на підпорядкуванні «єдиному закону споживчої індивідуальності ... Наші сучасники відрубали голову королю для того, щоб наповнити покупками свої візки в супермаркеті» [20, с. 33].

Оцінюючи межі використання категорії «постдемократія», ми погоджуємося з К. Краучем в тому, що у теоретичній площині, ідея постдемократії допомагає здійснити опис тих ситуацій, коли прихильників демократії охоплює «втома, відчай та розчарування», коли зацікавлена та сильна меншість проявляє набагато більшу активність у спробах «з вигодою для себе експлуатувати політичну систему», ніж усі інші громадяни, коли політичні еліти навчилися управляти та маніпулювати вимогами громадян, яких «майже за руку тягнуть на виборчі дільниці» [9, с. 35–36]. У цьому контексті цікавими видаються міркування німецького науковця П. Масета, який, оцінюючи характер політики в Німеччині та визначаючи рівень впливу корпорацій на політичний процес, зауважує: «Ми в Німеччині опинилися в досить дивній ситуації. Я маю на увазі той факт, що такі консалтингові компанії, як Boston Consulting Group або McKenzie, які консультують німецький уряд, здобули величезний вплив. Різні структури, створені концерном «Бертельсмана», і передусім, заснований Фондом «Бертельсмана» Центр розвитку вузівської політики, отримали таку владу, що їм удалося впровадити в освітню систему і

суспільство, загалом, свої ідеї та уявлення», завдяки яким неоліберальні парадигми проникли майже в усі сфери життя, а так званий New Public Management перетворився на лейтмотив політики [13]. Оцінюючи причини такої ситуації крізь призму ідеї постдемократії, П. Масет наголошує, що основною проблемою, як і раніше, залишається величезне багатство, яке нерівномірно розподілено, відповідно є й ті, хто не мають доступу до засобів виробництва та позбавлені можливості брати участь у суспільному житті в тому обсязі, в якому це передбачено демократичним устроєм.

В сучасному комплексі гуманітарного знання сформувалися такі уявлення про постдемократію, які не вписуються в принципові концептуальні положення авторів запропонованого підходу, а часто й залишаються осторонь них. Їх поява в рамках пострадянської політичної науки пов'язана, на нашу думку, насамперед, із намаганнями оцінити постдемократію як те, що формується в політичній реальності, тоді як концептуалізація постдемократії й теоретизування навколо цієї категорії, здебільшого, залишаються поза увагою науковців. Найбільш поширеними хибними уявленнями про постдемократію є, на наш погляд, її розуміння як постмодерної демократії: «Демократія руйнується, змінюється, деформується, і на її остовах знаходимо виразні риси нового явища політичної надбудови – постмодерна демократія, чи постдемократія» [12]; позиціонування постдемократії як реальності початку XXI ст. [17]; уявлення про постдемократію як адекватність інформаційному суспільству чи ототожнення з електронною демократією [1].

Саме в оціночній площині перебувають і наукові роздуми українського дослідника О. Андрієнка, який вважає, що попри існуючі недоліки – жорсткий зв'язок з інформаційними технологіями, які у випадку монополізації олігархічними структурами можуть використовуватись з антидемократичною метою, – та значну роль представників міжнародного капіталу, постдемократія має низку переваг, зокрема: 1) постдемократична модель передбачає узгодження сучасних змін у суспільстві та попередніх особливостей його розвитку; 2) постдемократія є більш комунікативно зорієнтованою, ніж демократія; 3) за постдемократичного режиму зникнуть сприятливі умови для розвитку корупції, оскільки капітали будуть конвертовані у нематеріальний ресурс та зникне жорсткий

зв'язок між владою та стосунками з приводу власності; 4) постдемократія надасть можливість делегування влади на основі вільного та раціонального рішення громадян, оминаючи електоральні перегони, під час яких відбувається відчуження громадянського голосу; 5) у світоглядному та цивілізаційному вимірах постдемократія є логічним кроком розвитку суспільства, оскільки вона знаменує остаточний перехід до епохи знань та інформації, закріплює суверенітет особистості громадянина замість суверенітету еліт, а також дає змогу громадянам самостійно й без посередників регулювати законодавчу сферу [2, с. 98–99].

Паралельно, на нашу думку, виникає ряд питань, специфічних для пострадянського простору: 1) яку особливу демократію в таких умовах можна побудувати в окремій країні? («Думаю питання риторичне. Не дозволять») [10, с. 11]; 2) чи можна прогнозувати постдемократію в політичному просторі, в якому не існувала дієва демократія? Одним із варіантів відповіді є позиція російських науковців, згідно з якою, «щоб почати думати про «постдемократію», спочатку треба отримати саму демократію» [15].

Отже, визначені вище проблемні та дискусійні положення теорії демократії спрямовують нас до пошуку відповіді на питання щодо того, яким чином змінюються суть, характер, мотивація та моделі політичної участі в умовах постдемократії. Одразу зауважимо, що серед усіх науковців, які прямо чи опосередковано звертаються до концептуалізації змін демократії в напрямі постдемократії, проблема політичної участі як невід'ємної складової демократичного політичного процесу піднімається тільки К. Краучем та Д. Дзолою.

Базовою ідеєю у міркуваннях К. Крауча щодо політичної участі є її розуміння як необхідної умови для процвітання демократії: «Демократія процвітає тоді, коли прості люди мають можливість для активної участі – шляхом обговорення та автономних організацій – у формуванні порядку денного для суспільного життя, і коли вони активно використовують такі можливості» [9, с. 17]. Науковець вказує на те, що немає можливості і не потрібно очікувати, що більшість буде брати активну участь у серйозних політичних дискусіях чи ініціювати порядок денний. Проте, активна політична участь є однією з найважливіших ознак ідеальної моделі демократії, а зіставлення реальності з ідеальною моделлю дає поштовх до

наукових пошуків того, як і наскільки змінюється реальність, порівняно з ідеальною моделлю.

Саме порівняння реального процесу функціонування розвинених стабільних демократій з ідеальною моделлю, дало змогу К. Краучу зробити висновок про те, що сьогодні зі спектру форм політичної участі фактично повністю зникла така форма, як участь громадян у формуванні політичного порядку денного. Дослідник вважає, що активне звернення політиків до маркетингових досліджень та опитувань громадської думки засвідчує про наміри політиків самостійно формувати порядок денний, залишаючи громадянам позицію суб'єкта маркетингового чи соціологічного дослідження. Зрештою, це призводить до того, що громадяни позбавляються внутрішніх механізмів усвідомлення власних соціальних інтересів, реалізація яких можлива за допомогою сфери політичного. Чіткість виразності соціальних інтересів змінилася на їх розмитість, і це, на думку К. Крауча, було основною причиною зміни демократичного вектора на постдемократичний. Соціальні інтереси поступово витіснялися корпоративними інтересами, відповідно пріоритет отримували орієнтації громадянина на корпоративні інтереси та власні інтереси в системі корпорації, тоді як модель інтерес – артикуляція інтересів – агрегування інтересів – представництво інтересів, яка відповідає суті політичної участі, стає для громадянина другорядною. С. Хантінгтон у 2003 р. назвав це явище «ефектом Давосу»: транснаціональні еліти вирішують усі питання на таких зібраннях, як конференції в Давосі, й доволі часто на шкоду національним інтересам своїх країн. Зрештою, держава втрачає споконвічні функції гаранта реалізації інтегрального інтересу всіх верств і груп суспільства та починає працювати на задоволення інтересів лише окремих могутніх корпоративних організацій, зневажаючи інтереси інших соціальних верств населення.

Паралельно з відмовою громадян брати участь у формуванні політичного порядку денного, в умовах постдемократії відбуваються докорінні зміни і в такій формі політичної участі, як участь у діяльності політичної партії. В ідеальній партійній моделі функціонування та взаємодії концентричних кіл лідерів партії обирають з числа активістів, які представляють широкий загальний членів партії, що належать до тієї частини електорату, інтереси якого намагається представляти партія. Однак із ча-

сом, політичні партії в більшості демократичних і постсоціалістичних країн не тільки не наближалися до ідеальної моделі членства, а навпаки, все більше віддаляються від неї, трансформуючи зміст самого поняття «членство в партії». Осмислюючи ці процеси, К. Крауч зауважує, що вони провокуються і відбуваються в умовах нової політичної реальності, яка для стабільних демократій може бути визначена як постдемократія – нова характеристика політичного, спровокована «вакуумом зліва у масовій політичній участі через занепад робітничого класу та кількісне зростання політичного класу, зв'язаного з іншою частиною суспільства переважно тільки через ділове лобі» [9, с. 12]. Розвиваючи ідею постдемократії, науковець вказує, що це явище неминуче призводить до зміни форми керівного ядра партії, яка набуває форми еліпсу, що парадоксальним чином поєднує «в собі риси і постдемократії, і переддемократичного минулого» [9, с. 101]. Початком цих процесів стає ситуація, коли партійні лідери та партійні активісти намагаються винагородити себе, забезпечивши перманентний політичний успіх як нематеріальну винагороду. Поступово до еліпсу потрапляють професіонали (необов'язково прихильники політичних ідей партії), що наймаються партією для виконання певних функцій, та групи лобістів, які, працюючи на економічній корпорації, намагаються встановити контакти з політиками, чії дії торкаються їхніх інтересів. Результатом такої еволюції інституту членства в партії є формування нового типу політичної партії, що твориться «з внутрішньої еліти, яка самовідтворюється, є далекою від масових рухів, що утворюють її базу, і в той же час затишно влаштувавшись серед декількох корпорацій, які своєю чергою фінансують видачу підрядів на проведення опитувань громадської думки, послуги політичних консультантів та працю по залученню виборців в обмін на обіцянки партії в разі її приходу до влади щедро винагородити кампанії, що прагнуть до здійснення політичного впливу» [9, с. 98]. Отже, партійна модель, розроблена для епохи розквіту демократії, «поступово та непомітно перетворилася на дещо інше – модель постдемократичної партії» [9, с. 47].

У душі постмодерну пояснює суть розриву зв'язку між лідерами партії і рядовими членами британська дослідниця Х. Джохансен, порівнюючи членство в партії з членством в данс-клубі [18, с. 89]. Якість пропонованих партіями послуг повністю залежить від плідного співробітництва

керівництва партії і членів партії. Водночас, членам партії – данс-клубу – все менше подобається у ньому «танцювати», тоді як керівництво партії – адміністрацію данс-клубу – це положення влаштовує. Х. Джохансен формулює справедливе питання, на яке непросто дати аргументовану відповідь: як довго такий «клуб» може утримати споживчий попит у конкурентному ринковому середовищі, навіть тоді, якщо зміст його існування змінений і узгоджений унаслідок подвійної змови – міжпартійної та між партіями і державою?

К. Крауч звертає нашу увагу на те, що постдемократія породжує суперечливу ситуацію, коли політики, які прагнуть перешкоджати тому, щоб громадяни брали активну участь у політичних процесах, «відчайдушно потребують нашої (громадян – прим. авт.) пасивної підтримки; їх страшить думка про те, що ми втратимо до них інтерес, перестанемо за них голосувати та фінансувати їх партії, ігноруватимемо їх» [9, с. 140]. Вирішення цієї проблеми політики шукають в тому, щоб тим чи іншим чином забезпечити «максимальний рівень мінімальної участі», без якої постдемократія взагалі має шанси вийти за межі прив'язки до демократії. Водночас, громадяни по-іншому оцінюють необхідність для політичної еліти «максимального рівня мінімальної участі», вважаючи її шансом на отримання максимальних можливостей для проникнення в політику.

Отже, категорія «політична участь» у структурі теорії постдемократії є категорією, яка по-перше, дає змогу стан постдемократії оцінювати та аналізувати як демократичний за суттю стану політичної системи, по-друге, виявляти ті протиріччя політичного процесу, які визначатимуть вектор змін сучасних демократичних політичних систем.

Список використаних джерел

1. Андреев Д. Российская постдемократия – путь в информационное общество / Д. Андреев // Российское экспертное обозрение Российское экспертное обозрение. – 2006. – № 5. – С. 31–33 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusrev.org/content/review/default.asp?shmode=8&ida=1519&ids=137>
2. Андрієнко О. В. Постдемократія як відповідь на світоглядну кризу сучасності / О. В. Андрієнко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 96–100.
3. Демократия как политическая форма. Беседуют Жак Рансьер, Жан-Франсуа Шеврьє, Софи Ванх // Политика, философия, искусство. – 2002. – Осень, № 1.
4. Демократия как политическая форма. Интервью с Жаком Рансьером // Эссе homo. – 2003. – Зима, № 1.

5. Демократия умерла, наступило время постдемократии? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.iarex.ru/interviews/10930.html>
6. Дзоза Д. Авторитарный популизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://2010.gpf-yaroslav.ru/layout/set/print/viewpoint/Danilo-Dzolo-Avtoritarnyj-ror>
7. Дзоза Д. Демократия и сложность: реалистический подход / Д. Дзоза ; пер с. англ. А. Калинина, Н. Эдельмана, М. Юсима – М. : Издательский дом ГУВШЭ, 2010. –320 с.
8. Крауч К. Постдемократический мир корпораций. Сложное общество и «постдемократические решения» // Русский журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://russ.ru/pole/Postdemokraticeskij-mir-korporacij>
9. Крауч К. Постдемократия / Колин Крауч ; пер. с англ. Н. В.Эйдельмана. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 192 с.
10. Можно ли обосновать возможность особой демократии на постсоветском пространстве? // Русский мир. – 2011. – № 45. – С. 8–11.
11. Нанси Ж.-Л. Невыносимость непредставимого / Ж.-Л. Нанси // Деконструкция и деструкция. Беседы с философами. – М. : Логос, 2002.
12. Постдемократия и демократия (сравнительный анализ) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.polit.nnov.ru/2008/12/04/postdemocracy1/>
13. Реформировать Болонскую реформу. Интервью с профессором Люнебургского университета, писателем Пьеранжело Масетом // Педагогика. Искусства. Электронный научный журнал учреждения Российской академии образования «Институт художественного образования». – 2011. – № 11 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.art-education.ru/AE-magazine/>
14. Розанвалон П'єр. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / Євген Т. Марічев (пер. з фр.). – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 286 с.
15. Россия и современность: проблемы совмещения. Постдемократия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kroopkin.livejournal.com/252145.html>
16. Тарасов И. Н. Рецензия на монографию: Крауч К. Постдемократия. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 192 с. / И. Н. Тарасов // Вестник Поволжской академии государственной службы. – 2011. – № 1. – С. 235–237.
17. Юрьев Д. Режим Путина. Постдемократия / Д. Юрьев. – М. : Европа, 2005. – 264 с.
18. Johansen H. Political marketing: More than Persuasive Techniques, an Organizational Perspective / Helene Johansen // Journal of Political Marketing. – 2005. – Vol. 4 (4). – P. 85–105.
19. La Mésentente. Politique et Philosophie. – Paris, 1995.
20. Ranciere J. Hatred of Democracy / J. Ranciere. – London & New York : Verso, 2006. – 106 p.

Наталія Ротар

**КАТЕГОРИЯ «ПОЛИТИЧЕСКОЕ УЧАСТИЕ»
В СТРУКТУРЕ ТЕОРИИ ПОСТДЕМОКРАТИИ**

Обосновано, что категория «политическое участие» в структуре теории постдемократии является категорией, которая, во-первых, позволяет оценивать и анализировать состояние постдемократии как демократического по сути состояния политической системы и обнаруживать те противоречия политического процесса, которые будут определять вектор изменений современных демократических политических систем. Доказано, что в современном комплексе гуманитарного знания сформировались такие представления о постдемократии, которые противоречат принципиальным концептуальным положениям авторов данного подхода. Их появление в рамках постсоветской политической науки связано с попытками оценить постдемократию как то, что формируется в политической реальности, тогда как концептуализация постдемократии и теоретизирование вокруг данной категории большей частью остаются без внимания ученых.

Ключевые слова: политическое участие, демократия, постдемократия, К. Крауч, Д. Дзолло.

Natalia Rotar

**CATEGORY «POLITICAL PARTICIPATION»
IN THE STRUCTURE OF THEORY POSTDEMOCRACY**

In article, that the category of «political participation» in the structure of the theory of post-democracy is a category that first, allows to assess and analyze the status of post-democracy as a democratic state in fact the political system and to detect the contradictions of the political process that will determine the vector of changes of modern democratic political systems. It is proved that in a modern complex of humanities formed such ideas about post-democracy, which are contrary to the provisions of the principal authors of the conceptual approach. Their appearance in the post-Soviet political science is associated with attempts to assess the post-democracy as that which formed a political reality, while the post-democracy conceptualizing and theorizing about this category largely unheeded scientists.

Key words: political participation, democracy, post-democracy, C. Crouch, D. Dzollo.

Українська історична пам'ять: особливості формування в час демократичного транзиту

Розглянуто особливості формування української історичної пам'яті в час демократичного транзиту. Автором зосереджено увагу на особливостях протиборства за її сутність. Визначено, що специфікою боротьби за зміст історичної пам'яті в Україні є участь у її формуванні не лише українських політичних акторів, а й інших держав.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, демократичний транзит.

Формування й збереження колективної пам'яті – одне із знакових для етнонаціональних спільнот завдань. Це особливо помітно в тих випадках, коли йдеться про їхній транзит від буття в авторитарному до демократичного суспільства. Така еволюція створює передумови для ревізії історичної пам'яті, перенесення наголосів у ній і навіть відмову від її структурних компонентів й заміну іншими. Визначення нових компонентів колективної пам'яті, обґрунтування логіки таких змін нерідко викликають як конфлікти всередині груп, так і втручання у взаємодію складових політичної нації зовнішніх політичних сил.

Враховуючи це, в статті намагаємося вирішити такі завдання: визначити особливості формування української історичної пам'яті на сучасному етапі, з'ясувати роль у цьому процесі різних (як внутрішніх, так і зовнішніх) політичних акторів.

Теоретичні аспекти історичної пам'яті, особливості її формування й функціонування висвітлені в працях таких авторитетних учених, як М. Гальбвакс, Ж. Ле Гофф, П. Коннертон, П. Хаттон. Серед вітчизняних науковців помітний внесок у розробку питання політики пам'яті на прикладі Голодомору здійснено Г. Касьяновим у монографії «Dansemacabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)».

Учені-теоретики, котрі досліджують проблеми історичної пам'яті, одностайні в тому, що її визначальною ознакою є умисність. Саме ця якість відрізняє історичну пам'ять від власне пам'яті. Інші характерні риси першої – штучне, цілеспрямоване формування й здатність до коригування. При цьому останнє є похідною (не)бажання суспільства знати історичну правду, чи навпаки – перетворити її в абстракцію, небуття [20].

У випадку прагнення суб'єктів, що формують історичну пам'ять, сконструювати та використовувати її з метою створення «потрібного» синтезу сучасного з минулим ідеться про «політику пам'яті» [18]. Саме тому історична пам'ять є процесом організації, збереження та відтворення минувшини народу чи держави для можливого його використання [22].

Завдання застосування тих чи інших сюжетів з метою об'єднання групи спільними переживаннями, її консолідації зумовлює проблему методів досягнення бажаної мети. Вона – результат того, що будь-яка соціальна група й нація, зокрема, повсякчас визначаються в непростій дилемі конструкції пам'яті. Власне ж – її визначальних структурних компонентів. Це й зумовлює дилему щодо того, що «слід» забути (т. зв. амнезія) або ж навпаки – актуалізувати. Останнє передбачає постійне нагадування, використання як одного зі своєрідних маркерів минулого. Таке перманентне їх застосування (скажімо, тих чи інших моментів героїчного минулого), із урахуванням часто-густо неоднозначності оцінки тих чи інших подій, діяльності історичних осіб тощо зумовлює принцип амбівалентності. Так історична пам'ять постає як продукт відповіді на дилему актуалізації, амбівалентності й амнезії [2].

Ця тріада – одна з принципових методологічних засад конструювання історичної пам'яті. Останнє ж підтверджує факт її необ'єктивності. За умов цілеспрямованої діяльності, використання різних інструментів здійснення політики пам'яті постає та історична пам'ять, яка є вибірковою, бажаною з погляду автостереотипу, котрий формується і переважно базується на культах страждання й героїзму одночасно. Проте в будь-якому випадку це пам'ять штучна, сконструйована.

Приклади такої вибіркової пам'яті – численні. Орієнтуючись на дослідження історичної пам'яті українців, згадаймо бодай шквальну критику й шельмування їх національно-визвольного руху в радянський час. Це один із класичних елементів практики тоталітарних режимів, зага-

лом. Із цього приводу П. Коннертон висновує: вони повсякчас вдаються до методу «організованого забуття» [8, с. 33].

Поділяючи це міркування одного з найяскравіших представників світової наукової думки в царині політики пам'яті, водночас, сформулюємо гіпотезу щодо того, що практика організованого забуття може використовуватися і в час т. зв. демократичного транзиту.

Інше обстоюване нами твердження, оскільки ілюструється на подіях, що відбуваються в Україні, очевидне: демократизація суспільного життя посттоталітарних держав нерідко супроводжується боротьбою за зміст історичної пам'яті. В цьому контексті можемо говорити не лише про Україну, а й, наприклад, про Естонію. В контексті прикладів її ревізіонізму в оцінці подій Другої світової війни варто згадати, скажімо, про гору Сінімяе (чи Гренадерську гірку), де зведено пам'ятник тим естонцям, котрі служили в батальйонах, що підпорядковувалися Ваффен-СС [13].

Водночас, яскравим прикладом боротьби за зміст політики пам'яті є й Україна. Серед причин протистояння, що відбувається в нашій державі, – контрверсії в оцінці взаємодії зі «старшим братом», починаючи принаймні з XVII ст. Найрезонансніші з проблем раннього Нового часу – наслідки Переяславської ради для України та оцінка дій І. Мазепи під час Полтавської битви. Тим часом поле змагань новітнього часу визначається здебільшого оцінками діяльності окремих суб'єктів Другої світової війни. Йдеться не тільки, як останнім часом прийнято вважати, про діяльність УПА, а й про оцінку окремих аспектів боротьби з нацистами радянської течії руху Опору, наприклад – розвідника М. Кузнецова. Натомість сучасність поповнила «скриньку Пандори» України взаємозаперечувальними судженнями стосовно сутності й суспільно-політичних результатів «Помаранчевої революції».

Полеміка, що відбувається в нашій державі з приводу оцінок тих чи інших подій, зумовлює очевидний висновок щодо тривалої боротьби за історичну пам'ять. Участь у ній беруть численні суб'єкти: в одному випадку – етнічні українці, в іншому – представники української політичної нації (зокрема «довірені особи» титульної нації та ті речники, що промовляють від імені окремих національних меншин). Український сюжет конкуренції за історичну пам'ять ускладнюється зовнішньополітичним

фактором. Зокрема, спробами здійснювати його Росією та іншими зовнішніми силами.

Зосередимо увагу, передусім, на власне українських реаліях. Конкуренція учасників за зміст історичної пам'яті зумовлена відмінністю оцінок тих чи інших подій залежно від світогляду громадян, оперування ними чи навпаки стандартизованими судженнями, що продукують як радянською історичною наукою та пропагандою, так і сучасними організаційно інституціоналізованими політичними акторами, істориками, авторами підручників. З приводу оцінки останніх, які, за дещо гіперболізованим твердженням одного з істориків, є інструментом націоналізму, Л. Зашкільняк стверджує: «Хоч як прикро це усвідомлювати, параметри вивчення історії, задані новими стандартами і програмою (в тому числі 2008 року щодо 12-річної школи), не зазнали суттєвих методологічних змін порівняно з радянськими. Вони формують етноцентричний, колективістський, мітологічний погляд на минуле України та українців, протиставляючи їх тим самим іншим етносам і країнам, – «своє» – «чужому», понижуючи загальнолюдські виміри, продукуючи національний егоїзм і національну винятковість» [5, с. 24].

Ці міркування Л. Зашкільняка спонукають бодай назвати альтернативу етноцентризму в історичній освіті. Це т. зв. полікультурна освіта, яка передбачає вивчення історії титульної нації у поєднанні з минувшиною національних меншин, взаємодія яких формувала чи формує й досі її соціокультурний простір [9, с. 11].

Поділяючи думки Л. Зашкільняка і тих науковців, які прагнуть відтворення на сторінках підручників (особливо ж для студентів) історії як «своїх», так і «чужих» в етнопсихологічному дискурсі цих категорій, котрі, водночас, формують єдине ціле в політичному розумінні нації, вважаємо за необхідне навести міркування американського вченого О. Бартова, який сфокусував увагу на проблемі (не)присутності євреїв у соціальній пам'яті в сучасній Галичині. Одна з головних його тез є такою: «Ця земля силкується витворити єдиний національний нарратив подій, людей, культури, політики. Це широкомасштабне спрощення, яке не лише викривлює минуле, але й загрожує збіднити майбутнє» [1, с. 232]. Таке твердження, на наш погляд, можна з певною засторогою застосувати як до єврейського, так і польського минулого на Волині. А це – аргу-

мент на користь твердження про те, що за певних обставин «організоване забуття» відбувається і в умовах демократичного транзиту.

Спробуємо аргументувати свою позицію на прикладі аналізу здійснення політики пам'яті на локальному рівні – в місті Рівне. Запропоноване звучення дослідницького ракурсу одним із обласних центрів Західної України визначається загальновідомим розколом громадськості нашої держави в оцінці подій Другої світової війни. Відтак вивчення обраної нами проблеми в межах всієї країни потребує розвідки, що враховувала б домінуючі судження щодо подій 1939–1944 рр. у інших регіонах (і, передусім, на сході України), а отже – відображала б конфлікт моделей політики пам'яті як у середовищі політичних еліт, так і серед мешканців різних регіонів.

Фокусуючи увагу на Західній Україні, власне – одному з обласних центрів цього регіону, мусимо констатувати специфіку настроїв більшості її мешканців: пошанування національної ідеї, її плекання. Важливим є й те, що цей регіон – терен фактично всуціль україномовного середовища, а його етнодемографічна структура характеризується колосальним домінуванням етнічних українців.

Ознакою регіону є стрімка суспільно-політична переоцінка подій Другої світової війни, героїзація УПА, національно-визвольного руху, загалом. Це переосмислення відбулося на тлі якщо не повної дискредитації радянської течії руху Опору, то, принаймні, відмови місцевих еліт, а згодом і значної частини волинян від колишньої героїзації партизанського руху. Свідченням цього є долі пам'ятників командирові радянського партизанського загону Д. Медведєву та відомому радянському розвідникові М. Кузнецову. Якщо в час існування СРСР вони були одними з героїчних символів Рівного, його, сказати б, візитівкою, то невдовзі, після проголошення незалежності України, ситуація докорінно змінилася. 17 травня 1994 р. на місці пам'ятника М. Кузнецову, який перенесено на другорядну, малопомітну вулицю Ясну, встановлено пам'ятний знак «Загиблим за Україну» (скульптор Василь Джабраїлов, архітектор Леонід Закревський). Площа, яка в радянські часи носила ім'я розвідника, перейменована на майдан Магдебурзького права [12]. Того ж року в Рівному демонтовано пам'ятник Д. Медведєву.

Роль меморіалів, церемоній тощо задля консолідації груп доволі широко описана тими вченими-теоретиками, що вивчають політику пам'яті.

Враховуючи це, наведемо лише приклад, який контрастно відображає, скажемо так, політизовану й деполітизовану філософію монументальних скульптур. Задля цього покликаємося на пам'ятник «Бабі Каті» – скульптуру, яка встановлена в місті Секешфехервар (Угорщина). Це монумент літньої жінки, котра щоранку продавала молочні продукти, а відтак – поступово перетворилася в один із символів життя місцевих мешканців. Після смерті баби Каті в 2001 р. жителі Секешфехервара встановили їй пам'ятник [15].

На тлі таких деполітизованих, створених у дискурсі філософії буденності пам'ятників суттєво контрастують ті, що увіковічують учасників Другої світової війни. Вони – предмет поклоніння героїзму. Щоправда, враховуючи критерій вибірковості тих, кого перетворено в символи, окремі з таких монументальних споруд є тим нарративом, який зумовлює пристрасті боротьби за історичну пам'ять.

Явище вибірковості в процесі формування соціальної пам'яті, як і «причетність» до цього процесу тих чи інших агентів, яскраво ілюструє не тільки доля згаданих пам'ятників радянської доби, але й пам'ятник Головному командирі УПА-Північ Климу Савуру (Д. Клячківському), встановлений у м. Рівне (скульптор В. Шолудько, архітектори Т. Мельничук, В. Ковальчук) у 2002 р.

Сам факт його зведення – промовистий. Він відображає політичні симпатії лише окремих, за великим рахунком регіональних політичних еліт та їхніх прихильників. Адже з великою долею ймовірності можна стверджувати, що пошанування саме в такий спосіб К. Савура в інших регіонах України є на сьогодні щонайменше маловірогідним. Про це свідчить, наприклад, відома полеміка щодо присвоєння Президентом В. Ющенком звання Героя України С. Бандері та Р. Шухевичу.

Зрозуміло, проблема полягає не лише в неоднозначності політики пам'яті, яка реалізовується на сході та заході України регіональними політичними елітами та іншими її агентами, а відтак призводить до появи різновекторних за своїм політичним змістом монументальних форм. Питання полягає і в тому, що ті громадсько-політичні чи воєнні діячі, котрі творили історію в буремній першій половині ХХ ст. і закарбовуються сучасниками в мармурі чи граніті, нерідко були учасниками гострих, а інколи й кривавих міжетнічних конфліктів. Саме таке тло прочитується

в окремих пам'ятниках учасникам національно-визвольного руху часів Другої світової війни, що встановлені в Рівному.

Оцінку ролі К. Савура у визначенні долі поляків Волині у той час можна визначити з публікацій багатьох польських авторів. Одна з найбільш якісних розвідок такого ґатунку належить перу Г. Мотики. Без надмірних емоцій, що властиві тим історикам, котрі аналізують сюжети етнічних чисток чи геноцидів, учений досліджує антипольську акцію в Східній Галичині й на Волині. Г. Мотика детально аналізує позицію К. Савура щодо польського населення. Зокрема, констатує виданий ним офіційний наказ, що стосувався поляків, відображає події, які супроводжували акцію їх винищення («Цю бійню, стверджує Г. Мотика, супроводжують накази «Клима Савура», в яких було вказано на необхідність проведення серед селян парцеляції здобутої землі та утворення самоуправ») [10]. Інший приклад оцінки нашими сусідами подій на Волині – діяльність Загальнопольського комітету із вшанування 65-ї річниці геноциду, яку очолював віце-маршалок сейму [11].

Думаємо, це доволі промовисті приклади. І попри такі категоричні оцінки дій К. Савура польською стороною, пам'ятник йому в Рівному встановлений. Він зведений у центральній частині міста, а надпис на ньому жодним словом не згадує про його роль у визначенні долі поляків Волині. Власне сам факт появи монумента, як і надпис на ньому, – яскраві приклади штучної амнезії й свідомої актуалізації. Усвідомлюємо це не тільки на тлі оцінок подій 1943 р. в цьому регіоні польською стороною, а й із урахуванням висновків тих вітчизняних науковців, котрі не бояться зайняти нонконформістську позицію. Так, наприклад, Л. Зашкільняк на шпальтах авторитетного часопису «Критика» констатував, що українсько-польський міжетнічний конфлікт на Волині 1943 р. ініціювали саме українці [5, с. 27].

Говорячи про пам'ятник крайовому провіднику ОУН на Волині та Поліссі, Головному командирі УПА-Північ Д. Клячківському (К. Савуру), мусимо враховувати, що він зведений у місті, де незаперечною є функціональність національної ідеї, а промотором появи монумента стала очолювана в Рівненській області В. Червонієм Українська народна партія.

Задля контрастнішого представлення проблеми українсько-польських різночитань з приводу зведення цього монументу наведемо міркування

кореспондента Польського телебачення в Україні В. Романовскі: «Говорячи сучасною мовою, [К. Савур] віддав наказ про етнічну чистку і керував нею. З точки зору багатьох польських істориків і сімей загиблих, повинен був би, якби жив, відповідати перед судом за злочин геноциду проти людства. З польського боку – злочинець, з українського – герой» [16]. На тлі емоційності таких висловлювань залишається тільки зауважити, що ці слова написані під враженням ознайомлення зі згаданим пам'ятником.

Такі вражаючі різночитання подій характерні й для українсько-єврейського ракурсу. Так, наприклад, на Театральній площі Рівного знаходиться меморіальна дошка, що інформує про роботу в конкретному будинку редакції газети «Волинь». Навпроти зведено пам'ятник У. Самчуку – відомому українському письменнику, вихідцю з волинського села Дермань, який редагував назване періодичне видання. Оскільки «Волинь» виходила за умов німецько-фашистської окупації, припускаємо, що походження письменника – єдиний аргумент встановлення згаданої меморіальної дошки. Її присутність у соціокультурному просторі міста – приклад свідомої амнезії не тільки з урахуванням того, що шпальти періодичного видання переповнені махровим антисемітизмом. Газеті «Волинь» безпідставно вибачено й заклики до виїзду українців на роботу в Німеччину. Проте як перший, так і другий аспекти – пропаганда антисемітизму (навіть вимушена, якщо вона справді такою була), як і заклики (знову ж свідомі чи в силу обставин, що склалися) виїжджати на працю в Третій Рейх заслуговують осуду. Ми ж бо відповідальні за пам'ять. А якщо ми готові до цього, то, незважаючи на те, що Голокост і оstarбайтери – категорії різнородні, вони мають засуджуватися, а не замовчуватися з тих чи інших міркувань. Стверджуємо так тому, що осуд також є складовою політики пам'яті.

Причина всілякої мінімізації польського та єврейського сюжетів у формуванні соціальної пам'яті частиною політичних та інтелектуальних еліт Рівненщини криється в складності міжнаціональних взаємин на різних історичних етапах. Зокрема, в роки Другої світової війни. Таким чином музеї міста, зведення монументальних форм і встановлення меморіальних дощок слід прочитувати на тлі взаємодії українців, поляків і євреїв у різний час, і в роки війни, зокрема. У цьому контексті нам бачиться

промовистим, що тим часом як на місці розташування єврейського гетто в Рівному меморіальної дошки немає й досі (що є повним дисонансом європейській практиці), меморіальна дошка в центральній частині міста вже кілька років інформує перехожих про місцезнаходження редакції «Волині». Це, без сумніву, промовистий приклад вибіркості складових історичної пам'яті, що формується на регіональному рівні після краху СРСР й здобуття Україною незалежності, її суб'єктивності й «зведення» бажаного для самих себе образу.

До такого висновку спонукають і музеї, що функціонують у місті. Найяскравіше проблема вибіркості простежується у втраті своєї ролі музеєм М. Кузнецова, і навпаки – заснуванням і активним функціонуванням музею У. Самчука. Відкриття останнього – факт закономірний і цілком логічний. Проблема в іншому: як і у випадку з пам'ятниками, експозиційна частина музею У. Самчука не позбавлена однозначності, що засвідчує застосування принципу вибіркості. Тобто того принципу, який відповідає дискурсу амнезії – актуалізації – амбівалентності при формуванні соціальної пам'яті.

Вищезазначене дає підстави для пошуку відповіді на питання щодо того, чим зумовлена дієвість у досліджуваному місті триєдиного механізму політики пам'яті? Відповідей на це питання щонайменше дві. Перша – це складність і неоднозначність українсько-польських взаємин часів Другої світової війни. Друга – аналогічність висновку щодо взаємин у той час українців і євреїв. При цьому зрозуміло, що тих агентів, котрі здійснюють політику пам'яті на регіональному рівні, лякає не сам факт лихоліття війни. Адже звитяга і страдництво, котрі характерні часам збройних конфліктів, дають щедрі сюжети для формування історичної пам'яті. Саме тому на п'єдесталах здебільшого й постають герої, або ж ті, хто символізує безневинних жертв протистояння.

Актуалізація, амбівалентність і амнезія спрацьовують одночасно внаслідок колосальної емоційної напруженості, функціональності етичних аспектів як в оцінці подій Волинської трагедії, так і Голокосту. Звідси й вибірквість, яка поєднується з позицією замовчування відносно певних подій у міжнаціональному трикутнику «українці – поляки – євреї», або ж спроби перенести суспільні наголоси в трактуванні тих чи інших подій. Чи не в такому контексті треба прочитувати вимогу Всеукраїнського

об'єднання «Свобода», яке в 2003 р. започаткувала на Волині акцію «Польща, покайся! Волинь пам'ятає»? Вона була спричинена вибаченням Президента України за винищення поляків у ході Другої світової війни [14].

Її проведення на Волині і в м. Рівне, зокрема – свідчення конфлікту пам'ятей у самій Україні. Його суб'єктами виступають ті, хто репрезентують різні підходи в оцінці подій Другої світової війни. Агентами «двобою» є представники самого українства. Наприклад, автори підручників, які по-різному інтерпретують ті чи інші сюжети історії, описують чи, навпаки, замовчують певні події, представники різних наукових шкіл тощо. Їх змагання актуалізується доступом до інформаційного простору, який дає змогу оперувати судженнями іноземних учених, застосовувати оцінки певних подій у документальних і художніх фільмах тощо.

Ці міркування не відображають усіх інструментів вивчення політики пам'яті на регіональному рівні. Серед них – назви вулиць, зазначення на картах міста певних об'єктів тощо. Ми ж зупинимось ще лише на одному – орієнтаційних знаках. У той час, як вони підказують у Рівному не лише про розташування вулиць, але й окремих торговельних комплексів, у місті годі знайти вказівники, що орієнтують його мешканців чи туристів про місце знищення в листопаді 1941 р. понад 17-ти тисяч місцевих євреїв. І це попри те, що меморіальний комплекс в урочищі Сосонки відкрито вже за часів суверенної України, а його поява свідчить про принципово нові наголоси в пошануванні жертв Голокосту.

Ймовірно, сутінки над єврейським сюжетом зумовлені, передусім, складністю українсько-єврейських стосунків часів Другої світової війни. Не вдаючись до детального аналізу цієї проблеми, задля її означення використаємо міркування авторитетного західного дослідника – І. Химки. У статті з промовистою назвою «Визнання попри знання?» він з-поміж іншого стверджує: «...УПА вбивала євреїв у той самий час, що й поляків; узимку 1943–1944 років, коли Червона армія підступила до Волині, УПА виманювала вцілілих євреїв, які ховалися в лісах, збирала їх у трудових таборах, а відтак винишувала...» [24, с. 21]. Така постановка питання відображає перепони в реанімації пам'яті про жертв Голокосту. Вона звучить дисонансом пошанування тих українців і поляків, котрі нерідко ціною власного життя рятували євреїв від наглої смерті.

Складовою боротьби за історичну пам'ять є протистояння, що зумовлене присвоєнням звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері. Оскільки йдеться про події останнього часу, що детально висвітлені періодичною пресою, відмовимося від детального переказування перебігу подій і обмежимося спробою їх концептуалізації.

Передусім зауважимо, що полеміка довкола постаті Р. Шухевича перетворилася в засіб інформаційного протистояння за участю іноземних держав – Росії та Ізраїлю. Засоби масової інформації першими використали присвоєння звання Героя України Р. Шухевичу для розгортання потужної критики українського національно-визвольного руху вже в 2007 р. 14 грудня того ж року до цього наступу прилучилися речники держави: представник Росії в ООН висловив глибоке занепокоєння намаганнями Президента В. Ющенка реабілітувати членів УПА. Майже через рік, 28 жовтня 2008 р., представник Росії в ООН В. Чуркін прилюдно назвав Р. Шухевича нацистом [4]. До Ради Європи звернувся Ш. Самуелс – представник Центру Симона Візенталя (США), який за допомогою цієї авторитетної організації намагався спонукати Президента України скасувати свій указ щодо присудження Р. Шухевичу найвищої нагороди держави [25].

Тим часом інтеграція Ізраїлю в інформаційне протистояння розпочалася під час візиту в цю країну В. Ющенка (листопад 2009 р.), коли екс-міністр юстиції, голова ради авторитетного меморіального комплексу «Яд Вашем» Й. Лапід прилюдно заявив про участь очолюваного Р. Шухевичем «Нахтігалю» в погромі євреїв у Львові. Його заява про наявність відповідних документів в архівах «Яд Вашем» стала стрижнем інформаційної атаки, спрямованої на дискредитацію ухвали Президента В. Ющенка про присвоєння головному командирі УПА звання Героя України [17], своєрідною «меседжевою» бомбою, що сколихнула не тільки громадську думку України й Ізраїлю, а й окремих європейських держав.

Відтак Україна опинилася в лещатах інформаційного протистояння – фактор, який визначає одну з особливостей формування / коригування її політики пам'яті на початку XXI ст. В осерді гострої полеміки й обвинувачень постала історія, власне – її інтерпретація різними учасниками протистояння, маніпуляція нею. Промовистою в цьому контексті є назва

статті, що оприлюднена українським інтернет-виданням «Newzz.in.ua»: «Ізраїль – Україна: війна компроматів на єврейській крові». Її автор формулює дві тези, які, на наш погляд, цілком влучно визначили причини інформаційного протистояння: 1 – Росія не сприйняла тенденції героїзації тих національних рухів, які боролися за незалежність від Москви, із занепокоєнням спостерігала за перетворенням пам'яті про них в інструмент зміцнення національної свідомості українців; 2 – обвинувачення, яке було сформульоване Й. Лапідом, використано російською владою задля тиску на прозахідний курс України [6].

У контексті конфлікту довкола статті Р. Шухевича цікаво, що його суб'єктом стала СБУ (наприклад, висновок про відсутність у фондах меморіалу «Яд Вашем» документів, які б підтверджували участь батальйону «Нахтігаль» у вбивствах євреїв, оприлюднив радник голови Служби безпеки України В. В'ятрович [17], який спільно з іншими представниками нашої держави відвідав цю інституцію). На зустрічі керівників єврейських організацій з керівництвом СБУ представник останнього заявив, «...що в сім'ї командуючого Української повстанської армії Романа Шухевича, нагорода якого званням Героя України викликала неоднозначну громадську реакцію, в роки нацистської окупації ховалася єврейська дівчинка. Було назване її ім'я – Іра Ройзенберг» [19].

Говорячи про інформаційне протистояння, зауважимо, що окремі його українські учасники застосовували наступальну тактику. Так, наприклад, учений і письменник С. Грабовський восени 2007 р. стверджував, що «...головний командир УПА і його сподвижники навряд чи більші «колаборанти», ніж, скажімо, керівники юденратів (органів єврейського самоврядування) на окупованій нацистами території, і не більші «фашисти», ніж голлісти часів французького Опору...» [3]. Захист української сторони супроводжувався й озвученням більш радикальних думок. Так, син Р. Шухевича назвав С. Візенталя, авторитет якого як «мисливця за нацистами» є незаперечним у світі, «агентом гестапо» [25].

Аналогічні проєкції – протистояння в самій Україні та використання указу Президента про присвоєння звання Героя України як інформаційного приводу для втручання в українські справи зовнішніми силами – спостерігаємо й в оцінці політичної діяльності С. Бандери. Відповідний указ В. Ющенко підписав 22 січня 2010 р. Він, як відомо, викликав не-

однозначну реакцію в Україні та діючих у ній політичних силах, що, на нашу думку, доповнює різні аспекти прояву регіональної політики, котра останнім часом привертає все більшу увагу як політиків, так і науковців. Адже оцінка указу В. Ющенка громадянами та політичними акторами дає додаткову аргументацію для констатації конфлікту пам'ятей в самій Україні. Так, наприклад, 20 січня 2011 р., після ухвали Донецького окружного суду, котрий визнав указ Президента про присвоєння С. Бандері звання Героя України таким, що має бути скасованим, голова фракції «Свобода» в міській раді Рівного О. Лашук запропонував депутатам присвоїти йому звання «Почесний громадянин Рівного». Згідно з інформацією інтернет-видання «Zaxid.net», «вимога присвоїти звання Почесного громадянина міста Рівне Бандері, як кажуть організатори акції, є своєрідною відповіддю на позбавлення його звання Героя України» [21].

Іншим прикладом конфлікту пам'ятей, враховуючи ставлення до С. Бандери в різних регіонах України, є ініціатива окремих рівнян, зокрема депутата Рівненської міської ради С. Паладійчука, встановити в цьому обласному центрі пам'ятник С. Бандері [23].

Водночас, внутрішньополітичні суперечності довкола постаті останнього супроводжувалися оприлюдненням оцінки указу Президента В. Ющенка зовнішньополітичними силами. Так, міністерство іноземних справ Росії трактувало дії глави Української держави подією «одіозного звучання». На офіційному сайті Президента Польщі Леха Качинського з'явилася інформація, що засуджувала указ Президента України. Лідер Республіки Польща заявив, що дії В. Ющенка «...підривають процес історичного діалогу й примирення» двох народів [7]. Негативно оцінено присвоєння С. Бандері звання Героя України й представниками Центру Симона Візенталя (США) [7].

Отже, демократичний транзит в Україні супроводжувався і супроводжується на сучасному етапі визначенням головних структурних компонентів її історичної пам'яті. Конкуренція / боротьба за її зміст здійснюється не тільки вербальними засобами, а й завдяки побудові пам'ятників, встановленню меморіальних дошок, орієнтаційних знаків у містах тощо.

Розбіжність в оцінках дій двох течій руху Опору часів Другої світової війни в Україні засвідчує особливості конструювання в ній колективного бачення минулого. Ці різночитання – результат «барикадного мислення»

не тільки окремих представників, науковців, а й політичних (у т. ч. й регіональних) еліт. Відтак трактуємо їх активними учасниками конкуренції за українську історичну пам'ять. Як агенти останньої, всі вони несуть відповідальність за певну альтернативність моделей політики пам'яті, що втілюються на сучасному етапі в різних регіонах України.

Особливістю формування української історичної пам'яті є втручання в цей процес зовнішніх сил. Перебування України в епіцентрі інформаційного протистояння визначає дилему урахування нашою державою (як і іншими учасниками формування історичної пам'яті) чи, навпаки, позиції суб'єктів інформаційної атаки супроти неї останніх років. За цією дилемою криється українська відповідь на вибір актуалізації, амбівалентності й амнезії як імовірних компонентів формування історичної пам'яті.

Латентним аспектом цього вибору є (не)прийняття громадськістю спроб втілення регіональними політичними елітами, як, зрозуміло, і елітами загалом, принципу т. зв. організованого забуття чи від зворотного – організованої актуалізації. Їх застосування, з одного боку, – природний шлях формування історичної пам'яті, з другого ж – намагання привласнити окремими суб'єктами політичних процесів права на істину, а перспективи його подальшого застосування є пропорційно залежними від готовності громадськості, чи, навпаки, сприймати сформовані й активно використовувані на сучасному етапі «правила гри».

Водночас, очевидним є й інше: публічне обговорення проблеми змісту української історичної пам'яті, що триває й на сучасному етапі, відзеркалює ті масштабні зміни, які відбулися в нашій країні під час демократичного транзиту.

Список використаних джерел

1. Бартов О. Стерті, зникаючі сліди євреїв Галичини у сучасній Україні / Омер Бартов ; [пер. з англ. С. Коломійця]. – К., 2010. – 300 с.
2. Гавришко М. На маргінесі наукової дискусії про пам'ять [Електронний ресурс] / Марта Гавришко. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/11/8/3477>
3. Грабовський С. Так проти кого ж воював Шухевич у Білорусі? [Електронний ресурс] / Сергій Грабовський. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=6819>
4. Гунчак Т. Шухевич и батальон «Нахтигаль» [Електронний ресурс] / Тарас Гунчак. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/277079/>

5. Зашкільняк Л. Історія «своя» й історія «чужа» / Леонід Зашкільняк // Критика. – 2009. – Ч. 9. –10 (вересень – жовтень). – С. 24–27.
6. Израиль – Украина: война компроматов на еврейской крови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://newzz.in.ua/main/1148837638-izrail-ukraina-vojjna-kompromatov-na-evrejskojj.html>
7. Качинський осудил присвоєння Бандері звання Героя України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lenta.ru/news/2010/02/05/polityczne/>
8. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон ; [пер. з англ. С. Шліпченко]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
9. Ладиченко Т. Нові методи вивчення історії у багатокультурному суспільстві / Тетяна Ладиченко // Історія в школах України. – 2008. – № 11–12. – С. 9–11.
10. Мотика Г. Антипольська акція ОУН–УПА [Електронний ресурс] / Гжегож Мотика. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28text/motyka1.htm>
11. Олег Тягнибок: Українська політика є аморальною, в ній панують «кидалово» і брехня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tyahnibok.info/dopysy/zmi/004922/>
12. Пам'ятник загиблим за Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.poshuk-lviv.org.ua/pomnik/volyn/rivne_zagyblym.htm
13. Петров М. Эстония в поисках тотема [Електронний ресурс] / Михаил Петров // XX век. Уроки истории. – Режим доступу : <http://urokiistorii.ru/1319>
14. Польща, покайся! Ми теж [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravdapro.org/index.php?option=com_content&view=article&id
15. Ричко В. Бабуся, що приносить щастя [Електронний ресурс] / Вікторія Ричко. – Режим доступу : http://vika-r.blogspot.com/2011/03/blog-post_7563.html#more
16. Романовські В. Совість і мовні ігри [Електронний ресурс] / Веслав Романовські. – Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/romanowski.htm>
17. Ростов А. Зачем СБУ «отбеливает» Шухевича? [Електронний ресурс] / Андрей Ростов // Столичные новости. – 2008, 11–17 марта. – Режим доступу : http://sn.com.ua/N495/lesson_history/index.html
18. Савельева И. Знание о прошлом: теория и история. Конструирование прошлого [Електронний ресурс] / И. Савельева, А. Полетаев. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/savel/08.php
19. СБУ – «Шухевич прятал дома еврейских девочек» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://shorec.livejournal.com/574421.html>
20. Скорьбь познания [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hedir.openu.ac.il/kurs/skorb_poznaniya-book.html
21. Степана Бандеру пропонують на «Почесного громадянина Рівного» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ogo.ua/articles/view/2011-01-20/25713.html>
22. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния [Електронний ресурс] / Ж. Т. Тощенко // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – Режим доступу : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/HIMEM.HTM>
23. У Рівному планують встановити пам'ятник Степану Бандері [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ogo.rv.ua/hot_news/32500

24. Химка І. Визнання попри знання? / Іван Химка // Критика. – 2010. – Ч. 7–8 (153–154). – С. 20–21.
25. Шехтман Г. Юбіляр юбіляру рознь: Юрий Шухевич против Симона Визенталя [Електронний ресурс] / Григорий Шехтман // Еврейский обозреватель. – 2008. – № 5/168 (март). – Режим доступу : http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=2370

Максим Гон

**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ
УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ
ВО ВРЕМЕНА ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ТРАНЗИТА**

Рассмотрено особенности формирования украинской исторической памяти во времена демократического транзита. Автором сосредоточено внимание на особенностях соревнования за ее сущность. Определено, что спецификой борьбы за содержание исторической памяти в Украине есть участие в ее формировании не только украинских политических актеров, но и других государств.

Ключевые слова: историческая память, политика памяти, демократический транзит.

Maksym Gon

**THE PARTICULARITIES OF FORMING
OF UKRAINIAN HISTORICAL COMMEMORATING
IN TIME OF DEMOCRATIC TRANSIT**

The article deals with the particularities of forming of Ukrainian historical commemorating in time of democratic transit. The author concentrates his attention on particularities of competing for its essence. To his mind, the specificity of the struggle for context of historical commemorating in Ukraine is not only the activity of its political actors, but also foreign states.

Key words: historical commemorating, policy of commemorating, democratic transit.

Юрій МАЦІЄВСЬКИЙ, Михайло МОЗОЛЬ

Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенка (нарис до теорії гібридних режимів)

Запропоновано пояснення одного з головних феноменів постпомаранчевого періоду в історії країни, а саме того, чому вітчизняні еліти не змогли обрати «гру за правилами», а продовжували «гратися з правилами». Пояснення відштовхується від раціональної моделі взаємодії гравців, яка доповнюється моделлю інволюції конституціоналізму. Головний висновок дослідження полягає в тому, що неформальні пакти, які визначали поведінку головних політичних гравців, стали інституційною пасткою, яка унеможливила демократичний компроміс, або «гру за правилами», що своєю чергою вплинуло на руйнування принципів верховенства права, або інволюцію конституціоналізму у постпомаранчевій Україні.

Ключові слова: неформальні пакти, інституційна пастка, операційний код політичної культури, інволюція конституціоналізму.

Чому після «Помаранчевої революції» політичний процес не пішов у бік встановлення демократичних правил гри, а навпаки, супроводжувався нерегульованим політичним суперництвом, що врешті призвело до поразки «помаранчевих» на президентських та місцевих виборах 2010 р.? Чому після зміни влади у 2004 р. політичні угоди не виконувались так само, як і до 2004 р.? Які наслідки мала практика «гри без правил» у політичному процесі у недалекому минулому і тепер і де причини сучасного занепаду конституціоналізму?

Відповіді на ці питання спробуємо пошукати у типових зразках поведінки головних політичних гравців періоду президентства В. Ющенка. Спочатку ми визначимо базові поняття і стисло опишемо модель, яку використовуватимемо для пояснення дій політичних акторів, далі наведемо приклади неформальних угод (пактів), а в кінці покажемо, які наслідки ці угоди мали для інволюції конституціоналізму в Україні [1].

Базові поняття

У роботі ми використовуємо кілька понять, які вимагають пояснень. Найважливішим є поняття «інституційна пастка», яке спочатку з'явилося в економічних дослідженнях [2], а згодом перейшло у політичні [3]. Суть цього поняття полягає у тому, що в процесі змін з'являються неефективні, але стійкі норми, змінювати які ніхто з головних гравців не зацікавлений. Приклади інституційних пасток в економіці – бартер, ухиляння від податків, корупція, неплатежі, песимістичні очікування. В політиці – авторитарний чи гібридний режим з неефективними складовими – розподілом повноважень між гілками влади, виборчою і партійною системою, механізмом формування загальнодержавних (федеральних чи унітарних) і місцевих органів управління.

Операційним кодом політичної культури, за Г. Меєром (G. Meyer), називатимемо домінуючі правила і норми, ставлення і зразки поведінки, що визначають реальне функціонування політики як на рівні еліт, так і мас. Операційний код упроваджує норми, неписані правила політичних дій і прийняття рішень, які є, принаймні мовчазно, прийняті важливими суспільними групами. Вони можуть бути демократичними чи ні, залежно від етичних норм, прийнятих у суспільстві [4].

Інволюція конституціоналізму (від лат. *Involutio* – згорання, рух у протилежному напрямку) – систематичне порушення принципу верховенства права, що виявляється у вибіркового використанні закону і порушенні як самих законів, так і процедури їх ухвалення. Прояви – небажання «грати за правилами», постійні спроби змінити правила і домінування неформальних правил (патронажу, клієнталізму) над формальними [1].

Непевність (*uncertainty*) стан, за якого політичні гравці не здатні прорахувати наслідки своїх дій. Непевність є постійною змінною політичного процесу, але значення її можуть коливатися залежно від ситуацій. У процесі змін непевність збільшується.

Поняття «неформальні пакти» буде пояснене у наступній частині роботи.

Варіанти взаємодії політичних гравців

Ми використовуємо модель взаємодії політичних гравців, розроблену В. Гельманом [5, с.82]. В основі моделі лежить відома з теорії раціональ-

ного вибору теза про те, що визначальним чинником поведінки індивідів, як і політичних гравців, є переслідування власної користі. Гравцями, чи акторами, вважаються об'єднання еліт, які змагаються за владу. Метою боротьби є збереження (розширення) влади (повноважень) і впливу на політичний процес. Проте актори не діють у вакуумі. Їхні можливості обмежені двома змінними: 1) доступними ресурсами і 2) оцінкою можливих втрат і користі від дій у тому чи іншому напрямку (стратегіями). Ці змінні задають чотири варіанти взаємодії між політичними гравцями, які умовно можна назвати «війна всіх проти всіх», «переможець отримує все», «картельна змова» і «боротьба за правилами» (табл. 1).

Таблиця 1

Баланс ресурсів / ціна стратегій	Конфронтація дешевша за кооперацію	Кооперація дешевша за конфронтацію
Рівний розподіл ресурсів між акторами	Війна «всіх проти всіх»	«Боротьба за правилами» (інституційний компроміс)
Одноосібне домінування одного з акторів	«Переможець отримує все»	«Картельна змова» (нав'язаний компроміс)

Додатковим фактором, що впливає на поведінку гравців, є інститути, які можуть змінювати обсяг ресурсів і ціну стратегій. У процесі зміни режимів інститути не лише обмежують чи задають стимули політичним гравцям, а й самі виникають і змінюються внаслідок їхніх дій. В. Гельман відзначає, що процес зміни режимів супроводжується порушенням рівноваги (балансу сил) у взаємодії між гравцями, що виявляється у посиленні непевності як щодо результатів, так і інститутів, тобто відсутністю в акторів адекватної інформації про наслідки своїх дій. Невизначеність може бути настільки високою, що впливає на вибір стратегій акторів, не залежно від розподілу ресурсів, а лише від більшої чи меншої схильності до ризику [5, с. 84].

Якщо ресурси одного з гравців переважають ресурси опонентів, раціональною є стратегія конфронтації, або гра з нульовою сумою, у якій

«переможець отримує все». Якщо ж ціна перемоги (конфронтації) виявляється вищою, ніж ціна кооперації, домінуючий гравець може запропонувати неформальну угоду чи пакт. Очевидно, що такі нав'язані компроміси асиметричні, тому що приймаються у нерівних умовах, є непублічні і звідси малодієві. Такі неформальні пакти не сприяють регулюванню політичної конкуренції, а навпаки ускладнюють її: формальні інститути тут є ширмою чи фасадом для панування домінуючого актора. Гравець, якому нав'язали компроміс, не має особливих стимулів дотримуватись угод і намагатиметься змінити баланс сил, як тільки відчуже відповідний момент.

Якщо ж опоненти володіють приблизно однаковими ресурсами у ситуації високої непевності, всі боротимуться з усіма. Така боротьба може тривати досить довго, доки не закінчиться перемогою когось одного або згодою «грати за правилами». Останній варіант передбачає, що учасники конфлікту мають приблизно однакові ресурси, а ціна конфронтації для них виявляється досить високою, тобто вони не можуть чи не хочуть продовжувати протистояння. Тоді можливий інституційний компроміс, або «гра за правилами». Останній варіант взаємодії наближається до добре відомих з літератури елітних пактів. В. Гельман відзначає, що останні можна вважати «добрими пактами», на відміну від картельних змов, або «поганих пактів», якщо їх розглядати з погляду демократії і політичної стабільності. Основна відмінність між ними виявляється у таких вимірах. По-перше, якщо «добрі пакти» є публічними угодами, то «погані пакти», навіть якщо й укладаються публічно, містять значну неформальну складову, суть якої рідко стає публічною. Тому такі пакти ми називатимемо неформальними. По-друге, якщо «добрі пакти» базуються на взаємному визнанні акторами умов політичної конкуренції, то «погані пакти» укладаються для того, щоб уникнути конкуренції. По-третє, якщо «добрі пакти» забезпечують інституційні гарантії для всіх акторів, завдяки силі примусу з боку формальних інститутів, то «погані пакти» засновані на неформальних угодах між окремими акторами або невизначених процедурах і ніяких гарантій забезпечити не можуть [5, с. 87]. Врешті, «добрі пакти» сприяють укоріненню демократичної політичної культури еліт, що можна вважати їхньою доданою суспільною вартістю, а «погані пакти» укладаються виключно для виживання політичних гравців і ніякої користі суспільству не несуть.

У своєму дослідженні за 2007 р. російський науковець припускав, що після інституційного компромісу від 8 грудня 2004 р. в Україні складеться демократична ситуація, що може привести до «гри за правилами». Події в Україні, однак, заперечили цей прогноз.

Формальні інститути і неформальні «пакти» в період президентства В. Ющенка

Конституційна реформа 2004 року зберегла змішану форму правління в Україні, зменшивши повноваження президента на користь парламенту. У парламентсько-президентських системах прем'єр-міністр, як правило, опиняється в центрі відносин між парламентом та президентом і фактично є ключовою політичною фігурою. Будь-які політичні конфлікти, які відбуваються у політичній системі, вирішуються залежно від позиції прем'єра, а за умови політичної відповідальності Кабінету перед Парламентом вони визначаються виключно розподілом політичних сил у Парламенті. Навіть, якщо на початку, Кабінет є результатом політичних домовленостей між Президентом та коаліцією, з часом вага Прем'єра та коаліції збільшується, а Президент втрачає важелі впливу на політичну ситуацію [6, с. 12]. Саме тому політична ситуація в Парламенті є ключем до розуміння поведінки політичних акторів у парламентсько-президентських системах. Водночас стабільність парламентської коаліції та її уряду в умовах протистояння з Президентом є вкрай хиткою, що виявляється у політичних кризах і конфліктах, які ми спостерігали протягом майже всього президентства В. Ющенка. Хоча в усталених демократіях політичні конфлікти між Президентом та Кабінетом не мають значного впливу на політичну ситуацію [7; 8], у перехідних суспільствах вони не лише ускладнюють розподіл повноважень та можливості реформування гілок влади, а й негативно впливають на процеси легітимації політичної влади, загалом, та утвердження демократичних цінностей.

У період президентства В. Ющенка політичні протистояння між Президентом та Кабінетом були звичним явищем. Згода на перерозподіл повноважень між головними політичними гравцями, у вигляді конституційної реформи, стала необхідною умовою проведення переоголосування другого туру президентських виборів і обрання В. Ющенка президентом України.

Ухвалення 8 грудня 2004 р. законопроекту «Про внесення змін до Конституції України» № 4180 (Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV) в обмін на переголосування другого туру виборів можна вважати яскравим прикладом використання неформальних угод для досягнення приватних цілей політичних акторів. Серед основних процедурних порушень можна відзначити сам факт «пакетного» голосування, що не передбачене Конституцією України, а також внесення змін до тексту законопроекту про зміни до Конституції в процесі обговорення та ухвалення, що не припускається після отримання висновку Конституційного Суду [9]. Як відзначають В. Бакіров та О. Фісун, стратегічний зміст конституційної реформи мав полягати у радикальній зміні формату політичної гри шляхом зниження значущості президентського «призу» і переведенні політичного процесу у парламентську площину [10, с. 155]. Ущербний для легітимної процедури спосіб подолання політичної кризи мав наслідком систематичне загострення ключових проблем структури середовища політичних акторів.

Особливо активно намагався обійти формальні правила та процедури Президент, який прагнув зберегти статус домінуючого гравця попри обмежені повноваження. Для ілюстрації відтворимо хронологію подій, яка демонструє типові стратегії взаємодії політичних гравців у ситуації непевності.

Конституційна реформа, що вступила в дію 01.01.2006 р. істотно зменшила повноваження новообраного Президента, який вочевидь не бажав з цим миритись і продовжував діяти, як і до обмеження повноважень. Такі дії Президента наражалися на спротив тих політичних гравців, які були невдоволені місцем та роллю у розподілі управлінських та економічних ресурсів. Прийняті з порушенням процедури і посилені перевищенням повноважень головними політичними гравцями, нові конституційні норми посилили, а не зменшили конфліктність у середовищі політичних акторів. Закріплення інституційного компромісу у вигляді змін до Конституції дало короткостроковий ефект самоорганізації політичної системи України [11], проте не змогло забезпечити її від нестабільності.

Напруга, що існувала на особистому рівні між Ющенком і Тимошенко, посилилась нечітким розподілом повноважень між Президен-

том і Прем'єр-міністром, що було ще одним недоліком поспішного внесення змін до Конституції. Тимошенко, яка була затверджена на посаді прем'єр-міністра 04.02.2005 р. відповідно до неформальної угоди про розподіл посад між «Помаранчевими», в перспективі вступу в дію змін до Конституції, отримувала роль ключової фігури у політичній системі. Пропрацювавши вісім місяців, 08.09.2005 р. уряд Ю. Тимошенко був відправлений Ющенком у відставку, завдяки ще існуючим на той момент у Президента повноваженням, а передусім прагненню не допустити зміни балансу сил на користь Прем'єр-міністра. Формальною підставою для відставки уряду і кількох високопосадовців було припинення корупції і конфліктів усередині «помаранчевого» табору (Державний секретар О. Зінченко подав у відставку, звинувативши секретаря РНБОУ П. Порошенка, першого помічника Президента О. Трет'якова та лідера парламентської фракції «Наша Україна» М. Мартиненка в корупційних діях і використанні влади в приватних цілях), що мало виправдати рішення Ющенка перед громадськістю. Відставка уряду спричинила правову колізію, що не могла бути вирішена правовим шляхом. Суб'єктом формування уряду мала стати парламентська коаліція (оскільки після вступу в дію змін до Конституції, Президент втратив таке право), що могла бути утворена лише після майбутніх парламентських виборів 26 березня 2006 р. Отже, новий уряд Ю. Єханурова пропрацював до серпня 2006 р. у ситуації правової невизначеності.

Як бачимо, потенційне зменшення повноважень Президента, внаслідок вступу в дію змін до Конституції (з 1 січня 2006 року) і посилення єдиного на той час політичного конкурента – Прем'єр-міністра Тимошенко, підштовхнули Ющенка до вибору стратегії конфронтації за принципом «гри з нульовою сумою». Завдяки існуючим повноваженням ціна конфронтації здавалася невисокою і перевищувала очікувані втрати від падіння підтримки. Якщо такий розрахунок переважав у мотивах Ющенка, то він виявився помилковим. Починаючи з вересня 2005 р., рівень довіри до Ющенка пішов на спад, а рівень довіри до Тимошенко зберігався на досить високому рівні. За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова за період з 2005 до 2010 р. рівень довіри до В. Ющенка зменшився із 71 до 20% [14]. З метою послаблення Прем'єра Президент істотно підвищив статус Секретаря Ради Національної безпеки та

оборони. До компетенції Петра Порошенка (Указом про призначення якого на посаду Секретаря Ради Національної безпеки та оборони) були надані широкі, не передбачені Законом «Про Раду національної безпеки і оборони України» повноваження у сферах нормотворчості, кадрових призначень (насамперед, у Збройних силах, правоохоронних і судових органах), контролю над діяльністю органів державної влади. Дехто вважає, що метою зазначених дій Президента було збалансування інтересів політичних команд, які його оточували [17], проте очевидним мотивом здається створення противаги Прем'єр-міністру України, яким на той час була Ю. Тимошенко. При цьому, статус РНБО та керівника її Апарату «були трансформовані спеціально під конкретну особу [12, с. 18].

Водночас, прагнучи розширити свої ресурси у вигляді контролю над технічним виконавцем обов'язків прем'єр-міністра (що було наслідуванням стилю президентства Л. Кучми), В. Ющенко пішов на тактичний союз з Партією регіонів та персонально В. Януковичем. Володіючи достатнім ресурсним потенціалом, але відчуючи потребу у парламентській підтримці, В. Ющенко запропонував черговий пакт у вигляді «Меморандуму порозуміння між владою та опозицією», який був підписаний через два тижні після відставки уряду Ю. Тимошенко 22 вересня 2005 р. Президентом, в. о. Прем'єр-міністра Ю. Єхануровим і лідером ПР В. Януковичем. Особливістю цього пакту було те, що він виходив за межі «помаранчевого табору». Через годину після цього Верховна Рада 289 голосами дала згоду на призначення Ю. Єханурова Прем'єр-міністром України, причому одностайно проголосувала «за» фракція Партії регіонів.

Підписання Меморандуму мало на меті не порозуміння між владою та опозицією, а між Президентом і керівництвом ПР з приводу голосування за кандидатуру Прем'єр-міністра Ю. Єханурова, тобто було, по суті, «політичним бартером» [13, с. 45]. Цим кроком Президент повернув на політичну арену лідера Партії регіонів В. Януковича і, разом з тим, створив стартові умови для ПР на майбутніх парламентських виборах. Унаслідок таких тактичних ходів Ющенко отримав потужний адміністративно-політичний ресурс, але разом з тим ще більше втратив електоральний. За даними Центру Разумкова, підтримка Президента населенням України з серпня по листопад 2005 р. знизилась з 30,2 до 14,3% [14].

Напередодні парламентських виборів 2006 р. збереження на посаді прем'єра Ю. Тимошенко загрожувало Президенту не лише поразкою партії «Наша Україна», але й у разі перемоги БЮТ можливим продовженням конституційної реформи у напрямі зменшення повноважень Президента. Очевидно, прагнучи обмежити політичний та адміністративний ресурс Юлії Тимошенко, який вона могла використовувати, перебуваючи на посаді прем'єр-міністра, для перемоги на парламентських виборах 2006 р., Президент прагнув зберегти за собою статус не лише номінально-символічного втілення лідера «помаранчевих», але й контроль за адміністративно-політичними ресурсами для проведення майбутньої передвиборчої кампанії.

Перемога Партії регіонів на парламентських виборах 2006 р. (34% голосів виборців і 41% мандатів на користь Партії регіонів) стала початком формування опозиційної до Президента коаліції, що негативно позначилося на його позиціях. Регіонали, отримавши потужний ресурс у вигляді найбільшої фракції у ВР, відразу забули про Меморандум і почали шукати варіанти створення коаліції.

Низка тактичних прорахунків Президента фактично створили умови для повернення та зміцнення позицій Партії регіонів, яка протягом першої половини 2005 р. в силу структурних та організаційних характеристик займала відносно помірковану позицію. Тривалий процес творення помаранчевої коаліції закінчився провалом і утворенням антикризової коаліції у складі Партії регіонів, комуністів та соціалістів, із запрошенням до неї і «Нашої України». Після певних вагань, які завершилися укладанням чергового пакту у вигляді – «Універсалу національної єдності», Президент, втрачаючи ресурсну підтримку, подав рекомендацію парламентською коаліцією кандидатуру В. Януковича на посаду прем'єр-міністра.

Підписаний в другій годині ночі 3 серпня 2006 р. Президентом, Головою Верховної Ради, в. о. Прем'єр-міністра і лідерами всіх депутатських фракцій (крім лідера БЮТ Ю.Тимошенко) Універсал став ще одним прикладом «картельної змови». Формальною підставою підписання цього політичного документа проголошувалась згода представників усіх парламентських фракцій, що утворились у парламенті після виборів 2006 р., об'єднатися з метою формування парламентської коаліції і уряду задля

добра українського народу [15]. Для Президента, що ініціював підписання Універсалу, головний мотив полягав у спробі збереження позиції національного лідера (домінуючого гравця) в нових політико-правових умовах, що склалися після набуття чинності змін до Конституції. Фактично це означало збереження впливу на діяльність Уряду через п'ятьох міністрів, призначених за «президентською» квотою (до неї було включено посаду Міністра внутрішніх справ, а також міністрів, які були представниками блоку «Наша Україна» – юстиції, культури і мистецтв, у справах сім'ї та молоді, охорони здоров'я). Залучення до Уряду представників фракції, що не належала до складу коаліції, порушувало закладену в Конституції логіку формування вищого органу виконавчої влади та фактично стало прелюдією до порушення конституційної логіки формування парламентської більшості у 2007 р. Президент, прагнучи водночас зберегти політичні позиції непопулярним об'єднанням антиолігархічних (ліберальних та національно-демократичних) сил з олігархічними та подолати регіональні протистояння між ними, намагався реалізувати сценарій національного примирення, який через об'єднання навколо Партії регіонів радше свідчить про неподолані олігархічні впливи, що вкорінились в Україні в період президентства Л. Кучми [16, с. 29], ніж про суспільну важливість та необхідність. Для В. Януковича підпис під документом, який не мав юридичної сили, не коштував нічого, натомість здобутки були дуже значні. Внаслідок тривалих торгів, В. Янукович отримав посаду прем'єр-міністра, а Партія регіонів посилила свій вплив у ВР. Ю. Тимошенко, яка після відставки з посади прем'єр-міністра очолила фракцію БЮТ у парламенті, заявила, що погоджується з усіма пунктами універсалу, але не поставить свій підпис поряд з підписами лідерів комуністичної і соціалістичної партій, що утворили «антикризову коаліцію» з Партією регіонів.

Подальший хід політичних подій продемонстрував вагу тактичних прорахунків Президента, які відобразилися не лише на його політичному статусі, але й на ситуації в країні, загалом. Як і очікувалося, коаліція, сформована навколо опозиційної Президенту Партії регіонів, поступово почала збільшувати контроль за політичною ситуацією в країні, що було логічним варіантом продовження конфлікту за принципом «гри з нульовою сумою». Політичні зобов'язання залишились на папері, а нова

парламентська коаліція на чолі з ПР почала приростати новими членами. У разі створення у Верховній Раді конституційної більшості, ядро якої складали фракції ПР, КПУ та СПУ, Президент потрапляв у пряму залежність від прем'єр-міністра – від започаткування процедури імпичменту (зі значними шансами завершити її) до подальшого скорочення повноважень (наприклад, обговорювався варіант змін до Конституції, які передбачали б обрання Президента України у Верховній Раді). У ситуації, коли Президент фактично втратив важелі контролю за Кабінетом Міністрів, опозиційний Прем'єр-міністр В. Янукович, через контроль коаліції у Верховній Раді України, перетворився на ключову фігуру в політичній системі. Те, чого боявся Ющенко у протистоянні з Тимошенко, повернулося до нього у постаті Януковича. Замість одного опонента, Ющенко тепер отримав двох. У відповідь на зменшення впливу (прийняття Парламентом у першому читанні нової редакції Закону «Про Кабінет Міністрів України» (21 грудня 2006 р.), який давав змогу Прем'єр-міністру звільняти міністрів, які були призначені по квоті Президента) В. Ющенко вимушений був воювати на два фронти, тобто почав «війну проти всіх», яка в підсумку завершилась достроковим припиненням повноважень Верховної Ради, що було тактичним здобутком, але не перемогою Президента.

Формальним приводом для підписання Указу № 264/2007 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» від 2 квітня 2007 р. стало поповнення коаліції окремими представниками фракцій (депутатами, які індивідуально увійшли до складу коаліції, були Олександр Волков і Володимир Заплатинський, які потрапили до Парламенту у списку «Нашої України», а також экс-бютівці Олександр Борзих, Володимир Зубик, Михайло Зубець і Володимир Толстенко), що прямо суперечило Конституції, яка передбачала створення коаліції шляхом об'єднання фракцій.

У відповідь 3 квітня ВРУ ухвалила постанову «Про деякі заходи щодо запобігання порушенням конституційного ладу та забезпечення неутручання НБУ в дії, які загрожують конституційному правопорядку», якою заборонила Національному банку України та його посадовим особам «у будь-який спосіб брати участь у забезпеченні фінансування заходів, передбачених цим указом». Така позиція коаліції демонструвала загострення конфлікту і прагнення діяти незалежно від кінцевого результату

протистояння. Відсутність прагнення компромісу провокувала Президента не відступати від зайнятої позиції. Тому в цій ситуації, логічним продовженням став указ від 25 квітня, яким В. Ющенко призначив дату позачергових парламентських виборів на 24 червня 2007 р., скасувавши таким чином попередній указ від 2 квітня. В указі Президент ще раз підтвердив намір провести позачергові вибори, а також наголосив, що невиконання указу про розпуск Верховної Ради, в тому числі й Урядом, «межує з порушенням кримінального закону». Втрачаючи формальні повноваження так, як неформальний вплив на ситуацію, Ющенко прагнув зберегти власну позицію. В кінцевому рахунку це могло компенсувати відсутність адміністративних важелів впливу та забезпечити легітимність вимог. Коаліція ж, послугуючись формальними повноваженнями, грала у свою гру. 26 квітня депутати ПР виступили з ініціативою щодо початку процедури імпичменту Президента. І хоча всі гравці прекрасно розуміли ефемерність такого сценарію, однак позиція в цій ситуації була важливішою за результат протистояння, що підтверджує реалізацію сценарію «гри з нульовою сумою». І хоча більшість в парламенті виступала проти припинення повноважень ВРУ, однак компромісне рішення було єдиним варіантом виходу з політичної кризи.

Протистояння закінчилося 4 травня неформальною домовленістю між В. Ющенком та В. Януковичем про проведення дострокових виборів до ВРУ. А після тривалих переговорів з лідерами коаліції – В. Януковичем та О. Морозом, та узгодження технічних моментів щодо дати та механізмів фінансування виборів до ВРУ, Ющенко зупиняє на 29 і 30 травня 2007 р. дію статті 2 Указу Президента України від 26 квітня 2007 р. № 355 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення позачергових виборів». Такий тактичний хід був насамперед спрямований на перевірку дотримання неформальних угод, які були укладені між головними політичними гравцями. Відчуваючи можливість втрати контролю над ситуацією, Президент залишав за собою право застосовувати більш жорсткі методи впливу. Однак уже 5 червня В. Ющенко указом № 496/2007 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України» скасовує попередні: Указ Президента України від 26 квітня 2007 р. № 355 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових

виборів»; Указ Президента України від 29 травня 2007 р. № 476 «Про зупинення дії статті 2 Указу Президента України від 26 квітня 2007 р. № 355»; Указ Президента України від 31 травня 2007 р. № 480 «Про внесення зміни до статті 1 Указу Президента України від 29 травня 2007 р. № 476»; Указ Президента України від 1 червня 2007 р. № 482 «Про внесення зміни до статті 1 Указу Президента України від 29 травня 2007 р. № 476»; та призначає указом № 497/2007 позачергові вибори до ВРУ.

Політична ситуація була стабілізована внаслідок видання четвертого указу від 31 липня, який вносив зміни до указу від 5 червня і став формальним підтвердженням неформальних домовленостей, які існували між основними політичними гравцями.

З правового погляду, ситуація, що склалася в Парламенті, не підпадала під жоден пункт статті 90 Конституції України, в якій наводяться підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради. Однак Президент, відчуваючи небезпеку від створення конституційної більшості, вирішив зіграти на випередження і прийняв рішення про розпуск Парламенту, незважаючи на позаправовий характер такого кроку. Про непевність правової позиції Президента та домінування в його діях політичної складової свідчило видання чотирьох указів про дострокове припинення повноважень Верховної Ради, з яких кожен наступний скасовував або змінював попередній.

Підписання першого і другого указів, за певних умов, можна було б кваліфікувати як акт порушення «правил гри» – перевищення повноважень для збереження влади. Проте, з іншого боку, вони були реакцією на порушення «правил гри» в парламенті – перетягування депутатів з опозиції в коаліцію шляхом підкупу. Доказів цього ніхто не надав, але кількість членів коаліції постійно зростала за рахунок «помаранчевих» депутатів. Цей приклад ілюструє складність виявлення і кваліфікації проявів політичної корупції в умовах високої непевності (суперечливого правового поля) та намагань політичних сил використати цю обставину у своїх інтересах. Варто зазначити, що після виходу президентських указів уряд пішов на саботування цього рішення. Зокрема, це стосувалося відмови від фінансування дострокових виборів. Виборчий процес було охарактеризовано як доволі вразливий стосовно процедур та термінів [17]. Показовим був переговорний процес щодо виконання чи невиконання

зазначених указів. Значення неформальної угоди В. Ющенка, В. Януковича та О. Мороза щодо визнання їх легітимності важко переоцінити. Парламент продовжував свою роботу до проведення позачергових виборів 30 вересня 2007 р. Як відзначив народний депутат України Ю. Ключковський, позачергові вибори стали демократичним механізмом виходу з політичної кризи, застосування якого стало можливим унаслідок домовленості еліт [15]. Фактично, поведінка всіх ключових гравців протягом 2005–2009 рр. стала свідченням домінування «політичної доцільності» над законністю. Висока політична непевність, зумовлена неповагою до демократичних процедур ухвалення рішень, підштовхувала усіх ключових гравців до подолання конфліктів шляхом укладання неформальних пактів, що ще більше посилювало непевність і ускладнювало вибір «гри за правилами». Наведені спостереження підштовхують до висновку про те, що українські еліти загнали себе в «інституційну пастку» – розуміли згубність неформальних угод, але продовжували їх використовувати з надією на перемогу над опонентами. Намагання переграти один одного у грі два проти одного з постійною зміною сторін у трикутнику – президент, прем'єр, спікер, унеможлилювали проведення структурних реформ і віддаляли Україну від демократичних стандартів здійснення політики. Інституційне «перезавантаження», про яке багато говорили політики і спостерігачі [18], покликане подолати «кучмізм» (спадок минулого), навіть не почалось. В інституційному сенсі президентство В. Ющенка позначилось збереженням неформальних інститутів та практик, які виявили свою згубність після приходу до влади В. Януковича.

Наведені приклади дають змогу сформулювати кілька підсумкових тез. Перші три вказують на структурні, а наступні дві – на процедурні труднощі демократизації, які зрідка потрапляють до уваги дослідників:

Якщо поглянути на перелічені приклади ширше, то вони вказують на те, що неформальні пакти стали невід'ємною складовою «операційного коду» політичної культури українських еліт. Іншими елементами операційного коду можна вважати:

- переважно конфліктне, шміттівське сприйняття політики, де визначальним є поділ на «друзів» і «ворогів»;
- інструментальне ставлення до Конституції та закону, загалом. Ця настанова зовнішніми спостерігачами часто описується такими

- поняттями як «Rule by Law», або правління з допомогою закону, а не «Rule of Law», де визнається принцип верховенства закону;
- персоналізація політики, або визначальна роль особистих зв'язків у здійсненні політики. Це поняття у поясненні Г. Меєра має чотири виміри: домінування дій, інтересів і зв'язків окремих політичних лідерів і їхніх мереж у політичній системі над діями, інтересами і зв'язками громадян; подання лідерів себе самих і їх іміджів публіці. Тут персоналізація доповнюється медіатизацією і маркетинговою політичними іміджів. Політика починає здійснюватись за законами ЗМІ. Деякі автори цей процес називають «віртуалізацією» політики [19]; сприйняття громадянами світу політики. Їх уявлення про те, хто домінує в політичному процесі, як приймаються політичні рішення, чий інтереси переважають. Це сприйняття виявляється у політичній поведінці; відносини між елітами і масами набувають особистого, патронажно-клієнталістського характеру. Зв'язок між патроном і клієнтами базується на неписаних правилах взаємодії і виявляє себе як у державних, так і недержавних установах, і необов'язково проти них. У випадку України можемо спостерігати його на різних рівнях, як до, так і після «Помаранчевої революції» [4, с. 39–40].

В Україні, як еліти, так і громадяни поблажливо ставляться до порушень процедури ухвалення рішень, що підтверджує тезу про перевагу сутнісного розуміння урядування над процедурним, яке домінує у ЄС і США [20]. Тобто, якщо мета виправдовує засоби, то питання про дотримання правил відходить на другий план.

Причини сучасного занепаду принципів верховенства права, процедур ухвалення рішень або того, що раніше було окреслено поняттям «інволюція конституціоналізму», вочевидь, не були народжені у часи «помаранчевого хаосу». Проте важливо мати на увазі, що інерція «кучмізму», або домінування «політичної доцільності», корупції, неформальних пактів над визнаними процедурами ухвалення рішень, не була подолана після приходу «помаранчевих» до влади. Навпаки, ці неформальні практики виявились більш дієвими, ніж Конституція і держава з усіма її установами. Якщо вдатись до медичних аналогій, то можна сказати, що держава важко хвора.

Невміння прораховувати наслідки своїх дій стає виразною ознакою непрофесіоналізму українських еліт. Падіння підтримки В. Ющенко було зумовлене не соціальними чи економічними чинниками, що є типовим для європейських країн, а його недалекоглядними діями, починаючи з відставки Ю. Тимошенко. Якщо на початку свого президентства Ющенко мав підтримку майже 70% українців, то через рік вона знизилась до 50%, через два до 38%, через три зросла до 54%, через чотири знизилась до 17%, а на кінець каденції становила 21% [14].

Особисті симпатії / антипатії є невід'ємною рисою людських стосунків. В українській політиці ці чинники займають надмірно небезпечне місце, що дає приводи ближчим чи дальшим сусідам на Заході вміщувати Україну в рамки Візантійсько-Російської політичної традиції, що орієнтується на особистості, а не процедури, і тому віддає архаїчністю, не(до)цивілізованістю порівняно з тим, що вважається Європейською традицією.

Здійснений аналіз дає змогу поєднати базові поняття у динамічну модель. Непевність і операційний код політичної культури тут використані у значенні незалежних змінних, а інституційна пастка та інволюція конституціоналізму є залежними змінними.

Неформальні пакти є прикладом інституційної пастки (неефективного, але стійкого інституту). Неформальні пакти, які переважали у діях головних політичних гравців, заблокували вибір на користь інституційного компромісу, або варіанту «гри за правилами», тому що формальні процедури ухвалення рішень були принесені в жертву «політичній доцільності». Превага «політичної доцільності» над формальними процедурами призвела до систематичного і свідомого порушення принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Ми не стверджуємо, що «політична доцільність» була єдиним і визначальним чинником інволюції конституціоналізму. Виявлення інших чинників, як і перевірка запропонованої моделі, може стати предметом наступних досліджень.

Це дослідження ще раз підтверджує раніше висунуту тезу про те, що зміна гравців за збереження домінуючих інститутів свідчить лише про поверхневу ротацію еліт, а не про зміну режиму [21]. Врешті, якщо гравці продовжують «гратися з правилами», то чи був сенс називати їх новими?

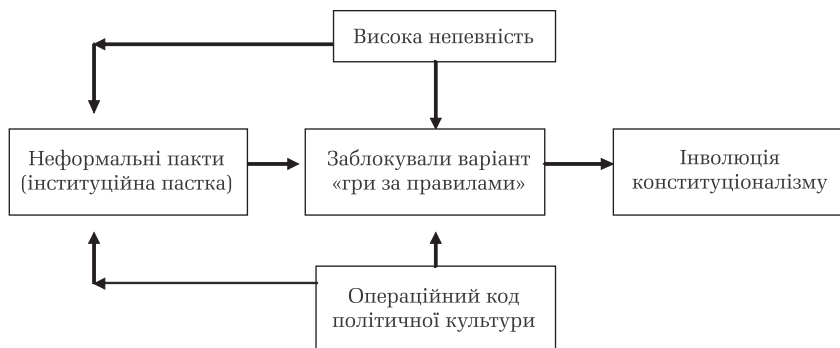

Рис. 1. Графічне зображення моделі показано

Список використаних джерел

1. Мацієвський Ю. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні / Ю. Мацієвський // *Вибори і демократія*. – 2011. – № 4 (Готується до друку).
2. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы [Електронний ресурс] / В. М. Полтерович. – Режим доступу : http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf
3. Гельман В. Россия в институциональной ловушке / В. Гельман // *Proet Contra*, 2010. – № 4–5 – С. 23–38.
4. Meyer G. Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe / G. Meyer. – 2nd, revised edition. – 2008. – P. 36.
5. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // *Полис*. – 2007. – № 2. – С. 81–109.
6. Sedelius T., Ekman J. Dilemmas of Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe – Intra-Executive Conflict and Cabinet Instability / T. Sedelius, J. Ekman // Paper for presentation at the XV NOPSA Conference, Tromso, Norway, August 5–9, 2008. – 25 p.
7. Dogan M. Irremovable leaders and ministerial instability in European democracies / M. Dogan // *Pathways to Power: Selecting Rulers in Pluralist Democracies*. – 1989. – P. 134–154.
8. Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / Lijphart A. – New Haven : Yale University Press, 1999. – 123 p.
9. Горбач В. Боротьба законопроектів як спосіб ведення конституційної дискусії [Електронний ресурс] / В. Горбач // Інститут політики. – Режим доступу : <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect.cgi?url=pc04-2003-04.html>

10. Бакіров В. Політико-режимна еволюція України: від системи «переможець отримує все» до пакту еліт? / В. Бакіров, О. Фісун // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 152–157.
11. Уманец А. Позитиви нашей Конституції [Електронний ресурс] / А. Уманец // Экономические известия, 2008. – № 13. – Режим доступу : <http://www.eizvestia.com/state/full/37241>
12. Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів. Аналітична доповідь Консорціуму неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 12. – С. 12–46.
13. Політична корупція: специфіка, масштаби і шляхи протидії в оцінках експертів // Національна безпека та оборона. – 2009. – № 7. – С. 44–48.
14. Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000–2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gazumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67
15. Універсал національної єдності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0010100-06>
16. Колодій А. Ф. Революція, еволюція, трансформація: вибори 2004 і 2006 рр. як віхи на шляху становлення демократичної держави і політичної нації в Україні / А. Ф. Колодій // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : зб. наук. праць за матеріалами IV Міжнародної конференції, Ялта, 28–30 верес. 2006 р. – К., 2007. – С. 26–34. Панфілов В. Привид компромісу як складова політичної кризи весни-2007 [Електронний ресурс] / В. Панфілов // Research Update. – 2007. – № 11/483. – 9 квіт. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&&name=News&file=article&sid=60188&mode=thread&order=0&thold=0>
17. Колодій А. Ф. Випробування демократією: проблема інституційного «перезавантаження» в Україні [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Доповідь на VI Міжнародній конференції Розвиток демократії та демократична освіта в Україні, Київ, 21–23 трав. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=310>
18. Wilson A. Virtual politics: faking democracy in the post-Soviet world / A. Wilson. – 2005. – 332 p.
19. D'Anieri P. Structural Constrains in Ukrainian Politics / Paul D'Anieri // East European Politics and Society, 2011. – Vol. 25. – № 1. – P. 40.
20. Мацневский Ю. Смена, танзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010 гг. / Ю. Мацневский // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17–37.

Юрий Мацневский, Михаил Мозоль

Предложено объяснение одного из главных феноменов посторанжевого периода в истории Украины, а именно того, почему украинские элиты не смогли

выбрать «игру по правилам», а продолжали «играть с правилами». Объяснение отталкивается от рациональной модели взаимодействия игроков, которая дополняется моделью инволюции конституционализма. Главный вывод исследования состоит в том, что неформальные пакты, определившие стратегии главных политических акторов, стали институциональной ловушкой, которая сделала невозможным демократический компромисс, или «игру по правилам», что в свою очередь повлияло на разрушение принципов верховенства права, или инволюцию конституционализма, в посторанжевой Украине.

Ключевые слова: неформальные пакты, институциональная ловушка, операционный код политической культуры, инволюция конституционализма.

Yuriy Matsiyevsky, Mychailo Mozol

The article aims to contribute to the discussion of one of the major phenomena of the postorange period in Ukraine's history, namely why major actors could not choose «to play by rules», and continued to «playing with rules». The explanation proceeds from the rational model of conflict outcomes, which is complemented by the model of involution of constitutionalism. The main conclusion of the paper consist in the thesis that informal pacts that define the behavior of the main political players have become an institutional trap, which made it impossible for democratic compromise, or «playing by rules». This in turn affected the destruction of the rule of law, or involution of constitutionalism in postorange Ukraine.

Key words: informal pacts, institutional trap, operational code of the political culture, involutionof constitutionalism.

Галина ЛУЦИШИН

Етнонаціональний консенсус як основа національної консолідації в умовах демократизації суспільства

Проаналізовано проблему етнонаціонального консенсусу та національної консолідації в умовах демократизації суспільства. Наголошено, що етнонаціональний консенсус сприяє розвитку демократії в поліетнічних

державою, дає змогу попереджати та вирішувати міжнаціональні конфлікти, знімати напругу між титульною нацією, національними меншинами, корінними народами та етнографічними групами, сприяє консолідації нації.

Ключові слова: *етнонаціональний консенсус, національна консолідація, етнополітичні процеси, національні меншини, етнополітика.*

Проблема національної консолідації, етнонаціональної згоди, загальнонаціонального консенсусу завжди була складною для України через етнічні, культурологічні, регіональні, релігійні та інші чинники. Кожна держава намагається вибудувати свою модель національної єдності та національної консолідації. В українській політичній думці проблема національної консолідації залишається малодослідженою, хоча з найдавніших часів науковці та політики намагались віднайти шлях до національної злагоди та єдності. Актуальність статті зумовлена передусім тим, що рівень національної консолідації визначає якість державності та розвиток нації загалом. Аналізуючи процеси розвитку української державності, більшість дослідників наголошує, що впродовж багатьох століть низький рівень національної консолідації значно послаблював розвиток держави та нації. Схожі процеси спостерігаємо і сьогодні, адже практика показує, що сучасне українське суспільство є вкрай неконсолідованим, що можна простежити на всіх рівнях суспільного життя – на рівні політичних еліт, в ситуації пріоритету регіональної ідентичності над ідентичністю загальнонаціональною, сучасної мовної політики та культурної ідентичності загалом. Національну роз'єднаність можна пояснити і тим, що Україна у спадок отримала багато проблем, які ускладнюють досягнення національної консолідації, зокрема етнонаціональні та соціокультурні проблеми.

Вивченню цього питання присвячено низку праць, зокрема, серед зарубіжних учених, праці Г. Алмонда, Б. Андерсона, Е. Сміта, К. Дойча, П. Бурдьє, А. Лейпхарта, Л. Шилза, Р. Парка, Т. Парсонса та ін. Серед українських дослідників особлива увага приділяється у працях таких науковців, як І. Варзар, В. Євтух, Ю. Римаренко, А. Колодій, І. Курас, О. Картунов, А. Круглашов, Л. Шкляр та ін.

Вивчаючи проблему етнонаціонального консенсусу, національної консолідації можна переконатись, що вже на ранніх етапах розвитку по-

літичної думки були праці, які значну увагу приділяли проблемі пошуку шляхів забезпечення єдності тогочасних держав. Ще античний мислитель Аристотель наголошував, що громадянський консенсус та єдність у державі може забезпечити справедливе представництво соціальних верств у законодавчих органах влади. У політичній думці Риму шлях до суспільного порозуміння вбачали передусім в ефективних та дієвих законах, особлива увага приділялась етичним та моральним чинникам у досягненні загальносуспільного консенсусу та консолідації загалом. Згодом, у багатьох європейських державах (XVII–XVIII ст.), зокрема у Франції, втілювалась політика жорсткого централізму; нація ставала синонімом держави, і зацікавлення національною проблематикою було мінімальним. Із середини XIX ст. серед європейських науковців проблематика національних питань стає однією з актуальних та дискусійних. Епоха національного відродження Європи актуалізувала питання розвитку націй, міжнаціональних відносин, національної єдності та консолідації нації. У цей період вчені висловлюють доволі різне бачення ролі національної консолідації, нації, титульного етносу, національних меншин. Етнонаціональний консенсус розглядається не лише як засіб вирішення міжетнічних чи міжнаціональних протиріч, але й як механізм попередження та усунення можливих конфліктогенних чинників.

Вперше поняття консенсусу було запроваджене в політичну практику О. Контом, який вважав, що консенсусний потенціал суспільства може зростати завдяки поєднанню культурної інтеграції та соціальної диференціації. Також теорія консенсусу розвивалась А. Токвілем, який наголошував, що суспільство існує тоді, коли більша його частина має спільний погляд на різні проблеми. У сучасному значенні теорія консенсусу сформувалась у другій половині XX ст. у працях Т. Парсонса та Е. Дюркгейма. Е. Дюркгейм вважав, що ймовірність згоди зростає, якщо кожен індивід адекватно усвідомлює і сприймає своє місце в соціальній ієрархії. Цікаво, що неоднорідність спільноти, в тому числі й етнонаціональну, Е. Дюркгейм розглядав не як перешкоду для консенсусу, а як одну з його підвалин. Значний внесок у вивчення проблеми міжнаціональної злагоди та національної консолідації зробив чеський науковець та політик Т. Масарик. Він стверджував, що «кожне національне питання є самостійною, окремою проблемою, що вимагає знання фактичних

відносин. Т. Масарик зазначав, що «демократія, тобто демократична політика, в суспільному житті має виявлятися у вигляді толерантності, вміння дискутувати, а не сваритися» [1, с. 223].

Цікавими є висловлювання Хосе Ортега-і-Гассета щодо формування національної єдності. Зокрема, він наголошував, що «єдність нації, передусім, має на увазі налагодження тісного зв'язку між етнічними і політичними групами. У міру розвитку держави, ускладнення державних потреб росте диференціація соціальних функцій і, отже, відповідних органів. От чому люди, які згуртовані в один клас і практикують одне заняття, зобов'язані зважати на інші класи і прошарки, підтримувати з ними співпрацю. Словом, мають поважати інших, пам'ятаючи про те, що і у них є свої звичаї, забобони і навіть манії, які треба якщо не прощати, то враховувати. Традиція не є вирішальним чинником для нації. Нації утворюються і живуть, доки мають програму на завтра [7, с. 152].

Значний внесок у вивчення проблеми національної консолідації зробили і українські вчені. Одним із перших, хто розглядає проблему консолідованості суспільства, можна назвати Іларіона у праці «Слово про закон і благодать» (1049). Іларіон указує на те, що Русь складається із різноплемянних народів, а русинський народ має стати консолідуючою силою в середовищі інших народів. Також Іларіон наголошує на тому, що консолідуючою основою стає єдина «державно-народна» релігія. Значної уваги в контексті досліджуваної проблематики заслуговує і відомий твір «Повчання» Володимира Мономаха, який наголошує на тому, що мир та злагода в державі залежать від відповідальності і компетентності влади. Зокрема, шляхом до злагоди є необхідність «жити в розумі і порозумінні» з князями нерусинськими, а також з нерусинськими людьми у своїх князівствах. Ця ж думка продовжується у «Слові о полку Ігоровім» та «Руській правді».

Значний внесок у вивчення національних питань, зокрема, і проблеми національної консолідації зробив М. Драгоманов, який стверджував, що між розумним інтернаціоналізмом і здоровим творчим націоналізмом не було і не могло бути суперечності. У праці «Проект оснований Устава Украинского Общества «Вільна Спілка» (1884) писав, що національну єдність у державі можна побудувати на основі федеративного устрою, зокрема ефективної діяльності «федерального парламенту». Також вважав

за необхідне «скріплення» українства, зокрема, назвав це «українською колонізацією окраїн», що значно зміцнить державність та забезпечить стабільність. Також М. Драгоманов основним засобом підтримання миру і злагоди вважав подолання політичного відчуження та розширення політичної участі населення. Аналізуючи питання гармонізації міжнаціональних відносин, М. Драгоманов наголошував на здатності національних колективів взаємодіяти на засадах гуманності, діалогу та взаємних поступок. Націю він розглядав як продукт історичного розвитку, стале об'єднання людей з уявленням про минуле та прагненням до майбутнього [5, с. 210].

Якщо детальніше зупинитись на питанні національної консолідації, то сам термін «консолідація» (з лат. *consolidatio* – зміцнення, скріплення) розглядається як різновид об'єднувачих процесів у державі. Національна консолідація спрямована на зміцнення інститутів демократії, гарантування політичної та етнонаціональної стабільності, забезпечення мирного розвитку держави, зміцнення демократичних засад. Тому проблеми, пов'язані із послабленням національної консолідації України, українського суспільства негативно впливають як на внутрішній, так і на зовнішній вимір відносин. Національна консолідація можлива за умови національного консенсусу (від лат. *consensus* – згода, однастайність, співучасть), який означає єдність думок, суджень, позицій та взаємної згоди у суспільстві. Поряд із поняттям «етнонаціональний консенсус» часто вживають поняття «етнонаціональний компроміс» – це згода на основі взаємних поступок між представниками різних етнічних та національних груп, які мають доволі різне бачення на вирішення певної проблеми, співробітництво, що передбачає союз між різними етнополітичними силами. Одна з вимог політичного компромісу – забезпечення неможливості ухилитися від його умов та право на критику таких відхилень. Це означає, що на основі компромісу повинні лежати певні політичні принципи або конкретно окреслені умови поведінки [8, с. 161].

Етнонаціональний консенсус дає змогу попереджати та вирішувати протиріччя і конфлікти, знімати напругу в суспільстві, досягати згоди зі спірних етнічних та національних питань. Принцип консенсусу передбачає врахування думки як національної більшості, так і меншості. У демократичних суспільствах виділяють три рівні консенсусу. На першому

рівні визначається, наскільки суспільство поділяє однакові цінності, чи існує згода з основних норм і принципів. Другий рівень консенсусу встановлює правила політичної поведінки і означає згоду більшості діяти за єдиними «правилами гри». Третій рівень консенсусу висуває на перший план проблему взаємодії між політичними інститутами. Звичайно, це доволі умовні рівні, і шлях та умови досягнення консенсусу, зокрема, і етнонаціонального консенсусу є складним і тривалим.

Практика свідчить, що чим вищий рівень етнонаціональної згоди, тим стабільнішою є політична система, зокрема і етнополітична система. На думку західних учених, зокрема Е. Шилза, для існування політичного консенсусу потрібні три вирішальні чинники: 1) спільне сприйняття законів, правил і норм суспільства; 2) відданість політичним інститутам, які впроваджують в життя ці закони, правила і норми; 3) поширене почуття політичної єдності [11, с. 38]. Етнополітичний консенсус збільшує значущість і масштаби співробітництва, оскільки вони викликані не примусом чи страхом, а національною злагодою.

Досвід багатьох країн свідчить про те, що громадська та національна єдність найчастіше забезпечується двома шляхами: 1) застосуванням політико-правових засобів, унаслідок чого формується політична нація; 2) поєднання культурних, національних чинників із політико-правовими, внаслідок чого формується етнополітична нація. Важливими умовами національної консолідації можна назвати: поширення державної влади на всю територію; наявність ефективних засобів врядування; відсутність сепаратистських рухів, міжнародних конфліктів, що порушують територіальну цілісність держави; урегульованість державою своїх кордонів [2, с. 128]. Досвід ряду європейських держав свідчить про те, що національна консолідація повинна здійснюватись на основі політичної нації та громадянського суспільства. Коли національна консолідація стає пріоритетом держави, то дуже часто наслідком стає авторитаризм. Національна консолідація є вагомим чинником зміцнення державного суверенітету на шляху побудови політичної нації. Національну консолідацію можна розглядати у таких вимірах: консолідація територіальна, консолідація ціннісна, консолідація загальнонаціональна. Територіальний принцип консолідації української нації позитивно впливає на територіальну цілісність держави. Ціннісна консолідація є важливою з огляду на

культурно-історичні відмінності регіонів України. Загальнонаціональна консолідація значною мірою пов'язана із формуванням національної ідентичності.

Вивчення проблеми етнонаціонального консенсусу та національної консолідації в умовах демократизації суспільства не можна розглядати без аналізу теорії консенсусної демократії А. Лейпхарта. Засобом узгодження та примирення інтересів сегментованих культур у роз'єднаному суспільстві сьогодні все частіше визнається консенсусна демократія, яка акцентує увагу на узгодженні інтересів шляхом переговорів та згоди національних та політичних еліт. Модель консенсусної демократії більшою мірою властива федеративній системі і найважливішим у цьому процесі є те, що децентралізація політичної влади дає можливість задовольнити етнічні вимоги в рамках існуючої політичної системи. «У системах з різними структурами і культурами роль відмінностей досить амбівалентна. З одного боку, вони є джерелом потенційної дестабілізації – аж до розпаду системи. Однак, з іншого боку, можуть допомогти в процесі стабілізації системи за умови, що еліти різних субкультур оберуть довіру у відносинах і співробітництві [12, с. 142]. Мотивація сепаратизму зникає, коли люди переконуються, що їх потреби можуть бути задоволені через існуючу політичну систему. А. Лейпхарт зазначав, що західні політологи, які поквапились із винесенням вироку демократії в плюральних суспільствах, припустилися низки помилок. Мабуть, головна помилка – перебільшення ступеня гомогенності демократичних західних суспільств [6, с. 220]. Етнополітичне розмаїття України є особливою рисою її прикордонних територій, які мають власне бачення перспектив розвитку етноспоріднених громад, що проживають у прикордонній зоні. Постійного реагування на етнополітичні виклики потребують такі регіони України, як Закарпаття, Північна Буковина та Автономна Республіка Крим.

І хоча сучасний націєтворчий процес в Україні триває більше двадцяти років, певних успіхів у досягненні національної консолідації поки що дуже мало. Для подолання політико-ідеологічної та мовно-культурної роз'єднаності регіонів необхідна виважена та обґрунтована етнонаціональна політика. Як наголошує А. Колодій, «міцність і життєздатність нації залежить, насамперед, від наявності волі і вміння людей, що належать до неї, будувати державу, від усвідомлення необхідності здій-

снювати свій суверенітет, розвивати культуру і, загалом, влаштовувати своє життя відповідно до власних уявлень» [4, с. 191]. В Україні можна спостерігати політичні, зокрема, і етнополітичні процеси, які значною мірою руйнують бажання народу творити та розвивати демократичну державу. Питання культурної багатоманітності України та питання національної єдності мають вирішуватись паралельно.

Вивчаючи питання національної консолідації в Україні, ми мусимо враховувати стереотипи масової свідомості, які успадковані ще з радянських часів, що дає змогу зрозуміти, які є основні перешкоди в Україні для розвитку національної єдності. В західних демократичних суспільствах громадянська та національна консолідація залишаються майже тотожними процесами, оскільки західноєвропейське розуміння нації є громадянським. Громадянська та національна єдність у ряді західноєвропейських держав була досягнута внаслідок виникнення та розвитку національної держави. Це сприяло посиленню патріотизму, підтримці культурної самобутності нації. В таких умовах держава найчастіше підтримувала єдину літературну мову та культурну однорідність нації. Стан національної свідомості та міжетнічних відносин в державі є дуже важливими чинниками, від яких залежить досягнення громадянської єдності, і в Україні зокрема.

Основою консолідації суспільства є розуміння української політичної нації як відкритої поліетнічної спільноти. В умовах демократизації суспільства важливим аспектом національної консолідації є бажання та спроможність національної еліти об'єднатися та об'єднати громадян навколо єдиної системи демократичних цінностей. Демократична консолідація еліти є засобом подолання її конфліктності, клановості. Демократично консолідована еліта характеризується такими рисами, як відкритість, толерантність, єдність, наявність демократичної політичної культури, орієнтація на національно-державні інтереси.

Результатом національної консолідації є розвиток та стабільність політичної нації, яка усвідомлює своє історичне призначення, фундаментальні інтереси, визначає оптимальний спосіб їх захисту та основні напрями розвитку. Як наголошує Е. Сміт, модерні нації є одночасно і громадянськими, і етнічними, адже культура та громадянство взаємно підсилюють один одного, і потенціал нації повністю реалізується [10, с. 38].

Національна консолідація – ключовий фактор стабільності будь-якої нації, політичних, етнополітичних інститутів. Процес національної консолідації залежить від багатьох факторів, зокрема, і значною мірою від того, якою за національним складом є держава – моноетнічною чи поліетнічною. Теоретики національної консолідації сходяться на тому, що в умовах, коли громадяни ідентифікують себе не лише з етнічними групами в середині держави, але й в цілому з державою, зростає єдність у країні, мінімізуються руйнівні наслідки політичних розбіжностей. Коли етнічні групи проживають компактно на окремих територіях, то вірогідність формування комбінованої ідентичності дещо зменшується.

Звичайно, для вирішення всього комплексу проблем, які гальмують процеси національної консолідації України, не існує універсальної класичної моделі чи єдиного методу. Як підкреслює О. Дергачов, український політикум ще повністю не відійшов від досвіду минулого, а структуризація політичних сил значною мірою відбувається на протиставленні одних соціокультурних сегментів іншим, що, звісно, не сприяє національній консолідації. Також на внутрішній консолідованості позначається і низький розвиток політичної культури та національної толерантності [1, с. 52]. Як показує світовий досвід, досягнути успішного розвитку нації, гармонізації міжнаціональних, міжетнічних відносин можна лише проведенням послідовної демократичної державної етнонаціональної політики. На думку українського вченого В. Пироженка, «сильна, суверенна й демократична держава – це необхідна, хоча й недостатня передумова для вільного вибору засобів вирішення проблеми об'єднання громадянської нації, підбору світоглядних, політичних і культурних цінностей, за якими в українському суспільстві може бути досягнута загальнонаціональна згода» [9, с. 142].

Підсумовуючи, варто наголосити, що етнонаціональний консенсус та національна консолідація спрямовані на зміцнення інститутів демократії, гарантування політичної та етнонаціональної стабільності, забезпечення мирного розвитку держави, зміцнення демократичних засад. Це також ключовий чинник стабільності будь-якої нації, політичних, етнополітичних інститутів. І хоча на сьогодні в Україні розроблено ряд державних програм щодо етнонаціонального розвитку, проте більшість із них є доволі загальними і мають формальний характер. Досягнення громадської

та національної єдності повинно базуватись на розвитку громадянського суспільства та демократії, підтримці національного розвитку титульної нації та національних меншин.

Список використаних джерел

1. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – Мюнхен : УТПІ, 1991–1992. – 338 с.
2. Дергачов О. П. Політичні проблеми національної консолідації / О. П. Дергачов / Консолідація українського суспільства: сучасний стан, проблеми та перспективи : матеріали засідання круглого столу ; за ред. А. В. Мальгіна ; Регіональний філіал національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. – Сімферополь : СФКІСД, 2005. – 168 с.
3. Картунов О. Вступ до етнополітології : наук.-навч. посіб. / О. В. Картунов. – К., 1999. – 300 с.
4. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття / А. Колодій. – Львів : Астролябія. – 2008. – 368 с.
5. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2000. – 488 с.
6. Лейпхарт А. Сообщества демократия / А. Лейпхарт. – М. : Полис, 1992. – № 3. – С. 88–92.
7. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори // Хосе Ортега-і-Гасет. – К. : Основи. – 1994. – 424 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник // За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
9. Пироженко В. Національна консолідація в умовах обмеження державного суверенітету / В. Пироженко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 128–143.
10. Сміт Е. Нація і націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт ; пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
11. Шилз Е. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство / Едвард Шилз // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – № 21. – С. 35–42.
12. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : монографія / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Економічна думка, 2009. – 292 с.

Галина Луцишин

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЙ КОНСЕНСУС КАК ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНСОЛИДАЦИИ В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Пронализировано проблему этнонационального консенсуса и национальной консолидации в условиях демократизации общества. Отмечено, что этно-

национальный консенсус содействует развитию демократии в полиэтнических государствах, позволяет предупреждать и разрешать межнациональные конфликты, снимать напряжение между титульной нацией, национальными меньшинствами, коренными народами и этнографическими группами и способствует консолидации нации.

Ключевые слова: этнонациональный консенсус, национальная консолидация, этнополитические процессы, национальные меньшинства, этнополитика.

Galyna Lutsyshyn

ETHNONATIONAL CONCENSUS AS BASIS NATIONAL CONSOLIDATION THE CONDITION OF DEMOCRATIZATION OF SOCIETY

This article analyses the problem of ethnonational consensus and national consolidation the conditions of democratization of society. It is marked that a ethno national consensus assists to development of democracy in the much ethnic states, allows to warn and settle international conflicts, take off tension between title nation, national minorities, native people and ethnographic groups and assists consolidation of nation.

Key words: ethnonational consensus, national consolidation, ethno-political process, national minorities, ethno politic.

Ірина ДОБРЖАНСЬКА

Основні методологічні підходи до аналізу гендерної політики в перехідних політичних системах

Доведено, що гендерний підхід до аналізу державної політики є ефективним, якщо він спирається на структурно-конструктивістські принципи дослідження політики. Структурно-конструктивістський підхід передбачає поєднання двох концептів – соціального конструювання гендеру та гендерної композиції. Перший концепт розглядає динаміку гендерних відносин на мікрорівні – процес створення і відтворення гендеру

в процесі соціальної взаємодії; другий – концентрується на структурних чинниках, що визначають рамки гендерних відносин. Поєднання цих підходів утворює методологічний інструмент, придатний для аналізу формування та реалізації гендерної політики.

Ключові слова: *гендерна політика, гендерна структура, методологічні принципи, методологічний інструментарій.*

Сучасне політичне життя України має метою формування і забезпечення демократичного характеру держави, що можливо лише за умови розвитку громадянського суспільства. Важливим чинником і гарантією утвердження демократії в Україні є рівноправна участь жінок і чоловіків в усіх сферах життєдіяльності суспільства і держави. Ключовим питанням становища жінки в сучасному українському суспільстві є вирішення гендерної проблеми, формально-юридичне і практичне забезпечення її рівності з чоловіками. Ефективність вирішення цієї проблеми визначатиметься змістом концептуальних і практичних засад, на яких має здійснюватися гендерна політика. Науково-аналітичне вивчення гендерної проблеми, стану та перспектив її вирішення невід’ємне від теоретичної розробки більш широкої проблеми – шляхів і засобів формування в Україні громадянського суспільства та його відносин із державною владою. Якщо розглянути цю проблему у гендерному аспекті, то вона виглядатиме як гармонізація маскулічних та фемінних цінностей та підходів як у політиці, так і в суспільному житті взагалі. Активізація жіночого потенціалу може стати каталізатором становлення України як розвинутої соціальної правової держави. Тому сьогодні існує нагальна необхідність у комплексному дослідженні гендерних проблем українського суспільства, який би поєднував у собі історичні висновки, правовий аналіз, знання сучасної економічної та політичної ситуації та окреслення шляхів подальшого розвитку демократичних норм українського громадянського суспільства.

Аналіз гендерних відносин, по суті, є аналізом відносин влади в економічній, соціальній, політичній сферах життєдіяльності. Гендерні відносини проявляються на декількох рівнях, і залежно від рівня їх суб’єктами можуть виступати окремі чоловіки і жінки (мікрорівень), групи чоловіків і жінок (мезорівень), держава з одного боку, групи жінок і чоловіків з

іншого (макрорівень). Залежно від рівня змінюються форми і зміст гендерних відносин їхніх учасників. Зокрема, на мікрорівні специфіка гендерних відносин знаходить вираження у розподілі ролей і влади в міжособистісних відносинах, які найбільш повно проявляються всередині сім'ї. На мезорівні виявляються гендерні взаємодії всередині локальних політичних, професійних, соціальних та інших структур, а формою їх проявів є феномен гендерної нерівності в різних сферах або, навпаки, прагнення до досягнення гендерного паритету. На макрорівні гендерні відносини охоплюють сферу спеціальної політики держави стосовно гендерних груп, розгортаються в політичному і соціально-економічному контексті, характерному для певного періоду розвитку суспільства. Вони задаються домінуючою в суспільстві гендерною ідеологією, з одного боку, соціальними ролями груп жінок і чоловіків як членів суспільства – з іншого. На цьому рівні основна активність виходить з боку держави, гендерні групи і їх окремі представники частіше займають позиції не суб'єктів, а об'єктів гендерної політики. Для політичної науки об'єктами наукового дослідження є мезорівень (наприклад внутрішньопартійна гендерна політика) та макрорівень (гендерна політика держави) [11, с. 92].

Першим філософом, який розглядав гендерні відносини як основу владних відносин і розумів, що гендерна гармонія є необхідною основою гармонізації суспільних відносин, був Ш. Фур'є, який наголошував, що прогрес і зміна історичних періодів відбувається внаслідок руху жінки шляхом свободи, а регрес соціального порядку означає зменшення свободи жінки. Розширення прав жінки є загальним принципом усякого соціального прогресу.

Поступово гендерний підхід все більше проникає в сфери політичного врядування й управління, стає реальною політичною силою впливу на забезпечення розвитку, рівності й миру. Такий підхід до політики передбачає її гендерний вимір – «застосування кількісних і якісних оцінок діяльності чоловіків і жінок у політиці, характеристик їхніх маскулітності й фемінності, відносин для визначення ступеня й рівня політичної культури їх соціостатевого самовираження й самореалізації, ефективності політичного впливу на всі сфери організації, управління й планування приватного й публічного життя, ефективності впливу на всі напрями суспільно-політичного розвитку, моделювання й прогнозування соціально-

політичних процесів на принципах справедливості, рівності, миру й прогресу» [6, с. 219]. Своєю чергою, *гендерна політика* – це «визначення міжнародними органами та державами, політичними партіями основних гендерних пріоритетів і фундаментальних цінностей, принципів і напрямів діяльності, відповідних методів та способів їх втілення, спрямованих на утвердження рівних прав, свобод, створення умов, можливостей і шансів, гарантій забезпечення рівного соціально-політичного статусу чоловіків і жінок, на розвиток гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві» [6, с. 218].

Залучення жінок до політики може здійснюватися у двох формах: по-перше, це інтеграція, яка передбачає масову участь жінок, інтеграцію їх у політичний процес, що знімає невиправдану напруженість не тільки між статями, а й у нормативній взаємодії сфер публічного та приватного; по-друге, це маргіналізація, за якої жінки, недостатньо представлені в структурах влади, виключені з процесу прийняття рішень, змушені пристосовуватися до політичних рішень, перебувати в очікуванні покровительства, стані утриманства [1, с. 11].

Проте, залучення жінок до політики та гендерна політика не є тотожними поняттями. Т. Мельник вказує, що гендерна політика – це «визначення міжнародними органами та державами, політичними партіями основних гендерних пріоритетів і фундаментальних цінностей, принципів і напрямів діяльності, відповідних методів та способів їх втілення, спрямованих на утвердження рівних прав, свобод, створення умов, можливостей і шансів, гарантій забезпечення рівного соціально-політичного статусу чоловіків і жінок, на розвиток гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві» [6, с. 218]. Узагальнюючи такий підхід, О. Ярош вказує, що гендерна політика є «сукупністю правових та управлінських заходів, спрямованих на забезпечення рівних юридичних і практичних можливостей жінок та чоловіків у суспільстві» [7, с. 132]. Гендерна політика здійснюється через систему соціалізації, розподілу праці, утвердження відповідної психології, культурних норм, традицій та соціальних ролей. Важливо, що гендерна політика не має універсального змісту і суттєво відрізняється у різних суспільствах.

Сучасне розуміння гендерної політики передбачає використання категорії «гендерна чутливість», тобто врахування гендерної компоненти

при розробці та реалізації державної політики, діяльності різного рівня інституцій та ставлення різних верств населення: від політичних еліт до пересічних громадян [12]. Гендерна чутливість та її структурні компоненти зумовлюють характер гендерної культури та модель гендерної практики того чи іншого суспільства. Механізми формування гендерної чутливості закладено в гендерну політику певної країни, принципи якої зафіксовані на законодавчому рівні.

Концептуально, принципи політики гендерної чутливості були сформульовані шляхом поєднання законодавчих основ [19] та подвійної стратегії – гендерного мейнстрімінгу [21] (gender mainstreaming) та позитивних дій / позитивної дискримінації [15], функціонуючих у політико-правовому просторі ЄС. Стратегія гендерного мейнстрімінгу спрямована на трансформацію суспільних інституцій та організацій, які утворюють бар'єри на шляху досягнення в суспільстві гендерної рівності [18, р. 6]. Стратегія ефективного гендерного мейнстрімінгу має утворюватися синтезом чотирьох компонентів, які представлено у вигляді послідовних дій:

Підготовчий етап – організація та виконання структурної та культурної бази для реалізації принципів рівних можливостей (визначається цільова група, розробляються цілі, завдання та механізми досягнення з урахуванням специфіки конкретної групи).

Етап експертизи специфіки (вивчення гендерних відмінностей) – дослідження існуючої ситуації гендерної (не)рівності та виокремлення пріоритетних сфер (моніторингові спостереження з метою виявлення тенденцій чи попередження проявів гендерної нерівності).

Етап оцінювання ефективності гендерної політики – аналіз потенційного впливу гендерної політики на забезпечення участі (оцінка як кількісних, так і якісних показників), розподіл ресурсів, норм, цінностей (у тому числі орієнтація на залучення чоловіків до домашньої неоплачуваної праці) та прав.

Етап політики переконструювання – визначення проблемних зон та їх ліквідація / заміна згідно з комплексним підходом [18, с. 8–12].

Отже, стратегія гендерного мейнстрімінгу може бути визначена як інструментальна частина послідовної реалізації програм гендерної політики. Прикладом гендерного мейнстрімінгу є «Дорожній атлас рівності між чоловіками та жінками» [17], який охоплює шість ключових напрямів

діяльності: досягнення рівної економічної незалежності чоловіків та жінок; заходи, які сприяли б гармонійному поєднанню трудової, особистої та сімейної сфер життя; залучення чоловіків та жінок до рівномірної участі в процесі прийняття рішень; викоренення статевого насилля та сексуального / робочого трафіку; ліквідація гендерних стереотипів в усіх сферах суспільної взаємодії; пропаганда принципів гендерної рівності в країнах, які не є членами ЄС.

«Дорожній атлас рівності між чоловіками та жінками» вказує на те, що по-перше, важливим елементом реалізації стратегії гендерного мейнстрімінгу є гендерна статистика, яка повинна адекватно та неупереджено відображати становище чоловіків та жінок у суспільстві, особливо в тих сферах, на які орієнтована гендерна політика. Значення гендерної статистики полягає в тому, що вона об'єктивно рефлектує проблемні зони, які вимагають оперативного політичного втручання держави та громадських організацій, крім того, з поширенням гендерної статистики забезпечується публічна поінформованість населення стосовно ключових питань у цій сфері [14; 18, с. 62–63].

По-друге, у «Дорожньому атласі рівності між чоловіками та жінками» ще раз підкреслюється, що для оцінки гендерної політики важливо оцінювати п'ять рівнів критеріїв для виміру рівня жіночого розвитку в будь-якій сфері суспільного життя:

Соціальний захист. Рівень матеріального соціального забезпечення жінок порівняно з чоловіками з таких питань, як забезпечення їжею, доходи і охорона здоров'я. Цей рівень рівності пов'язаний виключно з відповідним рівнем соціального захисту, і не пов'язаний із тим, чи є самі жінки активними творцями або виробниками засобів задоволення своїх матеріальних потреб.

Доступ. Рівний із чоловіками доступ жінок до виробничих факторів: рівний доступ до землі, праці, кредитів, тренінгів, маркетинговим засобів і всіх видів загальнодоступних послуг та рівні з чоловіками доходи. Тут рівний доступ досягається шляхом забезпечення принципу рівності можливостей, який зазвичай спричиняє реформу законодавства та адміністративної практики з метою усунення всіх видів дискримінації проти жінок.

Суспільна свідомість – розуміння відмінності між статевими та гендерними ролями і того, що останні є проявом культури і можуть бути

змінені. Суспільна свідомість також пов'язана з переконанням, що розподіл праці за статевою ознакою має бути справедливим і прийматися обома сторонами, він не пов'язаний з економічними і політичними перевагами однієї статі над іншою. Переконання в статевій рівності лежить в основі гендерної свідомості і є основою колективної участі в процесі гендерного розвитку.

Участь. Цей рівень рівності пов'язаний з рівною участю жінок у процесі прийняття рішень. Це означає участь у процесі формування політики, планування та управління. Це особливо важливий аспект проектів розвитку, де участь означає залучення до оцінки потреб, розробки, реалізації та оцінки проектів. Рівність участі означає залучення жінок до впливу на суспільство шляхом прийняття рішень і залучення їх до процесу прийняття рішень у пропорції, що дорівнює їх частці в загальному складі суспільства.

Контроль. Цей рівень передбачає не тільки участь жінок у процесі прийняття рішень, але і використання цієї участі шляхом мобілізації суспільної свідомості для досягнення рівності в контролі над виробничими чинниками і рівності в контролі над розподілом результатів. Рівність у контролі означає баланс контрольних прав і можливостей між жінками і чоловіками з тим, щоб жодна зі сторін не мала переваги і не була залежною [3].

В оцінці гендерної політики виокремлюють такий індикатор як ступінь чутливості до гендеру. На його основі розрізняють, по-перше, гендерно-сліпу політику, яка не визнає різниці між статями і не враховує ані інтереси жінок, ані інтереси статі, взагалі. По-друге, гендерно-обізнана політика визнає, що поряд із чоловіками жінки беруть участь у процесах розвитку, але отримують нерівну допомогу. Отже, у жінок і чоловіків можуть бути різні, іноді навіть конфліктуючі інтереси і потреби. Ця політика умовно ділиться на три підвиди: 1) гендерно-нейтральна політика використовує знання про гендерні відмінності для подолання стереотипів щодо чоловіків і жінок та залишає існуючий поділ ресурсів і обов'язків без змін; 2) гендерно-специфічна політика розрізняє лише практичні потреби жінок і чоловіків і зберігає статус-кво гендерної нерівності без змін; 3) гендерно-трансформаційна політика визнає специфічні потреби жінок і спрямована на зміну дисбалансу у гендерних відносинах у бік

рівності. Зрозуміло, що зміни важливі для досягнення рівноправності, але вони не міняють змісту і суті гендерної нерівності. Трансформація нерівності на рівність настає внаслідок переходу до нової якості гендерної політики при достатніх кількісних змінах. Як правило, це докорінні та незворотні зміни.

Важливим методологічним принципом гендерних досліджень є надання особливого ракурсу аналізу демократії, суть якого визначається свободою вираження групових інтересів на національному та міжнародному рівнях. У цьому контексті особливо важливою є проблема переходу від ієрархічного принципу організації влади в світі до мережевого принципу координації різноманітних форм політичного управління, що веде до зміни рівня і форм контролю національних держав – носіїв сучасної демократії найважливіших людських проблем: зайнятості, міграції, доходів, представництва інтересів тощо. Ще однією проблемою, в розробці якої зацікавлені представники гендерних досліджень, є проблема різних конкретних форм демократії на різних етапах (стадіях) її розвитку, що ставить питання про якість демократії і внутрішній процес її розвитку та необхідність освоєння смислового поля теорії демократії. А. Дірлік з цього приводу зауважує: «Дискурс глобалізації є відповіддю на зміну конфігурації глобальних відносин ... і ... ми потребуємо нової епістемології для того, щоб розуміти ці відносини» [4, с. 76].

Дослідники гендеру підтримують більш широке трактування демократії як способу життя, як сукупності способів встановлення політичних відносин. Дж. Стур, яка відстоює значущість гендерного підходу до аналізу політичних процесів, пише про те, що демократія «є ідеєю життя в суспільстві як такому ... Ідею демократії утворює чітке усвідомлення природи суспільного життя у всіх її проявах» [9, с. 17–18]. Тут демократія уявляється залежною не тільки від політичних інститутів, а й від установок людей. Це вказує на необхідність вивчення кожного аспекту людської активності, щоб оцінити його вплив на вивільнення, зміцнення і реалізацію прихованих можливостей, закладених у людській природі. В гендерних дослідженнях це свідчить про спробу подолати методологічний розрив між структурним і практичним рівнями концептуалізації процесу демократизації суспільства. Формується необхідність зосередити увагу на зміні освітньої системи, впливу всіх соціальних інститутів на

формування уявлень і розвиток здібностей громадян. Демократія постає як специфічний вид освіти і відповідної політики. Відповідно, основою методології гендерних досліджень є «не просто опис внутрішньої державної політики врахування інтересів жіночої соціальної групи, а аналіз громадянського суспільства як державно-громадського сприяння формуванню нової культури – культури узгодження позицій соціальних груп чоловіків та жінок» [5, с. 256].

Авторитетний американський політолог Ч. Тіллі, міркуючи про характерні для епохи модерну процеси демократизації та де-демократизації, справедливо зазначає, що ці процеси забезпечуються трьома групами змін, у тому числі «наростанням або ослабленням ... основних категоріальних нерівностей» у сфері публічної політики [10, с. 40]. І дає роз'яснення: «Соціальна нерівність затримує демократизацію і підриває демократію в двох випадках: перше – коли стійкі відмінності ... перетворюються в звичайну категоріальну відмінність за расою, статтю, класом ... друге, коли ці категоріальні відмінності прямо втілюються в публічну політику» [10, с. 136]. Своєю чергою, поняття «нерівність» Ч. Тіллі розкриває як «відносини між особами або групами осіб, коли внаслідок їх взаємодії одна група отримує більші переваги, ніж інша» [10, с. 137]. І доти, доки нерівність переваг, тобто нерівність прав і життєвих шансів чоловіків і жінок, зумовлюватиме характер прийняття державних рішень, у будь-якій країні, незважаючи на всі багатобічючі модернізаційні проекти та інновації, вона залишатиметься країною, в якій вплив зразків і норм традиційної політичної культури домінуватиме над силою права як основного, невід'ємного атрибуту модернізації.

Важливим елементом методології дослідження гендерної політики є не тільки теоретичне бачення процесу її формування, а й визначення концептуальних основ процесу її реалізації. У цьому контексті особливо важливим є звернення до категорії «гендерний бюджет», яка відображає реальне використання принципів гендерного паритету в урядовій діяльності. Гендерний бюджет є новою соціальною технологією, що дає змогу в галузі соціальної політики враховувати інтереси жінок і чоловіків, передбачати можливі соціальні наслідки від економічних рішень. Теоретико-методологічні основи експертизи бюджету достатньо активно почали розроблятися в процесі посткомуністичних трансформацій. На думку

російської дослідниці Л. С. Ржаніциної, гендерний бюджет – це «сучасна соціальна технологія, що має на меті впровадження в урядову політику принципу диференційованого обліку інтересів за соціостатевою (гендерною) ознакою» [8, с. 35]. Фактично, аналіз гендерного бюджету є аналізом громадської участі в бюджетуванні, під яким розуміється «безперервний процес переговорів між громадянським суспільством і владою з приводу реалізації законних прав та інтересів (переваг) громадян і соціальних груп у бюджеті, відповідно його об'єктивна та суб'єктивна складові», що здійснюється в інтересах подолання гендерної нерівності [2, с. 7].

Ф. Серреф вважає, що «гендерна складова проявляється в аналізі суспільних витрат, при визначенні значень і впливів, які здійснюються щодо жінок і дівчаток порівняно з чоловіками і хлопчиками» [22, р. 15]. Це особлива стратегія бюджету, яка спрямована на регулювання зайнятості, освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, соціального захисту, виховання дітей тощо. Цей принцип розподілу фінансів слід відрізнити від цільового фінансування програм щодо певної групи населення. Включення гендерного компонента орієнтоване на «політику, аналітичні інструменти якої застосовуються в процесі формування бюджету різних напрямів соціальної політики, результат якої може бути простежений» [20, с. 4]. Це дає Дж. Хевітт підставу зробити висновок, «що терміни «гендерно-чутливий бюджет», «гендерний бюджет», «жіночий бюджет» сприяють різноманітності» [20, с. 5–6].

Змістовно, такий підхід до бюджету є сукупністю різних інструментів, механізмів та інститутів, об'єднаних спільною метою – реалізацією рівних прав і рівних можливостей жінок і чоловіків. Застосовуватися він може на різних рівнях: від державного до регіонального та місцевого. При цьому прийняті рішення стосуються як загальнодержавних, так і регіональних заходів, як макроекономічних показників, так і показників розвитку різних регіонів, якості життя різних соціальних груп. Включення гендерної технології в бюджетний процес правомірно, оскільки сучасні дослідження довели, що розвинені країни досягли своїх соціально-економічних показників за рахунок пріоритетів у сфері рівних прав і рівних можливостей для жінок і чоловіків.

Концепцією гендерного бюджету чітко означені основні інструменти, спрямовані на реалізацію проєктів, пов'язаних із розробкою нової стра-

тегії бюджетного планування. За класифікацією С. Есім, інструменти бюджетних витрат з погляду відмінностей у соціальному становищі чоловіків і жінок передбачають аналіз бюджетних витрат і функціонального розподілу бюджетних видатків, а також аналіз економічного змісту галузей і відносин між ними – капітали, поточна ситуація, заробітна плата. При цьому проводиться інституційний аналіз та аналіз якості послуг [16]. Основні інструменти аналізу є загальними для всіх або багатьох країн, але дії, заходи, форми досягнення гендерно-чутливої бюджетної політики не однакові. Вони різняться залежно від рівня і можливостей бюджетів, конкретних макро- і мікрополітичних завдань.

Відзначимо, що на вибір інструментарію впливає стан громадянського суспільства, стадія бюджетного процесу, а також рівень і сектор аналізу. В тих випадках, коли державні органи беруть на себе чіткі зобов'язання щодо досягнення цілей соціальної справедливості, фахівці рекомендують спочатку «досліджувати політику, потім розглядати бюджет, щоб бачити, чи справді адекватні ресурси виділені на досягнення гендерної рівності» [13]. В інших випадках доцільно починати з бюджету, розглядаючи вплив окремих статей витрат на жінок і чоловіків, дівачок і хлопчиків.

Гендерний підхід до аналізу державної політики є ефективним, якщо він спирається на структурно-конструктивістський підхід. У цій перспективі гендер розуміється як соціально-сконструйоване ставлення, пов'язане з категоризацією індивідів за ознакою статі та відображене у системі норм права, державних програмах та урядових курсах. Структурно-конструктивістський підхід передбачає поєднання двох концептів – соціального конструювання гендеру та гендерної композиції. Перший концепт розглядає динаміку гендерних відносин на мікрорівні – процес створення і відтворення гендеру в процесі соціальної взаємодії; другий – концентрується на структурних чинниках, що визначають рамки гендерних відносин. Поєднання цих підходів утворює методологічний інструмент, придатний для аналізу формування та реалізації гендерної політики.

Список використаних джерел

1. Айвазова С. Г. Гендерное равенство как проблема российских реформ: политический аспект. Научно-аналитический доклад / С. Г. Айвазова. – М. : ИСП РАН, 2002. – 54 с.

2. Виноградова Т. И. Предисловие / Т. И. Виноградова // Прикладной бюджетный анализ. – СПб. : Норма, 2001. – С. 7.
3. Гендерное сознание: упущенные элементы проектов развития в странах, находящихся на стадии развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://education.gender-az.org/Files/3.10rus.pdf>
4. Дирлик А. Реконфигурация современности: от модернизации к глобализации? / А. Дирлик // Гендерные исследования. – Х. : ХЦГИ, 2002. – № 7–8.
5. Досина Н. В. Прелема демократизации общества в контексте глобальных изменений в гендерных исследованиях / Н. В. Досина // Новые направления политической науки: гендерная политология. Институциональная политология. Политическая экономия. Социальная политика / редкол.: С. Г. Айвазова (отв. ред.), С. В. Патрушев (отв. ред.) и др. – М. : РАПН, ПОССПЭН, 2007. – С. 252–257.
6. Мельник Т. М. Гендер у політиці / Т. М. Мельник // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К. І. С., 2004. – С. 216–265.
7. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). – К. : Парламентське видавництво, 2012. – 808 с.
8. Ржаницына Л. С. Гендерный бюджет: первый опыт в России / Л. С. Ржаницына. – М. : ГелиосАРВ, 2002. – 272 с.
9. Стур Дж. Дж. Открывая демократию заново (I) / Дж. Дж. Стур // Полис. – 2003. – № 5. – С. 12–24.
10. Тилли Ч. Демократия / Ч. Тилли / Пер. с англ. Т. Менская. – М. : Институт общественного проектирования, 2007. – 264 с.
11. Чикалова И. Р. Гендерный подход в науках о человеке и обществе: смещение исследовательских парадигм / И. Р. Чикалова // Крыніцзнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. Вып. 3 / рэдкал.: У. Н. Сідарцоў, С. М. Ходзін (адк. рэдактары) і інш. – Мінск : БДУ, 2007. – С. 89–100.
12. A Roadmap for Equality between Women and Men 2006–2010. – Luxembourg : Office for Official Publications, 2006. – 38 p.
13. Budlender D. Gender Budgets Make Cents: Understanding Gender Responsive Budgets / D. Budlender. – London, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gender-budgets.org>.
14. ECE Gender Statistics Web-Site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unecce.org/stats/gender/web>
15. Employment, Social Affairs & Equal Opportunities. Gender Equality [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ec.europa.eu/employmentsocial/genderequality/indexen.html>
16. Esim S. Gender Equity Concerns in Public Expenditure / Prepared for World Bank, 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.genie.ids.ac.uk>.
17. European Commission. Gender Equality Law in the European Union. – Luxembourg : Office for Official Publications, 2007. – 8 p.
18. European Commission. Gender Mainstreaming of Employment Policies. – Luxembourg : Office for Official Publications, 2008. – 77 p.
19. European Commission. PROGRESS. The EU Programme for Employment and Social Solidarity 2007–2013. – Luxembourg : Office for Official Publications, 2007. – 12 p.

20. Hewitt G. Gender-Responsive Budget Initiatives: A Report to Commonwealth Finance Ministers / G. Hewitt. – London : Commonwealth Secretariat, 2000. – 90 p.
21. Progress 2007–2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/employment_social/progress
22. Sarraf F. Gender-responsive Government Budgeting / F. Sarraf // JMF Working Paper Fiscal Affairs Department. – 2003. – P. 15–35.

Ірина Добржанська

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ

Доказано, що гендерний підхід к аналізу державної політики являється ефективним, якщо він опирається на структурно-конструктивистські принципи дослідження політики. Структурно-конструктивистський підхід передбачає поєднання двох концепцій – соціального конструювання гендера і гендерної композиції. Перший концепт розглядає динаміку гендерних відносин на мікрорівні – процес створення і виробництва гендера в процесі соціального взаємодіяння, другий – концентрується на структурних факторах, визначаючих межі гендерних відносин. Поєднання цих підходів створює методологічний інструмент, придатний для аналізу формування і реалізації гендерної політики.

***Ключевые слова:** гендерная политика, гендерная структура, методологические принципы, методологический инструментарий.*

Iryna Dobrzanska

METHODOLOGICAL PRINCIPLES FOR THE STUDY OF GENDER POLICY

It is shown that the gender approach to the analysis of public policy is effective if it relies on structural-constructivist principles of research policy. The structural-constructivist approach involves a combination of two concepts – social construction of gender and gender composition. The first examines the concept of gender relations dynamo at the micro level – the creation and reproduction of gender in social interaction, the second – focuses on the structural factors that determine the scope of gender relations. The combination of these approaches provides a methodological tool, suitable for the analysis of the formation and implementation of gender policies.

***Key words:** gender policy, gender structure, methodological principles, methodological tools.*

Вивчення діяльності груп інтересів як чинника демократизації: науково-теоретичні підходи

Проаналізовано сучасні західні концепції груп інтересів, їхня роль у суспільно-політичному житті. Розглянуто основні підходи до визначення суті поняття групи інтересів, основні підходи до їх типологізації. Автором також звернуто увагу на актуальність дослідження груп інтересів у вітчизняній політичній науці, основні досягнення українських дослідників у цьому напрямі.

Ключові слова: групи інтересів, суспільно-політичне життя, групові інтереси, групи тиску.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства нагальним постає питання ефективного забезпечення зв'язку між громадянами та владою. Сама лише участь або неучасть людей у голосуванні не може повною мірою забезпечити цей зв'язок. Розбудова громадянського суспільства залежить від ряду факторів, у тому числі і від рівня розвитку демократичних інституцій, серед яких важливу роль відіграє діяльність різноманітних груп інтересів. Нині посилилися дискусії щодо місця та ролі груп інтересів у суспільно-політичному житті України, що, безперечно, актуалізує звернення до груп інтересів як чинника демократизації як на теоретичному, так і на практичному рівнях.

Розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язаний із функціонуванням самоорганізованих груп інтересів, що постають як його інститути. Такими, зокрема, є громадські організації, які, реалізуючи економічні, політичні, культурні інтереси різноманітних соціальних груп, здійснюють позитивний вплив як на становлення громадянського суспільства, так і на процес демократизації держави, сприяючи налагодженню ефективного соціального діалогу між ними. Дослідження теоретичних аспектів розвитку громадських інституцій нерозривно пов'язане з питаннями трансформації українського суспільства, формуванням демократичної політичної культури, підвищенням ролі громадян та їх добро-

вільних об'єднань в усіх сферах життєдіяльності. Формування політики у демократичних країнах значною мірою відбувається внаслідок взаємодії різних «груп інтересів», що зумовлює актуальність дослідження обраної теми.

Починаючи від найдавніших часів, філософи, а згодом і суспільствознавці та політологи, звернули увагу на велику роль зацікавлених груп у політичному (і не тільки) житті тієї чи іншої країни. Ще Т. Гоббс та Ж.-Ж. Руссо розглядали питання впливу приватних інтересів на прийняття політичних рішень і вважали це явище негативним.

Великий внесок у розробку самого поняття «групи інтересів», теоретичних та практичних засад групового представництва інтересів громадян на політичному рівні зробили американські науковці, передусім американський політик, один із батьків-засновників США Дж. Медісон.

У сучасній Україні вивченням груп інтересів займаються такі дослідники, як Н. Балабанова [2], В. Биковець [3], Д. Виговський [5; 6], В. Гаврилов [7], В. Кафарський [9], О. Лісничук [11], С. Рудницький [14] та ін.

Попри значний масив літератури, присвячений групам інтересів у зарубіжній та українській науковій думці, у ній недостатньо представлено вивчення діяльності груп інтересів в Україні та їх регіональні особливості.

Метою нашого дослідження є проаналізувати основні підходи до вивчення груп інтересів у зарубіжній та українській політичній науці, визначити актуальність та важливість дослідження цієї проблематики для вітчизняної політології.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- розкриття теоретико-методологічних засад дослідження «груп інтересів» зарубіжними та вітчизняними науковцями;
- визначення суті поняття «групи інтересів», їх типології та засобів;
- аналіз актуальності обраної проблематики для сучасної української політичної науки.

У XVIII ст. вже згадуваний вище Дж. Медісон звернув свою увагу на проблему узгодження егоїстичних інтересів фракцій (так учений називав групи інтересів) з всезагальним благом американського народу. На думку Дж. Медісона, фракційність – безумовне зло. Водночас, утворення фрак-

цій (тобто груп інтересів громадян) є природним явищем. Саме тому головним завданням законодавства та діяльності уряду є «регулювання цих різноманітних інтересів, що часто перетинаються» [12].

Наукові теорії, які обрали за базову одиницю суспільства саме групи інтересів, виникли лише на початку ХХ ст. також у США. Засновником напряму «групової політики» вважають А. Бентлі, який у праці «Процес управління. Вивчення суспільних тисків» (перше видання 1908 р.) виділив соціальну групу як об'єкт аналізу, акцентуючи увагу на домінуючій ролі впливових груп в економічному та політичному житті суспільства. Уряд він розглядав як складову, що врівноважує інтереси різноманітних соціальних груп [14].

Незважаючи на появу в США окремих праць, що розвивали концепції А. Бентлі, наступний змістовно важливий етап у розвитку теорії «групової політики» припав на 70–80-ті роки ХХ ст., коли набули поширення ідеї плюралістичної демократії. Д. Трумен у роботі «Управлінський процес. Політичні інтереси і громадська думка», розвиваючи ідеї А. Бентлі, визначив політичний процес як «процес групової конкуренції за владу над розподілом ресурсів». Він підкреслював, що така групова конкуренція, попри її гостроту, в кінцевому підсумку не порушує рівноваги і навіть сприяє підтриманню стабільності політичної системи. Розглядаючи політичну систему США, Д. Трумен вбачав основу такої стабільності в плюралізмі груп, у тому, що, зазвичай, американці є одночасно членами декількох груп, які конкурують між собою у певних сферах. Як наслідок, жодна з груп не в змозі цілковито підкорити своїм інтересам державну політику і поведінку своїх членів. Усе це, на думку науковця, створює стабільність, якої потребує будь-яка політична система [6, с. 203]. Подібний підхід до цього питання був відображений і в деяких інших роботах, у тому числі праці Е. Латама «Групові основи політики», книзі видатного американського соціолога Т. Парсонса «Система сучасних суспільств», дослідженні професора політичної соціології М. Дюверже «Партійна політика і групи тиску».

Децентралізація політичної системи, на думку ще одного американського науковця Дж. Вілсона, є важливою причиною для об'єднання людей у певні групи заради впливу на урядові структури, що, зі свого боку, сприяє значному збільшенню кількості груп, які використовують різно-

манітні засоби доступу до уряду задля реалізації своїх інтересів. Постійна або тимчасова слабкість партійних систем також сприяє активності груп інтересів [6, с. 204].

Водночас, як уже зазначалося вище, для деяких дослідників існування груп інтересів є явищем негативним, таким, що деструктивно впливає на функціонування політичної системи. Так, наприклад, американський соціолог А. Етціоні розглядав групи інтересів як силу, що розділяє суспільство. До схожих висновків доходить низка американських економістів, зокрема М. Олсон у праці «Логіка колективної дії» [6, с. 206]. Теоретиками напряму «групової політики» вважають також Р. Солсбері, автора «теорії обміну», Дж. Ілсона, Р. Дарендорфа та ін. Російський автор Л. Бакун присвятив окрему статтю дослідженню класичних американських теорій груп інтересів [1].

Термін «група інтересів» найчастіше розглядається як організоване об'єднання індивідів, одним із завдань якого є вплив на політику уряду з метою досягнення власних цілей [7, с. 78]. У словнику, укладеному вченими Йоркського університету Великобританії, подано таку дефініцію: «Групи інтересів – це асоціації людей, організовані для впливу на ухвалення рішень або просування справи» [13, с. 125]. Вебстерський словник подає таке визначення: «Група інтересів – група осіб, що має спільний інтерес, який часто стає основою для дії» [17, с. 525].

Усі організовані групи можуть функціонувати як групи інтересів. Виокремлюють релігійні групи, етнічні та сімейні асоціації, молодіжні та феміністичні рухи тощо. Їх організовують офіційні структури, або ж такі групи формуються стихійно, внаслідок певних подій чи кампаній. Проте для всіх них характерним є прагнення реалізувати власний інтерес, впливаючи на державну владу.

Діяльність груп інтересів у демократичному суспільстві базується на плюралістичній концепції, згідно з якою ці групи діють вільно, їх кількість і діяльність не можуть бути обмежені, разом із цим не може допускатись домінування однієї з них. Групи інтересів вважаються головними представниками суспільних інтересів, які, своєю чергою, є сумою всіх приватних інтересів. Окремі індивіди, не маючи можливості впливати на дії уряду безпосередньо, діють через групи інтересів. Отже, групи інтересів сприяють підтримці зв'язку між суспільством та урядом, артикулюють

найбільш важливі суспільні вимоги, беруть участь у забезпеченні їх агрегації. Такі групи найбільш характерні для демократичних суспільств. Перші групи інтересів виникли у США під час боротьби за незалежність. Водночас, вони функціонують і в недемократичних державах, де відповідні режими обмежують їх кількість та діяльність.

Сучасне українське суспільство складається з ряду різноманітних за характером та діяльністю груп інтересів, що взаємодіють та протиборствують між собою. З одного боку, вони виступають своєрідними формами самоорганізації соціуму, з іншого – самостійними політичними акторами [3].

Групи інтересів, з погляду їх функціональних та організаційних особливостей, мають чимало спільних рис з політичними партіями. Саме тому, на думку Г. Джордана, «дефініції політичних партій та груп інтересів повинні частково збігатись, пересікатись, накладатись одна на одну» [9, с. 404]. Категорією, що об'єднує між собою групи інтересів та політичні партії, є «державна влада».

Разом із тим, існує суттєва відмінність між «групами інтересів» та політичними партіями. Місією класичної політичної партії є об'єднання багатьох точок зору у спільний інтерес, тому приватні або групові прагнення не можуть бути нею артикульовані. Основною метою діяльності політичних партій є отримання політичної влади та висунення своїх людей на виборні посади, в той час як для груп інтересів достатньо впливати на владу з метою отримання від неї певних політичних рішень та їх імплементації на користь останніх. При цьому групи інтересів, як правило, формально залишаються поза органами державної влади. Коли група інтересів починає боротися за політичну владу, вона перетворюється на політичну партію. Як зазначає Дж. Вілсон: «Групи інтересів – це організації, що прагнуть знайти канали впливу на уряд, але, на відміну від політичних партій, не мають наміру контролювати його. Майже в усіх країнах групи інтересів є ланкою зв'язку, своєрідною трансмісією між суспільством і державою» [10, с. 215].

Проте в Україні становлення партійно-політичної системи мало свої особливості, серед яких – участь фінансово-промислових груп (ФПГ) та інших груп інтересів у партійному будівництві. Як зазначають окремі українські політологи, участь цих груп у формуванні та діяльності

українських політичних партій суттєво змінила суспільну роль останніх. Більшість політичних партій в Україні перетворилась на механізми реалізації інтересів окремих ФПГ та інших груп інтересів [9, с. 406].

Законодавчо надана можливість фінансування загальнопартійного фонду, незважаючи на всі обмеження у фінансуванні виборчої кампанії, дає можливість окремим «групам інтересів» впливати на діяльність політичної партії і навіть здійснювати над нею контроль.

Для досягнення своїх цілей групи інтересів використовують різноманітні засоби, зумовлені особливостями політичної системи й вимогами законодавства в державі. Серед цих засобів впливу слід назвати контроль за інформацією, використання економічних важелів, тактику судових процесів, застосування або загрозу застосування сили та проведення акцій громадської непокори. При цьому існує відмінність у діях груп інтересів залежно від їх численності та наявних у них ресурсів. Досить часто діяльність груп інтересів має характер лобізму, який є невід'ємною частиною сучасного політичного життя. Нині термін «лобізм» використовується щодо всіх, хто в той чи інший спосіб намагається вплинути на прийняття політичних рішень. А особи, які репрезентують групи інтересів і працюють заради досягнення цілей цих груп, називаються лобістами [7, с. 43]. Зауважимо, що в Україні лобістська діяльність часто ототожнюється з корупцією та набула виразно негативного відтінку.

За період незалежності України найвпливовішими «групами інтересів» української політики стали так звані фінансово-політичні групи (у літературі також вживається термін «фінансово-промислові групи» – прим. авт.) – неформальні тіньові союзи, які об'єднали в собі представників державного апарату, суб'єктів економічної діяльності та структури кримінального світу. Вони стали результатом зрощення бізнесу та політики. Український дослідник О. Турчинов виділив чотири типи таких груп: 1) центральні; 2) регіональні; 3) галузеві; 4) іноземно-орієнтовані. Здебільшого, такі утворення формувалися за регіональною чи галузевою ознаками. Наразі ж усі без винятку фінансово-політичні групи намагаються посилити свої позиції саме в Києві (столиці) і отримати доступ до центральної державної влади. Отже, «регіональна» належність, виражена в назвах фінансово-політичних груп, слугує, скоріше, певним способом ідентифікації її учасників [16, с. 16–17].

Фінансово-політичні групи висувають своїх представників у політику та державні органи; встановлюють контроль над засобами масової інформації; контролюють підприємства загальнонаціонального значення або навіть цілі галузі економіки. Діяльність таких груп спрямована на забезпечення власних корпоративних цілей, тобто інтересів лише своїх членів. Тому не можна говорити про будь-яку репрезентацію цими групами значущих суспільних інтересів та вирішення ними відповідних суспільних проблем. Іноді досягнення певною «групою інтересів» своїх цілей входить у пряму суперечність із суспільними, загальнонаціональними інтересами. Отже, фінансово-політичні групи є прикладом корпоративістського типу представництва інтересів. Такі групи інтересів порівняно нечисленні, функціонально упорядковані та ієрархізовані.

Також існує плюралістичний тип представництва інтересів, коли групи інтересів організуються спонтанно, вони численні, конкурують між собою й не організовані в якусь ієрархічну систему. Такі групи самостійно, незалежно від держави, визначають свої інтереси, своїх лідерів тощо. В одній і тій самій сфері діяльності може бути декілька таких груп. Жодна з них не має монополії на представництво інтересів. Досягнення якою-небудь із них своїх цілей, тобто впливу на державу, є результатом конкурентної боротьби. Типовими «групами інтересу» плюралістичного типу є громадські організації.

Отже, головною ознакою плюралізму є конкуренція, вільне змагання груп інтересів в їхньому впливі на державу, тоді як у корпоративізмі в наявності вид «картельної угоди», функціональна диференціація й монополія певних груп на представництво певних інтересів. Плюралізм більш характерний для демократичних суспільств. Наразі в Україні переважає корпоративізм. При цьому зауважимо, що ці типи представництва інтересів украї рідко існують у чистому вигляді, найчастіше наявним є їх синтез.

Активне формування та діяльність різноманітних груп інтересів, включаючи фінансово-політичні групи, в суспільно-політичному житті України зумовило зростання інтересу до їх дослідження вітчизняними науковцями. Для сучасної української політичної науки характерне теоретичне осмислення змісту цього поняття та вироблення власних підходів до типологізації «груп інтересів», визначення їх функцій, взаємозв'язку

між групами інтересів, державною владою та суспільством, впливу груп інтересів на полікотворення в Україні тощо.

Необхідно зауважити, що для української політичної науки поняття «групи інтересів» залишається досить новим і малодослідженим. І хоча сам термін «група інтересів» активно інтегрується в сучасну лексику українського політолога, українській політології бракує вітчизняних теоретико-методологічних і практичних досліджень у цьому напрямі.

Звернення до етимології поняття «групи інтересів», аналізу ролі груп інтересів зарубіжними дослідниками, насамперед американськими, залишається досить поширеним серед вітчизняних науковців. О. Семченко у роботі «Ціннісний вимір функціонування груп політичних інтересів в Україні» зробив ґрунтовний аналіз основних концептуальних підходів до вивчення «груп інтересів» зарубіжними та вітчизняними науковцями, спробував дослідити чинники їх ефективної діяльності [15].

Спробу визначити відмінності між «групами інтересів» та «групами тиску», «лобі», «громадськими організаціями та рухами» зробив у своїх наукових розвідках дослідник Львівського національного університету Д. Виговський. З погляду науковця, «групи тиску», «лобі», «громадські організації та рухи» є різновидами «груп інтересів» [6, с. 207]. Водночас, даючи чітке визначення терміну «групи тиску», автор не дає власного визначення терміну «групи інтересів». На думку Д. Виговського, актуальним є трактування «груп інтересів», запропоноване А. Бентлі, відповідно до якого до них відносяться різноманітні організовані групи людей, що мають конкретну мету та висувають чіткі вимоги до політичної влади [6, с. 203].

Актуальною для вітчизняної політичної науки є проблема класифікації «груп інтересів». До неї звертаються у своїх дослідженнях О. Турчинов, О. Лісничук, В. Биковець, Я. Боренько та деякі інші. В цьому контексті варто виокремити дослідження О. Лісничука, який спробував класифікувати наявні в Україні групи інтересів та визначити основні фактори структурування багатоскладовості українського суспільства. Відповідно до класифікації О. Лісничука, в Україні наявні два типи групових утворень. До першого типу він відносить групи, пов'язані з проблемами ідентичності та її обслуговування (етнічні спільноти, мовні групи, регіональні соціальні утворення, культурні сегменти). До другого – групи, утворені за клієнт-патрональним принципом, зорієнтовані на спільні ко-

лективні дії для отримання політичної ренти (т. зв. політичні чи номенклатурні «клани», різноманітні вітчизняні лобі – галузеві та регіональні, політичні «холдинги» та олігархічні об'єднання) [11].

Аналіз сучасних типологій груп інтересів, запропонованих зарубіжними та вітчизняними науковцями, підштовхнув ще одного українського дослідника – В. Биковця – до думки про необхідність удосконалення запропонованих типологізацій відповідно до умов сучасної української дійсності. На думку В. Биковця, систематизація різноманітних теорій груп інтересів може стати важливим чинником побудови евристичної теорії громадянського суспільства та держави [3].

Львівська дослідниця Я. Боренько також спробувала проаналізувати відомі теорії груп інтересів, запропонувати оптимальну методологію дослідження груп інтересів на рівні їх організації в систему. У своїй роботі науковець запропонувала досліджувати групи інтересів у системному плані, а саме – у співвідношенні з іншими елементами політичної системи, оскільки механічне перенесення західних концепцій на пострадянський простір є неприпустимим і науково необґрунтованим [4].

Аналіз діяльності груп інтересів в Україні представлений рядом робіт, зокрема працями В. Гаврилова, на думку якого «групи інтересів», що діють в Україні, є своєрідним симбіозом бізнесу і політики, що захищають власні вузькокорпоративні інтереси [7, с. 82].

Необхідно зазначити, що сучасні українські політологи здійснюють аналіз діяльності різноманітних груп інтересів в Україні. З цього погляду цікавим видається науковий пошук дослідниці з Дніпропетровського національного університету О. Демченко, яка спробувала проаналізувати діяльність журналістської спільноти України як окремої групи інтересів, «захист якою власних інтересів цінний і важливий навіть за умови бездіяльності інших груп» [8]. Фактично, дослідниця запропонувала новий погляд на дослідження діяльності окремих груп інтересів в Україні.

Проблеми, пов'язані з формуванням, розвитком, діяльністю груп інтересів в Україні, їх типологізацією, категоріальним апаратом тощо, потребують подальших наукових досліджень. На сучасному етапі це поняття активно інтегрується в українську політичну науку, перетворюється на об'єкт та предмет різноманітних теоретико-методологічних та практичних досліджень, що дає підґрунтя для появи нових теорій становлення та розвитку громадянського суспільства, політичної влади, держави та ін.

Місце та роль груп інтересів у суспільно-політичному житті неоднозначно оцінюються різними науковцями. В західній політичній науці тривають дискусії з цього приводу. На думку багатьох дослідників, у тому числі Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Д. Медісона, процес прийняття політичних рішень повинен бути вільним від будь-яких приватних впливів. Таким чином, існування та діяльність груп інтересів призводять до ущемлення прав інших громадян і наносять шкоду суспільству, загалом. На думку ж американського дослідника А. Бенті, групова боротьба інтересів є природним процесом і що в процесі цієї боротьби групи можуть досягнути рівноваги інтересів.

Для української політичної науки на сучасному етапі характерне звернення до витоків груп інтересів, аналізу теоретико-методологічних підходів до їх вивчення, спроби їх класифікації та типологізації, а також вивчення практичних аспектів діяльності груп інтересів в Україні після 1991 р. Дослідження груп інтересів стає дедалі популярнішою темою для наукових пошуків вітчизняних учених.

На нашу думку, групи інтересів виконують, загалом, позитивну роль у політичному процесі. Вони забезпечують необхідний для демократії плюралізм думок та отримують шанс впливу на ухвалення політичних рішень без участі в ресурсно-витратних видах політичної діяльності (вибори, системи представництва). Виконуючи посередницькі функції між державою і громадянським суспільством, групи інтересів забезпечують не тільки реалізацію власних інтересів, а й лояльність з боку окремих соціальних груп. Що більш демократичним є суспільство, то більше в ньому існує різних механізмів, способів, організаційних форм, які полегшують вплив на процес державного управління, та більше в ньому різноманітних груп інтересів. Водночас, групи інтересів в Україні здебільшого мають кланово-олігархічний характер та часто переслідують не суспільні, а приватні цілі, проте це тема окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. Бакун Л. Группы в политике. К истории развития американских теорий / Л. Бакун // Политические исследования. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.politstudies.ru/N2004fulltext/1999/1/13/htm
2. Балабанова Н. Від соціального стану до соціальної дії (малий бізнес і суспільство) / Н. Балабанова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.sociology.kharkov.ua/docs/chten.../balabanova.doc

3. Биковець В. Групи інтересів у політиці: досвід типологізації / В. Биковець // Віче [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.viche.info/journal/440
4. Боренько Я. Й. Групи інтересу в сучасній теорії політики : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://disser.com.ua/contents/17363.html>
5. Виговський Д. Групи інтересів як центр політичного впливу на внутрішньодержавному рівні / Д. Виговський // Вісник Львівського університету. Філософські науки. Вип. 11. – 2008. – С. 202–211. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.ru/#hl=ru&xhr=t&q=Виговський+Дмитро&sp=17&pq>=виговський%20д&pf=r&scient=psy&newwindow=1&source=hp&aq=f&aqi=&aql=&oq=Виговський+Дмитро&pbx=1&fp=ffe32ff4a2eb45d1&biw=1280&bih=640>
6. Виговський Д. Суть лобізму як категорії політичної науки / Д. Виговський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Вип. 20. – 2008. – С. 42–48. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.ru/#scient=psy&hl=ru&newwindow=1&source=hp&q=Виговський+Д,+Суть+лобізму+&aq=f&aqi=&aql=&oq=&pbx=1&fp=ffe32ff4a2eb45d1&biw=1280&bih=640>
7. Гаврилов В. П. «Групи інтересів» і захист суспільних інтересів (на прикладі США та України) / В. П. Гаврилов // Наукові записки. Т. 45. Політичні науки. – 2005. – С. 77–82 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.ru/#scient=psy&hl=ru&newwindow=1&biw=1280&bih=640&source=hp&q=Гаврилов+В.П.,„Групи+інтересів”+&aq=f&aqi=&aql=&oq=&pbx=1&fp=ffe32ff4a2eb45d1>
8. Демченко О. Діяльність груп інтересів в Україні / О. Демченко // Політичний менеджмент. – 2010. – №4 (43) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=65&c=1472>
9. Кафарський В. І. Політичні партії та групи тиску: проблеми взаємовідносин та правового регулювання / В. І. Кафарський // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (8). – С. 403–410 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua>
10. Левенець С. В. Лобізм у системі представництва інтересів / С. В. Левенець // Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. КНУ ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 17. – С. 214–218 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.ru/#scient=psy&hl=ru&newwindow=1&source=hp&q=Левенець+С.В.+Лобізм+&aq=f&aqi=&aql=&oq=&pbx=1&fp=ffe32ff4a2eb45d1&biw=1280&bih=640>
11. Лісничук О. Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень. – К., 2000. – 20 с.
12. Ненашев Д. Основные подходы к анализу роли групп интересов в американской политике / Д. Ненашев // Вестник Самарского государственного университета. – 1999. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ssu.samara.ru/~vestnik/est/>
13. Политика. Толковый словарь: русско-английский. – М. : Мысль, 2001. – 451 с.

14. Рудницький С. Інтереси і групи інтересів: стадіальний і структурний аспекти / С. Рудницький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.ru/#sclient=psy&hl=ru&newwindow=1&source=hp&q=Рудницький+С.+Інтереси+і+групи+інтересів&aq=&aq=&aq=&oq=&pbx=1&fp=ffe32ff4a2eb45d1&biw=1280&bih=640>
15. Семченко О. В. Ціннісний вимір функціонування груп політичних інтересів в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://referatu.com.ua/referats/7569/173776>
16. Турчинов О. Особливості української олігархії / О. Турчинов // Політична думка. – 2000. – № 3. – С. 15–20.
17. Webster's New Encyclopedic Dictionary. – N. Y. : BDEL, 1993. – 1787 p.

Олег Щербатюк

ИЗУЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГРУПП ИНТЕРЕСОВ КАК ФАКТОРА ДЕМОКРАТИЗАЦИИ: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Проанализировано современные западные концепции групп интересов, их роль в общественно-политической жизни. Рассмотрено основные подходы к определению сути понятия «группы интересов», к их типологизации. Автором также обращено внимание на актуальность исследования групп интересов в отечественной политической науке, основные достижения украинских исследователей в данном направлении.

Ключевые слова: группы интересов, общественно-политическая жизнь, группы давления.

Oleg Scherbatyuk

INVESTIGATION OF GROUPES OF INTERESTS' ACTIVITY AS A FACTOR OF DEMOCRATIZATION: SCIENTIFIC-THEORETICAL APPROACHES

In the article the author tried to analyze contemporary western conceptions of interest groups and their role in social-political life. The main approaches of understanding of the term «interest group» and their classification are described in it. The author paid attention on actuality of interest group investigation in Ukrainian political science, on main achievement of Ukrainian researches in this direction.

Key words: interest groups, social-political life, groups' interests, pressure groups.

РОЗДІЛ IV

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА АКТОРИ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

Ірина ЦІКУЛ

Категорії «парламент» та «парламентаризм» у системі інструментарію сучасної політичної науки

Напередодні чергових парламентських виборів в Україні питання щодо втілення дійсного значення парламентаризму набуває актуальності. У зв'язку з цим у статті розглянуто співвідношення категорій «парламент» і «парламентаризм» у системі інструментарію сучасної політичної науки.

Аналізуючи сутнісний зміст категорій «парламент» і «парламентаризм» автор статті виходить з розуміння їхньої взаємозумовленості, а не тотожності. Парламент – це складний багатоелементний механізм, що має різноманітні зв'язки й відношення з іншими інститутами влади у механізмі держави, відображає представницьку природу свого формування в ухваленні законів, які регулюють питання внутрішньої і зовнішньої політики країни, а також здійснює контроль за реалізацією законів виконавчою владою, у тому числі й у міжнародних відносинах. Під парламентаризмом зазвичай розуміють теорію і практику функціонування парламенту. Як категорія політичної науки парламентаризм являє собою багатопланове явище, що має складну внутрішню структуру. Автор статті розглядає парламентаризм як політико-правовий інститут, що забезпечує взаємодію обраного на основі загальновиборчих демократичних процедур народного представництва (парламенту) з іншими органами державної влади, відображає його особливий статус

у державній системі та забезпечує ефективну співпрацю держави з громадянським суспільством.

Ключові слова: *парламентська демократія, парламент, парламентаризм, уряд, громадянське суспільство, система розподілу влади, представництво, законність.*

В сучасних умовах парламентаризм виступає цілком відчутною реальністю, одним із найбільш поширених понять, а підвищений інтерес до цієї політологічної категорії зумовлений, насамперед, розвитком подій на рубежі ХХ–ХХІ ст., що яскраво демонструють важливість питань організації взаємин між органами державної влади. Зауважимо, що історії відомі різноманітні моделі поєднання форм держави та політичних режимів, численні системи державних органів і їх повноваження, різний рівень політичної участі населення. При цьому доречно зазначити, що впродовж тривалого часу, починаючи зі стародавніх часів, і закінчуючи сьогоднішнім, темою багатьох політичних та правових досліджень була ідеальна модель державного устрою, невід’ємним елементом якої є збереження балансу загальнонаціональних та індивідуальних інтересів. Однією з таких форм є парламентська форма представницького правління, що склалася в міру зростання народонаселення й ускладнення соціальної структури суспільства, коли пряма і плебісцитарна демократія виявили свою неефективність.

Досвід парламентської демократії, накопичений у різних регіонах світу, має безперечну цінність для тих країн і народів, соціально-економічний та політичний розвиток яких із різних причин відбувається дещо уповільненими темпами. Найголовніша цінність такого досвіду полягає у тому, що саме з допомогою механізмів парламентської демократії держави мають змогу забезпечити найбільш сприятливі умови для вирішення актуальних проблем життєдіяльності суспільства, оскільки надаючи можливості для формування і прояву різних суспільних інтересів, створюючи оптимальні умови для відкритої цивілізованої конкуренції, механізми демократії, таким чином, сприяють узгодженню та збалансуванню різновекторних інтересів і прагнень різноманітних суспільних груп.

Напередодні чергових парламентських виборів питання щодо втілення дійсного значення парламентаризму в Україні знову набуває актуаль-

ності. У зв'язку з цим представляється цікавим розглянути співвідношення категорій «парламент» і «парламентаризм» у системі інструментарію сучасної політичної науки.

Центральним елементом парламентаризму є парламент. Парламент – це представницький орган влади у сучасній демократичній державі, що бере свій початок ще з доісторичних паростків прямої демократії, таких, як зібрання роду чи племені для вирішення загальних справ [6, с. 10]. Перші парламенти виникли у Європі в епоху Середньовіччя: парламент в Англії, Альтинг у Ісландії, Кортеси в Іспанії, Генеральні штати у Франції і т. д. Сьогодні парламент розглядається як «широко поширене політико-правове явище сучасності» і як «унікальний найдавніший інститут державної структури сучасної державності», властивий більшості країн світу [10, с. 3].

Аналіз історичного минулого, дає змогу з упевненістю стверджувати, що управління суспільними формаціями, починаючи з племінних утворень, здійснювалося через форми, які містили в собі елементи сучасного парламентаризму, що поступово збагачувався практичними та теоретичними розробками. Спочатку це були народні збори (зібрання всіх членів племені), які фактично являли собою форму прямого народовладдя, потім – рада старійшин, очолювана вождем. Схожими на парламенти органами також були Народні Збори та Рада П'ятисот у Стародавній Греції і Сенат у Римській імперії. Варто зауважити, що перші паростки народного представництва та зразки представницьких органів, статус, порядок формування і розподіл повноважень яких були узяті за основу парламентського будівництва багатьох країн світу, зародилися саме там [7].

В. Чиркин стверджує, що парламент, в сучасному розумінні цього слова, з'явився у Великобританії в XIII–XIV ст. [16, с. 103]. Дещо пізніше виникли станові та станово-представницькі установи, які стали невід'ємною частиною державного механізму майже в усіх країнах Західної і Центральної Європи. В процесі еволюції і революцій вони розвинулися до представницьких установ сучасного типу або були ними замінені [14, с. 95].

У цілому світова практика фіксує різноманітні назви законодавчих і представницьких органів. В окремих країнах (наприклад у Великобританії, Італії, Індії, Франції, ФРН і ін.) широко вживається класична на-

зва – Парламент, у США і державах Латинської Америки представницькі установи іменуються Конгресом, у Польщі – Сеймом, у Росії – Федеральними зборами, в Україні – Верховною Радою, в Туреччині – Меджлісом [11, с. 14].

Сьогодні поняття «парламент» означає представницький орган, обраний населенням країни, невід’ємний інститут демократичного державного ладу, що є носієм законодавчої влади. Російський дослідник В. Усанов розглядає парламенти як представницькі, колегіальні, виборні органи влади, наділені безпосередніми та винятковими повноваженнями законодавчої діяльності [15, с. 10–11]. Тобто, у сучасному розумінні парламент – це загальнодержавний, представницький орган, головною функцією якого у системі розподілу влади є здійснення законодавчої влади. Парламент – це найвищий представницький орган, що складається з однієї або двох палат, одним з основних завдань якого є ухвалення законів [16, с. 192].

Разом із законодавчою функцією, парламенти виконують і ряд інших: приймають та затверджують річний бюджет, здійснюють контроль за діяльністю органів виконавчої влади. При цьому парламент і його палати також не можуть не брати участі у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики країни, що власне й передбачається їх представницькою природою.

Таким чином, парламент – це складний багатоелементний механізм, що має різноманітні зв’язки й відношення з іншими інститутами влади у механізмі держави, відображає представницьку природу свого формування в ухваленні законів, що регулюють питання внутрішньої і зовнішньої політики країни, а також здійснює контроль за реалізацією законів виконавчою владою, у тому числі й у міжнародних відносинах.

З поняттям «парламент» тісно пов’язане поняття «парламентаризм». Незважаючи на те, що парламент є центральним елементом парламентаризму, аналізуючи сутнісний зміст категорій «парламент» і «парламентаризм», варто виходити із розуміння їхньої взаємозумовленості, а не тотожності. Іноді під парламентаризмом розуміють теорію і практику функціонування парламенту. Проте існування в системі державних органів представницької установи ще не означає існування такого особливого політико-правового інституту, як парламентаризм. Сьогодні у ряді країн (наприклад Кувейт,

Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Китайська Народна Республіка, Куба, Корейська Народна Демократична Республіка) парламенти існують, однак виконують вони виключно законодорадчу функцію.

Варто зазначити, що у науковій літературі проблемам розвитку та функціонування інституту парламентаризму приділяється достатньо багато уваги. Так, наприклад, німецький політолог К. Шмітт відзначає, що наповнена критичним змістом література щодо парламентаризму з'явилася разом із самим парламентаризмом. Англійський дослідник А. Дайсі наголошує на тому, що основою парламентаризму повинен виступати принцип парламентського верховенства. Американський дослідник Дженнінгс головне призначення парламентаризму вбачає у тому, що промови, виголошені в парламенті, знаходять відгук у країні. Російський учений С. Котляревський визначає парламентаризм як можливість вираження солідарності між урядом і представництвом [12, с. 204 – 207].

Як категорія політичної науки парламентаризм являє собою багатопланове явище, що має складну внутрішню структуру. Однак, попри те, що поняття широко використовується у політичній науці, в науковій літературі немає його єдиного тлумачення.

Ряд дослідників (М. Моргунова, Б. Страшун) розглядають парламентаризм як різновид політичного устрою, що визнається реальними взаєминами, які складаються між законодавчими та виконавчими органами влади у конкретній державі. Відмінною рисою парламентаризму є відповідальність уряду перед парламентом [14, с. 98].

Інші дослідники (наприклад О. Мішин) визначають парламентаризм як систему державного управління суспільством, що характеризується розподілом законодавчих і виконавчих функцій за привілейованого положення парламенту [9, с. 174]. На думку авторів енциклопедичного словника «Право і політика», парламентаризм являє собою систему управління, що характеризується чітким розподілом законодавчої і виконавчої функцій за умов формального верховенства представницького і законодавчого органу – парламенту щодо інших органів державного управління. Варто зауважити, що цей підхід до розуміння парламентаризму також передбачає відповідальність уряду перед парламентом [4, с. 762].

Один із провідних фахівців з конституційного права М. Баглай визначає парламентаризм як державний лад, заснований на верховенстві пар-

ламенту в системі органів держави [2, с. 469]. І. Рибкін розглядає парламентаризм ширше, визначаючи його як політичну систему, «де суверенна воля народу знаходить своє втілення в обраній на основі загального і таємного голосування, в умовах багатопартійності та розподілу влади, вищій представницькій установі, яка здійснює законодавчу діяльність та контроль за органами виконавчої влади і гарантує захист інтересів як більшості, так і меншості громадян» [13, с. 212]. Н. Аванесова визначає «парламентаризм як організацію державної влади, в якій структура та повноваження парламенту, його роль і місце в системі державних органів визначається особливостями історії розвитку країни» [1, с. 148].

З викладеного видно, що при тлумаченні поняття «парламентаризм» уживаються різні характеристики: різновид політичного устрою; система управління суспільством; форма організації державної влади; форма представницької демократії; демократичний механізм реалізації інтересів певних груп населення тощо [5, с. 83–94]. Це поняття відображає, з одного боку, місце парламенту в механізмі розподілу влади, а з іншого – принципи функціонування і структуру парламенту.

Загалом, можна стверджувати, що такі визначення вказують на парламентську систему організації і функціонування верховної державної влади за умов розподілу її законодавчих і виконавчих функцій. Р. Романов наголошує, що верховенство законодавчих органів влади перед виконавчими і судовими є одним з основних критеріїв парламентаризму. Однак подібну визначальну роль у державній системі парламент відіграє тільки у парламентських республіках і монархіях, коли уряд формується парламентом та відповідальний перед представницьким і законодавчим органом [13, с. 220–221.]. За таких умов парламентаризм неможливий у президентських республіках, коли президент формує уряд, і він, відповідно, відповідальний перед ним (США, Російська Федерація та ін.), а також у парламентсько-президентських республіках, де уряд також формує президент, однак відповідальний він і перед президентом, і перед парламентом (Австрія, Франція, Фінляндія та ін.).

Крім вищенаведених, можна вказати й інші трактування цієї категорії. Зокрема, парламентаризм розглядається як система управління суспільством і державою, в якій парламент займає домінуюче положення, або як реальне і конкретне втілення демократії тощо [13, с. 212].

Наявність різноманітних науково-теоретичних підходів до визначення парламентаризму свідчить про багатогранність цього політико-правового явища, саме тому до його аналізу можна підходити з різних сторін.

Тож парламентаризм можна розглядати у трьох аспектах:

- по-перше, як ідейно-теоретичну концепцію, що становить основу наукового обґрунтування необхідності парламенту як інституту та його основних функцій;
- по-друге, як реальний політико-правовий інститут, що характерний для держави з системою розподілу влади та втілює у собі єдність представницької і законодавчої влади в суспільстві;
- по-третє, як можливість розширення влади парламенту і утворення парламентського уряду, у разі парламентської республіки з відповідною моделлю виконавчої влади [3, с. 96–98].

Варто зауважити, що розглянуті аспекти тісно взаємозв'язані, при цьому поняття «парламентаризму» слід розглядати також з урахуванням історичної зумовленості.

Необхідною умовою для існування парламентаризму є наявність розвинутого громадянського суспільства. З одного боку, парламентаризм як специфічний інститут створює передумови розвитку самоврядування, що є сферою не держави, а громадянського суспільства. Тим самим наявними є перешкоди втручання держави у компетенцію влади на місцях. З іншого боку, законодавче закріплення політичних прав і свобод громадян (право брати участь в управлінні державою безпосередньо або через обраних представників; право на проведення виборів на демократичних засадах; право на свободу зборів й асоціацій; право на свободу слова і друку) сприяє розвитку парламентаризму.

Як ми вже зауважували вище, парламент і парламентаризм – поняття взаємопов'язані, однак нерівнозначні. Парламентаризм не може існувати без парламенту, що повинен відповідати певним характеристикам. Парламентаризм виникає й існує тільки тоді, коли парламент наділений законодавчими повноваженнями, повноваженнями обрання уряду, контролю за його діяльністю та діяльністю інших органів виконавчої влади, їх відставки, а також відставки президента. В той же час парламент може існувати без найважливіших елементів парламентаризму, що можуть

бути втрачені. До цих елементів належать, передусім, система розподілу влади, представництво та законність [8, с. 95].

Таким чином, лише за умов верховенства парламенту як основної ознаки парламентаризму можна вести мову про сам парламентаризм, де виключається суперництво між законодавчою та виконавчою гілками влади і забезпечується єдність народного представництва на державному рівні, як при вирішенні внутрішньодержавних питань, так і у зовнішньополітичній сфері.

На нашу думку, парламентаризм можна охарактеризувати як політико-правовий інститут, що забезпечує взаємодію обраного на основі загальноновизнаних демократичних процедур народного представництва (парламенту) з іншими органами державної влади, відображає його особливий статус у державній системі та забезпечує ефективну співпрацю держави з громадянським суспільством. Як і будь-який інший політичний феномен, парламентаризм має свої специфічні риси, зокрема: самостійність у системі розподілу влади; високий рівень повноважень парламенту у вирішенні питань державного управління; діяльність депутатів парламенту на професійній основі; обрання депутатів на загальних вільних виборах для забезпечення та гарантії значного рівня представництва.

Якщо спробувати дати розгорнуте визначення парламентаризму, то воно звучатиме так. Парламентаризм – це система політичної організації держави, яка складається внаслідок відповідної конституційно-правової практики, елементами якої є: верховенство закону; система розподілу влади з чітким розмежуванням законодавчих і виконавчих функцій; вища представницька і законодавча установа – парламент, обрана на основі загального й таємного голосування в умовах багатопартійності; привілейований статус парламенту щодо інших органів державної влади, який виявляється, зокрема, у виняткових законодавчих повноваженнях, а також повноваженнях обрання уряду, контролю за його діяльністю та діяльністю органів виконавчої влади; високий рівень політико-правової культури громадян держави.

Відповідно, такі принципи, як розподіл влади, верховенство парламенту в законодавчій сфері, відповідальність уряду перед законодавчим і представницьким органом, розкривають зміст парламентаризму як категорії політичної науки, однак без їх взаємозв'язку неможливим є існування парламентаризму як політико-правового інституту.

Список використаних джерел

1. Аванесова Н. Г. Современный российский парламентаризм как сложный социальный феномен / Н. Г. Аванесова // Российский парламентаризм: история и современность : материалы Всероссийской научно-практической конференции / науч. ред. А. А. Вартунян. – Армавир : Шурыгин В. Е., 2008. – 327 с.
2. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации : учеб. для вузов / М. В. Баглай. – М. : Норма, 2007. – 784 с.
3. Бурлаков О. И., Рязанцев И. И. Парламентское право России : курс лекций / под общ. ред. д. юрид. н. О. И. Бурлакова. – М. : Юстицинформ, 2007. – 296 с.
4. Гавриленко В. Г. Парламентаризм / В. Г. Гавриленко // Право и политика: большой энциклопедический словарь. – Минск, 2001. – 1000 с.
5. Евзеров Р. Я. Парламентаризм и разделение властей в современной России / Р. Я. Евзеров // Общественные науки и современность. – 1999. – № 1. – С. 83–94.
6. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду : монографія / П. Кислий, Ч. Вайз. – К. : Абрис, 2000. – 416 с.
7. Мачульская И. Парламентаризм «И опыт, сын ошибок трудных...» (к 100-летию Государственной Думы) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.senator.senat.org/senat.html>
8. Миронов О. О. Истоки российского парламентаризма / О. О. Миронов // Представительная власть. – 1996. – № 4–5. – С. 95–100.
9. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / А. А. Мишин. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Белые альвы, 1996. – 398 с.
10. Национальные парламенты мира : энцикл. справочник / сост. А. Х. Саидов. – М. : Рос. акад. наук; Ин-т государства и права, 2005. – 720 с.
11. Парламент Казахстана. Становление, роль в реформах, перспективы : в 3 т. / ред. А. Насынбаев. – Астана, 2004. – Т. 3. – 296 с.
12. Парламентаризм в России и Германии: История и современность / отв. ред. Я. А. Пляйс, О. В. Гаман-Голутвина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 584 с.
13. Романов Р. М. Понятие и сущность парламентаризма / Р. М. Романов // Социально-политический журнал. – 1998. – № 4. – С. 210–225.
14. Страшун Б. А., Рыжов В. А. Законодательная власть: Парламент / А. Б. Страшун, В. А. Рыжов / Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М. : ВЕК, 1995. – Т. 2. – 448 с.
15. Усанов В. Е. Становление и развитие парламентаризма в России: историко-правовое и критическое исследование : монография / В. Е. Усанов. – М. : ООО Издательство «Элит», 2008. – 896 с.
16. Чиркин В. Е. Законодательная власть / В. Е. Чиркин. – М. : Норма, 2008. – 336 с.

Ірина Цікул

КАТЕГОРИИ «ПАРЛАМЕНТ» И «ПАРЛАМЕНТАРИЗМ» В СИСТЕМЕ ИНСТРУМЕНТАРИЯ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

В преддверии очередных парламентских выборов в Украине снова становится актуальным вопрос воплощения действительного значения парламентаризма. В связи с этим в статье рассматривается соотношение категорий «парламент» и «парламентаризм» в системе инструментария современной политической науки.

Анализируя содержание категорий «парламент» и «парламентаризм» автор статьи исходит из понимания их взаимообусловленности, но не тождественности. Парламент – это сложный многоэлементный механизм, имеющий разнообразные связи и отношения с другими институтами власти в механизме государства, отражающий представительную природу своего формирования в принятии законов, регулирующих вопросы внутренней и внешней политики страны, а также осуществляющий контроль за реализацией законов исполнительной властью, в том числе и в международных отношениях. Под парламентаризмом обычно понимают теорию и практику функционирования парламента. Как категория политической науки парламентаризм являет собой многоплановое явление, которое имеет сложную внутреннюю структуру. Однако несмотря на то, что дано понятие широко используется в политической науке, в научной литературе его единственного толкования не существует. Автор статьи исходит из понимания парламентаризма как политико-правового института, обеспечивающего взаимодействие избранного на основе общепризнанных демократических процедур народного представительства (парламента) с другими органами государственной власти, отражающего его особый статус в государственной системе и обеспечивающего эффективное сотрудничество государства с гражданским обществом.

Ключевые слова: парламентская демократия, парламент, парламентаризм, правительство, гражданское общество, система разделения власти, представительство, законность.

Iryna Tsikul

«PARLIAMENT» AND «PARLIAMENTARISM» CATEGORIES IN THE SYSTEM OF MODERN POLITICAL SCIENCE TOOLS

Of paramount importance is the implementation of the actual value of parliamentarism concept on the eve of the next parliamentary elections in Ukraine. In

this regard, the article discloses the sources №parliament» and «parliamentarism» in the system of modern political science tools.

Analyzing «parliament» and «parliamentarism» categories essence, the author traces their interdependence awareness, but not their identity. Parliament is a complex multimechanism, empowered by a variety of indissoluble links and relations with other government institutions in the state mechanism. Moreover, parliament reflects its representative nature of its making laws formation, regulating and governing domestic and foreign policy, and monitors the executive branch in the field of the Laws implementation, including international relations. Parliamentarism is generally recognized as the theory and practice of parliamentary business. As a category of political science, parliamentarism is a multifaceted phenomenon having a complex internal structure. However, despite the fact that this concept is widely used in political science, in literature it does not have the only interpretation. The article is based on parliamentarism understanding as the political and legal institutions of the interaction chosen on the basis of generally accepted democratic procedures of national representation (parliament) with other government agencies, reflecting its special status in the state system and provides viable state cooperation with civil society.

Key words: parliamentary democracy, parliament, parliamentary system, government, civil society, power sharing, representation, legitimacy.

Іларій Лозовий

Політико-соціальна роль діяльності Конституційних судів у багатоскладових суспільствах

Розглянуто роль судових органів вищих інстанцій у суспільствах, глибоко розділених за національними, расовими та релігійними критеріями. Сильний судовий контроль над законотворчою діяльністю парламентів дає змогу мінімізувати прояви «тиранії більшості» мажоритарно-представницьких органів. Суди виявляються конструктивною політичною силою, здатною знизити ризик застосування репресивних заходів до різних меншин та сприяти демократичній консолідації суспільства.

Ключові слова: конституційне суддівство, баланс гілок влади, права меншин, консолідація, багатоскладові суспільства.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалась радикальним розширенням сфери компетенції судів та їх спроможності чинити вплив на формування політичних рішень. Судам вищих інстанцій у ряді ключових світових демократій було надано право перегляду актів Парламентів на відповідність основному закону (judicialreview). Активне використання цього права привело до утвердження суддівства як нової політичної сили й народження так званого феномена юристократії. До теоретичного осмислення цієї глобальної тенденції долучився ряд видатних дослідників, серед яких можна виділити А. Світа, Р. Хіршла, В. Садурського, М. Тушне.

Основним механізмом функціонування юристократії стало трактування конституційних прав людини. Воно дало змогу судам почати відігравати безпосередню роль у законодавчій діяльності, блокуючи чи вносячи суттєві зміни до тих нормативно-правових актів, котрі, на їхню думку, цим правам суперечили. У вирішенні деяких політичних питань судові рішення стали важити більше, аніж позиція Парламентів, що зумовило напружені стосунки юристократії із мажоритарно-представницькими інститутами [2, с. 14]. Зважаючи на те, що така діяльність судів накладала суттєві обмеження на спектр політичних дій, доступних демократично обраним органам, вона стала об'єктом гострої критики і звинувачень у порушенні балансу гілок влади [4]. Натомість, метою цього дослідження стане опис позитивних аспектів функціонування юристократії та конструктивної ролі, котру здатне відігравати активне суддівство.

Тут варто зазначити, що сильне конституційне суддівство здатне претендувати на вагомую роль у виробленні політики, здебільшого, в тих спільнотах, де юридичний захист прав людини стоїть на порядку денному через наявність реальної чи потенційної загрози порушення цих прав. У «зрілих» демократіях, де рівень гарантування природних чи соціально-економічних прав людини є близьким до ідеального, спроби суддів розширити власні повноваження за рахунок демократично обраних представницьких органів наражаються на цілком виправдану критику. Тому найбільш логічним кроком видається дослідження феномена

юристократії в контексті тих політичних спільнот, де загроза природним правам на життя, гідність та самовизначення відчувається найбільше, тобто у суспільствах, фрагментованих за расовими, етнічними, релігійними критеріями. Можна припустити, що в таких суспільствах зміщення балансу гілок влади на користь судової та становлення «можновладного суддівства» є виправданим на тлі тих загроз, що вдається усунути завдяки посиленню судів.

Головною із таких загроз є можливість узурпації механізмів парламентського врядування однією із ворогуючих суспільних груп і появи так званої «тиранії більшості». Така узурпація може розпочатися в цілком демократичний спосіб – перемогою найбільш численної із антагоністичних груп на парламентських виборах. Ця перемога *de-facto* санкціонує будь-які дії нових законодавців стосовно тих груп, що опинились у меншості, призводить до ущемлення їхніх прав та виникнення так званих легітимізованих репресій.

Один із найвідоміших способів подолання цієї загрози можна віднайти у відомій теорії «консоціалізму» А. Лейпхарта: запропоновані ним механізми інтеграції конкуруючих груп на кшталт великої коаліції, взаємного вето та пропорційної репрезентації мають надати представникам конкуруючих груп можливість блокувати ті політичні рішення, що вони вважають репресивними стосовно прав своїх членів [1, с. 59]. Ця модель була імплементована в ході вирішення, мабуть, найболючішого за останні часи прецеденту, породженого неконтрольованою «тиранією більшості», – вона стала теоретичним підґрунтям для Дейтонських угод 1995 р., що поклали край боснійському міжетнічному конфлікту [8, с. 1869]. Для цілей нашого дослідження на цьому прикладі варто зупинитись детальніше.

Нова схема політичних відносин, що мала забезпечити повоєнну стабільність у Боснії та Герцеговині передбачала формальний розподіл основних політичних повноважень між ключовими етнічними групами [13]. Він був налагоджений таким чином, щоб етнорелігійна структура суспільства була адекватно відображена при формуванні центральних органів влади. Ця модель була реалізована у досить прямолінійний спосіб – «механічним» розподілом повноважень між трьома наявними етнічними групами – боснійцями, хорватами і сербами. Кожній із цих груп не лише гарантувалась

третина місць у законодавчому органі, але навіть інститут президентства складався із трьох представників, кожному з яких було надане право вето щодо рішень інших двох [14, с. 184]. Не дивно, що така структура розподілу повноважень стала причиною виникнення численних політичних глухих кутів, котрі в перші роки повоєнної адміністрації вирішувались лише за посередництва іноземних управлінців із третіх країн. Приміром, до складу новоутвореного Конституційного Суду було введено трьох представників Європейського Суду з прав людини, котрі були громадянами іноземних країн [8, с. 1889]. Цілком зрозуміло, що подібне залучення іноземних медіаторів є виправданим лише у перші, постконфліктні періоди транзиту. Проте найбільшою небезпекою такої моделі можна вважати те, що лінії розколу між етнічними та релігійними групами переносяться на органи державної влади, що, на думку деяких дослідників, фактично заморожує конфлікти у їх наявній формі [8, с. 1893].

Попри такі недоліки, відомо, що ті чи інші елементи консоціативних моделей були застосовані в ході вирішення міжгрупових конфліктів у Лівані, Шрі Ланці, Кіпрі, Кот д'Івуарі та інших країнах. У той же час, відкритим залишається питання, чи теорія консоціативного врегулювання конфліктів у багатоскладових суспільствах залишається дієвою й поза межами європейського контексту і є здатною забезпечити обіцяну політичну стабільність у регіонах, де існують розбіжності, глибші за етнопціональні – насамперед, міжрасові.

Натомість, теоретична розробка феномена юристократії може дати змогу віднайти альтернативну модель захисту прав людини і забезпечення політичної стабільності у багатоскладових суспільствах. Замість пропонованої А. Лейпхартом диверсифікації засобів парламентського врядування, дієвим може виявитися радикальне посилення судової гілки влади. Інтенсивна, але контрольована експансія суддівства в структури управління дасть йому можливість зіграти роль стримуючого елемента, що накладає необхідні обмеження на процедури демократичного вибору [8, с. 1862]. У фрагментованих багатоскладових суспільствах ці процедури здатні привести до тиранії однієї із локальних груп, котра проявлятиметься через цілком легітимні форми парламентського врядування.

Прикладом цього можна вважати ситуацію із відміною апартеїду у Південно-Африканській Республіці у 1994 р., котра поставила білі еліти,

що залишились у політичній меншості, перед загрозою «зворотної» дискримінації і расового реваншизму. Засоби чистого консоціалізму, розраховані, передусім, на «балканізовані» суспільства із кількома антагоністичними групами, виявились неадекватними за таких умов, коли наявними були лише дві різні за чисельністю групи, котрі належали до різних рас (біле населення становило менш ніж 15% громадян) [7, с. 48]. У такому випадку спроби застосувати класичний консоціативний інструмент взаємного ветування, надавши білій меншості права блокувати рішення у парламенті, виглядали би як збереження привілейованого становища за білим населенням. Це спонукало архітекторів нової системи шукати інших способів гарантування прав людини і політичної стабільності.

Найбільш адекватною відповіддю стало радикальне посилення судової гілки влади та створення сильного Конституційного Суду. ПАР може слугувати чудовим прикладом становлення модерної юристократії із притаманним цьому процесу відходом від чистих парламентських форм врядування [докладніше див. 2, с. 14]. До відміни апартеїду політичний устрій цієї країни слугував одним із останніх прикладів класичного парламентаризму Вестмінстерського зразка, із відсутністю механізмів судового перегляду актів парламенту. За нових умов представники старого режиму «білої меншості» доклали якнайбільших зусиль, аби налагодити механізми стримування дій мажоритарно-представницьких органів, у тому числі й через посилення конституційного суддівства [10, с. 239]. Чорношкіра більшість була не проти: вимога створення сильного конституційного судового органу була сформульована з ініціативи Африканського Національного Конгресу ще в роки боротьби проти апартеїду, котра проходила в контексті руху за права людини [8, с. 1872]. Іронічно, що пізніше цей орган став консервативним оплотом захисту прав білих меншин й почав виявляти риси, притаманні модерній юристократії.

Це, насамперед, можна пов'язати з унікальним способом, у який Конституційний Суд цієї країни набув розширених повноважень. Умовою відміни режиму апартеїду було створення так званої «проміжної» конституції, що містила провізії стосовно захисту інтересів білих меншин й на яку уряд чорношкірої більшості мав орієнтуватися під час написання нового основного закону. Новостворений Конституційний Суд був наділений правом перевірити нову Конституцію на відповідність цьому

перехідному документу й на свій розсуд вимагати від законодавців відповідних змін [10, с. 241]. Фактично, він опинився в унікальному положенні, розпочавши свою діяльність ще до остаточного затвердження самої Конституції й активно визначаючи нові правила гри.

Майбутні можновладні судді не втратили нагоди використати цю прерогативу, аби щонайбільше розширити власні повноваження, насамперед, за рахунок законодавчих органів влади. Судді рішуче відкинули можливість надання нижній палаті Парламенту права вносити зміни до Конституції двома третинами голосів. Більш того, вони відстояли свою прерогативу на те, щоб у ході інтерпретації законодавчих актів посиляться не лише на конституційні провізії, а й на норми міжнародного права, фактично зробивши цей процес менш скутим вимогами національного законодавства [8, с. 1880]. Більш того, у майбутню Конституцію були включені надзвичайно широкі (навіть порівняно з соціальними демократіями) списки соціально-економічних прав людини, що радикально збільшило кількість юридичних підстав для позовів до Конституційного Суду у справах із їх порушення [3, с. 288].

Таке посилення конституційного суддівства у ПАР можна пояснити в контексті теорії юристократії. Загалом, тут простежується типове для можновладних суддів намагання забезпечити сферу власної компетенції від посягань з боку інших гілок влади та максимально її розширити. Ще більш показовим є те, що це посилення відбувається «зсередини», без участі мажоритарно-представницьких органів. Відомо, що судді в інших країнах (приміром у США, в ході епохальної справи *Marbury v Madison*) також «винаходили» підстави для розширення своїх повноважень без санкції на це виборних органів.

У цьому контексті цікавим є теоретичне пояснення ролі конституційних судів, що його наводить канадійський дослідник Р. Хіршл. На його думку, суддівство у глибоко поляризованих спільнотах здатне відігравати вирішальну роль у боротьбі домінуючої суспільної групи із загрозою з боку нових конкурентних суспільних угруповань. Домінуючі групи, гегемонія яких ставиться під сумнів іншими сильними суперниками, схильні робити ставку на суддівство, розширюючи його повноваження у сподіванні на майбутню підтримку у політичній боротьбі [6, с. 214]. Відчуваючи значну нестачу електоральної підтримки широких мас, вони

вважають за доцільне добровільно обмежити свій вплив, передавши частину політичних повноважень сильним органам судового контролю, котрі продовжуватимуть залишатися їхніми союзниками навіть у разі радикальної зміни політичного ландшафту. Таким чином, міжгрупові конфлікти виявляються джерелом радикального посилення ролі суддівства у ряді політичних систем по всьому світу [6].

Варто відзначити, що ставки в такому протистоянні можуть бути особливо високими, якщо у конкуруючих суспільних груп радикально різняться бачення майбутнього розвитку держави й належного суспільного устрою. Такою є ситуація, приміром, у ряді східних країн, у яких домінуючі еліти, що відстоюють принципи секулярного плюралізму, починають втрачати підтримку, а групи із релігійно-фундаменталістськими прагненнями виявляються близькими до електорального тріумфу [5, с. 1819]. В такому випадку «тиранія більшості» загрожує спрямовуватися не лише проти нездатних відстояти свої природні права релігійних меншин, а й проти самих підвалин демократичного облаштування держави.

Тут ми стикаємось із проблематикою нестачі «демократичної консолідації», – не виключено, що громадяни, котрі вважають правила демократичного перебігу політичного процесу (плюралізм, секулярність, підзвітність і т. д.) за необхідні та належні, можуть опинитися у політичній меншості. Приміром, подібні тенденції останніми роками притаманні для Туреччини та Ізраїлю, із характерним стрімким злетом електоральної підтримки фундаменталістських груп, котрі мають на меті після приходу до влади в цілком легітимний спосіб підважити статус відповідної держави як секулярної та демократичної. Про те, що такий «автодеструктивний» характер є типовим для чистих парламентських форм врядування, у політичній теорії наголошується ще із часів падіння Веймарської Німеччини. В контексті багатоскладових суспільств ця особливість є ще більш небезпечною – на думку ряду дослідників, концепт парламентського суверенітету є абсолютно незастосовним у гетерогенних, розділених глибокими суперечностями спільнотах [3, с. 286].

Утім, існує альтернативний шлях забезпечення політичної стабільності за таких умов: наділене розширеними повноваженнями можновладне суддівство здатне відігравати стабілізуючу роль щодо демократичного облаштування політичної системи. Будь-які спроби фундаменталістської

парламентської коаліції на законодавчому рівні закріпити релігійно нетолерантні принципи (котрі, наприклад, позбавлять жінок природного права на волевиявлення) послідовно блокуватимуться Конституційним Судом [5]. Підстави для такого блокування судді можуть знайти, приміром, у своїй інтерпретації офіційно зафіксованого у Конституції положення про секулярний та плюралістичний характер держави або посилаючись на екстенсивні списки природних прав.

Найяскравішим прикладом успішності описаного механізму можна вважати діяльність Конституційного Суду Туреччини, котрий довгі роки залишається оплотом секулярних цінностей у країні із майже стовідсотковою часткою мусульманського населення [5, с. 30]. Конституція Туреччини, на відміну від основних законів інших мусульманських країн, недвозначно визначає свій устрій як світський, зі строгим розмежуванням ролі держави та релігійних установ. Турецький державний «суперсекуляризм» зазвичай пов'язують із традиційно високим впливом на політичне життя військових інститутів, відданих кемалістським цінностям [докладніше див. 12, с. 773]. Конституція 1982 р. відобразила прагнення цієї групи в черговий раз закріпити секулярні цінності на найвищому рівні й інвестувати якомога більше владних повноважень у потенційно лояльне щодо мілітаристських груп суддівство (пізніше таку модель співпраці іменуватимуть стійким «альянсом суддів і військових») [13, с. 305].

Новий основний закон наділив Конституційний Суд унікальними у своєму роді повноваженнями – судді могли не лише скасовувати невідповідні Конституції акти парламенту, а й накладати заборону на діяльність цілих політичних партій, активність яких, на їхню думку, суперечила основному закону. Останньою прерогативою можновладне суддівство Туреччини скористалося близько двадцяти разів [12, с. 767]. У 1998 р. був накладений судовий мораторій на діяльність Партії добробуту (тур. *Refah*), однієї із найчисленніших промусульманських організацій, котра спромоглася отримати на чергових виборах 20% і поставити свого представника на чолі коаліційного уряду. Офіційним приводом для заборони її діяльності стала «антиконституційна» діяльність, що включала, окрім іншого, загравання із релігійними лідерами ісламу та намагання дозволити державним службовцям-жінкам носити на роботі традиційне мусульманське вбрання [5, с. 33–34].

Жорстку секулярну лінію Конституційний Суд Туреччини продовжив у резонансному рішенні про підтвердження заборони носіння хіджабу студентами жіночої статі у закладах освіти. Суд скасував постанову Ради вищої освіти, котра задовольнила аргументований запит ісламістських активістських груп про те, що така заборона є порушенням конституційного права на свободу віросповідання [5, с. 31–32]. Натомість, конституційні судді у своєму рішенні спирались на вкрай вільне тлумачення цієї свободи, оголосивши носіння хіджабу дискримінаційним щодо студентів, що сповідають інші релігії. Спроба оскаржити це рішення у Європейському Суді із прав людини зазнала показової невдачі – європейське суддівство стало на сторону турецьких колег, підтримавши відповідну заборону як засіб, спрямований проти гендерної нерівності і патріархальних практик [11, с. 717]. Утім, питання про те, чим, передусім, мотивувались турецькі юристократи – високими ідеалами конституціоналізму чи простим прагненням зберегти дорогий для домінуючих груп суспільно-політичний статус-кво, й досі залишається широко дискутованим. Деякі дослідники взагалі схильні характеризувати конституційне суддівство Туреччини як «адміністративний додаток», що слугує політичним елітам країни й допомагає їм на власний розсуд трансформувати суспільство й, водночас, не давати робити це політичним конкурентам [12, с. 767].

Як би там не було, суди вищих інстанцій продовжуватимуть ставати щораз більш вагомим політичним актором у політичних системах різних країн, розширюючи власні повноваження і підвищуючи вплив на вироблення державної політики. Проте, як свідчать наведені приклади, найбільш легітимний і виправданий процес такого розширення може виявитися саме у контексті багатоскладових суспільств.

ВИСНОВКИ

Таким чином, аналіз того, в який спосіб сильний судовий контроль над законотворчою діяльністю парламентів й активна позиція конституційних суддів може унеможливити порушення прав людини й підвищити політичну стабільність у багатоскладових суспільствах, дав змогу підтвердити робоче припущення, висунуте на початку. Конституційне суддівство здатне стати дієвим гарантом політичної стабільності й унемож-

ливити подальший розкол суспільства по лініях соціальної фрагментації. Перспективний напрям досліджень полягає у побудові принципово нової теоретичної моделі діяльності юристократії у багатоскладових суспільствах, котра має відстояти свою актуальність щодо класичної консоціативної схеми забезпечення функціонування демократії. Він обіцяє породити життєздатну теорію, альтернативну до гостро критикованої останнім часом системи «консоціалізму» А. Лейпхарта. Також нагальною видається переорієнтація політико-правових досліджень фрагментованих суспільств на нові, більш актуальні поля – Близький Схід, Африку і т. д. Загалом же, дослідницькій спільноті ще належить більш обґрунтовано унаочнити основні переваги механізму посилення конституційного суддівства порівняно з іншими моделями забезпечення соціальної стабільності у фрагментованих суспільствах.

Список використаних джерел

1. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах : сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М. : Аспект Пресс, 1997.
2. Мелешевич А. А., Лозовий І. В., Свідерська А. В. Юристократія та захист соціально-економічних прав Конституційним Судом України / А. А. Мелешевич, І. В. Лозовий, А. В. Свідерська // Наукові записки НаУКМА (Юридичні науки). – 2010. – Т. 103.
3. Davis D. M. South African Constitutional Jurisprudence: The First Fifteen Years / D. M. Davis // Annual Review of Law and Social Science. – 2010. – № 6. – P. 285–300.
4. Franck M. J. Against the Imperial Judiciary: The Supreme Court vs. the Sovereignty of the People / M. J. Franck. – Lawrence : Kansas UP, 1996.
5. Hirschl R. Constitutional Courts Vs. Religious Fundamentalism: Three Middle Eastern Tales // Public Law and Legal Theory Research. – 2004. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=557601
6. Hirschl R. Towards Juristocracy: The Origins and Consequences of New Constitutionalism / R. Hirschl. – Harvard : Harvard University Press, 2004.
7. Horowitz D. Democratic South Africa?: Constitutional Engineering in a Divided Society / D. Horowitz. – California : University of California Press, 1992.
8. Issacharoff S. Constitutionalizing Democracy in Fractured Societies/ S. Isacharoff // Texas Law Review. – 2004. – № 7 (82). – P. 1861–1893.
9. Kwasi Prempeh H. African Judges, in Their Own Cause: Reconstituting Independent Courts in Contemporary Africa / H. Kwasi Prempeh // International Journal of Constitutional Law. – 2006. – № 4. – P. 592–605.
10. Powell D. The Role of Constitution Making and Institution Building in Furthering Peace, Justice and Development: South Africa's Democratic Transition / D. Powell // The International Journal of Transitional Justice. – 2010. – № 4. – P. 230–250.

11. Rebouche R. Turkey: At the Crossroads of Secular West and Traditional East: The Substance of Substantive Equality: Gender Equality and Turkey's Headscarf Debate / R. Rebouche // American University International Law Review. – 2009. – № 5 (24). – P. 711–737.
12. Shambayati H, Kirdis E. In Pursuit of «Contemporary Civilization»: Judicial Empowerment in Turkey / H. Shambayati, E. Kirdis // Political Research Quarterly. – 2009. – № 4 (62). – P. 767–780.
13. Tezcur G. M. Judicial Activism in Perilous Times: The Turkish Case / G. M. Tezcur // Law & Society Review. – 2009. – № 2 (43). – P. 305–336.
14. Yee S. The New Constitution of Bosnia and Herzegovina / S. Yee // European Journal of International Law. – 1996. – № 7. – P. 176–192.

Илари́й Лозовой

ПОЛИТИКО-СОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНСТИТУЦИОННЫХ СУДОВ В МНОГОСОСТАВНЫХ ОБЩЕСТВАХ

Рассмотрено роль судебных органов высших инстанций в обществах, глубоко разделенных по национальным, расовым и религиозным критериям. Судебный контроль над законодательной деятельностью парламентов позволяет минимизировать проявления «тирании большинства» мажоритарно-представительских органов. Суды оказываются конструктивной политической силой, способной снизить риск репрессий разных меньшинств и усилить демократическую консолидацию общества.

Ключевые слова: конституционное судейство, баланс ветвей власти, права меньшинств, консоциализм, многосоставные общества.

HaryLozovyy

SOCIOPOLITICAL ROLE OF CONSTITUTIONAL JUDICIARY IN PLURAL SOCIETIES

Article analyzes the role of high-instance judiciary in societies deeply fragmented along national, racial and religious lines. Judicial review of legislative activities of Parliaments can minimize possible outbreaks of «tyranny of majority» of elected bodies. Judiciary becomes a productive political force capable of reducing risks of various minority repressions as well as enhancing democratic consolidation within society.

Key words: constitutional judiciary, balance of powers, minority rights, consociationalism, plural societies.

Галина ФЕСУН

Методологічні принципи дослідження політичного лідерства в сучасній політичній науці

Розглянуто методологічні принципи дослідження політичного лідерства в сучасній політичній науці. Автором зазначено, що проблема політичного лідерства складна, багатогранна й багатовимірна. Різні підходи до розуміння феномена лідерства зумовлені різною методологічною позицією. Тільки застосування комплексу різних методів дослідження дає змогу охопити всі грані політичного лідерства. З'ясовано, що більшість дослідників визначають цей феномен як взаємодію лідера і його послідовників. Ця взаємодія може розглядатися з акцентом на активність послідовників, або як результат двостороннього впливу. На основі узагальнення концепцій і підходів автором розширено коло змінних, які слід застосовувати в процесі тлумачення функціональних характеристик політичного лідерства.

Ключові слова: політичне лідерство, політичний лідер, політична свідомість, політична культура.

Жоден феномен суспільного буття не викликає таких жвавих дискусій, як політичне лідерство. І це не дивно. Адже саме політичний лідер є центром політичного життя кожного суспільства. Він діє у конкретно-історичних ситуаціях, намагаючись взаємодіяти з різноманітними суб'єктами, політики-соціальними групами, політичними партіями, державними інституціями й пересічними громадянами, які віддзеркалюючи суспільні і власні інтереси, покладають особливі надії на те, що в тому чи іншому політику знайдуть їх правозвісника та захисника. Громадяни України, які вже достатньо розчаровані у безкінечній зміні цілої плеяди політичних фігур, тим не менше, все ще вдивляються в обличчя давно знайомих політиків, намагаючись віднайти для них нові стимули. Політика в Україні завжди має своєрідне «обличчя», із діяльністю провідних політиків виборці ототожнюють партії, рухи й хід політичних подій, у цілому.

Сучасна політична наука має численну теоретико-методологічну літературу, присвячену проблемам політичного лідерства і лідерам. Сьогодні існують різні наукові підходи до пояснення феномена лідерства. Він присутній усюди, де формуються і діють певні групи людей, де мають місце відносини домінування та підкорення, тобто це одна із суттєвих ознак будь-якої організації. Лідерство є ознакою наявності організованої соціальної групи людей. Утворення певної групи з чітко визначеними цілями автоматично викликає у неї потребу в лідері. Колективна природа лідерства надає самому лідерству суспільну значущість, підвищує його соціальний статус, при цьому лідер повинен мати чимало послідовників.

Політичне лідерство – один із унікальних феноменів політичного і суспільного життя, котре пов'язане зі здійсненням функцій влади. В сучасному суспільстві політичне лідерство постає як спосіб формування влади, який передбачає інтеграцію різних соціальних верств за допомогою специфічних механізмів навколо запропонованої лідером програми вирішення соціальних проблем та завдань суспільного розвитку [14, с. 157–158].

Інтерес науковців до проблем політичного лідерства зростає, оскільки на політичному олімпі з'являються політичні особистості, що формуються у нових соціально-політичних умовах й позиціонують себе як виразники інтересів більшої частини суспільства. Не випадково такі науки, як політологія, соціальна психологія, політична психологія намагаються знайти пояснення того, чому соціальні групи і верстви потрапляють під вплив тієї чи іншої особистості, з якою вони пов'язують вирішення власних проблем в умовах сьогодення і в майбутньому. Зважаючи на актуальність дослідження, метою статті є методологічні принципи дослідження політичного лідерства в сучасній політичній науці.

У західній політологічній літературі поняття лідерства і різні його концепції виникли спочатку на базі емпіричних досліджень малих груп. Однак, незважаючи на те, що трактування феномена лідерства і розуміння його причин та механізмів пройшли значну еволюцію, і до цього часу ні в політичній науці, ані у політичній психології (де під «лідером» розуміється політичний діяч і аналіз проводиться на рівні великих соціальних груп), ні у соціальній психології (де лідерство розглядається переважно в контексті малих груп), однозначного наукового визначення

поняття немає. Кожний дослідник, характеризуючи лідерство, робить акцент на один із аспектів цієї проблеми.

Одним із перших розгорнутий опис образу лідера-монарха та практичні поради для правителів дав один із видатних мислителів Відродження Н. Макіавеллі. Він вважав, що монарх для згуртування суспільства може використовувати будь-які засоби, в тому числі хитрощі та силу, особливо у періоди криз та нестабільності. Ці ідеї зробили ім'я Макіавеллі повчальним для лідерів маніпулятивного напрямку [19, с. 64]. Французький історик Т. Карнейль вважав, що історія – це результат діяльності героїчних особистостей, а основна маса людей «убога», не здатна існувати без лідера, котрий спрямовує їхні дії [9, с. 510]. У подальшому на розвиток уявлень про лідерство помітно вплинула концепція Ф. Ніцше. Останній стверджував, що тільки видатні особистості, зокрема надлюдина, як вищий представник людства, творять історію. Надлюдина – це сильна, красива особистість, котра прагне до лідерства. Ф. Ніцше одним із перших проголосив волю до влади рушійною силою історії. Він вбачав у волі до влади «творчий інстинкт», що проявляється, насамперед, у тих лідерів, котрі не тільки ненаситно за будь-яких обставин прагнуть влади та її застосування, але й долають інстинкт натовпу, оскільки володіють надлюдськими якостями. Така особистість може бути жорстокою й по-блажливою до звичайних людей, має право ігнорувати норми існуючої моралі, оскільки мораль – зброя слабких. Таким чином, Ф. Ніцше вперше сформулював дві тези, які надалі отримали розвиток у політичних науках. Перша теза стосується природи лідерства як ірраціональної, інстинктивної сили, котра об'єднує лідера та його послідовників. Друга теза приписує лідеру особливі якості, які перетворюють його у надлюдину.

Цей підхід був близький до трактування лідерства в європейській соціальній психології і соціології середини – кінця XIX ст. Найбільш бурхливий розвиток проблем політичного лідерства припадає на XX ст. Ціла плеяда видатних учених, зокрема М. Вебер, Г. Лассуел, Г. Лебон, Ж. Блондель, С. Сігеле, Р. Міхельс, Б. Басс, Г. Тард, О. Тоффлер, запропонували оригінальні теорії лідерства. Сьогодні жоден дослідник політичного лідерства не може обійти праці відомих науковців – З. Фрейда, У. Буллита, К. Шумахера, котрі досліджували біографії відомих

особистостей. Роботи сучасних спеціалістів Ч. Х'юз, Дж. Берне, Р. Таркер, К. Монро, Ф. Грінстайн, М. Херманн та інших авторів відрізняються багатогранністю методологій та різноманітністю підходів [8; 13; 23].

Такі науковці, як Г. Лебон, Г. Тард, С. Сігеле, В. Вундт, кожен по своєму, але, загалом, схожим чином трактували природу політичного лідерства як ірраціонального феномена, який об'єднує лідерів та послідовників. Г. Лебон, як і Ф. Ніцше, вбачав у волі лідера те ядро, навколо якого «кристалізуються та об'єднуються думки». Поки це не відбувається, лідер керує натовпом як «рабським стадом, яке не може обійтись без володаря» [19, с. 138].

У такому підході до феномена лідерства також імпліцитно присутні уявлення про лідерство як про двоякий – раціонально-вольовий та одночасно ірраціонально-інстинктивний феномен. При цьому другий аспект переважає над першим, зводячи основну функцію лідера до віри, що дає йому змогу заражати послідовників. Г. Лебон не бачить особливої відмінності віри релігійної від віри політичної чи соціальної [10, с. 313]. Г. Тард додає до цієї моделі ще один інструмент впливу – наслідування послідовниками свого лідера [17, с. 219].

Дещо інакше підходили до цієї проблеми основоположники марксизму. Розкриваючи діалектику об'єктивних і суб'єктивних факторів історії, вони показали, що історію творять люди, але спонукальні мотиви їхніх дій, прагнень мають свої причини, котрі слід шукати, насамперед, у матеріальному, економічному житті суспільства. Усвідомлюючи реальні економічні інтереси, окремі особистості, соціальні групи, класи спрямовують свою практичну діяльність на їх здійснення. Тобто, роль особистості розглядається у взаємозв'язку з діяльністю класів і соціальних груп. Крім того, питання про роль особистості в історії повинно розглядатися по-різному, у різних історичних епохах, у конкретних соціально-політичних умовах [7, с. 85–96].

Видатний американський філософ, теоретик прагматизму Дж. Дьюї стверджував, що розвиток суспільства відбувається випадково, «від ситуації до ситуації», на основі імпульсів, котрі надходять від великих лідерів. На його думку, тільки невелика кількість людей, котрі знають, чого вони насправді бажають, ведуть за собою натовп. Інший американський філософ С. Хук, котрий назвав свій варіант прагматизму «експеримен-

тальним натуралізмом», присвятив проблемі лідерства монографію «Герой в історії». У цій праці автор наголошує, що «історія – це творіння великих людей, і тільки лідери можуть впливати на розвиток людства» [19, с. 135]. С. Хук вважав політичного лідера незалежним від народу і класів, а Друга світова війна, на його думку, була результатом не загальної кризи капіталізму, а наслідком злої волі Гітлера. Повторюючи тезу З. Фрейда, що «культ героя виробляється з дитинства», люди у масі ніколи не звільняються від залежності: спочатку вони залежать від батьків, потім від вчителів чи ще когось, тобто від тих, хто відіграє визначальну роль, хто дає відповіді на їхні запитання [18, с. 86–87]. Тому натовп шукає вождя, котрий відігравав би в суспільстві роль, аналогічну ролі батька в сім'ї. З. Фрейд був одним із перших, хто звернув увагу на те, що поява вождя у масі – закономірне явище. В її основі лежить ідентифікація дитини з батьком. Ототожнення індивіда з вождем, за З. Фрейдом, впливає з сімейних стосунків, і поклоніння вождям має безсумнівний зв'язок з дитячими «комплексами».

Оскільки політика має справу з великими масами людей, колективні дії котрих вимагають функціонально-рольової диференціації, оперативного управління і підкорення, то існує необхідність наділення лідерів певними владними повноваженнями. Доречним буде вислів де Голя: «Люди не можуть обійтися без лідерства, як без їди і води. Ці політичні тварини мають потребу в організованості, тобто в порядку і лідерах» [19, с. 135].

Тільки ці підходи щодо обґрунтування лідерства виявляють труднощі, з якими доводиться стикатися при спробі дати визначення цього поняття. Мабуть, тому не існує загальноприйнятого визначення політичного лідерства. Дійсно, акцентуючи увагу на особистості, не можна забувати про роль середовища. Досліджуючи поведінку чи характерні риси лідерів, слід завжди враховувати проблеми, пов'язані з цілями та результатами їхньої діяльності. Тим не менше, послідовники цієї проблеми намагаються прояснити центральний аспект, суть лідерства і його другорядні, залежні аспекти.

За яких умов та чи інша особистість стає лідером? Відомий французький політолог та соціолог Р. Арон зазначав, що особливо цікаво досліджувати, як пояснюються запаморочливі злети політичних діячів, котрі

вважалися другорядними до тих пір, поки не прорвалися до перших рядів. Чому так і не вдається зайняти високу посаду тому, кого вважали видатним? І які саме якості є запорукою успіху в епоху панування того чи іншого режиму? Кого у цьому режимі визнають керівниками у спокійний час, чим вони відрізняються від тих, хто висувається у період кризи? [2, с. 102]. Інакше кажучи, яка роль особистісних якостей політичного лідера на шляху до здобуття президентської булави, наскільки впливають на цей процес ситуаційні фактори?

Американський соціолог Е. Богардус перераховує десятки якостей, якими повинен володіти лідер: почуття гумору, тактовність, вміння передбачати, здатність привертати до себе увагу, вміння подобатись людям, готовність брати на себе відповідальність тощо. Інший американський науковець Р. Манн у власній концепції виокремлює такі якісні риси особистості, які значною мірою впливають на поведінку людини як лідера та ставлення до нього оточення. До цих властивостей дослідник відносить: інтелект, вміння пристосовуватись, товариськість, здатність впливати на людей, відсутність консерватизму, вміння зрозуміти іншого [10, с. 57–58].

Деякі західні дослідники визначили так звану групу «рис лідера» і створили теорії «великої людини», чи харизматичні теорії лідерства. Вони викладені у ранніх працях англійського психолога Ф. Гальтона. Науковець спробував пояснити лідерство на основі спадковості. Згідно з цією теорією лідером може бути людина, котра володіє певним набором якостей чи сукупністю певних психологічних рис. У наслідку лідерство пояснюється як соціально-психологічний феномен. Різні автори намагались виокремити найважливіші лідерські риси та характеристики. Однак, безкінечне додавання лідерських рис до існуючого списку призвело до стійкого переконання бездоказовості цієї теорії. Розчарування у «теорії рис» призвело навіть до появи теорії «лідера без рис». Проте і вона не давала ніякої відповіді на питання, звідкіля ж беруться лідери.

З цією теорією тісно пов'язана концепція М. Вебера про харизматичне лідерство, яке передбачає певну владу над послідовниками, особливо у період кризи та революційних змін. Це період, коли найбільш гостро відчувається потреба у директивних діях.

Послідовник веберівської теорії М. Гантер сформулював шість основних характеристик, притаманних харизматичному лідеру: «обмін енер-

гією» (здатність впливати на людей шляхом випромінювання енергії); «незалежність характеру» (у політичній діяльності не покладатися на інших); «яскраві риторичні здібності й певний артистизм» (високі здібності до міжособистісного спілкування); «позитивне сприйняття захопленістю власної персони» (ці лідери почуваються комфортно, коли інші демонструють захопленість їхньою особистістю); «гідна й упевнена манера триматися» (вони мають достойний вигляд, є зібраними і справляють враження людей, які володіють ситуацією) [10, с. 58].

Проте, немає єдиної думки щодо якісних рис лідерів. У багатьох авторів збігаються лише деякі основні риси, які спроможні викликати довіру послідовників чи підтримку народних мас. «Теорія рис» метафізична у своїй основі. Вона розглядає лідерство як ізольований феномен. У дійсності риси лідера необхідно розглядати не ізольовано від соціальних умов, а у поєднанні з ними. Однак було б неправильним і повне її заперечення. Щоб стати лідером в умовах політичної боротьби, дійсно потрібен набір певних якостей. Спостереження свідчать про вплив, котрий може здійснювати лідер завдяки своїй привабливості, зовнішності, ораторському мистецтву, популярності, інтелекту, власній впевненості, відповідальності, а також хитрощам та рішучості.

У рамках ситуативної концепції лідерство розглядається як функція ситуації. Прихильники цієї теорії американські дослідники Л. Картер, А. Мерфі, М. Ніксон та інші вважали, що необхідність у тому чи іншому лідерів зумовлюється часом, місцем та обставинами. Згідно з цим підходом лідером стає людина, котра переважає інших членів групи в якійсь одній якості, котра в певній ситуації має вирішальне значення. Проблема лідера тут постає не на індивідуальному рівні, а визначається роллю, котру він повинен виконувати у конкретних обставинах, що своєю чергою впливає на його вибір та поведінку, на рішення, котрі він приймає. А. Мерфі зробив висновок, що лідерство – це не властивість індивіда, а випадковий фактор, коли конкретна ситуація вимагає конкретного лідера. Дослідники Л. Картер, М. Ніксон зазначали, що стиль лідера багато в чому залежить від характеру поставлених завдань. Ідея про природжені лідерські якості таким чином була відкинута. З'явилось твердження, що лідер – це особа, котра краще за інших може актуалізувати у конкретній ситуації притаманну йому рису. Є. Хартлі, наприклад, вважав, якщо

хтось став лідером в одній ситуації, не виключено, що та ж людина буде ним і в іншій. Він був упевнений, що завдяки впливу стереотипів, лідери в одній ситуації іноді розглядаються групою як лідери «взагалі».

Ситуативні концепції лідерства значно потіснили теорії лідерських рис, проте не стали достатніми для чіткого розуміння феномена лідерства. Однак віддаючи перевагу вимогам об'єктивних обставин, існує думка, що не можна недооцінювати момент активності лідера щодо певної ситуації. Великий лідер «відчуває» ситуацію і знає, коли він її може використати, тобто повернути у свій актив.

Представниками особистісно-ситуативних теорій лідерства були західні політологи К. Кейс, Дж. Браун, Г. Герт та С. Міллз. Ця концепція розглядає феномен лідерства як результат впливу на сам процес лише одного фактора, проте процес взаємодії індивідуальних та ситуативних причин ігнорується. К. Кейс розглядав лідерство як наслідок трьох чинників: особистісних рис лідера; політичної структури; політичних завдань, які повинні виконати лідер та його команда.

У 1952 р. Г. Герт та С. Міллз виокремили чотири фактори, котрі необхідно враховувати під час розгляду феномена лідерства: 1) риси та політичні мотиви лідера як особистості; 2) постать лідера, яка існує у свідомості послідовників та мотиви слідувати за ним; 3) риси або характерні ролі лідера в суспільстві; 4) інституційний контекст, а саме офіційні та правові параметри, в яких працює лідер і в котрі він та його послідовники певною мірою втягнуті [5, с. 224].

Особистісно-ситуативні концепції пропонували досліджувати лідерство з погляду статусу, взаємодії, сприйняття та поведінки керівника у ставленні до інших членів організації [3, с. 12]. Вони дають змогу досліджувати лідерство як соціальне явище в єдності таких основних характеристик: 1) постать лідера, його характер; 2) потреби, установки, поведінка; 3) структура політичної організації; 4) політична ситуація, програми та умови їх вирішення. Тобто, концепції взаємодії дають змогу досліджувати залежність між певними якостями лідера, діяльністю його політичної організації та соціального контексту.

Теорії «конституентів» (визначальної ролі послідовників) стали збагаченням ситуативної теорії. В її основу покладена визначальна роль послідовників та конституентів політичного лідера. Один із засновників

теорії Ф. Стенфорд стверджував, що саме послідовник сприймає лідера, ситуацію і, в кінцевому результаті, приймає чи відкидає лідерство [22, с. 134]. Проте, теорію конституюєнтів відкинула сама історія. Багато політичних лідерів, котрі досягнули політичних висот, зраджували своїх послідовників, долучались до інших, але це не заважало їм залишатися успішними політичними лідерами. Наприклад, яскраві політичні лідери І. Богословська, Й. Вінський, Ю. Луценко, О. Мороз проходили до парламенту під гаслами одних політичних партій та, змінивши свої політичні орієнтації, все ж залишалися успішними політичними лідерами інших політичних сил.

Лідерські теорії «очікування – взаємодія». Політологи Ф. Фідлер, Дж. Хоманс, Р. Стогділл та К. Шатл здійснили спробу створення операційної моделі лідерства. Р. Стогділл та К. Шатл виступили з ідеєю про те, що роль лідера в умовах взаємодії зумовлюється очікуванням з боку послідовників. Однак у процесі взаємин лідера та його послідовників кожний із них очікує, що діяльність організації продовжуватиметься незалежно від змін у керівництві. Таким чином, лідерство почали розглядати як відносини між людьми, а не як характеристику окремого індивіда. Слідуючи цій традиції, Р. Кеттел запропонував розглядати лідерство як динамічну взаємодію між цілями лідера та цілями і потребами послідовників. Функція лідера полягає у сприянні вибору та досягненні групових цілей. На сучасному етапі розвитку політико-психологічної науки практично всі дослідження у сфері проблематики політичного лідерства можна віднести до ситуативно-особистісних теорій, оскільки вже ні в кого не викликає сумнівів необхідність урахування обох факторів.

Отже, згідно з цією теорією діяльність політичної організації відповідає організаторським якостям лідера у тому випадку, коли ця організація схвалює та підтримує його дії.

Окрім перерахованих напрямів дослідження лідерства, поширення отримали мотиваційні теорії. В межах цієї концепції ефективність лідера розглядається залежно від його впливу на мотивацію послідовників, їхню здатність до продуктивного виконання завдання та почуття задоволення ними від діяльності. Тобто, поведінка лідера є мотивуючою тією мірою, якою вона збільшує вірогідність досягнення послідовниками цілей та пояснює спосіб цих досягнень. Американський психолог Б. Басс

стверджує, що процес управління – це спроба одного індивіда змінити мотивацію інших членів організації. За умов успішного виконання політичних завдань змінюється мотивація й очікування прихильників лідера відповідно до їхнього бажання одержати нагороду за успішно виконану роботу.

Отже, для лідерства важливим є мотив та можливість його реалізації, тому що мотив без такої можливості дорівнює руху без напрямку. Відомий американський теоретик А. Маслоу систематизував набір мотиваційних потреб лідерства. У своїй теорії ієрархічних потреб на нижньому щаблі вчений розмістив задоволення фізіологічних потреб, далі – почуття безпеки, потім – бажання належати до престижної структури, відтак – прагнення пошани, і на найвищому щаблі – прагнення самореалізації [24, с. 370]. Інакше кажучи, прагнення до лідерства виникло у процесі трансформації людських бажань у потреби, соціально орієнтовані задачі, колективні очікування та політичні домагання, тобто мотиви, що багато у чому залежать від оточення. Завдання лідера – попередити фрустрації, апатії, неврози та інші форми «суспільних невдовольень» через трансформацію потреб громадян у соціально-продуктивному напрямі. Лідери ніби конвертують надії та прагнення у санкціоноване очікування [12; 13]. У рамках цієї теорії цікавою є думка Ж. Сегели стосовно виборів. Автор стверджує, що вибори – це завжди ні що інше, як зустріч долі людини та очікування нації. Кандидату достатньо своїми вчинками, своїми переконаннями показати себе справжнім носієм цього очікування – і він президент [16, с. 138].

Що стосується самого лідера, то А. Маслоу розрізняв два типи владних потреб лідера: 1) потреба у силі, досягненнях, автономності та волі; 2) потреба у домінуванні, репутації, престижі, успіху, статусі тощо.

Помітне місце серед досліджень проблеми лідерства займають теорії обміну та трансактного аналізу. Представники цього напрямку П. Блан, Г. Саймон, Т. Якобс, Г. Келлі розглядають лідера як такого, котрий відчуває потреби та бажання своїх послідовників та пропонує їм шляхи їх здійснення. Згідно з цією точкою зору акцент робиться на процес взаємодії лідера та послідовників. Автор цієї концепції П. Блан припускає, що нагородою для людини є високий суспільний статус, а для послідовників такою нагородою є асоціювання себе з авторитетним лідером. Проте ав-

тор наголошує, що лідер вичерпує свою владу, коли послідовники вичерпують свої зобов'язання перед ним [20, с. 48–49].

Концепції «обміну» схиляються до трактування феномена як такого, котрий відчуває потреби та очікування послідовників і пропонує їм шляхи досягнення бажаних цілей. Важлива роль при цьому відводиться взаємодії лідера та його послідовників.

Атрибутивні теорії (Р. Лорд, Т. Парсонс, Т. Мітчел, Ф. Фідлер, Дж. Гарсія) розглядають лідерство двояко. З одного боку, послідовники йдуть за лідером, підтримують його, з іншого боку – лідер не домінує, а послідовники визначають його поведінку, певною мірою використовуючи як маріонетку, що отримує прямі вказівки і владу саме від послідовників, що виступають у ролі ляльководів.

Таким чином, безсумнівний інтерес для дослідників політичного лідерства представляє когнітивна сфера особистості у взаємозв'язку лідера з послідовниками, очікування послідовників та моделювання ними поведінки лідера [19, с. 123]. Атрибутивний підхід до проблеми лідерства може мати й практичну спрямованість у питаннях управління суспільством. Він передбачає наявність необхідних знань того, як сприймають і чого очікують від нього послідовники, чого потрібно остерігатися і що потрібно зробити насамперед. На сучасному етапі зростає двосторонній процес впливу лідера на послідовників та сприйняття послідовниками свого лідера, і як наслідок схвалення, або ж заперечення його ролі.

Різноманітні підходи до пояснення феномена лідерства полягають у тому, що дослідники політичного лідерства розглядають його з різних позицій. Проте, більшість науковців розуміють цей інститут як взаємодію лідера та його послідовників. Ця взаємодія може розглядатися з погляду активності лідера, або зосереджуючи увагу на активності послідовників, або ж як результат двостороннього впливу. Населення кожної країни має визначені прототиби політичного лідера, котрі формуються у процесі розвитку політичної культури суспільства у певний історичний момент. З одного боку, це стихійний процес, котрий формується під впливом масової свідомості і рухів. З іншого боку, це процес цілеспрямованого впливу на масову свідомість різних політичних сил за допомогою ЗМІ.

Прикладом першого варіанта є ідея Р. Мічелз про «технічну необхідність» лідерів, що завжди існують поза контролем послідовників. Кон-

цепція лідерства як результат творчості групи, запропонована А. Бентлі, ілюструє можливість другого варіанта. Якщо говорити про третю схему аналізу, то слід вказати на те, що лідери частково є послідовниками тих, ким вони керують, а послідовники – лідерами тих, за ким вони слідують.

Зробимо спробу визначити змінні, котрі необхідно враховувати під час пояснення цього феномена: 1) особистість лідера, його походження, процес соціалізації та шляхи висунення; 2) характеристики послідовників; 3) стосунки між лідером та послідовниками; 4) контекст, у якому лідерство має місце; 5) результат взаємодії між лідером та послідовниками у певних ситуаціях.

Американський політолог М. Едельман вважає, що «лідерство визначається специфічною ситуацією та проявляється у відповіді послідовників на дії та звернення лідера. Вибір лідера вузько продиктований вимогами послідовників, і ніякий набір індивідуальних рис не сприяє лідерству, хоча специфічні риси можуть бути корисні в особливих ситуаціях... лідерство – це комплексна та делікатна річ, і ми вчимося шукати динаміку лідерства у відповідях мас, а не у статичних характеристиках індивіда...» [21, с. 39].

Західний політолог Г. Літл припускає, що послідовники схильні вибирати лідерів, котрим притаманний певний тип стосунків із ними. Залежно від того, як послідовники структурують свої стосунки з оточуючими, так вони структурують стосунки і з лідером. Оцінка лідера залежатиме від відповідності орієнтації послідовників та поведінки лідера [6, с. 94]. На думку деяких західних науковців, політичне лідерство – це поведінка людей, котрі знаходяться в позиції влади, їхніх суперників, їх взаємодії з іншими членами суспільства, як це існувало у минулому, існує у теперішньому і, можливо, існуватиме у майбутньому у усьому світі [1, с. 230].

Підбиваючи підсумки, зауважимо таке. Достатньо очевидно, що без дослідження різних сторін політичної активності широкого загалу аналіз проблеми лідерства був би неповним. Доказом цього є політизація всіх соціальних верств та груп сучасного суспільства, які особливо різко проявляються під час політичної кризи. Неважко помітити, що всі перераховані підходи мають право на існування і відображають якийсь один аспект вказаної проблеми. Однак, для системного і комплексного підходу до аналізу інституту політичного лідерства необхідно враховувати

різні типи змінних, котрі у сукупності визначають природу лідерства у кожний конкретний історичний момент. Зрештою, змушені констатувати, що остаточного вирішення проблеми немає і, напевно, ніколи не буде. Реальне життя не вкладається у рамки будь-яких обмежених теоретичних схем. У різні періоди історії беруть верх то ситуаційні, то особистісні фактори, то спрацьовує їх поєднання.

Список використаних джерел

1. Абашкина Е. Имидж лидера : психологическое пособие для политиков / Елена Абашкина. – М. : Знание; Рос. центр полит. консультирования «Никола М», 1994. – 264 с. – (Серия «Политика и психология»).
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Реймон Арон. – М. : Директ-Медиа, 2007. – 510 с.
3. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу / Жан Блондель ; [пер. с англ. Квашнина Г. М.]. – М. : Российская академия управления, 1992. – 135 с.
4. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер ; [пер. с нем. / сост., общ. ред. и предисл. Ю. Н. Давыдова]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
5. Гозман Л. Я, Шестопал Е. Б. Политическая психология. / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопал. – Р./нД. : Феникс, 1996. – 548 с.
6. Гринберг Т. Э. Политическая реклама: портрет лидера / Татьяна Эдуардовна Гринберг. – М. : РИП – Холдинг, 1998. – 248 с.
7. Дилигенский Г. Г. Марксизм и проблемы массового сознания / Г. Г. Дилигенский // Вопросы философии. – 1983. – № 11. – С. 85–96.
8. Егорова-Гантман Е. В. Политиками не рождаются. Как стать и остаться эффективным политическим лидером / Екатерина Владимировна Егорова-Гантман. – М. : Центр полит. консультирования «Никколо М», 1999. – 471 с.
9. Карнейль Т. Общая и прикладная политология : учеб. пособ. / Т. Карнейль ; под общей ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М. : МГСУ, 1997. – 992 с.
10. Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство: исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли / Екатерина Валерьевна Кудряшова. – Архангельск : Изд-во Поморского международного педагогического университета, 1996. – 257 с.
11. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон ; пер. с франц. Я. Фридмана и Э. Пименовой. – СПб. : Макет, 1995. – 354 с.
12. Ольшанский Д. В. Политическая психология / Дмитрий Вадимович Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
13. Ольшанский Д. В. Психология современной российской политики / Дмитрий Вадимович Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга; М. : Академический проект, 2001. – 656 с.
14. Политология : энциклопедический словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. – 711 с.

15. Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Г. І. Зеленько, Л. О. Кочубей та ін. ; Ін-т політичних та етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : Парламентське видавництво, 2008. – 345 с.
16. Сегела Ж. Национальные особенности охоты за голосами / Жак Сегела ; пер. с франц. – М. : Вагриус, 1999. – 263 с.
17. Тард Г. Мнение и толпа / Габриель Тард // Психология толп. – М. : Институт психологии РАН; КСП+, 1999. – 416 с. – (Библиотека социальной психологии).
18. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / Зигмунд Фрейд ; пер. с англ. // Избранное. – М. : Прогресс, 1969. – 287 с.
19. Шестопал Е. Б. Психология восприятия власти / Елена Борисовна Шестопал ; рецен.: А. И. Соловьев, Т. В. Евгеньева. – М. : Социально-политическая мысль. Серия «Научные доклады». – Вып. 1. – 2002. – 244 с.
20. Blan Peter M. Exchange and Power in Social Life. Contemporary Sociological Theory (Reader). Malden, MA : Blackwell / Peter M. Blan. – N. Y., 1964. – 168 p.
21. Edelman M. Constructing the Political Spectacle / M. Edelman. – Chicago : University press, 1998. – 120 p.
22. Groups, Leadership and Men: Research in Human Relations // Ed. By Harold Guetskow. – Oxford, England : Carnegie Press, 1951. – 293 p.
23. Hermann M. G. Ingredients of Leadership / Margaret G. Hermann // Political Psychology. Contemporary Problems and Issues. – San Francisco; L, 1986. – 280 p.
24. Maslow A. H. Theory of Human Motivation / Abraham Harold Maslow. – N. Y. : By Harper & Row, 1950. – 396 p.

Галина Фесун

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Рассмотрено методологические принципы исследования политического лидерства в современной политической науке. Автором отмечено, что проблема политического лидерства – сложна, многогранна и многомерна. Разные подходы к пониманию феномена лидерства обусловлены разной методологической позицией. Только применение комплекса разных методов исследования дает возможность охватить все грани политического лидерства. Выяснено, что большинство исследователей определяют этот феномен как взаимодействие лидера и его последователей. Это взаимодействие может рассматриваться с акцентом на активность лидера, с акцентом на активность последователей, или как результат двустороннего влияния. На основе обобщения концепций и подходов автором расширено круг переменных, что следует использовать в процессе объяснения функциональных характеристик политического лидерства.

Ключевые слова: политическое лидерство, политический лидер, политическое сознание, политическая культура.

Galyna Fesun

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF POLITICAL LEADERSHIP STUDY IN MODERN POLITICAL SCIENCE

The article highlights methodological principles of political leadership research in contemporary political science. The author reveals many-sided and multidimensional issues of political leadership and also stresses that different approaches to leadership phenomenon understanding are specified by different methodological positions. The use of different research methods allows understanding all sides of the political leadership. The majority of researchers define this phenomenon as interaction between the leader and his followers. This interaction may be considered with an accent on the leader's activity, or accenting on the followers' activities, or as a result of their interaction. Based on generalization of the concepts and approaches, the author expands variables to be used while explaining functional characteristics of the political leadership.

Key words: political leadership, political leader, political consciousness, political culture.

Софія КІРШЕНЬЛАТ

«Масове суспільство» у теоретичних дослідженнях учених

Проблеми «масового» суспільства та участі натовпу у політичному процесі є актуальним питанням для дослідження у політології та соціальній філософії. Важливим аспектом вивчення цього питання було дослідження теорії масового суспільства, яке почалося ще у XIX ст. Автором розкрито теоретико-методологічні підходи до вивчення участі мас у політиці через аналіз основних концепцій масового суспільства та виявлення головних причин і наслідків масовізації суспільства. Зазначено, що дослідники масового суспільства дотримуються типологі-

зації, яка заснована на класифікації мас, у які індивіди вливаються шляхом ідентифікації. Проаналізовано основні теорії мас та підкреслено, що «масове суспільство» найтіснішим чином пов'язане із наявністю масової демократії, загальним виборчим правом, коли виникає уявлення, що будь-яка людина рівним чином здатна впливати на владу.

Ключові слова: «масове суспільство», натопв, масовізація, колективний розум.

Проблеми масового суспільства та участі натопву у політичному процесі є актуальним питанням для дослідження у політології та соціальній філософії. Важливим аспектом вивчення цього питання було дослідження теорії масового суспільства, яке почалося ще у ХІХ ст.

Метою цієї статті є розкриття теоретико-методологічних підходів до дослідження участі мас у політиці через аналіз основних концепцій масового суспільства та виявлення головних причин і наслідків масовізації суспільства.

Основні характеристики та відмінні риси маси, викладені у працях провідних учених у сфері вивчення предмета, зокрема Г. Лебона, Г. Тарда та С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассета, Е. Канетті, Х. Арендт, Е. Тоффлера, Д. Рісмена, Д. Ольшанського тощо, які зробили вагомий внесок у дослідження поведінки великих соціальних груп.

Звертаючись до проблеми загальної методології дослідження в аспекті філософської, соціальної та політологічної характеристик сучасної системи суспільства, її орієнтирів та стану, а також становища індивіда у соціумі, ми бачимо, що соціальні теорії будуються шляхом універсальних класифікаторів, де «людина» – при її введенні до абстрактного суспільства («клас» К. Маркса, «ідеальний тип» М. Вебера) – стає, як правило, об'єктом метафізичних маніпуляцій. Тенденція до уніфікації людей як результат цивілізованої еволюції породжує дослідження цієї проблематики. Моделі соціального знання є модифікаціями природи соціального поля, на яке вони поширюються, але не відомо точно, на чому вони базуються. Дослідження суспільства та його феноменів дотримуються типологізації, що стає можливим на базі опису мас, у які індивіди вливаються шляхом ідентифікації. Втім, констатація та опис соціологічного типу не відкривають механізм сил, які утворюють соціальну

реальність. Вучені в теоріях, виявляючи та описуючи загальні закони розвитку суспільства, його функціональну парадигму, використовують подекуди методи природничих наук для дослідження суспільства, порівнюючи соціум до природи. І не багатьом вдається уникнути пасток загальних підходів чи думок.

Багато вчених намагалися з'ясувати роль мас у політиці й те, яким чином влада та маси взаємодіють у контексті соціальної і політичної практики.

Під масою ми розуміємо групу людей, всередині якої індивіди певною мірою втрачають свою індивідуальність та завдяки взаємному впливу отримують схожі почуття, інстинкти, мотивацію, вольові поштовхи [11]. Маси виникають спорадично. Вони можуть виникнути випадково, коли збирається велика кількість людей з приводу певної події, а можуть бути завчасно організовані та виведені на вулиці для проведення якихось політичних заходів (мітингів, демонстрацій тощо). Поняття «натовпу» є близьким за змістом до поняття маси. Натовп – це неструктуроване скупчення людей, які взаємопов'язані подібністю емоційного стану та спільним об'єктом уваги [9].

Ще Ф. Ніцше звертав пильну увагу на те, що маси починають здобувати у суспільстві чільне місце, та різко критикував цей процес, вважаючи, що європейська культура не бажає замислюватися над цим явищем і прямує до катастрофи, тому що відбувається обезлюднення людини [16, с. 39].

Тоді ж, в XIX ст., починається дійсно наукове дослідження психології мас, натовпу, з'являються фундаментальні роботи Г. Лебона та Г. Тарда. У своїй «Психології мас», уперше виданій у Франції у 1895 р., Г. Лебон пише, що «головною характерною рисою нашої епохи слугує саме заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю юрби» [3, с. 56]. «У той час, як наші старі переконання виявляються підірваними та втрачаються, колишні опори суспільства руйнуються одна за одною, єдиною силою, якій ніщо не загрожує та авторитет якої постійно зростає, стають виступи натовпу. Століття, у яке ми вступаємо, буде дійсно епоєю мас» [2, с. 151].

У вивчення мас, відзначене екстремальністю точок зору й політичною пристрасністю, Г. Тард привніс аналітичний дух та чіткість понять. Утім, він також поділяє побоювання Г. Лебона щодо існуючого стану

суспільства та виявляє ту ж тривогу перед піднесенням мас. Г. Тард просувався шляхом, відкритим Г. Лебоном. Він розпочав із натовпу, спонтанного, анархічного і природного скупчення, яке є типовими явищем громадського життя. Але йому здалося, що він менш важливий у кінцевому результаті, ніж штучний натовп, організований й дисциплінований, який спостерігається майже всюди у вигляді, наприклад, політичних партій, організацій чи державних структур. Тут ідеться про дійсно якісний стрибок: про перехід від мас аморфних до структурованих.

Зупинімося на підходах щодо основних характеристик та відмінних рис маси, які викладені у працях провідних учених у царині вивчення предмета, зокрема Г. Лебона, Г. Тарда та С. Московічі. Г. Лебон і Г. Тард наприкінці XIX ст. досліджували поведінку великих соціальних груп. Праці «Психологія народів і мас» Г. Лебона та «Особистість та юрба» Г. Тарда – актуальні й донині. С. Московічі, сучасний дослідник, є послідовником та спадкоємцем ідей, висловлених Г. Лебоном і Г. Тардом. І в умовах соціальної реальності, яка постійно змінюється, його роботи «Століття юрби», «Машина, яка творить богів» становлять для нас особливий інтерес.

Г. Лебон – автор однієї із перших концепцій масового суспільства – ототожнював масу з юрбою, в якій індивіди втрачають почуття відповідальності. Юрба не міркує, а кориться пристрастям. Стаючи частиною натовпу, люди опускаються вниз сходами цивілізації. Згідно з Г. Лебоном головна риса XX століття – це заміна свідомої діяльності індивіда несвідомою діяльністю юрби. Він відзначав, що основною характерною рисою мас є злиття індивідів у єдині розум і почуття, які нівелюють особистісні відмінності та знижують інтелектуальні здібності. Кожен прагне бути подібним до ближнього, з яким він спілкується. При цьому не має значення соціальний клас, освіта й культура тих, які беруть участь у цьому: «З того самого моменту, коли люди опиняються в юрбі, невіглас і вчений стають однаково нездатними міркувати» [3, с. 67]. Для Г. Лебона маса є майже винятковою протилежністю особистості.

У концепції Г. Лебона маси виявляли себе як продукт розпаду та послаблення нормальних меж громадського життя. «Сила натовпу спрямована лише на руйнування... Якщо будівлю якої-небудь цивілізації підточено, то завжди юрба викликає її падіння», – стверджував Г. Лебон [3, с. 59].

Саме юрба, на думку Г. Лебона, незважаючи на свою ірраціональність, розуміє та виражає інтереси суспільства. Дослідник намагався з'ясувати механізми формування натовпу та механізми трансформації людей, які її утворюють. Його основна думка полягала у тому, що люди в юрбі піддаються радикальній трансформації, втрачають самоконтроль та індивідуальність і починають підкорятися примітивному ірраціональному «закону психічної єдності юрби», або «колективному розуму». «Ким би не були індивіди, – пише він, – які становлять юрбу, як би не були вони схожі або несхожі своїм способом життя, своїми характерами, заняттями або розумом, факт перетворення їх на натовп підкоряє їх владі свого роду колективного розуму, який примушує їх почувати, думати й діяти таким чином, який зовсім відмінний від їхніх дій, почуттів і того, як кожний індивід почував би, думав і діяв би, якби перебував на самоті» [3, с. 176].

Г. Лебон є автором одного із перших варіантів доктрини «масового суспільства». Як фундамент соціальної еволюції він розглядав не розум, а ірраціонально-вольову, емоційну сферу психічного життя – почуття й вірування. Розглядаючи юрбу як руйнівну силу, Г. Лебон вважав, що поведінка індивіда в юрбі має несвідомий та ірраціональний характер, йому властиві нетерпимість, догматизм, втрата почуття відповідальності, підвищена емоційність та розумовий примітивізм. В основі всіх соціальних змін лежить зміна ідей, які навіюються натовпам деякими ватажками за допомогою твердження, повторення та зараження. Ватажки, за Г. Лебоном, – це психічно неврівноважені, фанатичні люди однієї ідеї, – саме вони творять ситуацію, нав'язуючи масам певні вірування. Вони володіють неабиякою сміливістю, зухвалістю, але відрізняються досить низькими інтелектуальними здібностями, також для них характерна така особлива риса, як привабливість, особиста або набута [3, с. 78].

3. Фрейд, аналізуючи й узагальнюючи погляди Г. Лебона, робить висновки:

1. Маса імпульсивна, мінлива й збудлива. Нею майже винятково керує несвідоме.
2. Маса легковірна й надзвичайно легко піддається впливу, вона некритична, неправдоподібного для неї не існує. Вона думає образами й не знає ні сумнівів, ні непевності.

3. Вона схильна до всіх крайностей, і той, хто хоче на неї впливати, не має потреби у логічній перевірці своєї аргументації.

4. Маса ніколи не знала жаги істини. Вони вимагають ілюзій, без яких вони не можуть жити [6, с. 353].

Г. Тард пише, що не буває натовпу без ватажка. «Трапляється також часто, що натовп, призведений до руху купкою запалених людей, що утворюють ядро, обганяє їх і всмоктує у себе, і, ставши безголовим, не має, як може здатися, ватажка, але у дійсності він не має його у тому розумінні, у якому тісто, піднявшись, не має більше дріжджів» [10, с. 115]. Г. Тард особливо звертає нашу увагу на таке, що роль цих ватажків тим значніша й помітніша, чим з більшою єдністю, послідовністю й розумом діє натовп, чим більше наближається він до моральної особистості [10, с. 116].

Г. Лебон та Г. Тард єдині тільки у проблематиці, яку досліджували, але не у підходах. Г. Тард вірив в інтелектуальний прогрес, вважав, що ХХ століття буде не століттям натовпу, а століттям космополітичної публіки – людей, опосередковано об'єднаних засобами масової комунікації. У юрбі – великій групі людей, взаємодіючих безпосередньо, він бачив лише негативні сторони, поведінку натовпу вважав за ірраціональну, деструктивну. На думку Г. Тарда, юрба Г. Лебона – це соціальна група минулого, майбутнє належить публіці. Г. Лебон занадто широко тлумачив слово «натовп», маючи на увазі під ним будь-яку контактну групу. Г. Тард, своєю чергою, виділяв штучні та природні натовпи, відмінності яких полягали у наявності або відсутності організації. За Г. Тардом кожному типу зв'язку відповідає певний тип співтовариства: традиційній комунікації з вуст у уста – натовп, сучасній комунікації, яка бере свій початок із газет, – публіка [10, с. 46]. Кожній відповідає особливий тип лідера. Відтепер лідер – є винахідником, творцем, який зваблює масу за допомогою будь-якої екстраординарної дії. Він має залізну волю, орлину гостроту погляду, могутню уяву, неприборкану гордість. Вождь є своєрідним дзеркалом юрби, яка відтворює у масі копію його свідомості, дух і ідеї. Але спільне між теоріями Г. Лебона й Г. Тарда щодо вождя полягає у тому, що впливає на натовпи він за допомогою гіпнозу, – ця ідея наприкінці ХІХ ст. одержала досить широке поширення. А найбільш характерною рисою вождя є «шаленість віри», таким чином, вождь – хазяїн юрби, а хазяїн хазяїна – це божевільна віра в якусь фантастичну ідею.

Осмилюючи соціальний досвід початку ХХ ст., М. Шелер стверджував, що у сучасному для нього житті відбувається зрівнювання умов життя, формується гомогенне суспільство, людина стає частиною маси, втрачає індивідуальні якості [8]. О. Шпенглер у своєму поділі культури та цивілізацій оцінював масове суспільство як суспільство, яке звернене до більшості. Натовп є у ньому як щось зовсім безформне, яке з ненавистю переслідує будь-яке впорядковане знання. Маса з'являється як внутрішній ворог суспільства [14, с. 174]. Для К. Мангейма «масове суспільство» є синонімом індустріального. Воно розмиває основи ліберально-демократичних режимів, тому що не може контролювати й регулювати систему соціальних інститутів [13, с. 141]. М. Вебер у трактуванні ролі лідера та його харизми писав про емоційність натовпу, його взаємовідносини з лідером, про його сліпу віру у харизматичного лідера. Впливаючи на емоції мас, вождь-демагог призводить натовп до руху, він говорить про «диктатуру, яка базується на використанні емоційності натовпу» [8]. К. Ясперс вважав, що «масове суспільство» – хвороба ХХ ст., а натовп – вид існування й розпаду людського буття, коли світ потрапляє до рук посередності [15, с. 58].

У літературі про роль і місце мас наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. зустрічаємо дві протилежні точки зору. Перша зводиться до того, що настає століття демасовізації. Ця точка зору є наскрізною у роботах американського футуролога й соціолога О. Тоффлера («Третя хвиля», «Футурошок»). Друга – глобалізація мас у сучасному світі, найбільш чітко виражена у роботі французького вченого С. Московічі «Століття юрби». Позиція С. Московічі ґрунтується на тому, що маси виявилися у центрі всіх подій ХХ ст., що сучасний світ живе у масовому суспільстві, де індивідуальна душа поневолюється колективною. Для нього маса – «це соціальна тварина, яка зірвалася з ланцюга. Це неприборкана й сліпа сила, яка не в змозі подолати будь-які перешкоди, зрушити гори або знищити щось створене століттями» [4, с. 8]. Маси виступають не просто як продукт розпаду старого ладу, а як емблема цивілізації ХХ і, можливо, ХХІ ст.

Вважаємо, що «масове суспільство» найтіснішим чином пов'язане із наявністю масової демократії, загальним виборчим правом, коли виникає уявлення, що будь-яка людина рівним чином здатна впливати на владу. Сама поява загального виборчого права тісно пов'язує інформацію та демокра-

тію. Інформація стає товаром, який найчастіше надходить із других рук ЗМІ. Вже сам цей факт становить загрозу для демократії, тому що нерідко призводить до ігнорування представницьких інститутів, покликаних виражати волю виборців. Усе це часто супроводжується посиленням бюрократизації влади. Сама суть бюрократії пов'язана зі стандартним підходом і ставленням до людей, із наявністю стандартизованих людей. Ще М. Вебер продемонстрував, що при бюрократизації підпорядкування з'являється як самоціль, а люди виступають як гвинтики бюрократичної машини [12, с. 38]. На думку багатьох теоретиків «масового суспільства», відбувається різке посилення ролі держави у контролі над суспільством. Соціальні інститути організовані таким чином, що вони мають справу з анонімною людиною, з людиною-масою, елементом маси. «Омасовлення» припускає включення все більшої кількості людей до однотипних виробничих, споживчих, інформаційних, культурних процесів, які неминуче породжують однотипні уклади та стилі життя, норми й цінності, які починають застосовувати люди. А масові рухи складаються не просто з великих мас людей, об'єднаних якоюсь певною, найчастіше протестною ідеєю, але значною мірою підтримуються соціально людьми, невключеними в будь-які класи [5, с. 104].

Більшість авторів, говорячи про «масове суспільство», поряд із масовим виробництвом і споживанням ведуть мову про наявність рівних прав та обов'язків, наявність масових організацій, про участь максимальної кількості людей у діяльності суспільства, про наявність масової мотивації суспільної діяльності, наявність «масової культури». Не випадково у ці роки виникає визначення масової культури, дане в 1944 р. у журналі «Політика» Д. Макдональдом у статті «Теорія популярної культури». Автор показав, що сучасна технологія не пов'язана ні з національними рамками, ні з політичними системами, ні з характером економічного розвитку [12, с. 39]. Уніфікована технологія породжує уніфіковані потреби й смаки. Відомий канадський теоретик комунікаційних технологій М. Маклюен писав про те, що друкарня створила перший стандартно відтворений товар, що індустріалізм породив масовий ринок, загальну грамотність. Електронне століття приводить до стану загальної залученості, виникає нова громада – «глобальне село». Сучасні машини, передусім комп'ютери, створили взаємозалежний світ, у якому людина не тільки стає певним доповненням, але й виявляється у такому стані, коли

полегшується виконання її бажань. Виникають, за його словами, «дикуни нової культури» [1, с. 119].

Концепція «масового суспільства» відбиває реальну проблему ролі та місця мас у сучасному суспільстві. Маса та «масове суспільство» – це породження існуючих відносин з їх рівнем розвитку техніки та технологій, і водночас, жертва цих відносин. Тому при характеристиці цих процесів мають місце як позитивні, так і негативні оцінки. До позитивних моментів відносять той факт, що збільшується середня верства населення, стираються класові відмінності, або як говорив відомий американський соціолог Д. Белл, відбувається «стирання класових стилів» [1, с. 121]. Масам стає доступне багато чого з того, що раніше було долею небагатих. Масове суспільство поєднує все більше число людей у єдине суспільство із доступними всім духовними цінностями. При цьому подібне єднання суспільства припускає розмаїтість, багатосторонність, право на вільне виявлення думок та точок зору. Подолання класових протилежностей, дестратифікація не виключає диференціації суспільства у межах певної єдності.

Але більшість авторів, які писали про «масове суспільство», виступали з позицій критики цього суспільства. Поліпшення матеріального добробуту мас супроводжується, на їхню думку, духовною деградацією, людина деперсоналізується. Сучасне життя виявилось досить складним для її розуміння, людина-маса налаштовує його за стандартизованою моделлю, підганяючи її до звичних шаблонів і стандартів. Масова свідомість піддається небаченому раніше маніпулюванню. Американський соціолог Д. Рісен, говорячи про «самотню юрбу», показав, що у маніпульованій людині атрофується сама потреба у соціальній активності [7, с. 121]. Масовий характер демократії створює більшу можливість функціонування некваліфікованої влади, її безвідповідальність.

Таким чином, натовп перестає бути просто дивиною, низкою гарячкових нападів та подій в історії, приводом для захоплюючих барвистих розповідей. Він стає категорією нашої думки, предметом та основним аспектом суспільства. Маса, їх спосіб думки та дивна поведінка, їх роль у політичному процесі стають науковими феноменами. Їх можна описати й потрібно пояснити, адже їх недооцінка загрожує нерозумінням сучасного світу з його суспільством мас та натовпами як головними діючими силами.

Список використаних джерел

1. Азаров Н. И. Политическая психология личности и масс / Н. И. Азаров // Социально-политический журнал. – 1997. – № 2. – С. 116–125.
2. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт / Пер. с англ. И. В. Борисовой и др. – М. : Центрком, 1996. – 672 с.
3. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон / Пер. с франц. – СПб. : Макет, 1995. – 124 с.
4. Московичи С. Век толп. Наука о массах / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с.
5. Почепцов Г. Віртуальні революції: використання віртуальних об'єктів при зміні влади [Електронний ресурс] / Г. Почепцов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=29&c=443>
6. Психология толпы: социальные и политические механизмы воздействия на массы / сост. К. Королев. – М. : Эксмо, 2003. – 794 с.
7. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество / Д. Рисмен // Социологические исследования. – 1993. – № 5. – С. 144–151.
8. Рошин С. К. Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня [Електронний ресурс] / С. К. Рошин // Психологический журнал. – 1990. – Т. 11. – № 5. – Режим доступу : <http://psyfactor.org/lib/roschin.htm>
9. Социальная психология : учеб. пособ. / авт.-сост.: Р. И. Мокшанцев, А. В. Мокшанцева / [Електронний ресурс]. – Москва-Новосибирск, 2001. – Режим доступу : http://iniciator.ru/index.php/buzz/page/i_7678345242/
10. Тард Г. Личность и толпа / Г. Тард // Очерки по социальной психологии. – СПб. : Социально-психологический центр, 1999. – 178 с.
11. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. [Електронний ресурс]. – М. : Инфра-М, 2003. – Режим доступу: <http://www.term.ru/dictionary/184/word/%CC%C0%D1%D1%C0>
12. Хевеши М. А. Политика и психология масс / М. А. Хевеши // Вопросы философии. – 1999. – № 12. – С. 32–42.
13. Хевеши М. А. Толпа, массы, политика : ист.-филос. очерк / М. А. Хевеши. – М. : Эксмо, 2001. – 222 с.
14. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер ; пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. – М. : Мысль, 1998. – 606 с.
15. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / К. Ясперс ; пер. с нем. М. И. Левиной. – М. : Республика, 1994. – С. 28–287.
16. Rosen J. Naked Crowd: Reclaiming Security and Freedom in an Anxious Age / J. Rosen. – N. Y. : Random House Trade, 2004. – 272 p.

Софія Кіришенблат

«МАССОВОЕ ОБЩЕСТВО» В ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНЫХ

Проблема «массового общества» и участия толпы в политическом процессе является актуальным вопросом для исследования в политологии и социальной философии. Важным аспектом изучения этого вопроса стало исследование теории массового общества, которое началось еще в XIX ст. Автором раскрыты теоретико-методологические подходы к изучению участия масс в политике, анализируя основные концепции массового общества, и определены главные причины и результаты массовизации общества. Отмечено, что исследователи массового общества используют типологизацию, основанную на классификации масс, в которые индивиды вливаются путем идентификации. Проанализированы основные теории масс и подчеркнуто, что «массовое общество» напрямую связано с наличием массовой демократии, всеобщим избирательным правом, когда в социуме возникает представление, что любой человек одинаково способен повлиять на власть.

Ключевые слова: *«массовое общество», толпа, массовизация, коллективный разум.*

Sophia Kirshenblat

THEORETICAL STUDIES OF «MASS SOCIETY»

Issue of mass society and crowd participation in political process is very topical problem for the investigation in political science and social philosophy. Theoretical studies of mass society which started in 19 century became an important aspect for the examination of this subject. In the present article author analyzes theoretical and methodological approaches for the investigation of mass participation in politics and defines main causes and results of increasing role of masses in the society. It is emphasized that researchers of the mass society use categorization which is based on the classification of masses. Main theories of masses are analyzed in the article and it is pointed out that mass society is directly connected with the existence of mass democracy, general vote, when there is perception in the society that anyone is able to influence the authorities.

Key words: *«mass society», crowd, masses, collective mind.*

Валентина БОГАТИРЕЦЬ

Методологічне дослідження етнонаціональних процесів у поліетнічних суспільствах

Розглянуто методологічне дослідження етнонаціональних процесів у поліетнічних суспільствах у контексті політики у сфері етнокультурного розвитку, яка є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави, що набуває особливо важливого значення у контексті становлення громадянського суспільства, процесів глобалізації.

Національна ідентичність була однією з головних сил, що формують хід історії, отже, метою нашої статті визначено ключові поняття емпіричного дослідження з погляду впливу цих концептів на емпіричні дослідження, а також існуючі методи дослідження та перевірки даних у сучасних дослідженнях етнічних процесів.

Ключові слова: етнонаціональні процеси, національна ідентичність, поліетнічне суспільство, держава, етнічна група.

Політика у сфері етнокультурного розвитку є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави, що набуває особливо важливого значення у контексті становлення громадянського суспільства, процесів глобалізації, визначення країною курсу на інтеграцію в євроатлантичні структури. Від успішного вирішення проблем щодо забезпечення етнокультурних потреб усіх спільнот, здійснення політики культурного плюралізму, гармонізації міжетнічних відносин залежить стабільність і міцність державних інститутів, рівень демократизації суспільного життя.

Характерологічним атрибутом початку XXI ст. став загальносвітовий прогресивним феномен необхідності забезпечення потреб соціальних суб'єктів у самозбереженні, саморозвитку та самореалізації. Така закономірність набула ознак пріоритетної тенденції цивілізаційного розвитку в контексті всебічного розвитку нації (етносів), зростання національної самосвідомості, прагнення до незалежності, історичної креативності та самореалізації. На цьому тлі етнічний чинник як невід'ємна складова етнонаціональної політики стає одним із конститутивних напрямів

трансформації суспільства, що означає відображення зміни підходу до етнічності, її ролі у системі етнонаціональних відносин. Такий підхід дає змогу поєднати проблематику самоідентифікації, нації та держави з основоположними цінностями демократії і громадянського суспільства.

Зростання ролі етнонаціонального чинника у житті сучасної України об'єктивно спричинило підвищення наукового і практичного інтересу до вивчення етнополітичної та етнoderжавницької сфер, що висуває перед ученими-суспільствознавцями завдання розгортання фундаментальних досліджень із цієї проблематики.

Останнє десятиліття ознаменоване активним теоретичним осмисленням широкого спектру проблем, пов'язаних з етнонаціональною проблематикою (етно- і націогенез, етнічна теорія, етнонаціональна політика, національна самосвідомість та національна ідея, етнічна самоідентифікація, етнічне підприємництво, конфліктуюча етнічність та ін.). Становлення сучасних вітчизняних наукових шкіл етнології, етнополітології та етнoderжавознавства, поява цілої низки ґрунтовних видань (монографій, енциклопедій, довідників) стали свідченням помітного зрушення у соціально-гуманітарних науках. Водночас, у сучасних умовах дедалі актуалізувалася проблема забезпечення умов для особистісного та групового самовизначення, яка тісно пов'язана з необхідністю побудови в Україні громадянського суспільства, гарантування індивідуальних та колективних прав громадян, збереження самобутності етносів, національних меншин.

Новий підхід до етнонаціональної сфери полягає у сприянні незалеженню особи, життєдіяльності української нації, розбудові національної держави, задоволенню специфічних інтересів і потреб усіх громадян України, етнічних груп, повному подоланню будь-яких привілеїв та зверхності на національному ґрунті, втіленню в життя універсальних прав людини, політико-правовому забезпеченню демократичного розвитку етнічних спільнот.

Тож першочерговою є потреба наукового осмислення проблем етнонаціональної самоорганізації, формування соціальних орієнтирів, розв'язання суперечностей у сфері міжетнічних відносин, власне, подальшого наукового пошуку у сфері етнонаціонального самовизначення та самозбереження.

Етнонаціональне самовизначення і самореалізація особи, нації та держави є інтегральною характеристикою процесу націостановлення та розбудови держави й могутньою підоймою соціально-економічних, політичних і культурних перетворень. Проблема набуває особливого значення і тому, що досі нез'ясованими залишаються не тільки характер взаємовідносин особи нації та держави, а й параметри системи світоглядних координат-регуляторів людських взаємин та поведінки в середовищі соціуму, нації, в політичному, державотворчому процесі та інших царинах життєдіяльності сучасного поліетнічного суспільства.

Основні принципи багатокультурності, яка окреслюється у Канаді як національна політика, що справді стала конститутивною рисою способу життя канадців, проникають в усі державні інститути, значно впливаючи на їх структуру, принципи, функції. Поліетнічне населення Канади є величезною конкурентною перевагою в умовах глобальної економіки, і ця перевага усвідомлена, оцінена та широко застосовується країною та її громадянами, завдяки політиці багатокультурності. Величезну значущість, власне, становить одержимість та прихильність Канади до принципів багатокультурності і в міжнародному дискурсі. Критеріальна система попередньої оцінки проектів у царині світотворення, яка розробляється у наукових закладах Канади, включає п'ять основних показників, серед яких психологічний показник, ґрунтований на існуючих у населення уявленнях щодо індивідуальної та колективної безпеки, рівня терпимості суспільства і культурного чи політичного плюралізму. Соціальний показник у запропонованій системі критеріїв включатиме наявність / відсутність будь-яких видів дискримінації, а також рівень взаємодії різних етнічних соціумів та їх представництво в органах влади та управління. Отже, відчуття етнічності в усіх державних інститутах виявляється нагальною вимогою сьогодення, і в майбутньому визначатиме як благополучний та мирний розвиток демократичних держав, так і ставлення до них всієї світової спільноти.

Нові держави Центральної та Східної Європи, що стали на шлях демократичного розвитку, доволі часто звертаються до практики більш досвідчених західних демократій, щоб зрозуміти, як ними були вирішені різноманітні політичні проблеми. Слід зауважити, що звичайне перенесення досвіду інститутів і політик з однієї країни до іншої рідко ви-

являється можливим або доречним, особливо, коли ці країни настільки відрізняються своєю історією та економічною ситуацією, як це спостерігається у випадку з країнами Західної та Східної Європи. Однак демократичні реформатори прагнуть бодай зрозуміти основні принципи та ідеали, які є підвалинами західних ліберальних демократій, що забезпечили цим країнам такий рівень стабільності й додержання законності. Інакше кажучи, реформатори намагаються досягнути політичну теорію західних демократій, хоча впровадження її основоположних принципів у країнах ЦСЄ може бути істотно іншим [18].

В окремих сферах, особливо тих, що стосуються основних громадянських і політичних прав людини, ці основоположні принципи порівняно легко ідентифікувати. Всі західні демократії характеризуються верховенством права, свободою преси та віросповідання, вільними виборами, загальним виборчим правом дорослого населення тощо. Західні політологи та правознавці присвятили немало досліджень поясненню важливості всіх перелічених цінностей.

Насправді, можна зазначити, що захист названих прав і свобод є частиною визначення ліберальної демократії [2]. Отже, мірою проголошеної країнами ЦСЄ «демократичності» є те, наскільки вони схвалюють і дотримуються зазначених принципів [3; 5; 7].

Проте, коли дослідники звертаються до питань міжетнічних взаємин, то ідентифікувати принципи, які є керівними для західних демократій, значно складніше. Різні західні демократії суттєво відрізняються підходами до етнокультурної політики, і не зрозуміло, що об'єднує ці підходи. Тому постає питання, що ж можна вважати визначальними рисами ліберально-демократичного підходу до управління етнокультурними відмінностями?

Проблема полягає не лише у тому, що різні західні демократії по-різному відповідають на це питання, а й у тому, що, як це не дивно, західні політичні теорії зазвичай приділяли недостатню увагу сфері етнокультурних відносин. Упродовж більшої частини минулого століття політологи вважали етнічність маргінальним явищем, що поступово зникне з модернізацією суспільства, і тому її розглядали як важливу тему досліджень для політичних теоретиків, що спрямовували погляди у майбутнє. Тому до середини 80-х рр. XX ст. цю проблему досліджували дуже мало політичних філософів чи теоретиків [16, с. 17].

Однак нині питання про права етнокультурних груп вийшло на передній план західної політичної теорії. Поновлення інтересу західних політологів до етнічних питань пояснюється різними причинами. Як це не парадоксально, найважливішою з них є, напевне, хвиля етнічних конфліктів у країнах ЦСЄ, що піднялася під час і після краху комунізму. Більшість західних теоретиків вважали, що ліберальна демократія постане з попелу комунізму без проблем, і багато хто з них зараз прагне зрозуміти, чому етнічне питання й націоналізм стали на заваді цьому процесу [19, 13, 8, 9].

Проте, власне у західних демократіях також було немало чинників, які вказували на етнічні проблеми: виступи місцевих жителів багатьох західних країн (насамперед Франції, Великобританії, Німеччини та Сполучених Штатів) проти іммігрантів і біженців; відродження етнічної свідомості та політична активність корінного населення (унаслідок чого в ООН було підготовлено проект Декларації прав корінного населення), а також постійна і навіть наростаюча загроза відокремлень Квебеку, Шотландії, Фландрії та Каталонії, що спостерігається у деяких найбільш розвинених західних демократичних країнах [10; 14, с. 138; 6].

Усі ці чинники зробили очевидним на початку 90-х рр. той висновок, що західні ліберальні демократії насправді не розв'язали або не подолали проблем, пов'язаних з етнокультурними відмінностями. Отже, не дивно, що політологи з дедалі більшим інтересом апелюють до цих питань. Так, наприклад, останніми роками вперше за кілька десятиріч (а, можливо, взагалі в історії) були опубліковані філософські праці англійською мовою, у яких розглядаються нормативні питання, пов'язані з відокремленнями, націоналізмом, імміграцією, багатокультурністю і правами корінного населення.

У цих питаннях західні демократи-політологи, що займаються проблемами етнічних відносин, не просунулися набагато далі, ніж їхні колеги з країн ЦСЄ. Звичайно, більшість західних країн мають довгу (а часом і криваву) історію розв'язання етнічних проблем в умовах конституційно закріплених ліберальних демократій. Однак до останнього часу уроки з такої історії не набули форми чітко сформульованої теорії, тому реальні принципи та ідеали, якими керуються західні демократії, залишаються неясними, часто навіть для тих, хто постійно займається проблемами міжетнічних

взаємин. Більше того, самі ці взаємини в багатьох західних демократіях перебувають у стані постійної зміни, при цьому виявляється недосконалість старих припущень і підходів [11, с. 119; 15; 20, с. 14–15; 1].

Порівняно з дослідницьким доробком учених країн ЦСЄ щодо громадянських прав, дослідження з питань міжетнічних взаємин перебувають у початковому стані. Окрім того, вони прагнуть створити теоретичні підвалини швидкозмінної реальності. Водночас, підтримка конституційного та судового захисту індивідуальних громадянських прав у західних демократіях ніколи не відігравала такої важливої ролі, як нині, особливо, стосовно проблем урегулювання етнічних відмінностей; тому практично кожний аспект міжетнічних взаємин на Заході, насправді, викликає суперечки [12].

Незважаючи на це, очевидно, що західний досвід розв'язання етнічних конфліктів може дати деякі корисні уроки для країн світу, які стають на шлях демократичного розвитку. Хоча на Заході найкращий підхід до врегулювання етнічних відмінностей продовжує залишатися предметом дискусій, існує набагато більша згода щодо того, що він *не* спрацьовує. Виявилося, що деякі шляхи подолання цих суперечностей не узгоджуються з вимогами сучасної демократії та з принципами ліберального правосуддя [4]. Можна також ідентифікувати низку нових моделей і тенденцій, пов'язаних із залагодженням етнічних відмінностей у західних країнах. Здебільшого, ці тенденції можуть бути ще чітко не відображені у ліберально-демократичних теоріях та не кодифіковані у міжнародному законодавстві, однак, очевидно, впродовж останніх десятиріч відбулися помітні зрушення у підході до управління етнічними відмінностями. Проблемам функціонування соціальних інститутів багатокультурності присвячена велика кількість публікацій політологічного, соціологічного та історичного фрагментарного характеру. Ці проблеми досліджуються як в українській, так і в канадській суспільствознавчій науці, а також, значною мірою, у науковій літературі деяких інших країн, зокрема Росії, Польщі, США, Швеції, Австралії.

Варто артикулювати, що сучасне суспільство є мультикультурним, полікультурною є й особистість у ньому. Її ідентифікаційна поведінка набуває плюралістичного характеру, зорієнтована на сприйняття різноманітних культурних цінностей, на вільний вибір. Тому аналіз етнокуль-

турних самоідентифікацій низькостатусних етнічних груп несумісний із жорсткими методиками. Останні повинні передбачати можливість множинних, ієрархічних самоототожнень. Метод множинних самооцінок, до яких відноситься й самоідентифікація як самооцінка власних якостей та потенцій як діяльного суб'єкта, дає змогу уявити систему координат етнокультурного простору, який конструюють для себе молоді представники болгарської етногрупи. Саме ці самооцінки та приписування стають базою для формування їхніх уявлень, орієнтацій та вчинків. Але уявлення людей залежать, передусім, від об'єктивного етнокультурного стану спільноти.

Для сучасного розвитку наук, які вивчають етнічну сферу суспільства, характерні подолання жорсткого протистояння між примордіалізмом та інструменталізмом, відмова від абсолютизації, з одного боку, біологічної, генетичної та інших природничих інтерпретацій, а з іншого – ролі політичного підприємництва, зведення усіх соціальних колізій до боротьби етнічних спільнот за владу та ресурси. Відбувається становлення інтеграційних підходів, таких, як культурний примордіалізм, соціальний конструктивізм тощо.

Список використаних джерел

1. Данилов С. Ю. Действия правительства Канады по урегулированию конституционного кризиса (1976–1992) / С. Ю. Данилов // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 10. – С. 55–74.
2. Anaya S. Indigenous Peoples in International Law / S. Anaya. – N. Y. : Oxford University Press, 1996. – 408 p.
3. Brubaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe / R. Brubaker. – N. Y. : Cambridge University Press, 1996. – 202 p.
4. Buchanan A. E. Secession: The Legitimacy of Political Divorce / A. E. Buchanan. – Boulder : Westview Press, 1991. – 174 p.
5. Clinton R. The Rights of Indigenous Peoples as Collective Group Rights / R. Clinton // Arizona. – Review 34 (4), 1990. – P. 739–747.
6. Cook R. Canada. Quebec and the Uses of Nationalism / R. Cook. – Toronto : McClelland and Stewart Inc., 1995. – 294 p.
7. Galeotti A. Citizenship and Equality: the Place for Toleration / A. Galeotti // Political Theory. – 1993. – № 21 (4). – P. 585–605.
8. Knopff R. Liberal Democracy and the Challenge of Nationalism in Canadian / R. Knopff // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 1995. – № 9 (1). – P. 323–339.
9. Kymlicka W. Liberalism and the Politicization of Ethnicity / W. Kymlicka // Canadian Journal of Law and Jurisprudence. – N. Y., 1991. – P. 239–256.

10. Maclure J. Quebec Identity. The Challenge of Pluralism / J. Maclure. – London, McGill-Queen’s Univ. Press, 2003. – 212 p.
11. Quebec – Canada. What is the path ahead? – Ottawa : Univ. of Ottawa Press, 1996. – 212 p.
12. Radtke F. O. The Formation of Ethnic Minorities and the Transformation of Social into Ethnic Conflicts in a So-called Multicultural Society / F. O. Radtke // Ethnic Mobilization in a Multicultural Europe / J. Rex, B. Drury (Eds.) Aldersshot, 1994. – P. 30–37.
13. Spinner J. The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity and Nationality in the Liberal Stat / J. Spinner. – Baltimore : Johns Hopkins University, 1994. – 230 p.
14. Stratton J. and Ang I. Multicultural Imagined Communities: Cultural Difference and National Identity in the USA and Australia / J. Stratton, I. Ang // Multicultural States. Rethinking Difference and Identity. – L., N. Y., 1998. – 305 p.
15. Thomson D. Quebec and Meech Lake // Meech Lake and Canada. Perspectives from the West / Ed. by R. Gibbins. – Edmonton : Academic Printing and Publishing, 1988. – 296 p.
16. Van Dyke V. Collective Rights and Moral Rights: Problems in Liberal-Democratic Thought / V. van Dyke // Journal of Politics. – № 44. – 1982. – P. 21–40.
17. Van Dyke V. Human Rights, Ethnicity and Discrimination / V. van Dyke. – Westport : Greenwood, 1985. – 330 p.
18. Van Dyke V. The Individual, the State and Ethnic Communities in Political Theory / V. van Dyke // World Politics. – 1977. – № 29 (3). – P. 343–369.
19. Young I. Together Indifference: Transforming the Logic of Group Political Conflict / J. Squires (ed.) // Principled Positions: Postmodernism and the Rediscovery of Value. – London : Lawrence and Wishart, 1993. – P. 23–65.
20. Young R. The Struggle for Quebec: From Referendum to Referendum? / R. Young. – Montreal & Kingston : McGill-Queen’s Univ. Press, 1999. – 438 p.

Валентина Богатырецъ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В ПОЛИЭТНИЧЕСКИХ ОБЩЕСТВАХ

Рассмотрено методологическое исследование этнонациональных процессов в полиэтнических обществах в контексте политики в сфере этнокультурного развития, которая является одним из приоритетных направлений деятельности государства, что является особенно актуальным в контексте становления гражданского общества, процессов глобализации.

Национальная идентичность была одной из главных сил, формирующих ход истории, следовательно, целью нашей статьи выделено ключевые понятия эмпирического исследования, с точки зрения влияния этих концептов

на эмпирические исследования, а также существующие методы исследования и проверки данных в современных исследованиях этнических процессов. Ссылаясь на аспекты оценки, с одной стороны, и качественного анализа данных, с другой стороны, принято во внимание диверсификацию методов исследования. Кроме того, изучено концепции и методы исследования и специфики, касающиеся применяемых методов в рамках существующей традиции эмпирических исследований и их парадигмы. Стандартизированные запросы, соответственно, предопределили атрибуты понятий и предметов, применяемых при изучении.

Ключевые слова: *этнонациональные процессы, национальная идентичность, полиэтничное общество, государство, этническая группа.*

Valentyna Bohatyrets

METHODOLOGICAL RESEARCH OF ETHNIC PROCESSES IN POLY ETHNIC SOCIETY

The article considers the methodological study of ethnic processes in the ethnic communities in the context of ethno-cultural policy development, which is one of the priorities of the state, and is particularly important in the context of civil society, processes of globalization.

National identity has been one of the principal forces shaping the course of history, thereby the article aimed a discussing both key concepts of empirical research with respect of their impact on empirical investigations as well as existing methods of inquiry and data scrutiny in current ethnic processes research. In referring to aspects of dimension from one hand and of qualitative data analysis on the other, the diversity of research methods was taken into account as well. Nonetheless, as to the subject 'concepts and methods', there are specifics relating to the applied methods within the existing traditions of empirical research and their paradigms. Standardized inquiries usually have to use predetermined definitions of the concepts and items applied in the measurement. Consequently, for empirical investigation there is a need for clarity in terms and definitions despite the still existing ambiguities in current conceptual debates.

Key words: *ethnic and national processes, national identity, polyethnic society, state, ethnic group.*

Аліна ТОДОРІКО

Методологічні основи дослідження політичної довіри в сучасній політичній науці

Проаналізовано концептуальні підходи до розуміння сутності політичної довіри; розгляду суб'єкта та об'єкта політичної довіри та виділення основних функцій політичної довіри в суспільстві.

Ключові слова: довіра, політична довіра, об'єкт політичної довіри, суб'єкт політичної довіри.

Конфуцій у своїх працях якось зазначив, що правителю потрібні три джерела: зброя, продукти і довіра. Правитель, який не володіє всіма трьома джерелами, має, передовсім, відмовитися від зброї, потім від продуктів, та будь-якою ціною триматися за довіру: «Без довіри ми не зможемо встояти». Погляди щодо політичної довіри еволюціонували в різні часи. До цього феномена зверталися такі мислителі, як Г. Гроцій, Дж. Локк, І. Кант, Е. Дюркгейм, і розглядали його в контексті аналізу «договірного» початку суспільних відносин. Пізніше розуміння цього феномена змінюється, і він уже трактується як умова, що забезпечує стабільність суспільства [1].

Довіра від самого початку є базовою категорією, яка регулює взаємодію та взаємовпливи людей у первинних людських спільнотах. Вона існує, насамперед, як соціальний феномен. У процесі розвитку взаємовпливу всередині роду довіра набуває якості психічної категорії і стає прерогативою внутрішньої позиції члена роду, визначає ставлення до співродичів. Одну зі спроб дати загальне визначення довіри зробив Д. Гамбетта, на думку якого довіра (або навпаки недовіра) – це певний рівень суб'єктивної впевненості особи в тому, що інша особа або група осіб робитиме певним чином до того, як вона побачить такий вчинок (або незалежно від того, чи побачить вона його колись) і за умови, що він впливає на її власні вчинки. Коли ми кажемо, що довіряємо комусь або, що комусь можна довіряти, ми імплікуємо свою впевненість у тому, що ця людина діятиме нам на користь або, принаймні, не на шкоду, щоб зважитися на певну співпрацю з нею в тій чи іншій формі [4].

Якщо розглянути це визначення в контексті політичної довіри, то населення держави проявляє свою довіру до органів державної влади, наділяючи при цьому їх певними характеристиками, зокрема тими, що політичні інституції здійснюватимуть політику в усіх сферах суспільного життя, керуючись не своїми власними інтересами, а інтересами населення.

Отже, довіра відрізняється як від віри, так і від упевненості. Віра перевищує чинність зовнішніх фактичних і формально-логічних доказів. Довіра ж стосується питань, що перебувають у компетенції людського пізнання; довіряється той, хто не хоче або не може вирішити або зробити щось сам, покладаючись або на загальноприйнятну думку, або на авторитетну особу. Упевненість є усвідомленням власної чинності та полягає в довірі до істинності свого знання чи правоти своєї справи; довіра, навпаки, виникає з усвідомлення слабкості, непевності в собі, визнання авторитету.

Спираючись на таке визначення поняття «довіра», акцентується увага на слабкості людей, що довіряють. Розглядати таке визначення в політичному контексті є не досить вдалою спробою. Адже, залежно від демократичності політичного режиму в країні та задоволення більшості мас своїм соціальним та економічним становищем і визначається рівень довіри до органів публічної влади. Але це не означає, що ті, хто довіряє владу, є слабкими людьми, а ті, кому її довіряють, є сильними. Тут в основі лежать, насамперед, психологічні особливості людей, тому що в кожного вони різні. Є певна група людей, яка підкоряється, і певна група людей, яка підкорює, тому варто звернути увагу на тип політичної культури [6].

Останніми роками в західній літературі довіра як дискусійна тема вивчалась досить широко, ґрунтовно розроблялися її концепції. Можна виділити три головні напрями в дискусіях із приводу феномена довіри.

Перший становлять історично орієнтовані дослідження дженералістів, які прагнуть зобразити довіру як основоположне та структуроване поняття глобалізації західної цивілізації, яка розвивається на принципах конструктивної співпраці та партнерства міжнародних корпорацій у рамках світової системи й характеризується власними культурними та класовими аспектами.

Другий напрям об'єднує ряд концепцій, представлених відомими соціологами. Серед них Е. Гідденс, М. Селігман, Н. Луман, Т. Парсонс, які більше схиляються до концептуального аналізу феномена довіри.

Т. Парсонс розглядав соціальну систему як підсистему системи соціальної дії. В соціальній системі виділяються чотири підсистеми: економічна, політична, культурна та суспільна.

Політична система – це система, що забезпечує досягнення спільних цілей та складається з держави, політичних партій, політичних організацій, політичної еліти і політичної культури.

Якщо трактувати довіру як очікування взаємності в здійсненні яких-небудь дій, то за Т. Парсонсом, довіра – одна з умов, що забезпечує суспільну стабільність. Проблема довіри тут розглядається як взаємообмін ресурсами між підсистемами суспільства. Якщо трактувати довіру до політичних інститутів, то можна зазначити, що у взаємообмінах із соціетальним суспільством політична система обмінює обов'язки ефективної реалізації суспільних цілей на довіру соціуму, тобто довіра громадян до політичних інститутів виступає як кредит в ім'я досягнення суспільно важливих цілей.

Н. Луман у своїй теорії розрізняє поняття «довіри» і «впевненості», розглядаючи їх як самостійні соціальні феномени. Впевненість трактується як очікування стабільного функціонування соціальних систем, а довіра – як очікування надійної поведінки партнера в конкретній ситуації взаємодії. Тому довіра громадян до політичних інститутів являється скоріше впевненістю, оскільки політичні інститути розглядаються як функціональна система, а громадяни – як індивіди. Якщо не існує впевненості в ефективній діяльності політичних інститутів, то це не означає, що індивід не довіряє якомусь конкретному політичному лідеру, і, навпаки, може не довіряти політичному діячу, а довіряти політичним інститутам, загалом.

У концепції Е. Гідденса виділяється два види довіри: довіра до конкретних людей (міжособистісна довіра) і довіра до абстрактних систем. Природа соціальних інститутів сучасності якраз і пов'язана з механізмами формування довіри до абстрактних систем. Функціонування абстрактної системи означає, що той або інший її елемент (що не обов'язково має матеріальне втілення, а, можливо, що є символічним) володіє певною значущістю для кожного залученого у взаємодію індивіда. Крім того, кожен індивід передбачає існування аналогічного відношення до цих елементів абстрактної системи в інших індивідів. Індивід прагне опиратися на

експертні системи не стільки задля безпеки, впевненості, скільки для розрахунку користі та ризику в окремих ситуаціях. Наприклад, наділяючи довірою політичні інститути, ми сподіваємося на те, що вони діятимуть у наших інтересах, тобто така довіра є раціональною, добре продуманою дією. Довіра до політичних інститутів, за Гідденсом, є свідомим способом мінімізації ризиків, кількість яких неухильно зростає в сучасному світі.

Якщо довіра до людей побудована на особистих зобов'язаннях і передбачає існування деяких індикаторів єднання, то довіра до систем набуває форми безособових обставин. Проте, безособові зобов'язання, як правило, також підтримуються або підкріплюються особистими зобов'язаннями: «пункти доступу» до абстрактних систем (пункти зв'язку рядових індивідів або колективів з утіленнями абстрактних систем) будуються на соціальній інтеграції, що має на увазі особисту співприсутність і особисті зобов'язання. Це, водночас, і найуразливіші місця абстрактних систем: саме у них довіра до них може бути підтверджена або побудована, але також і порушена. Щодо довіри до політичних інститутів це твердження набуває особливої актуальності. Так, наприклад, президент, що не виправдав довіри своїх виборців, підриває довіру до інституту президентства в країні, загалом. Проблема ще посилюється тим, що в буденній свідомості громадян часто відсутнє чітке розділення таких понять, як інститут президентства і конкретний президент, тому що чинний президент і його дії в певний проміжок часу є єдиним проявом інституту президентства, тому людям важко відділити ці два поняття і окремо оцінити свій рівень довіри до інституту президентства та президента.

А. Селігмен говорить про довіру в контексті рольової диференціації сучасного суспільства, що збільшується, причому, розглядає переважно міжособистісну довіру. «Довіра – це щось таке, що входить у соціальні стосунки, коли є можливість відхилення від ролей. Довіра проникає в соціальну взаємодію крізь щілини системи або вздовж кордонів системи, коли з тієї або іншої причини системно певні чекання більше не життєздатні». Тобто довіра в сучасному суспільстві, на думку американського соціолога, виступає як механізм стабілізації чекань в умовах зростання рольової складності. Довіра до політичних інститутів також сприяє спрощенню соціального життя на рівні індивіда: він свідомо делегує повноваження по прийняттю суспільно важливих рішень конкретним

особам, тим самим знімаючи з себе цю відповідальність. Селігмен розглядає довіру, з одного боку, як відчуття відповідальності, зобов'язання, обов'язку, а з іншого – як значний ступінь істинності, впевненості в завтрашньому дні. У першому випадку, довіра завжди персоніфікована: ми довіряємо комусь, тобто конкретним людям. У другому, вона асоціюється з певними соціальними інститутами та системами, з діяльністю яких ми пов'язуємо надії на майбутнє. Таким чином, поле довіри охоплює не лише міжособистісні відносини, а й політичні та економічні, поширюється на державні інститути, зрештою – на соціальний порядок, загалом. Наприклад, можна довіряти принципам демократії, уряду, державному страхуванню, національній валюті, науковому та професійному знанню.

Отже, можна зазначити, що Т. Парсонс, Н. Луман, Е. Гідденс і А. Селігмен по-різному трактують довіру, загалом, і довіру до політичних інститутів, зокрема, але всі соціологи визначають її як важливий елемент успішного функціонування і відтворення суспільства. Погляди цитованих соціологів, що стосуються проблеми довіри, сходяться на тому, що слід розрізняти міжособистісну (до конкретних людей) та інституційну (абстрактну) довіру [5].

Третій, більш специфічний, але, водночас, і більш політично орієнтований напрям, представляє дискусія про «соціальний капітал», яка в деяких своїх постулатах базується на роботах Дж. Коулмена.

Свого часу вчені Г. Алмонд та С. Верба, досліджуючи стабільність західних суспільств та чинники, які їй сприяють, визначали політичну довіру як соціальний феномен, який є поєднуваною ланкою між громадянами та політичною елітою. Почуття довіри стосовно політичної еліти, віра в те, що вона являє собою не ворожу та зовнішню силу, а частину того самого політичного суспільства, змушує громадян прагнути передати їй владу.

Отже, довіру слід розглядати як один із чинників, який підтримує стабільність та інтегрованість суспільства.

Аналіз феномена довіри до політичних інститутів неможливий без вивчення категорій суб'єкта і об'єкта довіри. Суб'єктами політичної довіри можуть виступати людина, соціальна група або суспільство. Розглядаючи об'єкти політичної довіри, можна говорити про довіру до президента, уряду, політичних партій, тобто органів влади. У формуванні ставлення

довіри до об'єкта для суб'єкта довіри велику роль відіграє як минулий досвід взаємодії з ним, так і актуальні потреби та інтереси. Об'єктом довіри є людина і її людська реальність. Фактично сама проблема довіри виникає внаслідок властивої людям різноманітності занять та інтересів. У світі інтересів і здібностей, що збігаються, ризик довіри був би мінімальним, а сама довіра була б такою ж природною, як «дихання». Але, оскільки інтереси людей часто не збігаються, так само, як їхні здібності з нашими вимогами, довіра стає проблемою: мало що можна зробити без довіри до інших. А це, своєю чергою, визначає значущість розуміння мотивів, намірів і зобов'язань партнерів за довірою [6].

У людській практиці поняття суб'єкта та об'єкта довіри є відносними, а не абсолютними. Кожна людина може стати суб'єктом й, водночас, об'єктом довіри. Будь-який об'єкт викликає довіру, тільки якщо володіє властивостями безпеки (надійності) і корисності (значущості, цінності) для людини.

Довіра і недовіра виникають у відповідь на діяльність іншої людини і є різноманітними реакціями на ті чи інші аспекти поведінки. Будь-які позитивні або негативні відчуття, емоції спричиняють за собою якийсь рівень довіри або недовіри щодо тих, хто викликав ці відчуття, і ця довіра або недовіра супроводжується позитивними чи негативними діями.

Отже, суб'єкт довіри характеризується не лише емоційною характеристикою (переживанням), пізнавальним аспектом (розумінням), а й діяльністю. Ця діяльність спрямована як на виявлення того, «наскільки» і «в чому» людина залежить від оточення, так і на конструювання такого соціального середовища, яке б забезпечувало взаємну довіру. Таким чином, виокремлюється діяльнісна ознака довіри.

Довіра в житті людини виступає умовою цілісної взаємодії людини зі світом, і виконує фундаментальні функції, зокрема пов'язує людину зі світом у єдину систему, сприяє злиттю минулого, сьогодення і майбутнього в цілісний акт життєдіяльності, створює ефект цілісності буття людини, встановлює міру відповідності поведінки людини, прийнятого рішення, мети, поставленого завдання як світу, так і самому собі.

Д. Данкін виділяє такі функції довіри:

1. Впорядкування. Довіра фіксує певне ставлення людини до навколишнього світу, його орієнтацію в цьому світі в координатах добра і зла, істини і неправди, справедливого і несправедливого тощо. Вона в цін-

нісних категоріях виражає граничні орієнтації знань, інтересів, переваг різних співтовариств, груп і осіб.

2. Редукція (спрощення). Довіра виступає механізмом спрощення, виділення загального значення із безлічі різнорідних, неоднозначних явищ.

3. Організація. Довіра закріплює в суспільній свідомості і культурі певні установки й оцінки, мету, заборони та ін., виражені у формі нормативних уявлень.

4. Оптимізація відносин і діяльності. За відсутності довіри знижується потенціал соціальних систем, стає неможливою взаємодія акторів.

5. Репродукція – взаємопроникнення і взаємний вплив економіки, моральності і політики.

Політична довіра – це громадянська участь, політичний інтерес і залученість в суспільні справи, турбота про благо суспільства, терпимість і готовність до компромісу, а також упевненість у політичних інститутах. Оскільки упевненість у політичних інститутах є щось більше, ніж упевненість у політиках і уряді, то саме впевненість у парламенті може виступати як індикатор політичної довіри та існування в суспільстві, що розділяється всіма, консенсусу. Парламент – неодмінний і головний атрибут демократичних режимів, а значить, різке падіння довіри до інституту, покликаного забезпечувати представництво інтересів громадян, – серйозний сигнал відсутності консенсусу в суспільстві. Довіра до інститутів позитивно впливає на практику суспільної кооперації, знижує ризики «проблеми безбілетника» та експлуатації громадян з боку еліти [7].

Таким чином, політичну довіру можна розуміти як підтримку з боку громадян до політичних інститутів, загалом, і їхніх представників, яка може проявлятися в активній та пасивній формах.

Список використаних джерел

1. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів / С. Білошицький // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 58.
2. Корабльова Н. Політична довіра як чинник уникання соціумних ризиків [Електронний ресурс] / Н. Корабльова, В. Лебець // Актуальні проблеми державного управління. – № 1 (39). – 2011. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/02.pdf>
3. Кузина И. Доверие политическим институтам: сущность, детерминанты и украинский контекст [Електронний ресурс] // Методологія, теорія та практика соціо-

- логічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – № 15. – Режим доступу : // http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Kuzina.pdf
4. Міщенко А. Феномен політичної довіри // Зовнішні справи. – 2008. – № 2. – С. 42.
  5. Мышляева Т. Доверие в современном обществе: подходы к анализу [Электронный ресурс] // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2006. – № 1. – Режим доступу : [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990201_West_soc_2006_1\(5\)/34.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990201_West_soc_2006_1(5)/34.pdf)
  6. Погорелий С. Довіра до державної влади як категорія політичного управління [Електронний ресурс] / С. Погорелий. – Режим доступу : // <http://firearticles.com/derjavnne-upravlinnya/214-dovra-do-derzhavnoyi-vladi-yak-kategoriya-politichnogo-upravlinnya-pogoryeliy-s-s.html>
  7. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. – 2-ге вид., доп і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
  8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.

Алина Тодорико

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДОВЕРИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Проанализировано концептуальные подходы к пониманию сущности политического доверия; рассмотрению субъекта и объекта политического доверия и выделению основных функций политического доверия в обществе.

Ключевые слова: доверие, политическое доверие, объект и субъект политического доверия.

Alina Todoriko

METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH OF POLITICAL TRUST ARE IN MODERN POLITICAL SCIENCE

The article is devoted the analysis of the conceptual going near understanding of essence of political trust; consideration of subject and object of political trust and selection of basic functions of political trust in society.

Key words: trust, political trust, subject and object of political trust.

РОЗДІЛ V

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ: ПОШУКИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Виктор ВАТЫЛЬ

Политическая регионалистика в Беларуси: опыт политико-дискурсивного анализа

Проанализировано развитие политической регионалистики как субдисциплины белорусской политологии с помощью политико-дискурсивного анализа. Автором осуществлен всесторонний анализ работ белорусских региологов, на основе которого сделан вывод, что следующим шагом должно стать усиление регионально-прикладных исследований, которые позволят не только конкретизировать содержательное представление о регионе, но и улучшить практические рекомендации для активизации региональной политики.

Ключевые слова: дискурс, регион, глобализация, политическая регионалистика, региональная политика, государственная региональная политика, местное самоуправление.

Политическая регионалистика как субдисциплина белорусской политологии находится на этапе становления. Этому этапу первоначально был присущ процесс формирования корпоративно функционирующего сообщества, специализирующегося на региональной тематике. Его представители, внимательно изучая зарубежный и национальный опыт по практике и теории исторической и современной регионалистики, постепенно разрабатывали необходимые теоретико-методологические подходы и понятийный аппарат, а также исходные исследовательские гипотезы. Определенным результатом проделанной работы стала защита

диссертаций и издание обстоятельных монографий [2; 4; 13; 16]. Эти работы, в первую очередь, станут частью нашего политико-дискурсивного анализа. Для понимания определимся в отношении термина «политико-дискурсивный анализ».

В политической лингвистике термин «дискурс» означает «и речевую деятельность, и текст, и контекст, и высказывание в его взаимосвязях с коммуникативной ситуацией» [19, с. 40]. Соответственно, политический дискурс трактуется как знаково-символический способ коммуникации, нацеленный на производство и воспроизводство идей, образов, смыслов, значений, ценностей и интерпретаций, обеспечивающих репрезентацию, позиционирование и иерархизацию социальных субъектов в динамическом пространстве политики [12, с. 29]. Иными словами, обозначенные термины означают любую речевую практику, любой диалог, длящийся во времени. Предметом нашего анализа будут только вербальные политические тексты.

Монографическое исследование В. Фатеева «Региональная политика: теория и практика», несомненно, является вехой в становлении отечественной политической регионалистики. В нем на основе многолетнего личного выполнения или соучастия в исполнении ряда национальных и международных научно-исследовательских программ и проектов автором детально проанализированы цели, задачи, формы, объекты, субъекты и другие компоненты региональной политики, а также инструменты, используемые в государственном регулировании развития регионов.

Рассмотрены региональные и локальные проблемы и опыт их решения в странах с рыночной и переходной экономикой. Региональная политика в Великобритании, Франции, Германии, Швеции рассматривается в контексте региональной политики Евросоюза. Особо автор освещает преломление действий Евросоюза по отношению к странам Центральной и Восточной Европы и государствам Балтии.

Самостоятельное и центральное место в монографии занимает обстоятельное рассмотрение особенностей региональной политики в России, Украине и Беларуси. Относительно Беларуси автором был сделан продуктивный вывод о том, что имплицитная государственная региональная политика уже приобрела достаточно развитые формы, а эксплицитная, или явно выраженная государственная региональная политика «еще не

получила должного институционального оформления» [16]. На основе этого вывода были представлены рекомендации по развитию государственной региональной политики в Республике Беларусь.

Выявлению сущности, содержания и особенностей формирования государственной региональной политики в Республике Беларусь на современном этапе посвящен ряд указанных диссертационных исследований. Для понимания специфики этапа становления белорусской политической регионалистики можно обратиться к тексту И. Суздалевой, как наиболее типичному в этом смысле.

В ходе исследования автор использовала креативное предположение о том, что различия по форме территориального устройства не так существенно влияют на региональную политику, как тип системы государственного управления по принципу «централизация – децентрализация» [14]. В централизованных системах государственного управления регионы выступают в качестве объектов, на которые направлена деятельность государства; в децентрализованных – в качестве субъектов. Система государственного управления, в основу которой положен принцип децентрализации, является более эффективной с точки зрения реализации обратных связей и способствует проведению результативной государственной региональной политики. В унитарных государствах продуктивным является принцип деконцентрации при реализации региональной политики.

Внимание регионологов явно привлекут суждения автора о структурно-функциональной модели анализа региона; дефиниция государственной региональной политики; понимание регионов как субъект-объектного действия государственной региональной политики; предложенная иерархия целей государственной региональной политики в Республике Беларусь; обоснованные рекомендации по совершенствованию правового регулирования государственной региональной политики РБ; пути и способы реформирования системы государственного управления и местного самоуправления в стране; основные направления реализации государственной региональной политики в Республике Беларусь.

С 2006 г. в республике стал издаваться сборник научных трудов «Регионалистика». Место издания – Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, периодичность – раз в 2 года. Необходимость

сборника была обусловлена пониманием того, что регионализация, отражая одну из объективных тенденций в формировании нового миропорядка, превращается в определяющий фактор международной и внутригосударственной политики. Успешно проводимая региональная политика не только противостоит негативным следствиям глобализационных процессов, но и способствует осуществлению эффективной государственной политики, укреплению основ независимости и суверенитета.

Регион представляет собой не только мощный рычаг государственного управления. Его надо рассматривать как уникальный и неповторимый мир с присущим ему самобытным социокультурным и национальным наследием, богатым укладом жизни, продуктивными экономическими и социально-политическими институтами деятельности, оригинальным местоположением в мире. Изучение всех обозначенных составляющих регионального развития позволило превратить сборник в межпредметный по назначению и содержанию и объединить под одной редакционной «крышей» усилия философов, социологов, политологов, культурологов, экономистов, правоведов, педагогов, психологов, историков, экологов, практических работников, всех тех, кому безразлична жизнь «малой Родины», ее проблемы и судьбы.

Содержание изданных выпусков позволяет увидеть опорные точки становления политологической рубрики «Регионалистики»: а) теоретико-методологические аспекты изучения политического функционирования и развития региона; б) государственная региональная политика и управление; в) региональная патология и персонология; г) политические аспекты экономики и экологии региона; д) местное управление и самоуправление; ж) политическая история и культура региона.

Авторы теоретических статей осуществляют плодотворный поиск постоянных и переменных констант регионального контура. Так, в статье В. Ватыля излагается сущностное понимание региона, предлагаются критерии оценки политического развития региона и осуществляется попытка определения объекта, предмета и метода политической регионалистики [6, с. 18–35]. Ряд статей – Ч. Кирвеля, С. Донских – посвящены выявлению особенностей противоречивой взаимосвязи глобализации и регионализации. В них показывается, что становлению нового миропорядка присущ процесс возникновения и укрепления региональных центров развития и силы, объединяющих в себе целую группу, как правило, родственных в цивилизационном и социокуль-

турном отношении народов и стран. Обоснована мысль, что данные центры развития и силы выступают реальной альтернативой «однополярному» мироустройству и направляют вектор глобальных перемен в сторону «многополярной» полицентристской геоструктуры мира. В статье также анализируется возможность и перспективы формирования восточнославянского регионального центра развития и силы [8, с. 35–47; 9, с. 4–18].

Управление развитием на региональном уровне требует развития соответствующей инфраструктуры и максимального использования различных локальных ресурсов. В статье польского политолога А. Поточека рассматриваются социальные ресурсы регионального развития и роль общественного капитала в обеспечении устойчивого развития локального сообщества. Детально анализируется территориальная общественная система, индивидуальные и групповые измерения социального партнерства. Особое внимание уделяется правовым и организационным аспектам социального партнерства на региональном уровне [11, с. 98–111].

Повышенный интерес вызывают публикации, посвященные осмыслению контуров региональной партологии. В статье В. А. Хилюты и В. В. Хилюты акцентируется внимание на проблемах применения республиканского законодательства в деятельности региональных общественных объединений и политических партий. Особо анализируется механизм правового регулирования и функционирования новых элементов права в партийно-политической жизни Гродненского региона [17, с. 95–119]. Российский политолог И. Андреев подробно анализирует роль и место Гродненщины в жизненном и теоретическом пути уроженца этого края – классика мировой партологии М. Острогорского. Особо подчеркивается стремление ученого апробировать на родной почве некоторые положения его партологической концепции – о роли «беспартийной политики» и первичных выборов («праймериз») в избирательном процессе [1, с. 61–77].

Проблемы политико-экономического развития регионов являют еще один «узел» становления политической регионалистики в Беларуси. Об этом убедительно свидетельствует статья Н. Богдан. На основе европейских и национальных статистических данных в ней рассматриваются те аспекты формирования региональной экономики знаний, которые характеризуют тенденции и особенности институционального развития

инновационных систем. Четко обосновывается роль региональной инновационной политики в решении задач строительства экономики знаний, анализируется опыт Европейского Союза в создании механизмов, обеспечивающих взаимодействие и сотрудничество региональных экономических агентов [5, с. 48–61].

Традиции, современное состояние и перспективы развития местного управления и самоуправления, их роль в решении общегосударственных задач – основные направления и темы, исследуемые белорусскими политологами-регионалистами. Об этом, в частности, свидетельствует статья Л. Веленто. В ней определяются критерии и оптимальная модель многоуровневой системы местного самоуправления, ее взаимосвязи с административно-территориальным устройством страны [7, с. 137–158]. В статье В. Фатеева проанализирован опыт развития местного самоуправления в Швеции в историческом, правовом, организационном и финансово-экономическом аспектах. Выполнен экспресс-анализ эволюции основных форм местного самоуправления, а также обзор правовых основ деятельности, функций и задач, выполняемых современными коммунами и ландстингами Швеции. Рассмотрена структура доходов и расходов первичных и региональных органов самоуправления, а также последние реформы шведской системы выравнивания финансового положения шведских коммун и ландстингов. Показаны виды организации коммунами и ландстингами их экономической деятельности, а также формы развития взаимоотношений между ними [15, с. 120–137].

Значителен удельный вес статей по политической истории и культуре региона. Раздел имеет давнюю традицию; она «закладывалась» задолго до формализации регионалистики и связана с такими направлениями, как историческое краеведение и культура родного края. Анализ этих статей показывает, что на данном этапе историков интересуют конкретно-фрагментированные темы. Типичным примером может служить публикация В. Черепицы, где на основе материала, впервые вводимого в научный оборот, рассматривается один из наиболее сложных периодов истории Гродненского госпединститута (1946–1949 гг.). Дается анализ идеологических кампаний, проводимых по указанию партийных центральных и местных органов, определяется их значение в организации учебно-воспитательного процесса и комплектовании профессорско-

преподавательского состава, освещаются методы, с помощью которых насаждался партийный контроль за деятельностью молодой высшей школы на Гродненщине [18, с. 151–176].

Культурологи, в отличие от историков, акцентируют внимание на теоретико-методологических подходах. Н. Беспамятных объясняет, что объективная актуализация проблемы этнокультурного пограничья требует поиска адекватной методологии исследования этого сложного и многоаспектного феномена. Он анализирует возможности системного анализа в изучении белорусско-польско-литовского пограничья, что позволяет показать этот феномен как единство его характеристик, показывающих, как при внутренней неоднородности обеспечивается его целостность и устойчивость [3, с. 197–213]. М. Можейко понимает кросс-культурный регион пограничья как неравновесную культурную среду, характеризующуюся множественными взаимодействиями культурных традиций, поиском универсального культурного кода (языка) для выражения плюрализованного содержания универсалий мировоззрения и обладающая в силу этого повышенным потенциалом креативности [10, с. 221–233].

Резюмируя суждения о становлении белорусской политической регионалистики, можно утверждать, что сделан необходимый «задел», требуемый для дальнейшего развития этой субдисциплины. В работах белорусских регионологов имеет место и определенный набор мотивационных ценностей, и должные философско-методологические установки, и необходимые теоретические понятия и категории. Следующим шагом должно стать усиление регионально-прикладных исследований, позволяющих не только конкретизировать содержательное представление о регионе, но и улучшить практические рекомендации для активизации региональной политики.

Список использованных источников

1. Андреев И. В. Гродненские эпизоды политической биографии М. Я. Острогорского // Регионалистика. Вып. 2. – Гродно, 2009.
2. Белявцева Д. В. Теоретические аспекты исследования региональных особенностей политического сознания общества : дисс. ... канд. полит. наук. – Мн., 2004.
3. Беспамятных Н. Н. Феномен этнокультурного пограничья: опыт системного анализа // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.

4. Бреский О. В. Конституционные основы региональной политики (на примере Республики Беларусь) : дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2001.
5. Богдан Н. И. Формирование экономики знаний и ее воздействие на региональное развитие // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.
6. Ватиль В. Н. Регион и политическая идентичность // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.
7. Вялента Л. І. Тэрытарыяльна-ўзроўнёвая аснова сістэмы мясцовага самакіравання // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.
8. Донских С. В. Модели идентичности в условиях модернизации пограничья Восточной Европы // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.
9. Кирвель Ч. С. Региональные центры развития и силы как доминирующий фактор в становлении новой геоструктуры мира // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.
10. Можейко М. А. Пограничье как кросс-культурный регион: методологические аспекты нелинейного моделирования // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.
11. Поточек А. Социальный капитал в процессе управления развитием административной единицы // Регионалистика. Вып. 2. – Гродно, 2009.
12. Русакова О. Т., Максимов Д. А. Политическая дискурсология: предметное поле, теоретические подходы и структурная модель политического дискурса // Полис. – 2006.
13. Суздалева И. В. Теоретические аспекты формирования государственной региональной политики в Республике Беларусь : дисс. ... канд. полит. наук. – Мн., 2005.
14. Суздалева И. В. Теоретические аспекты формирования государственной региональной политики в Республике Беларусь : автореф. дисс. ... канд. полит. наук. – Мн., 2005.
15. Фатеев В. С. Местное самоуправление в Швеции: традиции, современность, перспективы развития // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.
16. Фатеев В. С. Региональная политика: теория и практика. – Мн., 2004.
17. Хилюта В. А., Хилюта В. В. Новое в законодательстве об общественных объединениях и политических партиях: региональный аспект // Регионалистика. Вып. 1. – Гродно, 2006.
18. Черепица В. Н. Идеологические кампании в Гродненском госпединституте (1946–1919 гг.) // Регионалистика. Вып. 2. – Гродно, 2009.
19. Чудинов А. П. Политическая лингвистика. – 3-е изд., испр. – М., 2008.

Віктор Ватиль

**ПОЛІТИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В БІЛОРУСІ:
ДОСВІД ПОЛІТИКО-ДИСКУРСИВНОГО АНАЛІЗУ**

Проаналізовано розвиток політичної регіоналістики як субдисципліни білоруської політології крізь призму політико-дискурсивного аналізу. У вступній частині автором подане визначення терміна «дискурс як знаково-символічного

способу комунікації, спрямованого на виробництво і відтворення ідей, образів, змісту, значень, цінностей та інтерпретацій, що забезпечують репрезентацію, позиціонування й ієрархізацію соціальних суб'єктів у динамічному просторі політики.

Резюмуючи судження про становлення білоруської політичної регіоналістики, дослідником стверджено, що на сьогодні зроблено значний внесок, необхідний для подальшого розвитку цієї субдисципліни. Автором зазначено, що у працях білоруських регіоналістів присутні як певний набір мотиваційних цінностей, так і належні філософсько-методологічні установки, і необхідні теоретичні поняття й категорії. На його думку, наступним кроком повинно стати посилення регіонально-прикладних досліджень, які дадуть змогу не тільки конкретизувати змістовне уявлення про регіон, але й поліпшити практичні рекомендації для активізації регіональної політики.

Ключові слова: *дискурс, регіон, глобалізація, політична регіоналістика, регіональна політика, державна регіональна політика, місцеве самоврядування.*

Victor Vatył

POLITICAL REGIONALISM IN BELARUS: EXPERIENCE OF POLITICAL-DISOURSE ANALYSIS

This study focuses on the analysis of the development of political regionalism as a sub-discipline of political science with Belarusian political discourse analysis. The author carried out a comprehensive analysis of the work of Belarusian researchers from which he concluded that the next step would be to enhance regional and applied research that will not only specify a meaningful picture of the region, but also to improve the practical recommendations to enhance regional policy.

Key words: *discourse, region, globalization, political regionalism, regional policy, the state's regional policy, local government.*

Ігор Мельничук

Сутність концепції В. Цимбурського «Острів Росія» та її значення для сучасної російської геополітики

Проаналізовано основні складові концепції «Острів Росія» В. Цимбурського. Виділено три ознаки, які характеризують Росію як геополітичний об'єкт. Основну увагу зосереджено на «сибірському» компоненті образу Росії. У висновках наголошено, що В. Цимбурський розділяє поняття та образи Росії і Євразії, надаючи перевагу тому, щоб говорити про Росію в Євразії, але не про Росію-Євразію.

Ключові слова: *концепція, «Острів Росія», В. Цимбурський, лімітроф, російська геополітика.*

Упродовж всього ХХ ст. на Заході геополітичні концепції розвивалися і ставали теоретичним підґрунтям до реальних дій з боку провідних країн. Водночас, у СРСР геополітика не досліджувалася, а саме поняття було прирівняне до «ворожої політики проти СРСР». Такий стан справ здавалося б повинен був відкинути радянську геополітичну думку далеко в минуле і змусити науковців відхилити проблемне поле геополітики як наукової дисципліни, залишивши її лише у вигляді міфологічного поняття – чогось середнього між національним інтересом і географічними особливостями території держави. На жаль, у багатьох республіках так і сталося. Це стосується і України, в якій немає не тільки потужної геополітичної школи, оригінальних концепцій розвитку, але, значною мірою, відсутній навіть необхідний рівень вивчення теоретичних надбань.

Поява нових підходів до розуміння і трактування геополітичних, гео-економічних і геокультурних процесів завжди була в центрі уваги потужних гравців на геополітичній арені світу, а значить, так чи інакше, впливала на їх зовнішню та внутрішню політику. Для України вчасний і адекватний аналіз, вивчення та реагування на появу нових загроз та перспектив, попередження про які знаходять своє відображення в нових концепціях провідних учених світу, – є вкрай необхідним.

Зрозуміло, що дослідження найбільш вагомих наукових надбань становить пріоритетну мету для української геополітики, оскільки ці дослідження є не тільки цікавими теоретичними моделями, але й ілюструють бачення науковою елітою сусідніх держав як майбутнього своїх країн, зокрема, так і регіону, загалом. У цьому контексті особливої важливості набуває з'ясування теоретико-методологічних засад російської геополітики та особливостей її фундаментально-теоретичного рівня, загалом. На нашу думку, російську геополітику доцільно аналізувати не лише на прикладному рівні, але й на рівні окремих концепцій та теорій, як вона безпосередньо формується російськими науковцями.

Серед російських авторів особливо заслуговує на увагу відомий науковець В. Цимбурський, який, незважаючи на опір та критику опонентів, створив надзвичайно цікаву альтернативну модель розуміння сутності і майбутнього геополітичного становища Росії. Система поглядів ученого сформулась у повноцінну геополітичну концепцію «Острів Росія», яку високо оцінюють як співвітчизники автора, так і зарубіжні дослідники. На нашу думку, аналіз концепції провідного російського геополітика В. Цимбурського дасть змогу не тільки зрозуміти його бачення місця і ролі Росії в сучасному світі, але й може допомогти українським науковцям та експертам при виробленні сучасної зовнішньої та внутрішньої політики нашої держави, зокрема у двосторонніх стосунках із Російською Федерацією.

Проблематика російської геополітичної думки складає досить важливий напрям сучасної української геополітики. Можна назвати цілу низку колективних монографій [1; 4; 10], наукових публікацій і одноосібних монографій українських учених [2; 3; 7; 9; 12]. Однак у цих працях автори лише побіжно торкаються питань про зміст і особливості російської геополітики і детально не аналізують сучасні російські геополітичні теорії та концепції. Значно більше уваги цим аспектам приділено у дослідженнях М. Михальченка [11], у якому визначаються своєрідні ідеології російської геополітичної стратегії, та, особливо, у праці М. Шульги [20], у якій характеризуються геополітичні образи Росії, ключовими з-поміж яких визнано на сьогодні образи центру й острова.

У статті автор поставив за мету проаналізувати сутність концепції «Острів Росія» В. Цимбурського та з'ясувати її теоретичне та практичне значення для сучасної російської геополітики.

Особливістю російської геополітичної думки всіх часів, для більшості дослідників, були і залишаються особливі білатеральні теоретичні прив'язки майбутнього Росії у контексті специфічного співвідношення з європейським геополітичним комплексом, із її експансіоністськими можливостями. Тому надзвичайної ваги набуває альтернативний і багатогачому революційний підхід В. Цимбурського, відображений у циклі його робіт, пов'язаних із розкриттям сутності власної концепції дослідника – «Острів Росія».

Для більш чіткого розуміння поглядів В. Цимбурського потрібно звернути увагу на концепцію Х. Маккіндера, до якої апелює В. Цимбурський. Як зазначає дослідник, «я сам в моїх геополітичних дослідженнях зобов'язаний Маккіндеру, передусім, морфологією ряду образів: мої «території-протоки» на захід від «Острову Росія» [15, с. 58].

Його концепція бачення Росії на геополітичній карті світу, сформульована в праці «Острів Росія», чітко визначила формування прямо опозиційного неоевразійського «ізоляціоністського» табору. У рамках «цивілізаційної геополітики» В. Цимбурський виступає апологетом існування стійких цивілізацій, кожна з яких знаходиться на своїй «цивілізаційній платформі», зоні стійкого контролю, вторгнення на територію якої інших цивілізацій має проблематичний характер. Цивілізаційні платформи розділені міжцивілізаційним простором країн і культур «лімітрофів» (цей термін з'являється у праці «Демократичні ідеали і реальність» Х. Дж. Маккіндера), які не мають однозначної цивілізаційної ідентичності і слугують зоною експансії цивілізацій. Російська цивілізаційна платформа, на думку В. Цимбурського, відокремлена від інших суцільним поясом «Великого Лімітрофа» – міжцивілізаційного простору, який виступає як об'єкт російської імперської експансії. Витоки кризи російської імперської системи, за В. Цимбурським, зосереджені в тому, що Росія систематично займалася «викраденням Європи», тобто спробами геополітичної гри на європейській цивілізаційній платформі, і навіть робила спроби до асиміляції Європи, що було росіянам не під силу. «Вихід» Росії з Європи і втрата домінування у великому лімітрофі повинні, на думку геополітика, стати поштовхом для реалізації проекту «Острова Росії».

Згідно з твердженнями Х. Маккіндера, В. Цимбурський зазначає, що просторово Русь – це Серцевина Землі (Heartland): величезне, практично

рівнинне географічне утворення, яке простягається в Євразії між Карпатами і Алтаєм, перетнуте широкими смугами тундри, тайги, лісів, лісостепу, степу і обмежене з півдня морями, горами і пустелями. Це далекі від океанів землі внутрішньоматерикового стоку або межуючих із ними басейнів епіконтинентальних морів. Протяжність і монотонність цих просторів не дає можливості зупинитися, закріпитися. Таким чином В. Цимбурський актуалізує розуміння географічної цілісності регіону.

Особливості такого підходу В. Цимбурського полягають у тому, що, на його переконання, Росія як геополітичний об'єкт може бути описана трьома ознаками. Перша – це цілісна геополітична основа російського етносу, що простягається на схід від романо-германської етноцивілізаційної платформи, не відносячись до неї, і вже за часів свого кінцевого формування в XVI ст. перевершила корінну Європу площею, а в XVII ст. утворила особливу платформу, заповнивши простір між Європою та Китаєм. Дослідник відзначає, що слова про «основу російського етносу» не означають солідарності з ідеєю «Росія для росіян», а лише той факт, що століттями проживання народів Поволжя, Уралу та Сибіру в одній державі визначалося включенням власних географічних ніш цих народів усередину оформленої у вигляді такої держави російської етноцивілізаційної платформи [5, с. 58–68].

В. Цимбурський відзначав особливості «острівного» існування Росії в контексті її історичного розвитку. Відповідно сутність другої ознаки Росії полягає у значній протяжності важких для освоєння просторів на її сході, враховуючи те, що більше ніж за 400 років свого державного існування вона не знала по-справжньому великої загрози з цього боку світу. Вчений відзначає в праці «Острів Росія», що експлуатація теми китайської та монгольської «небезпеки» ідеологами на кшталт В. Соловйова ніяк не корениться в реальному геополітичному досвіді Росії і швидше апелює до більш ранньої («перинатальної») пам'яті російського етносу при наступі монголоїдів зі степу [6, с. 6–10]. Дещо пізніше, у статті під назвою «Цикли «викрадення Європи», яка містила деякі уточнення до попередньої «Острів Росія», В. Цимбурський відзначав, що органічною частиною становлення самого Московського царства було вирішення «казанського питання», тобто знищення на сході останнього небезпечного антагоніста, здатного загрожувати життєвим центрам країни, і

прорив росіян в уявну безмежність східних важких просторів: степів, тайги, тундри, океанів. Після сибірських татар супротивники, що траплялися землеробам, узагалі виглядали не політичними силами, а просто компонентами, які чинили опір освоєння ландшафтів, «етноекоєнозів» [8, с. 11–12]. Важко не погодитись із дослідником і в тому, що серйозні суперники росіян на східному напрямку були відокремлені від кордонів «острова» значною відстанню та географічними межами.

Третьою рисою, яка на думку В. Цимбурського є конститутивною для Росії, являється відокремленість країни на заході від романо-германської Європи, батьківщини ліберальної цивілізації, поясом народів і територій, що дотикаються до корінної Європи, але не входять до неї. Як ми вже зазначали, цей проміжок між першим вогнищем модернізації та російською платформою В. Цимбурський, за аналогією з Х. Маккіндером, називає «територіями-протоками» (strait-territories) і зазначає, що «таке визначення очевидно неприйнятне для тих російських і східноєвропейських «західників», які бачать у Прибалтиці, Польщі, Чехії та Угорщині знедолену зовнішніми обставинами частину католицько-протестантської Європи, в яку, час від часу, втручається Росія.

В. Цимбурський вважає, що ринок, який у Західній Європі був зорієнтований на розквіт міст і підвищення престижу буржуа, обертається на «територіях-протоках» негативом західній соціальності – різкою рефеодалізацією регіону та політичною анемією бюргерства. Відповідно, на думку В. Цимбурського, «якщо в Росії «друге кріпацтво» [18, с. 13] розвивалося пізніше як частина загального закріпачення станів інтегративними структурами держави, висловлюючи ендегенні тенденції російської етноцивілізаційної платформи, то в Східній Європі воно стало формою «варварського», контрмодерністського приєднання цього регіону до господарства соціально-оновлюваного західного світу» [18, с. 19–20].

Характерна риса підходу В. Цимбурського до геополітичних проблем – це їх формулювання та вивчення на базі цивілізаційного та культурно-географічного підходів. Досить вузькі та специфічні геополітичні питання і завдання розглядалися у привабливих та ефективних дослідницьких напрацюваннях, які дають змогу побачити старі проблеми у новій інтерпретації, під зовсім іншим кутом зору. Проте найбільш важливо те, що В. Цимбурський надзвичайно кваліфіковано створює та аналізує цілий

ряд цікавих геополітичних та геокультурних образів – Росії, Кавказу, Сибіру, Південно-Східної Європи. Одна із тем, яка розглядається В. Цимбурським, – це геополітичні уявлення та розвиток лімітрофів та лімесів, які розуміються відповідно як «...проміжний простір між імперіями» та «...нестійка країна імперської та цивілізаційної платформи» [19, с. 57]. В уявленні В. Цимбурського навіть геополітичний образ Росії виступає, певною мірою, похідним від активно розвиваючої ним моделі Великого Лімітрофа.

Незважаючи на той факт, що наукові інтереси В. Цимбурського зосереджені, передусім, на геополітичних проблемах Росії, однак у цей проблемний та детальний контекст потрапляє практично вся Європа і значна частина Азії. При цьому одні і ті ж геополітичні та геокультурні образи, з якими працює В. Цимбурський, надзвичайно мінливі та досить часто трансформуються залежно від конкретного завдання. Тут ми спостерігаємо «гру образів» – можливо, один із найбільш висококласних елементів дослідницького арсеналу геополітики. Для прикладу, Південно-Східна Європа трактується В. Цимбурським і як частина меридіональної зони між Заходом та Росією, і, водночас, як частина простору між Західною Європою та арабо-іранським ядром ісламу [19, с. 81–82].

Теоретична і методологічна новація автора – розгляд проблем геополітичного розвитку Росії при принциповій зміні відношення до спадщини євразійців. В. Цимбурський розділяє поняття та образи Росії і Євразії, надаючи перевагу тому, щоб говорити про Росію в Євразії, але не про Росію-Євразію. На його думку, Росія на сучасному етапі перебуває в «контреєвразійській» фазі свого геополітичного розвитку, здобуваючи себе у протистоянні Великому Лімітрофу, а через його посередництво – стосовно Європи і Євразії, загалом. У наслідку подібне геополітичне самовизначення Росії виглядає як концептуальне «ущільнення» ядра геополітичного образу. Завдання «ущільнення» ядра геополітичного образу Росії безпосередньо пов'язане із трансформацією його структури. Домінування «європейської» складової Росії, на думку В. Цимбурського, спотворює сучасний геополітичний рельєф Євразії, а тому він основну увагу акцентує на «сибірському» компоненті образу Росії. Нова, зорієнтована на Сибір, модель Росії змусить дещо по-іншому поглянути на геополітичні проблеми держави: з Сибіру, безсумнівно, видаватиметься

важливість східних кордонів Росії, її сусідство з Японією та США, тоді як проблема Чечні, навпаки, виглядатиме не настільки «політизованою», і загалом, Росія постане як приєвропейська держава на захід від Уралу [19, с. 123, 127]. На нашу думку, періодичне коректування геополітичних образів, їх геокультурного та геоцивілізаційного спрямування необхідне для їх ефективного використання у зовнішній та внутрішній політиці. Подібна корекція пов'язана також з актуалізацією тих чи інших геополітичних проектів минулого, а також із збільшенням смислових концептів, здатних спрямувати певний образ у потрібному напрямі. З метою «осибірювання» образу Росії В. Цимбурський актуалізує геополітичну спадщину В. Семенова-Тян-Шанського, який пропонував ще у 1915 р. проєкт створення колонізаційних баз в Азіатській Росії з детальним обґрунтуванням їх локалізації [19, с. 121]. Поряд із цим він використовує словообраз «Серединна Європа» як синонім Сибіру [19, с. 132].

Загалом, розгорнутий та диверсифікований геополітичний образ повинен підтримуватися новими або актуалізованими концептами, які володіють потенціалом для продуктивної геополітичної інтерпретації. Водночас, характер геополітичних інтерпретацій багато в чому залежить від геокультурного рельєфу території, а також від її ландшафтного різновиду. В цьому контексті В. Цимбурський виділяє три типи міжцивілізаційних континуумів – у Східній Європі, на Кавказі та в Центральній Азії [19, с. 77]. При всій зовнішній (лімітрофній) подібності цих регіонів їх різноманітна геокультурна ритмічність, роздрібненість призводить до конструювання чітко відмінних за своєю структурою геополітичних образів – більш «рваного» та неоднорідного кавказького, більш простого та очевидного центрально-азійського та більш диверсифікованого східноєвропейського. Всі ці геополітичні образи співвідносяться з геокультурною динамікою та ландшафтною характеристикою регіону.

Плідна у багатьох відношеннях ідея «острова Росії» потребує розвитку та уточнення. Насамперед, ідеться про два аспекти: історичний та внутрішній. Виправдане і необхідне підкреслення В. Цимбурським острівного характеру російської геополітичної основи, протиставлення цього «острова», точніше його ядра, краям, окраїнам і зовнішнім структурам цілком природно висвітило, передусім, зовнішню геополітику Росії. Внутрішня геополітика за винятком тонкого зауваження про раціональність

повороту всередину і на схід, фактично не розглядалася. Саме на цьому акцентує свою увагу відомий російський дослідник М. Ільїн, підкреслюючи, що «концентрація уваги на нинішній конфігурації, її прототипах, а також на «перспективах російської геополітики» залишила поза увагою проблему формування «острова», що викликає нагальну необхідність урахувати історичні та внутрішні аспекти російської геополітики» [8].

Переосмислення причин краху пострадянського блоку В. Цимбурським багато в чому збігається з парадоксальним аналізом тих самих подій американським істориком і соціологом І. Валлерстайном. Засновник світ-системного аналізу також припускав, що події 1991 р., і війна в Перській затоці, і розпад СРСР – передвістя і симптоми «занепаду американської могутності». На думку В. Цимбурського після відходу Росії з Європи, Ялтинський світопорядок втрачав ту стійкість, яка і давала йому змогу більш-менш благополучно пережити деколонізацію 1950–1960-х рр., революцію 1968 р., поразку США у В'єтнамі тощо. Відтепер США доведеться боротися зі світовим хаосом один на один. До тих пір, поки як противаги її союзу з Японією і Китаєм не виникне альтернативного військово-економічного блоку Європи і Росії, в якій останній буде приготована роль сировинного і демографічного донора [16, с. 529].

На відміну від теоретиків лівого спрямування, В. Цимбурський вважав, що Росія не повинна витратити свої зусилля на те, щоб світ швидко перейшов від «гегемонії» США до багатополярності, але їй слід спробувати утримати, з метою власного державного будівництва, нинішню нестійку рівновагу між домінуванням США і піднесенням нових претендентів на роль регіональних центрів сили – Китаю, Індії, об'єднаної Європи, Ірану і т. д. Саме для утримання цього балансу було потрібно не допустити стратегічної присутності США на території великих лімітрофів, міжцивілізаційних поясових територій, що тягнуться вздовж фактично кордонів РФ від Фінляндії до Північної Кореї. Визначивши ще у програмній статті «Геополітика для євразійської Атлантиди» [17, с. 26–31] це завдання, В. Цимбурський фактично передбачив весь напрям російської зовнішньополітичної активності другого терміну В. Путіна, завзяте прагнення Росії до співпраці з Китаєм у рамках ШОС, не допустити закріплення США в Центральній Азії, а також на Україні і в Закавказзі.

В. Цимбурський, виходячи з власного бачення ситуації та аналізу передумов, ресурсів та можливостей, робить висновок стосовно майбутнього Росії в глобальному світі: «Так ось який вибір перед нами постане у XXI ст.: визнати наш відхід з Європи як рішення виокремлювати Росію з її прагматикою з просторів континенту; знову постати завойовниками, континенталістами-прагматиками, для Заходу небезпечними, а значить і цікавими (тим самим підвищивши на час увагу «світу цивілізованого» до великого театру та російської літератури), або вдавати з себе «європейців поза Європою» на безкоштовній службі у того ж «світу цивілізованого», часто ризикуючи опинитися перед світом дурнями з необачності наших лідерів. Однак, вибираючи будь-який із двох останніх варіантів або їх комбінацію, треба пам'ятати: що обравши саме такі варіанти, ми можемо повернутися до попереднього становища, яке поставало і перед Московським царством, і перед Російською імперією, і перед СРСР. Чи хочемо ми прокрутити такий розвиток подій ще раз?» [14].

Підсумовуючи, зауважимо, що науковий доробок В. Цимбурського є надзвичайно багатогранним і оригінальним. Дослідження і специфічний аналіз геополітичних реалій минулого і майбутнього, здійснені цим дослідником, залишили помітний теоретичний слід і мають надзвичайне прикладне значення для Російської федерації, адже полемічність думок цього автора допомагає глибше зрозуміти головні «суперечності» сучасної російської геополітичної думки. В цьому контексті автор статті погоджується із думкою відомого російського публіциста Є. Холмогорова, який зауважив: «Спадщина цього вдумливого і парадоксального політичного мислителя ще довго буде своєрідною охоронною грамотою російського майбутнього, а перемога ідей В. Цимбурського в інтелектуальній полеміці на рубежі століть, не побоюся перебільшення, врятувала для нас острів Росію» [13].

Список використаних джерел

1. Валевський О. Л. Структура геополітичних інтересів України / О. Л. Валевський, М. Н. Гончар. – К. : НІСД, 1995. – 99 с.
2. Василенко С. Д. Європейський вибір України / С. Д. Василенко. – Одеса : ВидавІнформ ОНМА, 2003. – 212 с.
3. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів / А. С. Гальчинський. – К. : Знання України, 2002. – 178 с.

4. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, М. О. Гончаренко та ін. – К. : Національний економічний університет, 2001. – 734 с.
5. Дет. див. Цымбурский В. Л. «Европа-Россия»: третья осень системы цивилизаций / В. Л. Цымбурский // Полис. – 1997. – № 2. – С. 58–68.
6. Дет. див.: Цымбурский В. Л. Остров Россия (Перспективы российской геополитики) / В. Л. Цымбурский // Полис. – 1993. – № 5. – С. 6–10.
7. Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини та підходи: критичний аналіз методології / М. С. Дністрянський. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 111 с.
8. Ильин М. В. Проблемы формирования «Острова России» и контуры его внутренней геополитики / М. В. Ильин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/cymbur/composition/
9. Кір'яков П. О. Україна в російських геополітичних концепціях / П. О. Кір'яков, К. Є. Лускалова, В. І. Литвиненко // Стратегічна панорама. – 1998. – № 3–4. – С. 51–59.
10. Лотоцький С. Україна у світовому геополітичному просторі / С. Лотоцький, С. Трохимчук. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 192 с.
11. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы / Н. Михальченко. – К. : Знання, 2001. – 440 с.
12. Рудич Ф. Місце і роль України у сучасному геополітичному просторі / Ф. Рудич // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 18–23.
13. Холмогоров Е. «И всякий остров спасся». Памяти Вадима Цымбурского / Е. Холмогоров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rus-obr.ru/day-comment/2254>
14. Цымбурский В. Л. Циклы «похищения Европы» / В. Л. Цымбурский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/cymbur/comment/
15. Цымбурский В. Л. «Европа-Россия»: третья осень системы цивилизаций // Полис. – 1997. – № 2. – С. 58.
16. Цымбурский В. Л. Апокалипсис на сегодня / В. Л. Цымбурский // Эсхатологический сборник. – СПб., 2006. – С. 529.
17. Цымбурский В. Л. Геополитика для евразийской Атлантиды / В. Л. Цымбурский // Pro et Contra. – 1999. – № 4. – С. 26–31.
18. Цымбурский В. Л. Остров Россия (Перспективы российской геополитики) / В. Л. Цымбурский // Полис. – 1993. – № 5. – С. 6–23.
19. Цымбурский В. Л. Россия – Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика / В. Л. Цымбурский. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 144 с.
20. Шульга М. Російський дискурс геополітики / М. Шульга. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 524 с.

Игорь Мельничук

**СУЩНОСТЬ КОНЦЕПЦИИ В. ЦЫМБУРСКОГО «ОСТРОВ
РОССИЯ» И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ
РОССИЙСКОЙ ГЕОПОЛИТИКИ**

Проанализировано основные составные концепции «Остров Россия» В. Цымбурского. Выделено три черты, которые характеризуют Россию как геополитический объект. Основное внимание сосредоточено на «сибирском» компоненте образа России. В заключении сделано акцент на том, что В. Цымбурский разделяет понятия и образы России и Евразии, придавая приоритет тому, чтобы говорить о России в Евразии, а не о России-Евразии.

Ключевые слова: концепция, «Остров Россия», В. Цымбурский, лимитроф, российская геополитика.

Igor Melnychuk

**THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF THE «ISLAND OF RUSSIA»
V. TSYMBURSKOGO AND ITS SIGNIFICANCE FOR MODERN
RUSSIAN GEOPOLITICS**

The author analyzes the main components of the concept of the «Island of Russia» V. Tsyburskogo and identifies three features that are characterized Russia as a geopolitical object. Emphasis is placed on «Siberian» component of the image of Russia. In conclusion, the emphasis on the fact that V. Tsybursky shared concepts and images of Russia and Eurasia, and pressed the priority to speaking about Russia in Eurasia, and not on Russia-Eurasia.

Key words: concept, the «Island of Russia», V. Tsybursky, border countries, Russian geopolitics.

Форми залежності у трансформаційних країнах ЦСЄ та СНД

Визначено роль відносин залежності у контексті процесів капіталістичного розвитку у країнах ЦСЄ та СНД. Запропоновано типологію форм залежності трансформаційних країн. Зазначено, що форми залежності значною мірою зумовлюють характер політичного та інституційного розвитку, та охарактеризовано становище даних країн у межах світової капіталістичної системи. Піддано критиці деякі наявні концептуалізації трансформаційних процесів з позицій світ-системного підходу та підходу «різновиди капіталізму».

Ключові слова: залежність, периферійний капіталізм, різновиди капіталізму, світ-системний підхід.

Процеси капіталістичної трансформації у країнах Центральної та Східної Європи та СНД, що полягають у зміні відносин власності, соціальної структури суспільства, природи правлячого класу та політичних систем у цих державах, є одними з найбільш цікавих прикладів сучасних суспільно-політичних змін, враховуючи їх комплексний характер та суттєву варіативність результатів. У цілому, такі процеси є добре дослідженими, проте, парадигми основного напрямку, з яких зазвичай здійснюється їх розгляд, мають суттєві методологічні обмеження, оскільки як телеологічна транзитологічна парадигма, так і еволюційна парадигма трансформації, що бере до уваги історико-інституційні чинники залежності від попереднього шляху і суттєві розбіжності між конкретними національними досвідами, характеризуються методологічним націоналізмом, що не дає змоги поєднати дослідження процесів становлення і розвитку національних моделей капіталізму з їх включенням до глобальних процесів реструктуризації капіталізму [6], що полягають у переході до його неоліберальної фази та її кризі [2]. Це зумовлює необхідність звернення до категорії залежності і пов'язаних із нею теоретичних підходів, що давали б змогу діалектичним чином поєднати «внутрішні» та «зовнішні»

чинники капіталістичної трансформації, продемонструвавши вплив глобальних економічних процесів на формування політичних систем країн ЦСЄ та СНД, і таким чином, реінкорпорувати дослідження «перехідних» суспільств у більш широке проблемне поле теорії розвитку [18].

За класичним визначенням представника латиноамериканської марксистської теорії залежності Т. Дос Сантоса, якого ми дотримуватимемось у цій статті: «Під залежністю ми розуміємо ситуацію, за якої економіка певної країни зумовлена розвитком та експансією іншої економіки, якій підпорядковується перша. Відносини взаємозалежності між двома чи більше економіками і між ними та світовим ринком набувають форми залежності, коли деякі країни (панівні) можуть здійснювати експансію та самостійно підтримувати її, у той час як інші країни (залежні) спроможні на це лише у формі віддзеркалення цієї експансії, що може мати позитивний або негативний вплив на їх безпосередній розвиток» [8, с. 231].

У контексті трансформаційних процесів у країнах ЦСЄ та СНД категорія залежності розглядалась у контексті таких теоретичних підходів, як структурно-інституційний підхід «різновиди капіталізму» (*varieties of capitalism*, VoC) та світ-системний підхід, що нерідко поєднувались у роботі одних й тих самих авторів.

Спроби безпосереднього залучення теоретичної моделі VoC, що базується на розмежуванні ліберальних та координованих ринкових економік [11], до типологізації капіталістичних суспільств у ЦСЄ та СНД виявились невдалими, оскільки такий підхід був непристосований до дослідження систем у стані становлення і обмежений вузьким колом країн [5; 7].

Більш доречною та перспективною виявилась концептуалізація деяких із країн ЦСЄ як окремого різновиду капіталізму. А. Нольке та А. Влігенхарт виділяють «залежну ринкову економіку», що базується на залежності від внутрішньо-корпоративних ієрархій у середині транснаціональних корпорацій як механізмі координації, прямих іноземних інвестиціях та банках з іноземним капіталом як чинниках інвестицій, контролі з боку головних офісів корпорацій як способі корпоративного управління і внутрішньо-корпоративному трансферті інновацій, наявності кваліфікованої праці, відносини з якою регулюються на рівні внутрішніх угод та обмежених витратах на її підготовку у сфері трудових відносин та освіти. У цілому, на їхню думку, такий різновид капіталізму має інституційно-

детерміновану порівняльну перевагу у сфері збиральних платформ для напівстандартизованих промислових товарів [19]. У ЦСЄ повною мірою це визначення залежної ринкової економіки відповідає лише країнам Вишеградської групи (Польщі, Чехії, Угорщини та Словаччини). Проблемою цієї концептуалізації є дуже вузьке потрактування залежності, що зводить різноманітність її форм лише до ролі, що її відіграє всередині країни іноземний промисловий капітал. Дещо ширше потрактування різновидів капіталізму у ЦСЄ та СНД запропонував Л. Кінг, розмежувавши «ліберальні залежні системи» та «патрімоніальні системи», що розрізняються роллю іноземного капіталу (високою / низькою), провідними секторами економіки (експорт промислових товарів кінцевого споживання / експорт сировини) та держави і політичного режиму (раціонально-бюрократична держава з ліберально-демократичним режимом / патрімоніальна держава з конкурентно-авторитарним режимом) [13]. Таке формулювання типології різновидів капіталізму є вже ширшим, певною мірою охоплюючи всі держави ЦСЄ та СНД, проте воно створює хибне уявлення про відсутність серйозних розбіжностей між державами всередині цих різновидів, та знову ж виходить з дуже вузького потрактування капіталізму та залежності. Навіть досить продуктивна типологія М. Мианта та Я. Драгокупіла, що диференціює різні форми інтеграції до світової економіки, зводить поняття «периферійна ринкова економіка» лише до одного з численних різновидів [17].

Представники світ-системного підходу пов'язують залежність зі становищем у контексті капіталістичної світ-економіки. Головною проблемою є віднесення тієї чи іншої країни до периферії або напівпериферії, проте критерії цього розмежування є досить довільними, зокрема країни ЦСЄ, що приєдналися до ЄС, різні автори називають периферійними [12] або напівпериферійними [20]. Найбільш парадоксальною є класифікація Д. Лейна, що виходячи зі ступеня впливу іноземного капіталу та долі експорту та імпорту стосовно ВВП, визначає східноєвропейські країни – члени ЄС як периферійні, а Україну та Росію – як напівпериферійні, що відтак мають певний потенціал до перетворення на альтернативний до країн центру світ-системи центр впливу [1; 14; 15]. На думку автора, подібний підхід до кількісного вирахування ступеня залежності є неприйнятним, і залежність потрібно досліджувати, насамперед, у

реляційному плані, не фетишизуючи окремі статистичні показники. У цілому, в наявній літературі, що виходила б зі світ-системного підходу, не має справді успішних напрацювань, що давали б змогу охарактеризувати форми залежності та породжуване ними становище країн у контексті світ-системи, що значною мірою зумовлено концептуальною нечіткістю базових категорій світ-системного підходу.

Тож метою статті є запропонувати типологію форм залежності, що зумовлювала б специфіку капіталістичного розвитку окремих країн, специфіку їх політичних систем, та давала б змогу охарактеризувати їх місце у світовій капіталістичній системі, уникаючи концептуальних обмежень до наявних підходів до цієї проблеми.

Доречним є виділити такі форми залежності:

1. Залежність від іноземних інвестицій у складне промислове виробництво. Такий тип залежності є характерним для країн Вишеградської групи. Він вимагає активної ролі держави у створенні економічних та політико-правових передумов із захисту іноземного капіталу та характеризується середнім рівнем соціальної захищеності найманих працівників, що, з одного боку, дає можливість заохочувати іноземний капітал, а з іншого – забезпечує певний рівень захищеності. Для аналізованих країн притаманний ліберально-демократичний політичний режим зі зміною правлячих політичних сил [7; 17].

Залежність від експорту продукції легкої промисловості. Найбільш яскравими представниками цього типу країн є прибалтійські країни, а також певною мірою Болгарія та Румунія. Внаслідок певних історичних та структурних обставин (наявна на той момент структура економіки, рівень державної спроможності, у деяких випадках – рівень політичної стабільності) ці країни не змогли на початку капіталістичної трансформації піти шляхом першої із зазначених груп [7; 10]. Відносини між працею та капіталом визначаються як «капіталізм без компромісів», рівень соціальної захищеності є низьким. Як зазначає Б. Грешкович, ця форма залежності здатна призвести до «неоліберальної пастки розвитку: утвердження низької заробітної платні, спрямованого проти праці регулювання трудових відносин, поганих умов роботи і, зрештою, деградації людського капіталу» [10, с. 40]. Також як вірогідну рису цих режимів визначають можливий високий рівень соціального виключення за на-

ціональними ознаками (Латвія, Естонія) [7]. Цій групі країн так само притаманна «залежна фінансіалізація» [3]. З іншого боку, М. Миант та Я. Драгокупіл припускають можливість трансформації цих країн, які вони характеризують як «периферійні ринкові економіки», у бік країн, що характеризуються залежністю першого типу [17].

Залежність від експорту сировини та низькотехнологічної промислової продукції. Такий тип залежності є характерним для країн СНД – виробників енергоносіїв, а також для України. На думку деяких авторів, його генеза визначається високим рівнем стихійності, оскільки супроводжувався значним економічним занепадом та пов'язаною з ним слабкістю державних інститутів, що не змогли стати ефективними чинниками трансформації. Так, економічне зростання та процеси класоутворення відбувались у країнах цього типу як наслідок реінтеграції до світового ринку, що супроводжувалась серйозною деіндустріалізацією та спрощенням виробничої структури. Головною специфікою таких країн порівняно з залежними країнами ЦСЄ є формування великого монополістичного капіталу національного походження, що здійснює визначальний вплив на політичну систему. У цілому, як зазначають Д. Боле та Б. Грешкович, «шляхи, інституційні результати та показники режимів з СНД значною мірою спрямовувались силами світового ринку та міжнародними фінансовими інститутами. У той самий час, потужні внутрішні суспільні групи, залежні від цих ринків, тиснули на державних акторів СНД, щоб спрямувати процес пристосування до своїх партикулярних інтересів» [7, с. 108].

Залежність від закордонних грошових переказів. У цьому разі «інтеграція до світової економіки відбувалась у формі праці громадян за кордоном, нерідко в Росії та в деяких випадках у Центральній та Західній Європі, що відсилали зароблене додому» [9, с. 274]. Такий тип залежності є важливим для Молдови і деяких країн Середньої Азії, проте також і для України. Загалом подібний варіант не має важливих політико-інституційних передумов, що мали б забезпечувати його можливість.

Фінансова залежність. Не формує якогось окремого типу країн, а є притаманною багатьом із країн всередині другої та третьої груп [3; 7; 16; 17].

Безперечно, ця типологізація форм залежності та пов'язаних із ними напрямів політичного та інституційного розвитку не є абсолютно точ-

ною, оскільки існують суттєві виключення з цієї схеми, такі, як Білорусь, де порівняно складне промислове виробництво здійснювалось не за рахунок залучення іноземного капіталу, а політичний режим є авторитарним, і Словенія, де рівень залучення іноземних інвестицій є також низьким, і, крім того, на відміну від Вишеградської групи значно вищим є рівень соціальних видатків та більш інституціоналізованим є вплив профспілок. Більш розгорнуті типології, що намагаються вийти за межі суто депедентистської концептуалізації капіталістичного розвитку, визначають ці випадки як окремі підтипи моделей капіталізму у ЦСЄ та СНД [7; 17], проте загалом типологія, що розглядає форму залежності як ключовий чинник розвитку, охоплює більшість країн і в цілому задовольняє потреби такої роботи.

Інше обмеження депедентистського потрактування, що вимагає додаткового урахування інших чинників, пов'язане з процесом розгортання кризи неоліберального капіталізму, що розпочалась у 2008 р. Незважаючи на те, що форми залежності безперечно постають головними чинниками впливу кризових процесів на національному рівні, можна звернути увагу на деякі відхилення та додаткові чинники. По-перше, попри відносно м'який її вплив у країнах Вишеградської групи, сильно постраждала Угорщина внаслідок високого рівня зовнішнього боргу, що зближував її з «країнами Центральної та Східної Європи, що характеризувались залежною фінансіалізацією» [3, с. 15]. Також важливо відзначити внутрішню диференціацію країн ЄС за ознакою наявності або відсутності у них євро або жорстких обмінних курсів, що визначало різні форми політики жорсткої економії та девальвації [4]. Крім того, варто відзначити суттєві розбіжності між країнами-експортерами енергоносіїв та дорогоцінних металів та країнами, що спеціалізувались на експорті іншої сировини [4; 9; 16]. Усі ці розбіжності свідчать про те, що форми залежності зумовлюють базові чинники капіталістичного розвитку та політичних систем усередині окремих країн, проте припускають можливість суттєвих варіацій під час кризи усталених моделей. Тобто, сама лише констатація факту залежності та ідентифікація її форм не можуть підняти собою всього процесу дослідження.

Таким чином, можна зробити висновок, що категорія залежності є важливою для характеристики процесів капіталістичного розвитку у

країнах ЦСЄ та СНД, і що різні форми залежності пов'язані із досить різними типами політичного та інституційного розвитку.

Утім, загальна характеристика форм залежності та їх політичних результатів повинна також бути доповненою дослідженням політичних процесів, що сприяли утвердженню відповідних форм залежності та були результатом їх відтворення. Це стосується не тільки країн, що якимось чином виходять за межі загальних патернів, але й країн, що загалом відповідають наведеній типології, що, зокрема, стосується й України.

Список використаних джерел

1. Лейн Д. Мировой капитализм и трансформация государственного социализма / Д. Лейн // Мир России. – 2009. – № 1. – С. 47–73.
2. Харви Д. Краткая история неоллиберализма: актуальное прочтение / Д. Харви. – М. : Поколение, 2007. – 288 с.
3. Becker J. Development trajectories in the crisis in Europe / J. Becker, J. Jäger // Debatte. – 2010. – Vol. 18. – № 1. – P. 5–27.
4. Bideleux R. Contrasting responses to the international economic crisis of 2008–2010 in the 11 CIS countries and in the 10 post-communist EU member countries / R. Bideleux // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2011. – Vol. 27. – № 3–4. – P. 338–363.
5. Bluhm K. Theories of capitalism put to test: Introduction to a debate on Central and Eastern Europe / K. Bluhm // Historical Social Research. – 2010. – Vol. 35. – № 2. – P. 197–217.
6. Bohle D. Internationalisation: An issue neglected in the path-dependence approach to post-communist transformation / D. Bohle // Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe / Ed. by M. Dobry.
7. Bohle D. The state, internationalization and capitalist diversity in the Eastern Europe. / D. Bohle, B. Greskovits // Competition & Change. – 2007. – Vol. 11. – № 2. – P. 89–115.
8. Dos Santos T. The structure of dependence / T. Dos Santos // The American Economic Review. – 1970. – Vol. 60. – № 2. – P. 231–236.
9. Drahokoupil J. Varieties of capitalism, varieties of vulnerabilities: financial crisis and its impact on welfare states in Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States / J. Drahokoupil, M. Myant // Historical Social Research. – 2010. – Vol. 35. – № 2. – P. 266–295.
10. Greskovits B. Leading sectors and the variety of capitalism in the Eastern Europe / B. Greskovits // State and Society in Post-Socialist Economies / Ed. by J. Pickles. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2009. – P. 19–46.
11. Hall P. A. An introduction to varieties of capitalism. / P. Hall, D. Soskise // Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage / Ed. by P. Hall and D. Soskise. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – P. 1–68.

12. Hollman O. Integrating peripheral Europe: the different roads to «security and stability» in Southern and Central Europe / O. Hollman // Journal of International Relations and Development. – 2004. – Vol. 7. – № 2. – P. 208–236.
13. King L. P. Central European capitalism in comparative perspective / L. P. King // Beyond Varieties of Capitalism: Conflicts, Contradictions and Complementarities in the European Economy / Ed. by B. Hancké, M. Rhodes, M. Thatcher. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – P. 307–327.
14. Lane D. Post-socialist states and the world economy: the impact of global economic crisis / D. Lane // Historical Social Research. – 2010. – Vol. 35. – № 2. – P. 218–241.
15. Lane D. The impact of economic crisis: Russia, Belarus and Ukraine in comparative perspective / D. Lane // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2011. – Vol. 27. – № 3–4. – P. 587–604.
16. Myant M. International integration, varieties of capitalism, and resilience to crisis in transition economies [Електронний ресурс] / M. Myant, J. Drahokoupil. – Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1744726
17. Myant M. Varieties of Capitalism in Transition Economies [Електронний ресурс] / M. Myant, J. Drahokoupil. – Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1561944
18. Nesvetailova A. From «transition» to dependent development: the new periphery in global financial capitalism / A. Nesvetailova // Reforging the Weakest Link: Global Political Economy and Post-Soviet Change in Russia, Ukraine and Belarus / Ed. by N. Robinson. – Aldershot : Ashgate, 2004. – P. 127–151.
19. Nolke A. Enlarging the varieties of capitalism: the emergence of dependent market economies in East Central Europe / A. Nolke, A. Vlieghenart // World Politics. – 2009. – Vol. 64. – № 4. – P. 670–702.
20. Vlieghenart A. Bringing dependency back in: the economic crisis in post-socialist Europe and the continued relevance of dependent development / A. Vlieghenart // Historical Social Research. – 2010. – Vol. 35. – № 2. – P. 242–265.

Юрій Дергунов

ФОРМЫ ЗАВИСИМОСТИ В ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ СТРАНАХ ЦВЕ И СНГ

Определено роль отношений зависимости в контексте процессов капиталистического развития в странах ЦВЕ и СНГ. Предложено типологию форм зависимости в трансформационных странах. Отмечено, что формы зависимости в значительной мере обуславливают характер политического и институционального развития и охарактеризовано положение данных стран в рамках мировой капиталистической системы. Подвергнуто критике некоторые из существующих концептуализаций трансформационных процессов с позиций мир-системного подхода и подхода «разновидности капитализма».

Ключевые слова: *зависимость, периферийный капитализм, разновидности капитализма, мир-системный подход.*

YuriyDergunov

DEPENDENCY FORMS IN CEE AND CIS TRANSFORMATION COUNTRIES

The subject of the article is the role of dependency relations in the context of processes of capitalist development in CEE and CIS countries. A typology of dependency forms in transformation countries is proposed. The fact that dependency forms largely condition the nature of political and institutional development is noticed and positions of countries in question in the world capitalist system are characterised. Some of existing conceptions of transformation processes in terms of world-systems approach and varieties of capitalism approach are criticized.

Key words: *dependency, peripheral capitalism, varieties of capitalism; world-systems approach.*

Тетяна ФЕДОРЧАК

Методологічні основи дослідження внутрішніх та зовнішніх вимірів політичної трансформації країн ЦСЄ

Розглянуто методологічні підходи вчених до проблеми демократизації посткомуністичних країн ЦСЄ, які вказують на їх багатоманітність. Дослідники, обираючи певні методологічні підходи для дослідження, доповнюють їх своїми поглядами, обирають у кожному випадку для аналізу конкретної країни адекватний підхід, який дає змогу виявити її специфіку, розкрити суть змін. Дослідження вчених продовжуються, адже в сучасній демократії люди обирають те, що вважають корисним для розвитку особистості, завдяки можливостям, які вона надає. Демократія – це феномен, що перебуває в постійному розвитку, самооновленні. Демократії різних соціальних епох досить відмінні між собою. У XXI ст.

демократія теж матиме свої особливості, які лише починають проявлятися. Процеси становлення і консолідації нових демократій у країнах ЦСЄ складні і суперечливі. Посткомуністичний період показав їхні відмінності в економічних, соціальних і політичних структурах, незважаючи на подібний вплив соціалізму. Прогресивні економічні реформи урядів викликали спад умов життя громадян. Усе це вплинуло і на консолідацію демократії, яка в більшості країн ще в процесі формування, тобто ще не відбулася.

Ключові слова: демократія, методологічні підходи, внутрішні та зовнішні виміри політичної трансформації, Центрально-Східна Європа.

Глобальні за масштабом охоплення політичні трансформації, які розгорнулися в регіоні ЦСЄ, наочно доводять, що політичні системи та режими держав уже два десятиліття поспіль зазнають значного реформування. Їх зміст у кожному суспільстві специфічний, має внутрішні та зовнішні виміри: інституційні межі політичних процесів, сформовані чинною правовою системою держави, політичний режим, що функціонує на рівні публічної влади, який, крім формальних правових інститутів, має інші складові, та вплив зовнішнього середовища, в якому діє дана держава, з розгалуженою системою різних за змістом і формою взаємозв'язків. Аналіз методологічних засад дослідження політичної трансформації у ЦСЄ засвідчив значний інтерес учених до проблеми переходу до демократії, виявив велику кількість методологічних підходів, якими послуговуються вчені при дослідженні проблеми, що цілком закономірно, адже методологічний підхід акцентує в явищі і, відповідно, в понятті, яким позначається це явище, на тому, що є найвагомішим.

Вважаємо, що провідною тенденцією світового політичного розвитку останніх десятиліть є перехід від тоталітаризму й авторитаризму до демократії, при цьому послуговуємося фактами краху чинних режимів в Іспанії та Португалії, військових диктатур в Аргентині, Бразилії, Греції, Південній Кореї, трансформаційних процесів у країнах ЦСЄ, намаганням більшості незалежних держав, що утворилися на теренах колишнього СРСР, розбудовувати демократичні політичні системи. Глибокі політичні зміни, які відбулися в регіоні ЦСЄ, привели до істотного ослаблення позицій авторитаризму і розширення меж демократії, що вимагає

грунтовного дослідження досвіду, прискіпливого вивчення західних та інших моделей суспільно-політичних трансформацій, позитивних і негативних уроків демократизації.

«Крах комунізму між 1989 і 1991 рр. по всьому регіону, пише М. А. Вахудова, який супроводжувало падіння самого Радянського Союзу, виявився справді вузловим моментом для політичного розвитку східноєвропейських держав. Для багатьох із них це був також період, який привів до руху сил, що боролись за національну незалежність: кількість держав у «комуністичному» регіоні збільшилася з дев'яти у 1989 р. до двадцяти семи у 1995» [6, с. 18]. І в період соціалізму країни ЦСЄ мали ряд суттєвих відмінностей, але ще відчутнішою виявилась різниця між ними впродовж двадцяти постреволюційних років. Внутрішній політичний розвиток країн ЦСЄ завжди мав багато спільних ознак, а відмінності стали помітними вже з перших років демократизації через специфіку історичного розвитку, різні підходи і різне розуміння урядами країн ЦСЄ подальших кроків у розбудові демократії, ринкової економіки та повернення до Європи [11, с. 22–23]. Своєрідно розвивався політичний процес у Чехії [48, с. 17].

Досвід перехідних суспільств свідчить, що поступ у напрямі демократичних змін неможливий без належного наукового обґрунтування. Найповніше методологічні основи демократизації розроблені у працях зарубіжних учених, адже в Америці й Європі вже давно сформувалися провідні політологічні школи, які досліджують сталі демократичні інститути і традиції, використовуючи досвід країн розвиненої демократії. В Україні демократизація розпочалась зі здобуттям незалежності, тоді ж з'явилися перші праці з цієї проблеми. Втім, у зарубіжних і вітчизняних дослідженнях політичних процесів перехідних суспільств є багато «білих плям» методологічного характеру.

На думку Х. Шульце, незважаючи на те, що після розпаду світової системи соціалізму минуло чимало часу, можливості вивчення дослідниками процесів політичної трансформації, які проходять у країнах ЦСЄ, залишаються все ще обмеженими. Деякі вчені, визнаючи в принципі необхідність розгляду політичних процесів у цих країнах як одного зі складових елементів світового феномена поставторитарних змін, підкреслюють існування серйозних аналітичних труднощів при їх зіставленні

з демократичним розвитком в інших регіонах світу [46, с. 335]. Дехто з науковців заперечує включення посткомуністичних країн у сферу загальної «поставторитарної компаративістики». Радикальні аргументи на підтримку цієї тези висловлюють Ф. Шміттер [45, с. 176], Т. Карл [43, с. 965–966] і В. Банс [39; 40].

Вчені ще не виробили єдиного підходу до сутнісного співвідношення термінів «транзит» і «трансформація». В. Гельман вважає, що їх варто вживати як синонімічні [7, с. 15]. Але у транзитології, зазвичай, виділяють два її виміри: перший досліджує «перехідний період», а другий – змістовну модель політичних змін, які відбуваються на цьому етапі, тобто трансформації. Транзит же визначають як перехід політичного режиму з одного якісного стану до іншого, тобто це інтервал між одним режимом та іншим, з невизначеним кінцевим результатом – розбудова демократії чи повернення до авторитаризму (А. Колодій [16], В. Копильник [12, с. 119], В. Лещенко [19, с. 48–49], О. Марчак [22, с. 5–6], О. Никоноров [23, с. 18–19], О. Романюк [32, с. 36–38], Г. Шипунов [33, с. 43–45]). Дослідники вказують, що у разі переходу до демократії можна визначити фази лібералізації, демократизації та соціалізації.

Д. Растоу у транзиті умовно виділяє п'ять основних складових: передумови; початкову точку політичного транзиту; мету транзиту (стан суспільства, політичної системи та режиму, до якого прагнуть реформатори); сам процес транзиту зі специфічним змістом; результати транзиту (залежать від обставин розвитку демократичного процесу) [29, с. 9–10]. Він наголошує, що перехід до демократії – складний соціополітичний процес і містить такі послідовні фази: підготовчу, прийняття рішень та адаптації суспільств до нових політичних і економічних механізмів; вирішальну роль для політичного консенсусу мають попередні умови – національна єдність, мінімальний рівень економічного розвитку, наявність соціальної диференціації суспільства. На цих проблемах зосереджує увагу й угорський політолог Р. Токеш [47, с. 180–181].

А. Пшеворський ще в 1990-х рр. писав, що демократія є лише одним із можливих результатів процесу руйнування авторитарних режимів та розрізняв процеси демократизації держави (у розумінні інститутів) та демократизації політичного режиму, тобто змін у відносинах між державою і громадянським суспільством [28, с. 65]. Такий підхід – визнання

багатоманітності переходу у посткомуністичних країнах: наслідування західних взірців, формування гібридних режимів, повернення до авторитаризму, критичне ставлення до використання класичної теоретичної транзитології для узагальнення процесів, що відбуваються в ЦСЄ, – став загальноприйнятим у вітчизняній, російській і західній науці (В. Бурдяк [2; 3], Г. Вайнштейн [4, с. 78–80], Т. Карозерс [41, с. 8], А. Пахарев [26, с. 13–14], Ф. Рудич [27]).

Нова демократична політична реальність закріплювалася щораз в особливому, індивідуальному, але неминучому зв'язку з попередніми недемократичними традиціями. В. Банс вважає, що «процеси соціального становлення йдуть у наслідуваному культурному середовищі, в соціальному єдиному фонді готових шаблонів символіки, інтерпретації, сприйняття, тлумачення соціальної дії, яка відбувається в сучасному світі» [39, с. 189]. Для процесу характерні культурні травми, серед яких виділяють: по-перше, синдром недовіри; по-друге, тривожне очікування майбутнього; по-третє, ностальгію за минулим; по-четверте, політичну апатію; по-п'яте, посткомуністичні травми колективної пам'яті [34; 35]. М. А. Вахудова, дотримуючись теорії «стежки залежності», яку вона називає проблематикою «спадщин», наголошує, що «посткомуністичні держави, очевидно, не прийшли з одного місця, і прямують вони, безперечно, не в одному напрямку. Спектр вислідів політичної еволюції двадцяти семи посткомуністичних держав вражав уже в 1995 р.: вони варіювалися від консолідованих демократій до консолідованих авторитарних режимів, а між цими полюсами лежали різні проміжні варіанти» [16, с. 18].

Наступний методологічний підхід, який заслуговує уваги при аналізі демократизації країн ЦСЄ і дає змогу проаналізувати найважливіші процеси, – еволюційний. Так, у Чехії пошуки соціального механізму справедливого розподілу суспільних благ між людьми розпочалися ще в період середньовіччя, у часи гуситської революції [17, с. 5–6], і продовжувались у наступні століття, а сама ідея ототожнювалась із демократією. Російський учений А. Ковлер у праці «Криза демократії? Демократія на рубежі XXI століття» [14, с. 31] пише, що сучасна демократія, започаткована у XVIII ст. і витоки якої сягають античності, пережила у XX ст. такі кризи, які можуть поставити під сумнів її існування, що сучасна криза демократії має декілька проявів – криза державності, криза форм участі і полі-

тичної активності, криза громадянськості. Ці слова вченого цілком можна віднести до Чехії, в якій демократія зародилась ще зі становленням у 1918 р. Першої ЧСР, еволюціонувала в розвитку до 1968 р. у Чехословаччині, відроджувалась у 1989–1992 рр. у Чехословаччині та, зрештою, дійшла до рівня консолідації, розвиваючись з 1993 р. у Чеській Республіці.

Міркуючи, бути чи не бути демократії у XXI ст., А. Ковлер розглядає демократію в різних вимірах теорії та практики і зауважує, що настав час переосмислити традиційні принципи демократії; аналізує проблему демократичного центру і периферії, особливості розвитку західної і східної демократій. Він вказує на різні шляхи демократизації: редемократизація після іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія); реформи політичних інститутів після звільнення (Франція, Італія); впровадження демократії іноземними окупантами (Німеччина, Японія); зміна авторитарних режимів (країни ЦСЄ); демократизація за договором з опозицією (Іспанія) [14, с. 15].

Сучасні трактування демократії різняться підходами до вивчення її властивостей, процедур, середовища реалізації, цінностей, які вона продукує. А. Мадатов вказує на такі підходи до дослідження демократії: політико-інституціональний (для аналізу політичного режиму); процесуально-процедурний (для характеристики життєдіяльності будь-якої спільноти на загальнодержавному і локальному рівнях, у т. ч. політичних партій); культурологічний, який поєднує демократію з певною культурою суспільства, основою на принципах автономії індивіда, терпимості і громадянській відповідальності; аксіологічний, що вказує на певну політичну і соціальну цінність, нерозривно пов'язану з принципом свободи, правами людини і створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [8, с. 3–4].

Натомість Б. Гуггенбергер виділяє лише два типи концептуальних підходів у теорії демократії: нормативний і емпірично-описовий (дескриптивний) [9, с. 14]. У межах нормативного підходу вчений аналізує й обґрунтовує питання демократії в ідеальному вигляді та в чому вона перевершує інші форми управління суспільством. Емпірично-описовий підхід акцентує увагу на реальній демократії та її практичних діях. Вважаємо, що така диференціація дає можливість дати лише наближену орієнтацію, адже нормативні принципи апелюють до досвіду, політич-

ної практики, а емпіричні принципи і теоретичні побудови ніколи не обмежуються реаліями, які інтерпретуються і класифікуються за певними аспектами. У рамках моделей виникають різні напрями досліджень, сфокусовані на визначені ними завдання, з акцентом на певних елементах проблеми.

Більшість дослідників Чехії трактують демократію як раціональну форму державного устрою, застосовуючи раціонально-утилітарний підхід, який вбачає в демократії ефективну форму правління, що гармонійно поєднує інтереси населення, соціальних груп. Демократія – динамічна форма реакції на соціальні процеси – дає змогу оптимально вирішувати багато проблем; суспільство з ефективним механізмом пошуку, селекції і добору політичних рішень при реалізації ініціатив громадян та їх об'єднань; органічно поєднується з ринковою економікою і дає можливість судити про відкритість суспільства для будь-яких ідей і вирішення завдань соціального розвитку, обраного народом.

Раціонально-утилітарне обґрунтування демократії знаходимо в системних теоріях Н. Лумана [20, с. 93] та у праці К. Дойча «Нерви управління: моделі політичної комунікації і контролю» [42, с. 25]. Вчені вважали демократію раціональною формою державного управління не з погляду гуманістичних цінностей, а як найбільш придатний спосіб адаптації до зовнішніх умов, можливість збереження і розвитку кращих соціальних умов для громадян. Н. Луман, завдяки еволюційному підходу до аналізу суспільств, описав динаміку еволюції всіх важливих сфер соціальності: права, політики, науки, освіти, релігії, мистецтва, економіки і любові. Основне положення теорії еволюції, вважає він, у тому, що «незначну ймовірність виникнення якогось явища еволюція трансформує у високу ймовірність його збереження» [21, с. 8]. Сучасне розуміння еволюції – уявлення про зміни в природі і суспільстві, їх спрямованість, порядок і закономірності; а у вужчому сенсі – повільні, поступові зміни, на відміну від революції [1, с. 1388].

Системна теорія, на думку Н. Лумана, розрізняє систему і зовнішній світ, що впливає на неї. Диференціація системи і зовнішнього світу уможливорює еволюцію, адже ні одна система не може еволюціонувати з самої себе. Під системно-теоретичною основою еволюції він розуміє ту обставину, за якою структурні зміни можуть відбуватися в системі,

але вони повинні досягти успіху в зовнішньому світі. Еволюційна диверсифікація і примноження систем – це диверсифікація і примноження зовнішніх світів. Мінімальна умова еволюції – пристосованість системи до зовнішнього світу [21, с. 29]. Цей підхід діє при аналізі демократії як форми політичного устрою суспільства, яке розглядається як система. Зовнішніми для політичної системи є економічна, соціальна, духовна сфери життя суспільства, політичні системи інших держав. Для політичного інституту зовнішньою є політична система суспільства.

У теорії еволюції велику роль відіграє випадковість. Н. Луман пише, що «система заміщає свою потребу в повному знанні зовнішнього світу установкою на щось таке, що для неї є випадковістю. Еволюція можлива лише завдяки цьому» [21, с. 41]. Під випадковістю він розуміє «зв'язок системи з зовнішнім світом, який вислизає з-під синхронізації засобами самої системи», «здатність системи використовувати події, які не можуть проводитися і координуватися самою системою. З цієї точки зору випадковими є небезпеки, шанси, сприятливі обставини» [21, с. 42]. Підхід Н. Лумана поділяє Р. Даль, вказуючи, що «торжество демократії здебільшого визначається низкою щасливих випадковостей. Але й ці випадковості залежать від того, що робимо ми самі» [10, с. 30].

Р. Даль пише, що «імпульс до демократичного способу правління з'явився з «логіки рівності» [10, с. 16], коли члени співтовариства прагнули приймати спільні рішення. Такі умови склалися майже 500 р. до н. е. у стародавніх Греції та Римі і проіснували кілька століть. Занепад стародавніх демократій стався через внутрішні системні проблеми, для подолання яких не вистачило власних зусиль. Комунікативні процеси між різними структурами були неефективними і не сприяли вирішенню протиріч. Спільноти були сегментованими, а внутрішній системний спосіб вирішення конфліктів ще не був інституціоналізований.

Сучасні демократії, ґрунтуючись на традиціях, набувають нових сутнісних і процедурних рис. Передумовою для демократизації є процеси становлення суверенності політичних систем і конституційності їх устрою. Суверенні держави передбачають на своїй території відносно однорідний режим владних відносин, що закріплює монополію на застосування насилля. На противагу державі виникає громадянське суспільство, з ненасильницькою договірною самоорганізацією відповідно до норм природного права і свобод людини.

Демократія в ХХ ст. підтвердила свою життєздатність і продемонструвала позитивні методи вирішення політичних і соціально-економічних завдань, але реалії ХХІ ст. поставили під сумнів її подальше ефективне функціонування. Це пов'язують із новою фазою еволюції демократії, з викликами, які диктує час. Проблеми з демократичним правлінням сучасних держав є в неконсолідованих і класичних демократіях, що свідчить про її внутрішні проблеми. Як пише В. І. Коваленко, «серйозні питання постають у плані співвідношення представницької і прямої демократії, політичної демократії інших її видів, демократії й економічного росту, прав людини у глобалізованому світі та ін.» [13, с. 4].

Колишній президент Польщі В. Ярузельський, не відмовляючись від визнання глибокого характеру радикальних системних змін, але водночас підкреслюючи їх якісно новий, мирний, поступовий, тривалий характер, запропонував термін – «еволюційна революція» [37, с. 32]. До цього визначення близьким є розуміння такого процесу, як «революція» – поєднання ряду енергійних заходів революційного характеру з ґрунтовними, але доволі тривалими, мирними реформами. Цей термін належить англійському журналісту і політологу Т. Ешу [38, с. 67]. Історик з Росії В. Мар'їна вважає, що події, починаючи з 1989 р., «швидше всього» є революцією, але не «одноразовою», а «еволюційного характеру, розтягнутою в часі» [25, с. 307].

Погоджуючись з думками провідних учених, нагадаємо, що «оксамитові» революції пройшли в регіоні Центральної і Південно-Східної Європи одночасно, проте, сьогодні цей регіон, що колись являвся однорідним, майже повністю входив до соціалістичного табору і радянського військового блоку, не лише перестав асоціюватись зі Східною Європою, але й знову поділився на дві традиційні історичні частини. «Оксамитові» революції мали різні форми: від «круглих столів» влади й опозиції, перших після тривалої перерви багатопартійних виборів і масових народних рухів. Усе ще продовжуються дискусії про суть подій у тій чи іншій країні. Та й самі революції ще не мають строгої дефініції, хоча частіше їх визначають прикметниками «демократичні» та «антикомуністичні». На нашу думку, сюди варто додати ще й те, що вони були, до певної міри, контрреволюційними, адже не лише ліквідували чинний лад, але й реставрували попередній, нехай і на зовсім іншій стадії розвитку.

Революції і пореволюційний розвиток посткомуністичних країн, зі всією очевидністю, показали уявну однорідність цього регіону Європи. Саме ж поняття «оксамитові» революції більше підходить до країн Центральної Європи, але зовсім не припустиме для визначення подій у Румунії чи країнах постюгославського простору. З погляду на це, вважаємо, що революцію 1989 р. у Чехословаччині варто аналізувати за допомогою представленої вище еволюційного підходу, а також те, що в цій країні, на відміну від інших країн Центральної Європи, де вистачило одного революційного потрясіння, через ряд суб'єктивних причин, цього було явно недостатньо, і в ЧССР таких потрясінь було два – в 1989 і 1992 рр. Р. Дарендорф писав, «щоб стало краще, спочатку повинно стати гірше. Навіть якщо послідовна політика приведе до того, що магазини наповняться товарами, а гроші матимуть реальну цінність, непідмінену курсом чорного ринку, багато людей все одно отримуватимуть дуже низьку зарплату, щоб дозволити собі ці товари, а багато і зовсім позбудуться роботи. Важко сказати, скільки займе шлях через цю долину, але напевно більше, ніж термін роботи першого парламенту. Цілком імовірно, що все це викличе розчарування у багатьох людей, настільки сильне, що воно поставить під загрозу нову конституційну структуру та економічні реформи, які так багато обіцяли і так мало принесли добра населенню» [11, с. 94].

Суб'єктивні причини значною мірою пов'язані з «новими демократіями». О. Енкарнасьйон пише, що вони демонструють основні формальні атрибути політичної демократії – вільні і конкурентні вибори, але позбавлені будь-якої змістовної схильності до цінностей, асоційованих з ліберальною демократією, зокрема терпимості, урядової підзвітності та поваги до прав людини [36]. Зрештою, ігнорування усталених цінностей призводить до ерозії демократії.

Більшість політологів пов'язують об'єктивні причини проблем сучасних демократій з процесами глобалізації. Г. Вайнштейн вважає, що відбувається «розмивання суверенітету національної держави, зростання прозорості її меж та виявлення все більшої залежності її внутрішнього життя від зовнішніх факторів глобального характеру». Це обмежує владні дії внутрішніх інститутів держави, знижує якість їх функціонування, на принципах демократичного правління [5, с. 11]. Глобальна взаємозалежність держав порушує звичний демократичний порядок управління політичними і соціально-економічними процесами.

Серед основних методологічних підходів до дослідження вказаної проблеми варто використати також неінституціоналізм. Українські вчені А. Колодій [15, с. 60], М. Лендшел [18], А. Романюк [30; 31] вважають, що неінституціоналізм, на відміну від класичного інституціоналізму, надає однакової ваги формальним інститутам – державі, самоврядуванню, партіям; та неформальним, які фіксовані у суспільстві на рівні практики і здійснюють вплив на поведінку та формування цінностей громадян. За допомогою цього підходу доцільно аналізувати вплив на хід політичного процесу не лише формалізованих структур, але й неписаних правил політичної взаємодії, вивчати причинно-наслідкові зв'язки між різними просторовими рівнями політики. Зазначимо, що ще у 80-х рр. ХХ ст. засновники нормативного напрямку неінституціоналізму Дж. Марч і Й. Олсен дійшли висновку, що визначальною для розуміння сутності політичного розвитку суспільства є композиція інститутів [44, с. 134].

Д. Норт наголошує, що «інститути» – як правила гри в суспільстві чи придумані людьми обмеження: формальні (організації) та неформальні. Перші визначають структури політичної системи і форми її легітимної влади. Другі – це традиції, звичаї, моральні цінності чи взаємні угоди. Формальні правила можна швидко змінити, прийнявши юридичні чи політичні рішення, а звичаї, традиції тощо еволюціонують у процесі інституціоналізації, адже вони зумовлені попереднім розвитком [24, с. 198]. Використавши цю концепцію для аналізу політичного посткомуністичного розвитку регіону ЦСЄ, можна виявити інституціоналізацію необхідних для демократії норм, ролей, цінностей та еталонів політичної поведінки. Серед трьох наукових шкіл, які розглядають причини інституційного вибору посткомуністичних суспільств: школа соціально-економічної модернізації, яка наголошує на ролі економічного розвитку, урбанізації і поширення комунікацій; школа політичної культури, відповідно до якої орієнтації громадян визначають сталість демократичних інститутів; школа прихильників теорії залежності сучасного розвитку від історичного шляху розвитку (англ. *path-dependency* – *стежка залежності*), або історичного інституціоналізму, яка визнає роль попередньої інституційної та культурної спадщини у створенні нових правил гри. Вважаємо, що поєднання другого і третього підходів доволі продуктивне для дослідження політики в ЦСЄ, а взаємозв'язок цих підходів повністю вписує-

ється в методологічній інструментарій дослідження трансформаційного процесу посткомуністичних країн ЦСЄ, і їх доцільно використовувати у дослідженнях.

Таким чином, розглянуті методологічні підходи вчених до проблеми демократизації посткомуністичних країн ЦСЄ вказують на їх багатоманітність. Науковці, обираючи певні методологічні підходи для дослідження, доповнюють їх своїми поглядами, обирають у кожному випадку для аналізу конкретної країни адекватний підхід, який дає змогу виявити її специфіку, розкрити суть змін. Утім, дослідження продовжуються, адже в сучасній демократії люди обирають те, що вважають корисним для розвитку особистості, завдяки можливостям, які вона надає. Тому демократія – це феномен, що перебуває в постійному розвитку, самооновленні. Демократії різних соціальних епох досить відмінні між собою. У XXI ст. демократія теж матиме свої особливості, які лише починають проявлятися. Процеси становлення і консолідації нових демократій у країнах ЦСЄ складні і суперечливі. Посткомуністичний період показав їхні відмінності в економічних, соціальних і політичних структурах, незважаючи на подібний вплив соціалізму. Прогресивні економічні реформи урядів викликали спад умов життя громадян. Усе це вплинуло і на консолідацію демократії, яка в більшості країн ще в процесі формування, тобто ще не відбулася.

Список використаних джерел

1. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая Российская энциклопедия; СПб. : Норинт, 1998. – 1456 с.
2. Бурдяк В. Трансформація постсоціалістичних країн: уніфікація чи розширення варіацій демократичного поступу / Віра Бурдяк // Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 12. – Ужгород : Говерла, 2009. – С. 201–206.
3. Бурдяк В. І. Глобалізація і політичні трансформації в постсоціалістичних країнах Європи / В. І. Бурдяк // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій : матер. II міжнар. наук. конф., 27–30 квіт. 2009 р., м. Суми. – Суми : СОІПНО, 2009. – С. 82–84.
4. Вайнштейн Г. Россия: политика, экономика, российский транзит в контексте глобальной демократизации / Григорий Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 10. – С. 78–89.
5. Вайнштейн Г. И. Меняющийся мир и проблемы функционирования демократии / Г. И. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 9. – С. 3–17.

6. Вахудова М. А. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / Мілада Анна Вахудова / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 379 с.
7. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации / Владимир Яковлевич Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15–29.
8. Грачев М. Н., Мадатов А. С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. – М. : АЛКИГАММА, 2004. – 128 с.
9. Гуггенбергер Б. Теория демократии / Берндт Гуггенбергер // Полис. – 1991. – № 4. – С. 136–149.
10. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
11. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе / Ральф Дарендорф ; пер. с англ. – М. : Ad Marginem, 1998. – 272 с.
12. Кобильник В. Особливості демократизації посткомуністичних суспільств / Василь Кобильник // Політична наука в Україні: стан і перспективи : матер. всеукр. наук. конф., 10–11 трав. 2007 р., Львів / укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин]. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 118–123.
13. Коваленко В. И. Проблемы трансформирующейся демократии в условиях новых вызовов / В. И. Коваленко // Вестник Московского ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2007. – № 2. – С. 4–10.
14. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер / отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М. : РАН, ИГИП, 1997. – 102 с.
15. Колодій А. Неінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / Антоніна Колодій // Вісник Львівського ун-ту : Філософ. науки. – Вип. 9. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 60–69.
16. Колодій А. Українська «Помаранчева революція»: сутність та уроки для транзитології / Антоніна Колодій // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні : Наукова збірка за матеріалами міжнародної наукової конференції у Львові, 20–23 травня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lvivacademy.com/visnik/cv/kolodiy.html>
17. Кубай І. М. Вплив гуситської революції на інституційні та етнонаціональні процеси в чеських землях наприкінці XIV – у першій половині XVI ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / І. М. Кубай. – Чернівці, 2009. – 19 с.
18. Лендьял М. Сучасні методологічні підходи до дослідження локальних політичних процесів (на прикладі країн Центрально-Східної Європи) / М. Лендьял // Вісник Львівського ун-ту : Філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 1. – С. 97–105.
19. Лещенко В. М. Тріадно-методологічна інтерпретація транзитного шляху політичної партії / В. М. Лещенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : УЦПМ, 2010. – Вип. 19. – С. 47–56.
20. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновский. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
21. Луман Н. Эволюция / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновский. – М. : Логос, 2005. – 256 с.

22. Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Оксана Михайлівна Марчак. – Одеса, 2007. – 19 с.
23. Никоноров О. В. Проблеми трансформації політичного режиму в Україні / О. В. Никоноров // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. : УЦПМ, 2010. – Вип. 19. – С. 17–24.
24. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Дуглас Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
25. Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е годы XX века – начало XXI века) / отв. ред. Ю. С. Новопашин. – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 354 с.
26. Пахарев А. Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією / А. Пахарев // Політичний менеджмент. – 2010. – Спецвипуск. – С. 13–23.
27. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз : монографія / за ред. проф. Ф. М. Рудича. – К., 2011. – 498 с.
28. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; пер. с англ. Ю. Г. Алексеева и др. ; ред. В. А. Бажанова. – М. : РОССПЭН, 1999. – 319 с.
29. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Данкварт Растоу // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5–15.
30. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці / Анатолій Романюк // Вісник Львівського університету: Філософські науки. – Вип. 9. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 190–199.
31. Романюк А. Основні етапи розвитку політичної думки у XX ст. / Анатолій Романюк // Вісник Львівського ун-ту : Філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 1. – С. 19–28.
32. Романюк О. І. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35–50.
33. Шипунов Г. Методологія аналізу суспільств, що трансформуються: транзитологічний підхід / Геннадій Шипунов // Політична наука в Україні: стан і перспективи : матеріали всеукр. наук. конф., м. Львів, 10–11 трав. 2007 р. / укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 43–45.
34. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 2. – С. 3–12.
35. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 1. – С. 6–16.
36. нкарнасьон О. Г. Миссионеры Токвиля. Пропаганда гражданского общества и поддержка демократии / О. Г. Энкарнасьон // URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.russ.ru/politics/meta/20010222-tok.html>
37. Ярузельский В. Уроки истории – не соль на раны / В. Ярузельский ; Беседу вел В. Оскоцкий ; Конгр. интеллиг. РФ. – Рязань : Узорочье, 2000. – 36 с.
38. Ash T. G. We the People: the revolution of '89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague / T. G. Ash. – Cambridge : Granta Books, 1990. – 160 p.

39. Bunce V. Regional Differences in Democratization: The East Versus the South / V. Bunce // *Post-Soviet Affairs*. – 1998. – Vol. 14. – № 3. – P. 187–211.
40. Bunce V. Should Transitologists Be Grounded? / V. Bunce // *Slavic Review*. – 1995. – Vol. 54. – № 1. – P. 111–127.
41. Carothers T. The End of Transition Paradigm / Thomas Carothers // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 5–21.
42. Deutsch K.W. *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control* / Karl W. Deutsch. – N. Y. : Free Press, 1963. – 316 p.
43. Karl T. L., Schmitter Ph.C. From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists or Students of Postcommunism? / T. L. Karl, Ph. C. Schmitter // *Slavic Review*. – 1995. – Vol. 54. – № 1. – P. 965–978.
44. March J. G. *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics* / J. G. March, J. P. Olsen. – N. Y. : Free Press / Macmillan, 1989. – 227 p.
45. Schmitter Ph. C., Karl T. L. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far East Should They Attempt to Go? / Ph. C. Schmitter, T. L. Karl // *Slavic Review*. – 1994. – Vol. 53. – № 1. – P. 173–185.
46. Terry S. M. Thinking about Post-Communist Transitions: How Different Are They? / S. M. Terry // *Slavic Review*. – 1993. – Vol. 52. – № 2. – P. 333–337.
47. Tökes R. L. *Transitology: Global Dreams and Post-Communist Realities* / R. L. Tökes // *Central Europe Review*. – 2000. – Vol. 2. – № 10. – P. 179–203.
48. Žatkuliak J. November '89 Medzníkvo vývoji slovenskej spolo nostiajeho medzinárodný kontext / Jozef Žatkuliakakol. – Bratislava : Historický ústav SAV vovyd. Prodama, 2009. – 246 s.

Татьяна Федорчак

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ ИЗМЕРЕНИЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ СТРАН ЦВЕ

Рассмотрено методологические подходы ученых к проблеме демократизации посткоммунистических стран ЦВЕ, которые указывают на их многообразие. Ученые, выбирая определенные методологические подходы для исследования, дополняют их своими взглядами, выбирают в каждом случае для анализа конкретной страны адекватный подход, позволяющий выявить ее специфику, раскрыть суть изменений. Исследования ученых продолжаются, ведь в современной демократии люди выбирают то, что считают полезным для развития личности благодаря возможностям, которые она предоставляет.

Демократия – это феномен, который находится в постоянном развитии, самообновлении. Демократии различных социальных эпох весьма отличались между собой. В XXI в. демократия тоже будет иметь свои особенности, которые только

начинают проявляться. Процессы становления и консолидации новых демократий в странах ЦВЕ сложны и противоречивы. Посткоммунистический период показал их различия в экономических, социальных и политических структурах, несмотря на подобное влияние социализма. Прогрессивные экономические реформы правительства вызвали спад условий жизни граждан. Все это повлияло и на консолидацию демократии, которая в большинстве стран еще в процессе формирования, т. е. еще не состоялась.

Ключевые слова: демократия, методологические подходы, внутренние и внешние измерения политической трансформации, Центрально-Восточная Европа.

Tetiana Fedorchak

**METHODOLOGICAL GROUNDS FOR RESEARCH OF
INTERNAL AND EXTERNAL DIMENSION OF POLITICAL
TRANSFORMATION IN THE CENTRAL AND EASTERN
EUROPEAN COUNTRIES**

In the article we studied methodological approaches to the democratization of post-Communist states in Central and Eastern Europe, which display their variety. By choosing certain methodological approach for the research scientists complete them with their own ideas, select appropriate approach for every particular country which allows studying its peculiarity and essence of changes. Research continues because in the modern democracy people choose something that they believe to be useful for the individual's development. Democracy is a permanently evolving phenomenon. Democracies of different social epochs are quite different. In the 21 century democracy will also has its peculiarities which are only starting to emerge. Process of establishment and consolidation of new democracies in the Central and Eastern European countries is complicated and controversial. Post-Communist period displayed their differences in the economic, social and political structures despite the similar influence of socialism. Progressive economic reforms caused the decrease of the level of life. It has all influenced consolidation of democracy which is only being formed in the majority of countries.

Key words: democracy, methodological approaches, internal and external dimension of political transformation, Central and Eastern Europe.

Тетяна СИДОРУК

Теоретичні засади дослідження політики сусідства ЄС у Східній Європі

Розглянуто теоретичні підходи до вивчення Європейської політики сусідства у контексті традиційних теорій зовнішньої політики ЄС. Пояснено розбіжності між ліберально-інституціоналістською, реалістичною, функціоналістською та конструктивістською теоріями. Зроблено висновок, що найбільшу цінність при вивченні політики сусідства ЄС у Східній Європі становлять теорії ліберального інституціоналізму та соціального конструктивізму і концепції «європеїзації» та «нормативної сили».

Ключові слова: ЄС, зовнішня політика, політика сусідства, теорія, концепція.

Європейська політика сусідства (далі – ЄПС) є формально виокремленою певною сферою активності у зовнішній політиці Європейського Союзу. Під цим кутом зору східний вимір політики сусідства необхідно аналізувати, передусім, у рамках загальних механізмів формування зовнішньої політики ЄС. Це, своєю чергою, вимагає розгляду ширших теоретичних підстав для аналізу ЄПС, як одного з вимірів зовнішньої політики Європейського Союзу. Тому в цій статті розглянемо теоретичні підходи до вивчення зовнішньої політики Європейського Союзу та пояснимо теоретичний інструментарій, який, на нашу думку, найбільш придатний для дослідження політики ЄС щодо держав Східної Європи – України, Молдови та Білорусі.

Зовнішня політика Європейського Союзу довгий час відігравала незначну роль як у теоріях інтеграції, так і в класичних теоріях міжнародних відносин. Для орієнтованих на державу теорій міжнародних відносин вона видавалася порівняно незначним міжнародним інститутом, а з погляду інтеграційних теорій, наприклад неофункціоналізму, який довгий час домінував, зовнішньополітична співпраця держав-членів не дуже підходила для того, щоб аналізувати роль наднаціональних інститутів [1, с. 384].

Ситуація змінилася лише в 1990-х рр., коли було зроблено кроки від Європейської політичної співпраці до Спільної зовнішньої політики і політики безпеки, а згодом – до Спільної політики у сфері безпеки та оборони. Останнім часом спостерігається збільшення кількості вчених, які займаються теорією європейської зовнішньої політики, причому нові імпульси є, здебільшого, ліберальними або конструктивістськими.

Сферу відносин Європейського Союзу з його міжнародним оточенням можна досліджувати з найрізноманітніших поглядів. Разом з тим, до сьогодні не створено комплексної теорії, яка мала б переваги практичного застосування і, водночас, повністю пояснювала б проблеми, які стосуються сутності і характеру цих відносин. Дивлячись у минуле з перспективи всієї історії Європейських Співтовариств / Європейського Союзу, зазначимо, що в західній літературі у цій сфері було кілька спроб вироблення універсальної теорії і методології дослідження зовнішньої політики ЄС. Проте, навіть якщо визнати дещо перебільшеною сувору оцінку, що створювані до цього часу різними дослідниками концепції «не творять жодної загальної чи хоча б приблизної теорії» [6, с. 429], то безперечним є факт, що дослідження досі знаходяться «у передтеоретичній стадії» [4, с. 91]. Основною причиною цього, вочевидь, є специфіка та унікальність Європейського Союзу як міжнародного актора, який не належить до традиційних категорій учасників міжнародних відносин на кшталт держави чи міжнародної організації [4, с. 91]. Деякі дослідники навіть стверджують, що «інструментами традиційного аналізу зовнішньої політики можна користуватись відносно незначною мірою для дослідження ЄС» [9, с. 6]. Однак, все ж це не означає, що неможливо створювати певні теоретично-емпіричні конструкції, які могли б пояснити сутність та механізми функціонування сфери відносин ЄС із зовнішнім світом і, зокрема, з його сусідами на сході.

Найбільш впливовими науковими підходами до аналізу зовнішньої політики ЄС є теорія ліберального інституціоналізму, яка розглядає розвиток інтеграційних процесів, створення міжнародних інститутів та просування цінностей демократії і прав людини як найефективніший засіб стабілізації системи міжнародних відносин; соціальний конструктивізм, який робить акцент на впливі неформальних норм і процесів соціалізації на формуванні спільних політик Європейського Союзу, зокрема, і його

зовнішньої політики; концепція «нормативної сили», що ґрунтується на тезі про те, що здатність ЄС до поширення назовні власних норм і цінностей виступає найефективнішим інструментом його впливу на зовнішнє середовище, а звідси – й визначальною ознакою ЄС як суб'єкта міжнародних відносин та його ключовою міжнародною роллю щодо найближчого сусідства.

Ліберальний інституціоналізм (неоліберальний інституціоналізм, раціоналістична теорія кооперації, раціоналістичний інституціоналізм) розглядає Спільну зовнішню і безпекову політику ЄС (далі – СЗБП) як міжнародний інститут, а держави – як інструмент для кращої реалізації його цілей. Подальше існування СЗБП ЄС, спроби у напрямі її посилення (наприклад, у контексті нововведень Лісабонського договору), розвиток Європейської політики сусідства свідчать про те, що СЗБП виконує для країн-членів Європейського Союзу функції, користь яких перевищує витрати, пов'язані з частковим обмеженням суверенітету та свободи маневру на міжнародній арені [1, с. 384–385].

Найважливішою перевагою зовнішньої політики ЄС з погляду неоліберального інституціоналізму є ефект масштабу спільної політики [6, с. 430]. Об'єднання ресурсів країн-членів ЄС збільшує їх спільний вплив у міжнародних відносинах, який значно перевищує сукупність можливостей впливу окремих країн. З цієї точки зору лише разом Європа може відігравати помітну роль у міжнародній політиці і досягнути спільної мети, як-от стабілізація сусідніх регіонів. Західні науковці відзначають, що від цього ефекту масштабу виграють, передусім, малі та середні держави-члени. Країнам з більшими можливостями, як-от Франція, Німеччина, Великобританія, ефект масштабу спільної політики приносить меншу користь, і тому вони скептичніше сприймають передачу зовнішньополітичних повноважень на наднаціональний рівень. Таким чином, з погляду ліберального інституціоналізму, Спільна зовнішня і безпекова політика ЄС буде рамки, які хоча й не можуть створити спільність інтересів, але здатні їх розпізнавати і сприяти ефективнішому їх досягненню.

Ліберальні інституціоналісти приписують Спільній зовнішній і безпековій політиці ЄС також «функцію алібі й захисного заслону» [1, с. 385], яка дає змогу урядам держав-членів ЄС у випадку непопулярних позицій або зміни позицій вказати на «Брюссель». Федеративна Республіка

Німеччина неодноразово послуговувалася цією «функцією алібі» у своїй східній політиці.

Використання цього теоретичного підходу при вивченні політики сусідства ЄС у Східній Європі дає змогу виявити і пояснити раціональні мотиви і принципи політики ЄС щодо східноєвропейських сусідів, розглянути питання про роль інститутів ЄС і держав-членів у забезпеченні ефективної співпраці з сусідами на Сході, вивчити інституційні особливості формування зовнішньої політики ЄС і їх вплив на перспективи розвитку політики сусідства. Ліберальний інституціоналізм дає мржливість, крім того, розглянути питання ефективності Європейської політики сусідства як одного з найважливіших вимірів Спільної зовнішньої політики ЄС, а також – як взаємодія ЄС з країнами-партнерами по ЄПС у довгостроковій перспективі здатна впливати на внутрішню політику держав, що беруть у ній участь.

Щодо теорії ліберального інституціоналізму, мабуть, найбільш скептичну позицію займає неореалізм. Згідно з поглядами представників неореалізму держави-члени ЄС зацікавлені не тільки в збереженні повної свободи маневру на міжнародній арені, вони за певних обставин навіть відмовляються від переваг, які приносить співпраця з іншими державами. Неореалізм посилається на конкуренцію серед національних держав Європи, яку С. Гофман визначив як «логіка різноманіття» [8, с. 867], а також на тезу, що національним інтересам держав-членів ЄС властиво мало спільного, що унеможливує ефективну співпрацю у сфері зовнішньої політики. Згідно з неореалізмом зовнішню політику ЄС потрібно розглядати як своєрідне поєднання зовнішніх політик держав-членів [4, с. 102]. З іншого боку, неореалісти схильні розглядати Європейський Союз як монолітну групу у контексті глобальних структур, де він виступає як майбутня глобальна сила, здатна скласти конкуренцію Сполученим Штатам Америки [4, с. 102]. Таким чином, неореалістичний внесок у дослідження зовнішньої політики ЄС залишається суперечливим, тому що передумовою постановки Європи як глобальної потуги, здатної конкурувати зі США, є подолання внутрішньої європейської конкуренції, яке для неореалістів видається майже неможливим. Варто також відзначити, що в теоріях у межах неореалістичної течії ключова роль у формуванні позиції ЄС на міжнародній арені часто відводиться Німеччині, і майбут-

не ЄС розглядається залежно від того, чи посяде Німеччина провідні позиції за допомогою ЄС на глобальному рівні, чи відіграватиме самостійну роль у Європі [16, с. 69].

Не підлягає сумніву факт, що у сфері зовнішньої політики ЄС до сьогодні виразно утримується фактична домінація держав-членів, які реалізують СЗБП ЄС, здебільшого, за допомогою механізмів міжнародної співпраці (хоча у світлі набуття чинності Лісабонським договором спостерігається подальша тенденція до передачі повноважень на рівень наднаціональних інститутів). Однак, немає підстав для того, щоб безумовно приймати державо-центристські інтерпретації неореалістів. Важко погодитися з думкою, що зовнішня політика ЄС «є лише незначним «шматком» зовнішніх політик держав-членів ЄС, особливо тих більших», приміром Німеччини [16, с. 70]. Слушним є підхід, згідно з яким зовнішня політика ЄС з погляду його держав-членів слугує для поєднання їх інтересів з інтересами інших європейських держав «у щораз зінтегрованішому ЄС», у чому кожен з них «дуже зацікавлений», тоді як «ЄС слугує угрупованням для забезпечення спільних інтересів у рамках регіональної та глобальної систем» [4, с. 102].

Чи не найбільш впливова інтеграційна теорія – неофункціоналізм лише опосередковано досліджував співпрацю у зовнішній політиці і політиці безпеки. Розгляд цієї сфери як «високої політики», що представляє галузь реалістичних або внутрішньодержавних поштовхів, призвів до того, що інститутами СЗБП ЄС у неофункціоналістській теорії нехтували [1, с. 386–387]. Тим не менше, неофункціоналізм може зробити значний внесок у дослідження зовнішньої політики ЄС, оскільки його ключова теза про «ефект переливу» може допомогти ідентифікувати стимули до кооперації, які впливають з уже досягнутого рівня співпраці в інших галузях політики і які не можуть бути визначені в межах течії ліберального інституціоналізму. Втім, загалом, неофункціоналізм, залишаючись центральною теорією, яка пояснює природу європейського інтеграційного проекту, мало придатний для дослідження Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС і, зокрема, Європейської політики сусідства.

Водночас, дедалі більше дослідників при вивченні СЗБП ЄС звертаються до конструктивістського підходу (соціального конструктивізму). Цей підхід останнім часом знову відродив інтерес до впливу неформальних

норм і процесів соціалізації на формування спільних політик Європейського Союзу. З погляду соціального конструктивізму спільні уявлення та ідентичності виникають зі спільної практики та регламентованої взаємодії між задіяними акторами [1, 387–388]. Зважаючи на кількадесятирічне стійке посилення регламентованої взаємодії в сфері зовнішньої політики, цілком реальним видається створення і розвиток спільних уявлень та ідентичностей у цій галузі. Важливим вираженням почуття спільності є так званий «рефлекс координації» [14, с. 20], а також пов'язані з ним форми взаємодії, що зосереджуються на спільному вирішенні проблем. Конструктивістський аналіз доводить, що процеси соціалізації та європеїзації, уможливлені численними контактами між державами-членами на різних рівнях, привели до певної узгодженості політик країн-членів [13, с. 103].

Конструктивістські дослідження становлять певну цінність і при вивченні політики сусідства ЄС у Східній Європі [пор.: 14], оскільки вони відкривають погляд на процеси європеїзації (під чим мається на увазі, передусім, соціалізація, вкорінення норм і цінностей Європейського Союзу), що відбуваються за межами території ЄС. У рамках цієї роботи використовується визначення європеїзації, запропоноване М. Емерсоном. Він розглядає європеїзацію як вплив трьох механізмів, що працюють у тісній взаємодії: правові зобов'язання у політичній і економічній сферах, що виникають з вимог, які висуваються Європейським Союзом; об'єктивні зміни в економічній структурі та інтересах окремих осіб як результат злиття з Європою; суб'єктивні зміни в поглядах, поняттях і особистостях людей, що стимулюють політичну волю до прийняття європейських норм у бізнесі, політиці і громадянському суспільстві [3, с. 56–57]. При цьому погоджуємось із авторським висновком, що в той час, як політичні та економічні зміни (головно інституційного характеру) можуть відбуватися досить швидко чи у середньотривалій перспективі, то більш глибокі зміни, що досягаються через реальну трансформацію особистості і її інтересів, можна чекати тільки як результат соціалізації у довгостроковій перспективі [3, с. 57].

Деякі автори, наприклад М. Вінк, підкреслюють, що застосовувати концепцію європеїзації як дослідницький інструмент потрібно дуже обережно [15, с. 65]. В рамках цього напрямку існує ризик «концептуальних

натяжок», тобто надто широкого трактування процесів європеїзації. Однак, попри ці критичні зауваження, такий підхід за останнє десятиліття завоював популярність у політичній науковій літературі мірою того, як учені намагалися проаналізувати і зрозуміти політичні, економічні і суспільні перетворення, що відбуваються в рамках процесу європейської інтеграції, і, особливо, розширення ЄС. Концепція європеїзації в межах ширшої теорії соціального конструктивізму вже неодноразово застосовувалась західними дослідниками і для з'ясування механізмів експорту цінностей та системних рис об'єднаної Європи у східноєвропейських країнах-сусідах – Україні, Молдові та Білорусі.

Окрім попередньо окреслених теоретичних підходів, дослідження зовнішньої політики і політики безпеки ЄС дає також змогу застосовувати концепції з конфліктології та досліджень миру. Оскільки європейська інтеграція являє собою спільний проект мирної політики усталених демократій, особливого значення набувають дослідження спільнот безпеки та демократичного миру. Ці дослідження можуть дати відповідь на запитання про особливості зовнішньої політики Європейського Союзу, що їх можна вивести з демократичного характеру держав-членів та з особливостей міждемократичної співпраці. Адже вироблене в межах ЄС «почуття спільноти» [5, с. 272] не лише зближує та ущільнює стосунки між державами, а й впливає на природу їхніх відносин із зовнішнім оточенням, в тому числі і зі східним сусідством. Своєю чергою, основою концепції «демократичного миру» є відома теза про перенесення норм несилowego вирішення конфліктів усередині демократій на площину відносин з іншими демократіями та їхніми об'єднаннями [12, с. 15]. З огляду на це можна очікувати відображення у зовнішній політиці ЄС норм поведінки його країн-членів. Політика сусідства ЄС, що спирається на дотримання та поширення демократичних принципів, може також розглядатися як приклад екстерналізації міждемократичного зразка міжнародних відносин, що спирається на намагання досягти інституціоналізованого регіонального діалогу та кооперативного процесу політичної координації.

Утім, на нашу думку, найбільше відповідає визначенню природи міжнародної суб'єктності ЄС та характеру його діяльності на міжнародній арені концепція «нормативної сили», яка до сьогодні залишається одним із найбільш впливових наукових підходів у західній літературі.

Автор цієї концепції Я. Меннерс вважає, що ЄС являє собою «нормативну силу» (*normative power*), яка має ідеаційну природу, базовану на спільних цінностях і принципах [10]. На його думку, Європейський Союз останніми роками все частіше використовує «нормативну силу», прагнучи до формування міжнародних норм за своїм зразком.

З концепції «нормативної сили» випливає ще одна надзвичайно важлива характеристика ЄС як учасника міжнародних відносин. А саме: зовнішня політика ЄС ґрунтується на специфічній філософії, яку загалом можна окреслити як першочерговість так званих європейських цінностей. Не вникаючи в дефініційні суперечки стосовно того, що конкретно вони означають, достатньо вказати на те, що в загальному вони охоплюють поширення демократії, верховенства права і захист прав людини, а також специфічну модель суспільного розвитку [10, с. 235–240]. Щодо сфери міжнародної діяльності цей список доповнюється виразними преференціями діалогу, співпраці та розвитку всебічних зв'язків при одночасній критиці репресивних кроків як недієвих та шкідливих [4, с. 18].

Таким чином, головним способом реалізації «нормативної сили» ЄС є розбудова асиметричних відносин з третіми державами, в рамках яких відбувається проекція норм і цінностей ЄС без прямого примусу на основі механізмів заохочення, які базуються на легітимності ЄС як носія даних норм для цих держав. Ці механізми заохочення ґрунтуються на принципі зумовленості (*conditionality*), який означає залежність рівня відносин між Європейським Союзом та третьою державою від ступеня дотримання нею норм і цінностей ЄС, що дає змогу сприяти поступовому наближенню країн-партнерів до ЄС. Як писав Я. Меннерс, «концепція «нормативної сили» є спробою підтвердження не тільки факту, що Європейський Союз побудований на базі спільних цінностей, але також, що він має здатність до діяльності на міжнародній арені в нормативний спосіб» [10, с. 252]. Попри те, що дослідники, пов'язані з реалістичною течією, схильні легковажити нормативним впливом ЄС, цей вимір впливу вважаємо найбільш характерним для об'єднаної Європи.

Найрезультативнішим випадком застосування «нормативної сили» Європейського Союзу вважається європеїзація країн Центрально-Східної Європи у ході розширення на Схід. Позитивний досвід, набутий у ході

розширення, сьогодні є підґрунтям для вироблення політики ЄС стосовно країн Східної Європи. Запровадження принципу зумовленості у відносинах зі східноєвропейськими країнами відбулось із започаткуванням Європейської політики сусідства. За останні роки важелі та інструменти ЄПС неодноразово розширювались, однак реальний вплив ЄС на країн-сусідів на Сході залишається незначним. Отже, важливим науковим завданням є з'ясування причин низької ефективності впливу «нормативної сили» ЄС на східноєвропейські країни, порівняно, приміром, з випадком Польщі та інших країн ЦСЄ в рамках політики розширення.

Для його вирішення вважаємо можливим використання підходу, запропонованого М.-А. Вахудовою, яка, аналізуючи роль ЄС у внутрішньому реформуванні країн Центрально-Східної Європи в 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., поділяє важелі впливу ЄС на внутрішнє життя країн-кандидатів на пасивні (вигоди від членства, втрати від недопущення до членства, жорстке обходження з країнами-нечленами) та активні (асиметрична взаємозалежність, примушування та зумовленість) [2, с. 20–21]. Відтак, доцільним бачиться розгляд політики сусідства ЄС у Східній Європі через призму готовності чи неготовності (бажання чи небажання) Європейського Союзу застосовувати подібні важелі у відносинах зі своїми східними сусідами, що головню й визначає, на нашу думку, ефективність «нормативної сили» ЄС на цьому просторі.

Для теоретизації зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу, загалом, і Європейської політики сусідства, зокрема, наше дослідження має значення в контексті майбутнього розвитку. В цій роботі зроблено акцент лише на поясненні розбіжностей у тлумаченні цієї галузі між ліберально-інституціоналістською, реалістичною, функціоналістською та конструктивістською теоріями. Як видно з попередніх роздумів, ідеться про значні концептуально-дефініційні відмінності. Отже, необхідним видається подальше вироблення чітких визначень і тлумачень у теоретико-методологічному вимірі дослідження політики сусідства ЄС у Східній Європі.

Список використаних джерел

1. Вагнер В. Цивільна світова держава? Зовнішня політика та політика оборони і безпеки Європейського Союзу / В. Вагнер, Г. Гельманн // Європейська

- інтеграція / уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 377–394.
2. Вахудова М.-А. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М.-А. Вахудова ; пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 379 с.
  3. Емерсон М. Екзистенційна дилема Європи / М. Емерсон // Україна – ЄС 2008: нова гра. Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – № 50. – С. 55–71.
  4. Мільчарек Д. Європейський Союз та його місце в сучасному світі / Д. Мільчарек. – Львів : Інформація. Поступ. Перспективи, 2008. – 172 с.
  5. Deutsch K. W. Attaining and Maintaining Integration / M. Hodges (ed.) // European Integration. – Harmondsworth : Penguin, 1972. – P. 270–283.
  6. Ginsberg R. H. Conceptualizing the European Union as an International Actor: Narrowing the Theoretical Capability-Expectation Gap / R. H. Ginsberg // Journal of Common Market Studies. – 1999. – Vol. 37. – № 3. – P. 429–454.
  7. Gordon P. Europe's Uncommon Foreign Policy / P. Gordon // International Security. – 1997. – № 22 (3). – P. 74–100.
  8. Hoffmann S. Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe / S. Hoffmann // Daedalus. – 1966. – Vol. 95. – № 3. – P. 862–915.
  9. Lister M. The European Union and the South / M. Lister. – London, 1997. – 200 p.
  10. Manners I. Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? / I. Manners // Journal of Common Market Studies. – 2002. – Vol. 40. – № 2. – P. 235–258.
  11. Moravcsik A. The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht. – N. Y. : Cornell University Press, 1998. – 420 p.
  12. Russett B. Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World / B. Russett. – Princeton ; New Jersey : Princeton University Press. – 1993. – 192 p.
  13. Smith K. E. European Union Foreign Policy in a Changing World / K. E. Smith. – Oxford : Polity Press, 2008. – 288 p.
  14. Smith K. E. The Making of EU Foreign Policy: the Case of Eastern Europe / K. E. Smith. – London : Macmillan, 1999. – 308 p.
  15. Vink M. What is Europeanisation? And other Questions on a New Research Agenda / M. Vink // European Political Science Journal. – 2003. – Vol. 3. – № 1. – P. 64–78.
  16. Waltz K. N. The Emerging Structure of International Politics / K. N. Waltz // International Security. – 1993. – Vol. 18. – № 2. – P. 44–79.

Татьяна Сидорук

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИКИ СОСЕДСТВА ЕС В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Рассмотрено теоретические подходы к изучению Европейской политики соседства в контексте традиционных теорий внешней политики ЕС. Объяснено разногласия между либерально-институционалистской, реалистичной, функционалистской и конструктивистской теориями. Сделано вывод, что наибольшую ценность при изучении политики соседства ЕС в Восточной Европе составля-

ют теорії ліберального інституціоналізму і соціального конструктивізму, а також концепції «європеїзації» і «нормативної сили».

Ключевые слова: ЕС, зовнішня політика, політика сусідства, теорія, концепція.

Tetiana Sydoruk

THE THEORETICAL BASIS OF RESEARCH THE EU'S NEIGHBORHOOD POLICY IN EASTERN EUROPE

The paper considers theoretical approaches to the study of the European Neighbourhood Policy in the context of traditional theories of foreign policy. It is explained the differences between liberal-institutionalist, realist, функціоналістів і конструктивістичних теорій. It is concluded that the greatest value in studying the EU's Neighbourhood Policy in Eastern Europe is the theories of liberal institutionalism and social constructivism and the concepts of «europeanization» and «normative power».

Key words: EU, foreign policy, neighbourhood policy, theory, concept.

Марін ГЕРМАН

Сучасні підходи до дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств

Погляд зосереджено на аналізі сучасних підходів до дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних країн. Розглянуто еволюцію теорій європейської інтеграції та сконцентровано увагу на науково-практичній актуальності модерних концептів та підходів, а також на тих теоретичних труднощах, які безпосередньо пов'язані із вдосконаленням методологічного інструментарію вивчення інтеграційних процесів. Обґрунтовано необхідність поєднання різноманітних дослідницьких підходів до вивчення євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств.

Ключові слова: євроінтеграційні процеси, постсоціалістичні суспільства, теорії інтеграції.

Починаючи з другої половини ХХ ст., на європейському континенті розгортаються сучасні євроінтеграційні процеси. У зв'язку з ними, термін «інтеграція», що позначає процес об'єднання частин у ціле, став важливою категорією, яка висвітлює політичні процеси в європейських країнах, відображуючи, в тому числі, комплексність суспільних трансформацій постсоціалістичних держав.

Вивченням сучасних теорій європейської інтеграції займаються як західні (В. Уоллес, В. Секереш, П. Тейлор, Ф. Шмелфенінг), так і українські дослідники (А. Миколук, М. Авраменко, В. Копійка, Т. Шинкаренко). Вони аналізують, здебільшого, класичні теорії, звертаючи також увагу на науково-практичну актуальність модерних підходів. У цьому контексті, метою нашої наукової розвідки є теоретичний аналіз сучасних підходів до дослідження євроінтеграційних процесів, їх систематизація, з концентруванням уваги навколо їх актуальності для постсоціалістичних суспільств. Розгляд теорій європейської інтеграції здійснюється в історичному порядку, із урахування зміни наукової парадигми.

Особливістю євроінтеграційних концепцій є той факт, що вони складаються із методологічної бази та власної філософії аналізу політичного процесу. Євроінтеграційні теорії є злагодженими системами постановки і вирішення науково-практичних завдань. Історично, першими теоріями європейської інтеграції були федералізм та функціоналізм. Ми не зупинимемося детально на цих двох класичних підходах, оскільки вони добре висвітлені у вітчизняній та іноземній літературі [2; 3; 4; 11]. Значимо лише, що федеративна модель об'єднання Європи потребувала формальних конституційних заходів та політичного об'єднання. Незважаючи на присутність у європейському політичному просторі федералістських настроїв, в основу європейського об'єднання було покладено, передусім, концепцію функціональної інтеграції. Ця концепція заклала теоретичну основу перших форм комунітарної організації європейських країн [3, с. 218]. Прихильники функціоналізму закликали спочатку виокремити проблеми, які необхідно вирішити для забезпечення економічного і соціального добробуту, а форма, за допомогою якої вони будуть вирішені, визначиться сама по собі.

З кінця 50-х рр. минулого століття інтенсивно розроблялася неофункціоналістська концепція євроінтеграції. Основними причинами перехо-

ду від функціоналізму до нефункціоналізму стали реалізація секторіальних проєктів об'єднання Європи, необхідність замінити політичну парадигму «одноразового створення Європи» на визнання виключного політичного фактора в інтеграції, поява плюралістичного підходу в політичних науках та ін. Засновником і найвідомішим представником нефункціоналізму був Ернест Хаас. На відміну від прихильників традиційного функціоналізму, Е. Хаас пов'язував інтеграцію з суспільними процесами, з діяльністю соціальних груп, які не мають встановленого плану поведінки, проте керуються виключно власними інтересами. В праці «Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили» (1958) [7], Е. Хаас обґрунтовує базові принципи євроінтеграції на регіональному рівні. На думку Е. Хааса інтеграція є процесом створення «політичної спільноти», в якій присутні реальні обмеження щодо можливостей розгортання конфліктів у середовищі груп-учасників.

Особливе місце у спектрі підходів до дослідження євроінтеграційних процесів займає комунікативний підхід, запропонований Карлом Дойчем. У його наукових працях зустрічаємо поняття «юридична держава» та «соціологічна нація», які пояснюють інституційні та соціальні компоненти євроінтеграційних процесів. Інтеграція в його розумінні складається як із соціальних, так і з інституційних складників, і полягає у створенні в межах визначеної території «відчуття співтовариства», а також потужних інститутів, здатних забезпечити виникнення у населення очікування мирних змін на перспективу [6, с. 107].

К. Дойч виділяв два основні виміри міжнародної інтеграції. Перший вимір – це формування транснаціонального суспільства, якому притаманне об'єднання народів за допомогою міжособистісної довіри, дружби, спільної ідентифікації, інформаційного обміну та соціальної асиміляції. Другий вимір – це міжнародне політичне об'єднання, або амальгамація, під яким розуміється політико-юридичне об'єднання в рамках відповідних інститутів та процедур прийняття політичних рішень. У цьому контексті, не можна не погодитись із М. Кямраном, який вважає, що комунікативний аналіз прагне позбутися абстрактних моделей і вивчати реальні інтеграційні процеси. Важливою перевагою цього підходу є розгляд інтеграції не як статичного, інституційно-фіксованого стану, а як динамічного процесу, який розвивається у часі та має власні закономірності [3, с. 218].

Праці К. Дойча заклали основу для формування сучасного транзакційного підходу до дослідження євроінтеграційних процесів, який ефективно використовується при вивченні інтеграції колишніх країн соціалістичного табору до ЄС. Транзакційний підхід полягає у тому, що ефективна інтеграція не можлива без консолідованого «відчуття співтовариства». Останнє може бути сформоване за допомогою високого рівня комунікації та взаємодії між державами та соціальними групами, які в них проживають. Чим активнішою є згадана взаємодія, тим важливішою вона стає для суспільств [11, с. 49]. Транзакційний підхід відкрив нові перспективи для реалізації моделей комунікації у політичних системах Європи. Сучасний транзакційний підхід є спробою вдосконалити загальну теорію інтеграції, яка б охопила не тільки міжнародну політику, але й ті процеси, які відбуваються в рамках національних держав.

На противагу неофункціоналізму, який посунув на друге місце державу при розгляді євроінтеграційних процесів на користь груп інтересів, та комунікативному підходу, який вивчає не державу, а скоріше суспільство, міжурядовий підхід (*intergovernmentalism*) поєднує дослідників, котрі вважають, що національні уряди залишаються головними акторами інтеграційних процесів. Якщо уряди дійшли згоди з питань політичного об'єднання, європейська інтеграція просувається, а якщо консенсусу не досягнуто, цей процес гальмується. Згідно з цим підходом, групи інтересів, наднаціональна бюрократія та транснаціональні корпорації не визначають інтеграційний процес, а є скоріше другорядними політичними та економічними гравцями [1].

Одним із засновників міжурядового підходу вважають Стенлі Хоффмана, який стверджував, що логіка неофункціоналістів спрацьовує лише у сфері економічної інтеграції, там де є актуальними закономірності прагматичної поведінки. На відміну від економічної сфери, політична інтеграція залежить від ідеологічних інтересів національних еліт, які визначають поступ інтеграційного процесу. Тому, у політиці домінує «логіка розрізнення», замість «логіки інтеграції» [8, с. 265]. Методологічна основа міжурядової парадигми полягає у тому, що вивчення європейських інтеграційних процесів потребує ретельного аналізу інтересів національних урядів та політичної еліти держав. У цій теоретичній схемі межі інтеграції є нестабільними, оскільки її прогрес залежить від пошу-

ку і встановлення компромісу між урядами. Від згаданого компромісу та згоди також залежать форми та зміст євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств.

Цікавою є теоретична модель, запропонована представниками ліберального міжурядового підходу, який ґрунтується на тому, що національний вибір, насамперед, визначається внутрішньополітичними процесами. Вирішальну роль у консолідації національного вибору еліти відіграє економічний лобістський тиск. Ліберальний варіант міжурядового підходу відкидає риторика про так звані національні інтереси і фокусується на групах, які детермінують політику держави стосовно зовнішньополітичних партнерів. Разом із тим, підкреслюється роль внутрішньополітичної конкуренції за реальну можливість визначати «інтереси держави» [1]. Відповідно до ліберальної модифікації міжурядового підходу, інтеграція відповідає конкретним, організованим вимогам груп інтересів. У цьому плані ліберальний міжурядовий підхід наближений за аналітичним інструментарієм до неофункціоналізму. Відмінність між міжурядовим підходом і його ліберальним варіантом визначається різними моделями аналізу держави в рамках міжнародних відносин, і зокрема в рамках європейських інтеграційних процесів. Якщо класичний міжурядовий підхід вважає державу «чорною скринькою», якій притаманні стабільні преференції та інтереси, то ліберальний міжурядовий підхід намагається увійти у середину цієї «чорної скриньки», на яку впливають групи тиску та неурядові організації [11, с. 56].

Подібну теоретичну модель аналізу євроінтеграційних процесів запропонував Пол Тейлор, який сформулював науковий образ союзу європейських держав у формі всеохоплюючої консенсусної асоціації. Спираючись на консасоціативну теорію Арендта Лейпхарта, П. Тейлор бачить в інтеграційних процесах в Європі тенденцію до консолідації політичної асоціації національних еліт, які, для того щоб прийняти певне рішення, мають дійти до загального консенсусу. Політолог вважає, що інтеграція є процесом зміцнення функціональних систем на місцевому рівні. На противагу концептуальним системам функціоналістів та представників комунікативного підходу, П. Тейлор дотримується думки, що сам процес інтеграції призводить не до стирання відмінностей між групами в рамках європейських суспільств, а швидше до їх посилення [14, с. 176].

Тому, ефект посилення вимагає відповідної координації зусиль на наднаціональному рівні, для того щоб соціальна структура суспільств відповідала тим політичним інститутам, які функціонують у рамках ЄС. Ця концептуальна система намагається пов'язати елітарні риси інтеграції з процесами демократизації в країнах ЄС.

П. Тейлор зазначає, що поведінка національних еліт визначається, по-перше, можливістю розширення політичного впливу на наднаціональний рівень. По-друге, національні еліти також дбають, щоб власний, локальний сегмент впливу, який може охоплювати окрему національну державу або її окрему частину, зберіг первинну цілісність та автономність. Це протиріччя може по-різному вплинути на хід інтеграційних процесів, оскільки розвиток наднаціональних інституцій ЄС може призвести до ослаблення впливу та цілісності національної еліти. З цих міркувань, національні еліти дуже часто формують певні бар'єри на шляху поглиблення інтеграційних процесів. Саме тому, іноді в постсоціалістичних суспільствах інтеграційні процеси відбуваються досить повільно. Фактично, процеси зближення європейських держав призводять до втрати національними елітами своїх політичних переваг, оскільки «статус та авторитет членів картелю залежать від їх здатності ідентифікувати сегментовані інтереси та презентувати себе як лідерів та агентів чітко визначеної спільноти» [14, с. 176]. Логічно, що за умов стирання кордонів між державами ця «здатність» еліти може набути суто символічних характеристик.

Окремим науковим напрямом дослідження євроінтеграційних процесів є інституціоналізм та неінституціоналізм. Базисною ідеєю інституціоналізму є концентрація уваги на інституційній системі як найважливішій складовій політичного процесу. Фактично, інституціоналізм є науковим підходом, зверненням лише до дослідження інтеграційних процесів. Він є загальним, парадигмальним концептом, який активно використовується у політичних науках, економіці та соціології для аналізу різноманітних аспектів життєдіяльності суспільства. Центральною ідеєю інституціонального підходу є наголошення та тому, що інституційна конфігурація безпосередньо визначає результативність публічних політик та прийняття рішень на високому рівні. Неінституціоналізм, спрямований на дослідження політичних процесів у рамках функціонування

єдиного європейського ринку, був заснований С. Булмером, який увів у 90-х рр. минулого століття нові поняття до інституційного категоріального апарату. Йдеться про формальні та неформальні інституції, які складаються з власних «символів» та норм, а також про процедурні та політичні інструменти прийняття рішень європейськими інституціями [5, с. 370]. Розширюючи коло явищ, які підпадають під інституційний аналіз, неоінституціоналізм, тим самим, зумів запропонувати нові теоретичні моделі вивчення євроінтеграційних процесів, які стосуються впливу законодавства ЄС на інституційну систему, взаємодії національної еліти з європейською бюрократією, ефективності функціонування базових інституцій ЄС.

Загалом, для неоінституціоналістів ЄС становить ідеальну модель для вивчення різноманітних типів інституційних систем, які переплітаються між собою формальними і неформальними зв'язками. В цьому контексті, основними напрямками досліджень нового інституціоналізму є аналіз ступеня регламентованості законотворчого процесу в європейських договорах, довгострокові наслідки інституційних реформ в ЄС, форми переговорів у рамках ради міністрів та Європейського парламенту, ефективність функціонування Європейської комісії та інших наднаціональних структур.

Ефективними з наукового погляду є аналітичні схеми сучасної європейської теорії політичних мереж, запропонованої Нейлом Нугентом для дослідження трансформації процесу прийняття рішень у національних державах унаслідок інтеграційних процесів в Європі. Концепт Н. Нугента спирається на мережевий підхід, який визнає комунікативну сутність інтеграційних процесів, їх неформальні аспекти, а також відсутність державної ієрархічності, яка зникла внаслідок стирання національних кордонів. Відповідно до цієї теорії, для того щоб визначити, який тип мережі функціонує у певному секторі, потрібно врахувати три змінні: стабільність участі у мережі, яка може бути як постійною, так і кон'юктурною; відкритість мережі – стосується можливості інших учасників впливати на процес прийняття рішень; ступінь залежності мережі від ресурсів – означає здатність учасників діяти самостійно [9, с. 27]. Сучасна теорія політичних мереж дає змогу проаналізувати процес прийняття політичних рішень, особливо в тих сферах, у яких

політичний компонент не регламентований повною мірою (наприклад, політика щодо захисту прав споживачів та політика захисту навколишнього середовища в ЄС).

Іншим сучасним науковим напрямом євроінтеграційних студій є соціальний конструктивізм, який вивчає процес формування європейської ідентичності та європейських цінностей, тобто тих передумов, які є необхідними для набуття повноцінного членства ЄС, зокрема для постсоціалістичних держав. Дослідник Томас Ріссе дуже влучно сформулював мету соціального конструктивізму – детальний аналіз європейської інтеграції на основі соціальної онтології, яка виходить з того, що особи не існують незалежно від соціального середовища та системи спільних цінностей [10, с. 48]. Соціальний конструктивізм звертається до делікатних складових інтеграції, як-от: формування ідентичності, толерантність, соціальна мобілізація населення, а також проблеми розширення ЄС. Загалом, дискусії з приводу пізнавальних можливостей цієї теорії є актуальними в європейських наукових колах. Прихильники соціального конструктивізму вивчають процес формування європейської ідентичності в державах, які стали членами ЄС у XXI ст. Основним дослідницьким завданням теоретиків соціального конструктивізму є вивчення співіснування ідентичностей: з одного боку, громадяни ототожнюють себе з національною державою, з іншого – з європейською політичною спільнотою. В цьому можна побачити явну відмінність між соціальним конструктивізмом та іншими підходами до дослідження євроінтеграційних процесів. Так, представники міжкурядового підходу та його ліберальної модифікації пояснюють прийняття нових членів до ЄС з погляду економічних інтересів, тобто з позицій матеріально-фінансових вигод. Разом з тим, міжкурядовий підхід не зумів запропонувати жодного аргументованого теоретичного пояснення процесу розширення ЄС у 2004 та 2007 рр. З іншого боку, соціологічна перспектива, що відкривається соціальним конструктивізмом, інтерпретує процес розширення ЄС за допомогою концепції «експансії» міжнародної спільноти та єдиної системи цінностей. Так, Філіп Шмелфенінг зазначає, що членами ЄС стали ті держави з Центрально-Східної Європи, які сповідують європейські цінності та ліберальні норми [12, с. 48], підкреслюючи, що економічна компонента не відіграла в цьому випадку важливу роль.

У контексті вивчення соціальних аспектів європейської інтеграції особливий інтерес для науковців становлять сучасні теорії соціального капіталу. Вперше дослідники євроінтеграції звернули увагу на цей підхід після виходу 223 випуску студії «Євробарометр» (грудень 2004 р.) [13], реалізованого за фінансовим сприянням Європейської комісії. Студії «Євробарометр» були присвячені соціальному капіталу як, поки що, неформальному критерію аналізу і оцінки розвитку демократії на європейському континенті. Досліджуючи соціальний капітал у країнах ЄС, європейські експерти вкладали у цей термін широке коло явищ соціально-політичного та економічного характеру. До соціального капіталу вони відносили задоволення рівнем життя, стан навколишнього середовища, індивідуальну фінансову ситуацію, сімейне життя, контактування з друзями та родичами, членство в організаціях громадянського суспільства, участь у політичних процесах тощо. Всі ці індикатори соціального капіталу розглядалися вченими в порівняльній перспективі, формуючи, таким чином, певну градацію, з урахуванням середнього рівня різноманітних показників по всьому ЄС. Незважаючи на певну методологічну нечіткість, який намагався врахувати і виміряти всі можливі соціальні аспекти європейської інтеграції, без адекватного аналізу кореляції між показниками, дослідження «Євробарометр» дало поштовх до вдосконалення методики виміру соціального капіталу у європейських суспільних науках.

Теорії соціального капіталу відкривають цікаві наукові горизонти перед дослідниками євроінтеграційних процесів. Ідеться про альтернативний погляд на процеси об'єднання Європи, який належно вписується в загальну систему модерних підходів до дослідження інтеграції. Будучи певний час соціологічним концептом, соціальний капітал звертає увагу на неформальні аспекти розвитку суспільства – рівень довіри до національного уряду та наднаціональних органів ЄС, участь у діяльності неурядових організацій, форми соціальної згуртованості, які є важливими вимірами процесів європейської інтеграції в широкому розумінні слова.

Таким чином, у цій статті підходи до дослідження євроінтеграційних процесів концентрують увагу або на інституційних параметрах об'єднання Європи, або на соціальних, досить неформальних аспектах цього явища. Так, В. Уоллес розмежовує «формальну» та «неформальну»

інтеграцію [15, с. 61]. Подібний поділ форм інтеграції потребує й відповідного переосмислення того методологічного інструментарію, за допомогою якого досліджуються інтеграційні процеси у постсоціалістичних суспільствах. У країнах колишнього соціалістичного табору, окрім питання інтеграції в ЄС, нерідко гостро стоїть проблема консолідації демократичних інститутів у соціальному середовищі. З цих мотивів, використання підходів, які враховують неформальні сторони інтеграційного процесу, видається обґрунтованим з наукового судження, у випадку постсоціалістичних країн. Сучасні позаінституційні підходи (соціальний конструктивізм, теорії соціального капіталу) можуть стати альтернативне розуміння тих процесів інтеграційного характеру, які відбуваються у постсоціалістичних суспільствах. У поєднанні з доробком науковців, які вивчають формальні сторони інтеграції, неформальні підходи можуть відкрити нові пізнавальні горизонти у компаративістській політологічній перспективі, забезпечуючи більш високий рівень теоретичного синтезу у сфері досліджень європейської інтеграції.

Отже, сучасні підходи до дослідження участі в євроінтеграційних процесах постсоціалістичних суспільств охоплюють, по-перше, теорії та концепти інституційної групи (інституціоналізм, неоінституціоналізм, міжурядова парадигма), які вивчають інтеграцію за допомогою інституційного аналізу, по-друге, позаінституційні концепції (сучасна європейська теорія політичних мереж, соціальний конструктивізм, теорії соціального капіталу, транзакційний підхід), які концентрують увагу на неформальних, соціальних аспектах інтеграційних процесів на європейському континенті. На сучасному етапі розвитку євроінтеграційних студій у постсоціалістичних суспільствах необхідне адекватне наукове використання наведених підходів, а також їх поєднання при здійсненні конкретних політологічних та соціологічних досліджень.

Список використаних джерел

1. Авраменко М. Аналіз концептуальних положень міжурядового підходу до європейської інтеграції [Електронний ресурс] / М. Авраменко. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2056>
2. Копійка В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / В. Копійка, Т. Шинкаренко. – К. : Ін Юре, 2001. – 448 с.

3. Кямран М. Теоретические школы изучения европейской интеграции: причины зарождения и механизмы развития / М. Кямран // *Dirçəliş XXI əsr.* – 2007. – № 112 / 113. – С. 216–225.
4. Миколук А. Концептуальний вимір теорії та підходів європейської інтеграції [Електронний ресурс] / А. Миколук. – Режим доступу : http://www.social-science.com.ua/jornal_content/82/political_problems
5. Bulmer S. New institutionalism and the governance of the single European market / S. Bulmer // *Journal of European public policy.* – 1997. – Vol. 5. – № 3. – P. 365–387.
6. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area, in *International Political Communities: An Anthology* / K. Deutsch, S. Burrell, R. Kann, M. Lee, M. Lichterman, R. Lindgren. – N. Y. : Doubleday and Company, Garden City, 1966. – P. 100–167.
7. Haas E. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950–1957 / E. Haas. – Stanford; California : Stanford University Press, 1958. – 552 p.
8. Hoffman S. Ostinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe / S. Hoffman / *The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration* – Lynne Rienner Publishers; 3 edition, 2003. – 375 p.
9. Nugent N. The Government and Politics of the European Union / N. Nugent. – London : MacMillan Press ltd, 1999. – 567 p.
10. Risse T. Social Constructivism and European Integration / T. Risse // *Wiener. European Integration Theory.* – Oxford : Oxford University Press, 2004. – P. 45–76.
11. Secăreş V. Teoriile integrării europene / V. Secăreş. – Bucureşti : SNSPA, 2011. – 82 p.
12. Schimmelfening F. The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action and the Eastern European Enlargement of the European Union / F. Schimmelfening // *International Organization.* – 2001. – № 55 (1). – P. 42–56.
13. Special Eurobarometer 223 / Wave 62.2 – TNS Opinion&Social. – 111 p.
14. Taylor P. Consociationalism and Federalism as Approaches to International Integration / P. Taylor. – London : Printer, Frameworks for International Cooperation, 1994. – 285 p.
15. Wallace W. The Dynamics of European Integration / W. Wallace. – London; New York : Printer Publishers for the Royal Institute of International Affairs, 1990. – 308 p.

Марин Герман

**СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ
ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ
ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ОБЩЕСТВ**

Внимание сосредоточено на анализе современных подходов к исследованию интеграционных процессов постсоциалистических стран. Рассмотрено

эволюцию теорий европейской интеграции и сконцентрировано внимание на научно-практической актуальности современных концептов и подходов, а также на тех теоретических трудностях, которые непосредственно связаны с совершенствованием методологического инструментария изучения интеграционных процессов. Обосновано необходимость сочетания различных исследовательских подходов к изучению интеграционных процессов постсоциалистических обществ.

Ключевые слова: евроинтеграционные процессы, постсоциалистические общества, теории интеграции.

Marin Herman

MODERN APPROACHES TO THE STUDY OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES OF POST-SOCIALIST SOCIETIES

Article focuses on the analysis of contemporary approaches to the study of European integration processes of post-socialist societies. The author discusses the evolution of the ories of European integration and focuses on the oretical and practical relevance of modern concepts and approaches, as well as on the theoretical difficulties that are directly related to improving the methodological tools for studying the processes of integration. Finally, the article stresses the need for a combination of different research approaches in the study of European integration processes of post-socialist societies.

Key words: European integration processes, post-socialist society, the theory of integration.

Лілія ІСТРАТІЙ

Аналітичний потенціал категорії «міжнародне право» у дослідженні сучасних міграційних процесів

Метою статті є комплексний аналіз шляхів формування і напрямів вдосконалення міграційної системи Європейського Союзу. Особливу увагу приділено введенню Шенгенських угод, а також Програми «блакит-

ної карти» як інструментів формування спільної міграційної політики країн-членів Євросоюзу.

Ключові слова: Європейський Союз, міграція, Шенгенські угоди, «блакитна карта».

Процеси міжнародної міграції є наслідком і, водночас, одним із вагомих чинників глобалізації. Оскільки Європейський континент залишається кінцевим пунктом потужних міграційних потоків, така важлива складова інтеграційних процесів, як пересування людей, поряд із вільним рухом товарів та капіталів, є предметом спільних політичних рішень Європейського Союзу. У зв'язку з непростим фінансовим становищем країн-членів Європейського союзу, все більш актуальним постає питання чіткої та ефективної міграційної політики. Вона стосується ситуації і всередині співтовариства, і його міграційних відносин із третіми країнами.

Незважаючи на значні масштаби міжнародної міграції, у сучасній наші не вироблено єдиного підходу до його аналізу. З одного боку, це можна пояснити тим, що міграція є предметом дослідження таких наук, як економіка, демографія, соціологія, політологія і право, що викликає концептуальні відмінності у визначенні предмета та інструментарію дослідження. З іншого боку, аналіз розмірів і тенденцій міжнародної міграції ускладнений недосконалістю збору інформації, відсутністю уніфікованих національних і міжнародних показників тощо. Офіційна статистична інформація, як правило, є фрагментарною і залежить від контексту. Тому суттєвим джерелом вивчення політики у сфері міграційних процесів залишаються міждержавні договори і конвенції [4; 5; 6; 9; 14].

Сучасні міграційні дослідження, загалом, та на європейському континенті, зокрема, відзначаються розмаїттям теоретико-концептуальних підходів. Останніми роками вітчизняні науковці також долучились до вивчення цієї проблеми. Той факт, що Україна має спільний кордон із Європейським союзом, стимулює дослідження та аналіз міграційних процесів у Європі [2; 10; 11; 12]. До них долучилися і російські науковці [1, 3; 8; 13]. Роботи зосереджуються переважно на вивченні окремих аспектів міграційної політики держав та інститутів, проте існують теми, що ще не знайшли адекватного висвітлення в науковій літературі. Тому мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу шляху формуван-

ня міграційної системи Європейського союзу та її вдосконалення на сучасному етапі.

Кожна європейська країна в силу свого географічного становища, історичних, соціально-економічних і політичних особливостей розвитку, а також інших чинників, виробила власну динамічну міграційну модель. Водночас, на сьогодні існує єдина європейська міграційна система в рамках Європейського Союзу, яка почала цілеспрямовано формуватись упродовж останніх 25-ти років у рамках так званого Шенгенського процесу.

Одним із результатів спільних зусиль країн-членів ЄС стала поява єдиної візи, що дає змогу їх громадянам, а також іноземцям вільно пересуватись у межах європейських країн, що входять до Шенгенської зони. Внаслідок цього процесу внутрішні кордони ЄС відкриваються, а зовнішні, навпаки, зміцнюються. Отже, на території континенту формується те, що аналітики називають «Fortress Europe» («Фортеця Європа») [8], хоча подібні твердження, на наш погляд, є досить перебільшеними.

Як зазначалося, в основі спільної європейської політики у сфері міграції було покладено Шенгенські угоди, які включають Угоду «Про поступове скасування перевірок на спільних кордонах», підписану 14 червня 1985 р. [7], а також Конвенцію «Про застосування Шенгенської угоди від 14 червня 1985 р. про поступове скасування перевірок на спільних кордонах», укладену 19 червня 1990 р. [6].

Політика подолання роздільності європейських народів сягає своїм корінням у 1950-ті роки, коли на карті Європи з'являється інтеграційне утворення – Європейське співтовариство [5], на основі якого в 1992 р. було засновано Європейський Союз [4; 14, с. 9–18]. Поставивши перед собою як головну мету «закласти основи для все більш тісного союзу європейських народів» (преамбула Договору про Європейське співтовариство) [5] і домогтися тим самим «припинення розділеності європейського континенту» (преамбула Договору про Європейський Союз) [4], країни-члени ЄС встановили конкретні способи та строки її реалізації. Економічною основою майбутньої «Європи без внутрішніх кордонів» повинен був стати спільний ринок, який у рамках ЄС був не тільки проголошений, але і на ділі побудований.

Завдяки цьому громадяни країн-членів ЄС отримали реальну можливість виїжджати в інші країни співтовариства і працевлаштуватися в них

нарівні з їх власними громадянами, займатися індивідуальним підприємництвом, надавати і отримувати послуги, в тому числі туристичні, відкривати власні філії та представництва тощо. Наприклад, щоб відправитися з Німеччини до Франції з метою працевлаштування, більше не потрібна була віза чи інший дозвіл, а для перетину кордону достатньо було володіти дійсним паспортом або іншим посвідченням особи. Такі правила перетину кордону діяли в Європейському співтоваристві з 60-х рр.

До повного відкриття кордонів вільному пересуванню людей залишалося зробити один вирішальний крок: скасувати внутрішньокордонний прикордонний контроль, тобто контроль на спільних кордонах, що з'єднують країни Європейських співтовариств. Проте повне відкриття кордонів, скасування паспортного та іншого особистого контролю вимагало одночасного прийняття цілої низки інших, не менш серйозних заходів, суттєвих реформ у багатьох сферах національного законодавства.

На початку 80-х рр. на таку реформу були готові піти далеко не всі з тодішніх країн-членів Європейського співтовариства. З цієї причини закріпити правила про скасування прикордонного контролю безпосередньо в установчих договорах або законодавстві співтовариства виявилось неможливим через відсутність консенсусу всіх країн-членів.

Пропозицію підтримали країни-засновники Європейського співтовариства (крім Італії): Бельгія, Люксембург та Нідерланди (країни Бенілюксу), які відкрили свої спільні кордони ще в 1960 р., згодом до них приєдналися дві країни, які на сьогодні є провідними державами Європейського Союзу (відповідно, по території і по численності населення) – Франція і Німеччина [9].

14 червня 1985 р. у Люксембургу (замку Шенген) державні секретарі від імені урядів п'яти країн-членів Європейського співтовариства скріпили своїми підписами Угоду «Про поступове скасування перевірок на внутрішніх кордонах», так звану Шенгенську угоду [8].

Шенгенська угода складається з преамбули та 33 статей, об'єднаних у два розділи. Подібна структура не випадкова. Кожен із розділів має свої особливі цілі, що відповідають різним етапам старту Шенгенського процесу. Перший розділ складається із заходів, які країни-учасники мали виконати в короткостроковий період, тобто до 1 січня 1986 р. або раніше. У другому розділі викладено заходи довгострокового характеру, термін

реалізації яких був встановлений до 1 січня 1990 р., крім особливих випадків, спеціально передбачених ст. 30 Угоди [9]. Заходи короткострокової дії, зумовлені I розділом, здебільшого торкалися режиму перетину сухопутних кордонів між державами-учасницями.

Відповідно до угоди скасовувалися систематичні перевірки руху автомобілів через спільні кордони. Замість цього, згідно зі ст. 2, належало здійснювати «просте візуальне спостереження» за транспортними засобами, що не вимагає їх зупинки на пропускному пункті (ст. 2). Дозволялося проводити і детальні перевірки, але тільки на вибірковій основі [9]. Важливе практичне значення мала також ст. 5 угоди, яка дозволила усунути дублювання перевірок на міжнародних транспортних магістралях. Пунктами прикордонного контролю двох країн, розташованим, відповідно, по одну і по іншу сторону спільного кордону, відтепер ставилося в обов'язок проводити спільні перевірки. Таким чином, було спрощено та прискорено прикордонний контроль [9].

Довгострокова програма заходів, встановлена II розділом Угоди, стосувалася того, що сторонам належало здійснити з метою остаточного скасування перевірок на спільних кордонах (ст. 17) [9].

Характеризуючи Шенгенську угоду загалом, слід звернути увагу ще на одну її важливу особливість. Більшість положень цього документа за своїм характером є так звані «нормами-завданнями», про що свідчить формулювання диспозицій його статей: країни-учасниці «будуть прагнути», «докладати зусиль», «розвивати свою співпрацю», «проведуть вивчення» тощо. Виконання цих завдань покладалося на уряди та інші органи виконавчої влади країн-учасниць. Із цієї причини розглянутий документ, будучи за своєю формою міжурядовою угодою, не вимагав обов'язкової ратифікації або ж аналогічних процедур, що передбачає участь глав держав і національних парламентів, він міг вступати в силу на підставі підписання його тексту представником відповідного уряду (ст. 32) [9].

На відміну від Угоди 1985 р., Конвенція 1990 р. є досить обширним документом. Разом з преамбулою, він включає 142 статті, які об'єднані у 8 розділів. Три з них далі поділяються на глави, а одна глава (присвячена візам) [6]. Розділ I Конвенції містить положення, які в юридичній науці прийнято іменувати «нормами-дефініціями». Єдина стаття цього розділу

(ст. 1) [6] формулює визначення найважливіших понять, часто використуваних у наступних статтях і розділах Конвенції: внутрішні та зовнішні кордони, прикордонний контроль, перевізник та ін. Розділ II Конвенції представляє найбільший практичний інтерес для пересічних громадян як Європейського союзу, так і іноземців. Норми цього розділу закріплюють правовий режим вільного перетину кордонів між державами Шенгенської зони і вводять єдину візу [6]. Внутрішні кордони, тобто кордони між країнами-учасницями Конвенції, дозволяється перетинати в будь-якому місці, не піддаючись особистому контролю (параграф 1 ст. 2) [6].

Процес уведення в дію Шенгенської конвенції був досить нетривалим. Уже менш ніж через півроку після її підписання до неї приєднується остання країна з числа країн-засновниць Європейського співтовариства – Італія. Відповідна угода про приєднання до конвенції була підписана в Парижі 27 листопада 1990 р. Італію підтримали країни Іберійського півострова, які вступили в Європейське співтовариство в 1986 р., – Іспанія і Португалія (25 червня 1991 р., Бонн), потім Греція, держава-член Європейського співтовариства з 1981 р. (6 листопада 1992 р., Мадрид) [8].

Шенгенську конвенцію 1990 р. не можна вважати «статичним» документом, що містить комплекс незмінних правил. Вона за своїм характером належить до тієї категорії правових та політичних джерел, які в західній юриспруденції називають «рамковим договором» (*traité-cadre*), що закріплює загальні правила, на основі яких видаються нові правила і рішення.

Шенгенські угоди є багатогалузевим комплексом політичних та міжнародно-правових норм. Вони об'єднують в собі різні за предметом і методом регулювання положення, що стосуються кількох галузей національного та міжнародного права: конституційного, адміністративного, фінансового, кримінального, міграційного та ін.

Цими документами були закладені перші кроки врегулювання внутрішніх міграційних рухів усередині Європейського Союзу. Впровадження єдиної візи (Шенгенської), а також ліквідація внутрішніх кордонів та прикордонного контролю Європейського Союзу послужили поштовхом для активізації внутрішньої та зовнішньої міграції із менш економічно розвинених країн Східної Європи, Азії та Африки. Боротьба з нелегальною імміграцією постає на рівні з економічною кризою в Європі. Аналіз

останніх подій у країнах Європейського Союзу показує, що вдосконалення правової бази міграційної політики є головним завданням у контексті забезпечення європейської безпеки.

На сучасному етапі в Європейському Союзі немає єдиної політики в галузі регулювання міграційних процесів. Водночас, спостерігаються спроби як на рівні окремих держав-членів, так й інститутів Євросоюзу активізувати діяльність у напрямі формування спільної міграційної політики. Зокрема, останніми роками питання гармонізації міграційної політики все частіше піднімається на форумах ЄС. Так, на самітах в Тампере (Фінляндія) в 1999 р. і в Брюсселі (Бельгія) в 2004 р. зазначалося, що питання про надання притулку та про регулювання міграції потребують розвитку єдиної політики ЄС [3, с. 160].

Правове регулювання міграційної політики в ЄС здійснюється на двох рівнях: на рівні законодавства країн-членів і нормативних документів загальносоюзних інститутів. Стосовно останнього можна зазначити, що у рамках сучасної політики ЄС, як правило, виділяють чотири основні сфери, що регулюють імміграцію і міграцію всередині ЄС [1, с. 118]:

- правила, що регулюють вільний рух людських потоків у рамках «єдиного ринку»;
- правила, що визначають норми возз'єднання сімей і робочу міграцію з країн, які не є членами ЄС;
- контроль над гуманітарною імміграцією;
- координація прикордонної політики (щодо зовнішніх кордонів, оскільки внутрішні скасовані в Шенгенській зоні).

Правове та політичне регулювання питань міграції в ЄС підпорядковується принципу субсидіарності. Правове забезпечення міграційної політики Союзу здійснюється через міжнародні договори, директиви і рамкові угоди («модельні») і обов'язково імплементаційні норми права для гармонізації законодавства в країнах-членах), законодавство національних держав.

Сучасна міграційна політика в рамках Євросоюзу підпорядкована досягненню наступних цілей: знищенню бар'єрів на шляху міграції всередині ЄС громадян ЄС і громадян інших розвинених країн, а також створенню бар'єрів на шляху імміграції та руху всередині ЄС громадян третіх країн, що розвиваються.

Незважаючи на спроби уніфікації міграційної політики європейським державам, особливо південним членам ЄС та Німеччині, все ще доводиться самотужки протистояти масовому припливу іммігрантів, що нерідко призводить до невдоволення і конфліктів у відносинах між країнами.

На сьогодні державні органи і населення країн ЄС зіткнулися з цілою низкою дуже серйозних проблем, що вимагають правового врегулювання, від вирішення яких певною мірою залежить майбутнє Європейського Союзу. До таких проблем слід віднести [11, с. 44]:

- відсутність єдиного визначення поняття «мігрант». Так, в одних країнах (Німеччина та країни Південної Європи), передусім, при визначенні громадянства мігранта беруть до уваги його національність, і головну роль при цьому відіграють докази його походження від тієї чи іншої етнічної групи (принцип *jus sanguinis*). У той же час, наприклад, Франція і Великобританія при визначенні громадянства особи першочергове значення надають місцю його народження (принцип *jus solis*);
- нерозробленість уніфікованої правової бази щодо забезпечення статусу іноземців, що приїжджають в шенгенські держави на довгостроковий період (більш ніж три місяці) або постійно в них проживають;
- обмеженість повноважень Європейського Союзу у сфері контролю за пересуванням людей територією Союзу, відсутність єдиного механізму реагування на загрози імміграції, оскільки досі існували лише системи договорів між країнами всередині і поза ЄС;
- відсутність функціонуючої системи регулювання імміграційних потоків, які з епізодичного явища перетворюються в ЄС на постійний чинник;
- недостатній ступінь адаптованості до сучасних умов правової бази, що стосується нелегальних іммігрантів та біженців;
- недосконалість законодавства та заходів щодо адаптації іммігрантів до умов праці, побуту і культури країн їхнього перебування.

Зважаючи на серйозний вплив міграції на різноманітні сторони життя європейського суспільства, країни ЄС мають здійснити цілу низку заходів щодо вдосконалення законодавчого регулювання міграційної політики, скоординувати зусилля стосовно наступних аспектів [3, с. 139]:

- вдосконалення вторинної правової бази в сфері міграційної політики, і створення первинної;
- гармонізація національних законодавств щодо спільної політики з надання притулку;
- доповнення законодавчої бази в галузі незаконної міграції і контроль виконання чинних нормативних актів;
- створення законодавчої бази з питань міждержавного кадрового обміну в рамках ЄС.

Окрім міркувань безпеки, вирішення проблем правового регулювання міграційної політики ЄС зумовлено також необхідністю підтримки стабільного економічного і соціального розвитку цього регіону. Перед країнами Євросоюзу досить гостро постає демографічне питання, пов'язане зі зменшенням питомої ваги європейців у загальносвітовому населенні та старінні континенту, що призводить до зниження кількості працездатного населення в Європі. За оцінками європейських демографів, до 2050 р. частка населення країн Євросоюзу по відношенню до загальної кількості жителів планети скоротиться з 8 до 4%, а третину всіх європейців становитимуть особи, старші за 65 років. Більш того, серед працівників-іноземців у ЄС лише 0,9% становлять висококваліфіковані робітники, чого не можна сказати про Австралію, де цей показник піднімається аж до 9,9%, Канаду (7,3%) та США (3,5%) [12].

Наслідком розуміння Євросоюзом необхідності подолання дефіциту кваліфікованої робочої сили стала програма щодо запровадження так званої «блакитної карти» (The Blue Card) – документа, згідно з яким трудові мігранти з країн, котрі не входять до складу ЄС, зможуть вільно переміщатися його територією в пошуках роботи [7]. Ця посвідка даватиме право особам із третіх країн працевлаштовуватися на території Євросоюзу без дискримінації й обмежень в оплаті праці, однак лише відповідно до певних умов надання карти. Остання має на меті лібералізацію європейського ринку праці й уможливлення доступу на його терени висококваліфікованих фахівців із країн Азії, Африки (найперше з Індії й Китаю), а також держав Східної Європи, які не є членами ЄС, – України, Молдови, Білорусі й Росії. Запропонований для карти колір – блакитний – вибраний згідно з кольоровою гамою прапора ЄС. Він має стати знаковим для Союзу.

Статистика підтверджує, що європейські країни наразі не вельми привабливі для висококваліфікованих зарубіжних кадрів, і це є основною причиною, через яку Європейський Союз ухвалив рішення запустити цю програму, котра зробить його ринок праці конкурентоспроможнішим.

Однак, «нову якість» політики Євросоюзу зможуть відчутти лишень професіонали з третіх країн, котрі мають фах лікаря, інженера чи спеціаліста в галузі інтернет-технологій. Їхній кваліфікаційний рівень засвідчуватиме диплом бакалавра за відповідною спеціальністю чи високі професійні навички, здобуті впродовж мінімум п'яти років роботи за фахом. Крім того, отримання «блакитної карти» потребує професійного володіння бодай однією іноземною мовою. Із урахуванням того, що йдеться про Європу, бажано знати ще й німецьку чи французьку, окрім досить поширеної в Україні англійської. Для мігрантів, щоправда, скасовано верхній віковий ценз, що сприятиме трудовлаштуванню українських професіоналів, більшість із котрих знаходиться у середньому і зрілому віці, оскільки саме вони, в перспективі, й зможуть пройти спеціальний відбір за європейськими стандартами. Однак, відповідності лише згаданому критерію надання «блакитної карти» буде замало: «такі карти видаватимуться лише тим спеціалістам, чия заробітна платня у 3,5 раза перевищує середній заробіток у тій країні, де вони працюють» [12].

Для отримання візи охочим працювати в Європі необхідно подати на розгляд консульства контракти чи офіційне підтвердження свого європейського роботодавця про працевлаштування з указаним мінімальним рівнем майбутніх доходів, що, за рішенням Європейського парламенту від 20 листопада 2008 р., повинен у 1,7 раза перевищувати середній рівень заробітної плати у приймаючій країні [12]. Важливим також вважається пункт про те, що країни-члени ЄС, котрі приймають іноземців, можуть відмовляти останнім у наданні «блакитної карти», якщо країни їхнього походження потерпають від так званого «відпливу мозків» за кордон.

Офіційне схвалення «блакитної карти» відбулося 14 грудня 2007 р. на саміті голів держав країн-членів ЄС. Планувалося, що найшвидше перші «блакитні карти» будуть видрукувані вже навесні 2009 р., а чинності повинні набути через 2,5 рока, тобто у 2011-му. [7]. Проти нововведень висловилися Велика Британія й Ірландія, взагалі відмовившись від участі

в розробці й імplementації так званих правових директив щодо міграції. Цілком імовірно, в майбутньому від використання «блакитної карти» відмовиться також Данія.

Введення «блакитної карти» стало своєрідною калькою з американської «зеленої карти», хоча й відрізняється від неї. Остання встановлює певні квоти для висококваліфікованих мігрантів, кількість яких не повинна перевищувати сім відсотків від загальної кількості приїжджих із цих держав до Сполучених Штатів. Таке положення відсутнє в умовах набуття громадянства окремих країн «блакитної карти» ЄС, так само, як і можливість набуття іноземними працівниками громадянства певної країни ЄС через п'ять років після отримання карти. «Зелена карта» чинна впродовж 10 років, «блакитна» – лише 18 місяців із можливістю подовження до двох років. «Блакитна карта» забезпечує можливість возз'єднання родин працівників, котрі виїхали до країн ЄС, на час їхнього перебування на території останніх. Упродовж п'яти років від дня отримання «блакитної карти» працівник має змогу повернутися на батьківщину, очікуючи вдома на появу нової вакансії на території держав Євросоюзу. Однак, вільно переміщатися в пошуках роботи теренами ЄС представник третьої країни може лише за умови наявності в держави його громадянства з певною європейською державою відповідного договору про працевлаштування осіб. Після завершення п'ятирічного терміну «блакитна карта» дає також змогу працівникові отримати право на постійне місце проживання на території відповідної країни ЄС.

Європейська система «блакитної карти» має такі особливості:

- мігрантам надається можливість швидко працевлаштуватися та приєднатися до них членам сімей; отримати у використання власне житло і статус особи, котра постійно перебуває на території певної країни;
- після завершення терміну в 18 місяців, іммігрант, що працював на території відповідної європейської країни, має змогу переїхати разом із родиною до іншої держави ЄС, але не може просити про подовження терміну «блакитної карти» впродовж місяця від дня прибуття до нової країни;
- уряди країн-членів ЄС можуть відмовити окремій особі в наданні «блакитної карти», посилаючись на відсутність належних вакан-

сій, проблем на внутрішньому ринку праці чи перевищення відповідної квоти працівників за державним законодавством;

- кожна країна ЄС має змогу сама вирішувати, як довго окрема «блакитна карта» матиме чинність, враховуючи встановлений максимальний строк у чотири роки. У разі втрати роботи мігрантом картка залишається чинною щонайменше три місяці, залежно від бажання держави-роботодавця [12].

Певна автономність державних рішень стосовно запровадження на території країн-членів ЄС «блакитної карти» зумовлена аж ніяк не бажанням європейських чиновників послабити в межах організації доцентрові тенденції. Єдиною причиною такої політики можуть вважатися численні протести корінного населення європейських держав проти збільшення кількості мігрантів у їхніх країнах, що посилюються з початку 90-х рр. у зв'язку із засиллям на трудових ринках представників арабського Сходу та країн пострадянського простору. Тому «блакитна карта» становить собою систему своєрідного професійно-демографічного фільтра, спрямовану як на задоволення потреб економіки, так і зменшення соціального напруження в суспільстві.

Отже, Шенгенська угода стала першим кроком на шляху створення системи регуляції міграційних процесів усередині Союзу, що дав можливість вільного пересування трудових мігрантів, громадян країн-членів ЄС у межах так званої «Шенгенської зони». Наступним поступом у сфері регулювання міграційних процесів з-поза меж Союзу було введення «блакитної карти», покликане вирішити низку економічних і соціальних проблем держав-членів, а також тих, що пов'язані зі створенням спільними зусиллями держав-членів єдиної міграційної системи ЄС. Загалом, можна стверджувати, що Шенгенські угоди і програма «блакитна карта» стали важливими інструментами спільної міграційної політики Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Бондырева С., Колесов Д. Миграция (сущность и явление) / С. Бондырева, Д. Колесов. – М. : МПСИ, 2007. – 296 с.
2. Боруа І., Барський В. Міграційне право ЄС. Міграційне право України / І. Боруа, В. Барський. – К. : ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка, 2004. – 131 с.

3. Гольдин Г. Г. Политические и правовые проблемы миграции / Г. Г. Гольдин. – М., 2007. – 160 с.
4. Договір про Європейський Союз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029
5. Договір про заснування Європейського співтовариства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.intelect.org.ua/index.php?id=74>
6. Договор о реализации Шенгенского соглашения между Правительствами стран Экономического Союза Бенилюкс, Федеративной Республикой Германия и Французской Республикой от 14 июня 1985 года о постепенном упразднении пограничного контроля на общих границах с 19 июня 1990 года, включая заявления о преследовании преступников в соответствии со статьей 41 п. 9 Соглашения (Шенген, 19 июня 1990 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.5541.4&nobreak=1>
7. Єврокомісія представила «блакитну карту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/kordon/migration/2007/arhiv2007.htm>
8. Кашкин С. Ю., Четвериков А. О. Шенгенские соглашения / С. Ю. Кашкин, А. О. Четвериков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/schengen/schengencomm.htm>
9. Конвенция о применении Шенгенского соглашения от 14 июня 1985 г. между правительствами государств экономического союза Бенилюкс, Федеративной Республики Германия и Французской Республики о постепенной отмене проверок на общих границах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/schengen/schengenconv.htm>
10. Максименко С. Шенгенська конвенція і право людини на вільне пересування та вибір місця проживання [Електронний ресурс] / С. Максименко. – Режим доступу : http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=1689&id_book=0&id_parent=0&id_vid_res=2
11. Ступницький О. І. Міжнародна міграція робочої сили та механізми її регулювання / О. І. Супницький. – К. : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2008. – 272 с.
12. Цифра Ю. ЄС лібералізує ринки праці. Що пророкує «блакитна карта» пострадянським країнам [Електронний ресурс] / Ю. Цифра. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1286/>
13. Юдина Т. Социология миграции / Т. Юдина. – М. : Академический Проект, 2009. – 272 с.
14. Borchardt K.-D. L'ABC du droit de l'Union européenne / K.-D. Borchardt. – Luxemburg : Union européenne, 2010. – 139 p.

Лилия Истратий

**АНАЛИТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КАТЕГОРИИ
«МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО» В ИССЛЕДОВАНИИ
СОВРЕМЕННЫХ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ**

Целью статьи является комплексный анализ путей формирования и направлений совершенствования миграционной системы Европейского Союза. Особое внимание уделено введению Шенгенских соглашений, а также Программы «голубая карта» в качестве инструментов формирования общей миграционной политики стран-членов ЕС.

Ключевые слова: Европейский Союз, миграция, Шенгенские соглашения, «голубая карта».

Lily Istratiy

**ANALYTICAL POTENTIAL CATEGORY «INTERNATIONAL LAW»
IN THE STUDY OF CONTEMPORARY MIGRATION PROCESSES**

The body of the article goes on to discuss the problem of preconditions of the Shaping of European Immigration Policy. Of particular interest is the issue of new rules and regulations introduction for new European Union member countries. Noteworthy, the article presents a complex analysis of the migration routes of European Union formation and its improvement on the present stage. Of particular importance are the Schengen Agreement and the «EU Blue Card».

Key words: European Union, migration, Schengen Agreement, «EU Blue Card».

Леся РУДА

**Постіндустріальна цивілізація:
теорія та практика ХХ століття**

Постіндустріальне суспільство часто піддається критиці, оскільки це суспільство, в якому економічні зміни пов'язані з переходом від виробничої економіки до економіки служіння, розповсюдження національних і глобальних ринків капіталу, а також масової приватизації. Мислителі

використовували такі терміни, як «постіндустріальне суспільство», «постсучасне індустріальне суспільство» і «суперіндустріальне суспільство», щоб описати цю сучасну спільноту. Теоретики стверджують, що з 1970 р. перехід від індустріального суспільства до постіндустріального (інформаційного) відбувся в глобальному масштабі. Низка термінів, які використовуються сьогодні, підкреслюють взаємопов'язаність різних аспектів глобального економічного порядку, що створюється.

Ключові слова: *цивілізація, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство.*

Актуальність проблематики дослідження зумовлена нагальною потребою формування, визначення та побудови суспільства нового типу, яке в країнах світу протягом останніх десятиліть усе частіше характеризується як постіндустріальне суспільство. Перехід від індустріального до постіндустріального устрою у світі відбувається нерівномірно, що зумовлюється як національною специфікою, так і станом розвитку світового співтовариства. Теоретичне обґрунтування такого розвитку значно відстає від практичних потреб, саме тому доцільно розглянути розвиток світу не лише з теоретичного погляду, а й з практичної реалізації ідей нового світового цивілізаційного утворення.

Ступінь розробки теми дослідження. Для дослідження перспектив розвитку постіндустріальної чи, як її ще називають, інформаційної цивілізації, за останні 20–30 років було опубліковано низку праць та статей. Окрім теоретиків цієї концепції (Д. Белл, Е. Тоффлер, П. Друкера та ін.), проблемою нового світоустрою також займалися Г. Шиллер, Д. Тапскотт, Т. Стоуньєр, Й. Масуда. Серед вітчизняних та російських дослідників можна відзначити В. Н. Нечитайло, О. В. Зоценко, Р. Ф. Абдєєва, А. І. Ракітова. Більшість дослідників розглядали теоретичні аспекти формування постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, майже не звертаючи уваги на вже існуючі її прояви. Практичну сторону нового цивілізаційного утворення науковці активно розглядають на рубежі ХХ–ХХІ ст., проте наукових доробок, у яких теоретична та практична сторони досліджуються однаковою мірою, досить мало.

Відповідно до мети нашого дослідження – комплексного аналізу постіндустріальної цивілізації, визначаються й основні завдання: теоретич-

ні обґрунтування настання постіндустріальної цивілізації та визначення практичних шляхів її реалізації в XX ст.

Виклад основного матеріалу. З погляду сьогодення можна сміливо сказати, що інформатизація – це закономірний, неминучий і загальний етап в розвитку людської цивілізації. Цей процес розвитку людства є складовою фундаментального утворення постіндустріальної цивілізації завдяки інформатизації суспільства. Інформаційне суспільство – суспільство постіндустріального типу з характерно вираженою роллю в його функціонуванні інформації, інформаційних структур і технологій як управлінських механізмів. Концепція «інформаційне суспільство» сприяла розвитку ідеї інформаційної цивілізації, пріоритет у розробці якої належить зарубіжним соціологам. Ця концепція прямо пов'язана з відомими західними теоріями постіндустріального суспільства, і безпосередньо вийшла з них. Західні вчені першими у світовій науці заговорили про інформаційну цивілізацію. Проте, вони не дійшли до спільної назви нового утворення. Так, Георг Ліхтгейм назвав майбутнє суспільство «пост капіталістичним», Аметаї Етционі – «постмодерним», Кенет Боулдінг – «постцивілізаційним», Герма Кан – «постекономічним», Родерік Сейденберг – «постісторичним», пізніше Річард Барнет додав прагматичну ноту – «постнафтове суспільство». Згодом усі ці епітети були відкинуті лише однією фразою Деніела Белла: «постіндустріальне суспільство» [9, с. 47].

У роботах західних науковців наголошується передчуття і осмислення неминучості цивілізаційного повороту в загальнолюдському масштабі. В історії світової науки прийнято вважати, що раніше інших це виразив О. Шпенглер, який проголосив ще в 20-ті рр. XX ст. у достатньо трагічній та романтичній манері загибель індустріальної цивілізації, хоча він і не зумів визначити суть нової, прийдешньої їй на зміну. Трохи пізніше, в 40-ві рр. австралійський економіст К. Кларк вже прямо говорив про настання суспільства інформації та послуг, суспільства з новою економікою і технологією. В кінці 50-х рр. американський економіст Ф. Махлуп проголосив настання інформаційної економіки і перетворення інформації в найважливіший товар. А в кінці 60-х рр. лідер постіндустріалізму Д. Белл уже передбачав перетворення індустріального суспільства на інформаційне. 80-ті рр. минулого сторіччя ознаменувалися виникненням

інформаційного суспільства в найбільш розвинених країнах Заходу і Японії, що було зафіксоване американським і японським професорами Дж. Мартіном і Й. Масудою [10, с. 5–6].

Е. Тоффлер розглядав перспективу утворення в світі нової цивілізації в праці «Третя хвиля». Згідно з теорією «трьох хвиль» суспільство розвивалося трьома етапами – «хвилями»: перша хвиля – сільськогосподарська; друга – промислова революція; третя – «суперіндустріальне суспільство», в якому ми живемо. Тоффлер зазначає: «Багато що в цій виникаючій цивілізації протистоїть традиційній індустріальній цивілізації. Це в один і той же час і надзвичайно технічно розвинена, і антиіндустріальна цивілізація... Цивілізація, що формується, несе з собою новий кодекс поведінки і виводить нас за межі концентрації енергії, грошових засобів і влади» [14, с. 32–35]. За умов розвитку нової цивілізації, на думку Тоффлера, розпочнеться глобальне співробітництво між різними регіонами, що призведе до внутрішньої боротьби між різними типами цивілізацій.

Американський соціолог Д. Белл першим визначив параметри та критерії нової епохи. В основі концепції «постіндустріальне суспільство» Д. Белла – інформаційний чинник. У статті «Соціальні рамки інформаційного суспільства» Д. Белл визначив три параметри постіндустріального суспільства, пов'язані з феноменом телекомунікацій: а) перехід суспільства, що виробляє товари, до суспільства послуг; б) кодифікування теоретичного знання як центрального джерела інновацій і технологій; в) поява нової інтелектуальної технології як ключового інструменту системного аналізу і теорії ухвалення рішень [2, с. 330–342]. Белл зазначає, що в постіндустріальному суспільстві кількість людей, які займатимуться виробництвом послуг, значно перевищуватиме кількість тих, хто вироблятиме речі, а саме суспільство диференціюватиметься не за класом, а за статусом, що вимірюватиметься рівнем освіченості.

А. Турен вважав, що у постіндустріальному суспільстві інвестиції переходять на інший рівень, ніж в індустріальному, тобто у виробництво засобів виробництва. Він виділяє дві головні форми, які приймає постіндустріальне суспільство під час дії. По-перше, це нововведення, тобто здатність виробляти нову продукцію внаслідок інвестування науки і техніки. По-друге, це керівництво, здатність використовувати складні сис-

теми інформації та комунікацій. Необхідно відзначити, що постіндустріальне суспільство зберігає в собі всі елементи попередньої економічної системи. Цей процес не завжди має свідомий характер, що відображається в особистості чи групі людей. Ось чому таке суспільство носить назву «запрограмованого» і з'являється не внаслідок еволюційних законів або специфічних культурних характеристик, а як результат виробництва, завдяки дії суспільства самого на себе [1, с. 124–132].

Френсіс Фукуяма західну цивілізацію також назвав як «інформаційне суспільство». Дослідник розглядає це суспільство з погляду ролі інформації, яка стає всеосяжною, у ньому розумова праця починає переважати фізичну, відбувається глобалізація виробництва за рахунок втілення недорогих інформаційних технологій, починають змінюватися ієрархічні рівні [18, с. 11–12]. Водночас, дослідник вважає, що інформаційна революція породжена капіталістичною і є її продовженням. Розглядаючи капіталістичну сторону інформаційного суспільства, Фукуяма зазначає, що розвиток інформаційних технологій призведе до структурних змін усередині великих корпорацій [19, с. 131–132].

На думку американського соціолога та економіста Г. Шиллера, збільшення обігу інформаційних потоків, які впливають на політико-економічні відносини, не призведе до появи нової системи розвитку, оскільки основні чинники розвитку залишаються майже незмінними. Відповідно до цього інформаційне суспільство доцільно розглядати як продовження капіталістичного суспільства [17, с. 168–169].

Ф. Уебстер зазначає, що теорія Г. Шиллера цінна тим, що наголошує: перш ніж мріяти про альтернативи існуючому суспільству, слід зрозуміти, що відбувається сьогодні. Якщо людство усвідомить, яким шляхом розвивається, то може змінити цей шлях. Ф. Уебстер пише: «... якщо слідом за Шиллером поглянути на інформаційне суспільство як продукт реального історичного розвитку, зумовленого взаємодією суспільних сил, то можна уявити собі й інший шлях розвитку» [17, с. 211].

Японські дослідники розглядають інформаційне суспільство як соціальну комп'ютерну утопію. Вони вважають, що сучасна інформаційно-комп'ютерна революція рухає цивілізацію до інформаційного суспільства, яке буде в XXI ст. світовим «суспільством достатку». Масуда представляє свою комп'ютерну утопію як «цілком нове довгострокове соціальне

бачення на XXI ст.», в основу якого він поклав сім концепцій, або аспектів, представлених таким чином: «соціальна вимога і реалізація цілеспрямовано орієнтованої дії індивіда»; «свобода ухвалення рішення й рівність сприятливих можливостей для всіх»; «наявність «процвітаючих добровільних співтовариств»»; «взаємозалежність та інтеграція однорідно функціонуючих співтовариств»»; «функціональна соціальна свобода пануючих сил, сил влади»; «відродження теологічного синергізму людства і Бога» [8, с. 106]. На думку Й. Масуди, нова цивілізація буде досягнута без примусу силою або законом, шляхом добровільної кооперації громадян світу для практичних досягнень і загальних глобальних цілей.

У вітчизняній суспільній науці часів Радянського Союзу йшла критика концепції інформаційного суспільства. Тільки в середині 80-х р. у соціології почали з'являтися роботи, в яких виявлялося позитивне ставлення до цієї концепції. Так, у статті «Інформатизація в системі реалій і перспектив соціалізму» (1990) Ю. Н. Канигін і В. Н. Панченко звертають увагу громадськості на те, що специфікою сучасного загальнолюдського процесу, його найбільш важливою межею є перехід від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства. На їхню думку, інформаційна цивілізація – це об'єктивна стадія всесвітньо-історичного процесу, що позначає вихід людства на якісно нові рубежі розвитку [5, с. 101].

У сучасних соціологічних доктринах початку XXI ст. це науково-технічне піднесення відобразилося в концепціях «електронно-цифрового суспільства», «наукового суспільства», «суспільства розуму», «суспільства знання», «інтелектуального суспільства» та ін. Однак, усі вони знаходяться в рамках все тієї ж найбільш загальної соціологічної доктрини – «інформаційного суспільства». Сучасна концепція інформаційного суспільства розробляється сьогодні в розвинених капіталістичних країнах як на теоретичному рівні, так і на рівні соціального експерименту. Ця концепція є не тільки соціально-інженерним проектом та ідеалом у соціологічних побудовах, але і комплексною соціальною програмою інформатизації західного суспільства. Розвиток інформаційно-комп'ютерної революції підводить сучасних економістів і соціологів до висновку про те, що надалі економіка повинна стати інформаційною.

Інформація стане найбільш важливим товаром, що забезпечує сферу виробництва і розподілу повним обсягом інформаційних послуг. Оскільки

ки багатство суспільства концентрується в товарі, то інформація стане показником і умовою суспільного багатства. Сучасна економічна концепція, крім усього іншого, створює стихійну ситуацію в підрахунку вартості і ціни товару, що для нормального функціонування економіки неприпустимо. Як показує західний досвід, цю проблему вирішує сучасна інформаційна технологія. Комп'ютер з високою точністю і швидкістю здатний підрахувати всі витрати на виробництво товару та вказати його оптимальну ціну. Інформаційні технології змінюють функцію грошей. Грошовий обіг за допомогою інформаційних технологій здійснюється миттєво. Крім того, гроші перестають бути загальним еквівалентом трудовитрат і стають засобом розрахунку.

В економіці починають змінюватися основні базові поняття: вартість, ціна, гроші тощо. Товар за допомогою реклами поступово змінює свій образ на символ. Змін зазнає і стара економічна категорія вартості товару. Оскільки реклама працює не на річ, а на образ, то це спричиняє зміну категорії ціни, тобто ціна залежить не від вартості проведеного товару, а від його рекламного образу. В зв'язку з цим відсоток зайнятих безпосередньо у сфері виробництва неухильно знижується, а зайнятих у рекламному бізнесі і маркетингу зростає. У бюджеті товаровиробників значно збільшилася частка витрат на рекламу.

Оскільки на ринку залишається не власне товар, а лише його зображення, то це призводить до симуляції інновацій. Так звані модифікації, які не зачіпають функціональних властивостей товару і не вимагають серйозних трудовитрат, в умовах інформатизації характеризуються як категорія «віртуальна корпорація». Заснована на базі комп'ютерних мереж, вона перетворюється на електронну індустрію. В економіці з'являються і такі категорії, як «віртуальний іноземець», або «віртуальний працівник». Це означає, що, знаходячись в одній країні, працівник за допомогою інформаційно-комп'ютерного зв'язку працює на виробництві зовсім іншої країни. Цей виробничий стан для інформаційної економіки вже називається «віртуальний» [13, с. 61–192].

Процес віртуалізації економіки не обійшов стороною і таке поняття, як «гроші». Тепер людина повинна пред'явити не стільки готівку, скільки образ платоспроможності (кредитну картку). Платоспроможність переростає у функцію знання індивідуального шифру, пароля, електронного підпису тощо [4, с. 42–50].

Інформатизація економічного життя перетворює в капітал й інтелект. Інтелектуальні можливості людини стають для неї таким самим товаром, як і будь-яка інша річ. Т. Стюарт зазначає, що інтелектуальний капітал включає в себе: сукупність знань, моральних цінностей, практичних навиків й творчих здібностей службовців компанії, прикладених до виконання поточних завдань, а також технологічне і програмне забезпечення, організаційну структуру, патенти, торгові марки та все те, що дає змогу працівникам компанії реалізовувати свій виробничий потенціал, тобто те, що залишається в офісі після повернення службовців додому [12, с. 389–392].

У сучасному світі інформація у соціально-економічному розумінні активно (але, звичайно, частково) витісняє із системи цінностей ті з них, які мають виражену матеріальну природу. Е. Тоффлер писав, що «наприкінці 50-х – на початку 60-х років лише незначна частина футурологів у США та Європі передрікала перекид значної частини зайнятих від фізичної праці до розумової, або до роботи, яка пов'язана з людським фактором», але «з тих часів відбувся радикальний стрибок від фізичної праці до роботи у сфері послуг та суперсимволічної діяльності», який «набув драматичного та незворотного характеру» [15, с. 98].

Особливе місце в інформаційній цивілізації займає власне інформація. На сьогодні за допомогою інформації можна здійснити більший вплив на суспільство, ніж за допомогою економіки, культури, політики. Інформація поступово стає джерелом розвитку суспільства, вона має більше значення, ніж капітал чи матеріальні ресурси, і має здатність до постійного оновлення. Т. Стоунер пише «...якщо в мене є деяка сума інформації та її половину я віддам іншій людині, у мене залишиться все, що було. Якщо я дозволю кому-небудь використовувати мою інформацію, резонно вважати, що і він поділиться зі мною чим-небудь корисним... Інформація, таким чином, – це ресурс, яким можна без жалю ділитися. Інша специфічна межа споживання інформації полягає в тому, що, на відміну від споживання матеріалів або енергії, що веде до збільшення ентропії у Всесвіті, використання інформації приводить до протилежного ефекту: воно збільшує знання людини, підвищує організованість у навколишньому середовищі та зменшує ентропію» [11, с. 395–396].

Процес інформатизації торкнувся і політичних процесів. У момент політичної боротьби на зміну партійним функціонерам приходять теледебати, реклама, прес-секретарі, іміджмейкери, естрадні «зірки» тощо.

Їхні ідеї сприймаються суспільством на віртуальному рівні, рівні сприйняття образів. «Влада стає багато в чому функцією образу – політичного іміджу». Внаслідок чого в ході виборів відбувається не зміна чиновників, а зміна іміджу влади. Якщо раніше партії були представниками класових або регіональних інтересів, то в умовах інформаційної реальності вони перетворюються на емблеми або рекламні гасла, які привертають електорат. У такому випадку відбувається збір символів для маніпулювання громадською думкою, багатопартійність і парламентаризм стимулюються іміджмейкерами та різними консультантами [4, с. 51–53].

В епоху віртуальної реальності змінюється і сприйняття витворів мистецтва. Якщо в довіртуальну епоху в мистецтві йшов процес кодування твору авторів до виведення їх на рівень символів, то віртуальна реальність характеризується процесом декодування цих знакових фігур, що веде до створення образу епохи по цих символах і знакових фігурах і піднімає громадську думку до усвідомлення епохи за цими знаками. Так само і наука в довіртуальний період була інструментом отримання знань на благо всього людства. Якщо раніше наукові теорії будувалися тільки на базі відкриття яких-небудь законів природи, то зараз можливе моделювання баз виходу до реальних рамок і показників. Комп'ютерне моделювання (симуляція) соціальних, природних, технічних процесів підштовхує вчених до створення образу компетентності, який заслуговує щедрого фінансування [4, с. 53–55].

Одну з основних ролей у прояві феномена віртуальності відіграє глобальна комп'ютерна мережа Інтернет. Мережа була створена в 1969 р. для потреб Міністерства оборони США. Її призначення зводилося до можливості колективно користуватися інформацією і наявності доступу до обчислювальних комплексів в інших місцях. На самому початку найбільш поширеним видом використання мережі була електронна пошта. Справжній рух почався завдяки створенню мережі з вільним доступом – World Wide Web (Всесвітня павутина) [13, с. 22–26].

Масова комп'ютеризація суспільства і глобальна мережа Інтернет привели до появи таких понять, як «кіберкультура», «кіберпростір» та ін. Бути у віртуальній реальності – означає знаходитися перед комп'ютером. На сьогоденнішньому рівні розвитку технологій існує необхідність бути прив'язаним до монітора для зворотного зв'язку. Монітор є посередником,

що забезпечує доступ до іншого світу, це може бути також екран телевізора або кінотеатру.

Інформатизація (технічно – у вигляді масової комп'ютеризації та проникнення мережі Інтернет практично в усі сфери суспільної, побутової діяльності людини), яка приводить до створення особливого інформаційного поля, постає інструментом, субстанцією та, навіть, ціллію прогресу. Вона ж уособлює зміну субстанції відтворення, поступове зростання ваги «чистих знань» [6, с. 134].

Сучасна постіндустріальна цивілізація вийшла на віртуальний рівень розвитку завдяки науково-технічному розвитку та інформаційно-комп'ютерній революції. Відповідно до цього, ми можемо вважати, що віртуалізація сучасного світу є елементом розвитку нової постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, яка надає людині свободу, відповідно до її власних можливостей, формувати власний життєвий шлях. На відміну від попередніх цивілізаційних систем, у новій цивілізації людині надається більше свободи вибору. А. Ф. Зотов зазначає, що «...людство і насправді вступило в «еру свободи», яка має першим завданням позбавитися від очевидної та жорстокої, повсякденної і масової, «зовнішньої необхідності» – виробляти матеріальні блага» [16, с. 18]. Матеріальні блага «перетворюються» в допоміжні стосовно інтелектуальних, інформаційних, і саме залежно від кількості та якості інформації й відбуватиметься соціальна диференціація.

Економічні, культурні, політичні складові інформаційної цивілізації багато в чому доповнюють складові індустріальної цивілізації. Постіндустріальна цивілізація, яку називають ще постінформаційною, фактично сприяє продовженню розвитку ідей та ідеалів індустріальної цивілізації. Аналіз інформаційної цивілізації може підтвердити, що ця цивілізація дійсно здатна змінити зовнішнє існування людей, забезпечивши їм матеріальний достаток і благополуччя.

Отже, основною особливістю нової постіндустріальної цивілізації є те, що вона виросла на ідеях попередніх сторіч, ввібрала в себе кращі ідейні зразки та інтелектуальні розробки, розповсюдивши їх на всі сфери людського існування. Нова цивілізація, заснована на розвитку природного і штучного інтелекту, потенційно здатна забезпечити високий рівень матеріального добробуту кожної людини, вирішити проблеми демократії

та свободи слова, зробити світ більш глобальним та різноманітним. Головним критерієм і відмінною рисою постіндустріальної цивілізації від інших, що їй передували, є інформаційний ресурс – універсальний механізм розвитку матеріального добробуту, знань, усіх сфер життя суспільства та самої людини. На відміну від попередніх цивілізацій, історичне значення інформаційно-комп'ютерної цивілізації полягає в тому, що на рубежі третього тисячоліття вона підготувала зміну світогляду і відкрила нову, комп'ютерну, епоху в глобальному масштабі.

Список використаних джерел

1. Абдеев Р. Ф. *Философия информационной цивилизации* / Р. Ф. Абдеев. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. Белл Д. *Социальные рамки информационного общества* / Дениэл Белл // *Новая технократическая волна на Западе*. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330–342.
3. Зошенко О. В. *Інформаційне суспільство: ознаки і динаміка* / О. В. Зошенко // *Інтелект. Особистість. Цивілізація: тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем*. – Донецьк : ДонДУЕТ, 2004. – № 3. – С. 68–76.
4. Иванов Д. В. *Виртуализация общества* / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2000. – 96 с.
5. Каньгин Ю., Панченко В. *Информатизация в системе реалий и перспектив социализма* / Ю. Каньгин, В. Панченко // *Экономические науки*. – 1990. – № 9. – С. 100–108.
6. Колодюк А. *Проблематика переходу до інформаційного суспільства* / А. Колодюк // *Політичний менеджмент*. – 2004. – № 6 (9). – С. 129–137.
7. Малахов В. С. *Государство в условиях глобализации : учеб. пособ.* / В. С. Малахов. – М. : КДН, 2007. – 256 с.
8. Нечитайло В. Н. *«Информационное общество»: критический анализ космополитических концепций будущего человечества* / В. Н. Нечитайло. – К. : Б. В., 1996. – 208 с.
9. Нечитайло В. Н. *Информационная парадигма прогресса* / В. Н. Нечитайло. – М. : Инфо-пресс, 1991. – 320 с.
10. Ракизов А. И. *Философия компьютерной революции* / А. И. Ракизов. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
11. Стоуньер Т. *Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики* / Т. Стоуньер // *Новая технократическая волна на Западе*. – М. : Прогресс, 1986. – 480 с.
12. Стюарт Т. *Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций* / Т. Стюарт // *Новая постиндустриальная волна на Западе : антология*. – М. : Academia, 1999. – 448 с.
13. Тапскотт Д. *Электронно-цифровое общество* / Д. Тапскотт ; пер. с англ. и оформление. – М. : Реал-бук, 1999. – 432 с.

14. Тоффлер Е. Третья Хвиля / Е. Тоффлер ; пер. з англ. Андрій Євса. – К. : Всесвіт, 2000. – 480 с.
15. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Е. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 669 с.
16. Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество : материалы круглого стола // Вопросы философии. – 2000. – № 1. – С. 13–32.
17. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
18. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. – М. : АСТ; Ермак, 2004. – 476 с.
19. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология. – М. : ACADEMIA, 1999. – 216 с.

Леся Рудая

ПОСТИНДУСТРИАЛЬНАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА XX ВЕКА

Постиндустриальное общество часто подвергается критике, поскольку это общество, в котором экономические изменения связаны с переходом от производственной экономики к экономике служения, распространения национальных и глобальных рынков капитала, а также массовой приватизации. Мыслители использовали такие термины, как «постиндустриальное общество», «постсовременное индустриальное общество» и «супериндустриальное общество», чтобы описать это современное сообщество. Теоретики утверждают, что с 1970 г. переход от индустриального общества к постиндустриальному (информационному) произошел в глобальном масштабе. Ряд терминов, используемых в настоящее время, подчеркивают взаимосвязь различных аспектов глобального экономического порядка, который создается.

Ключевые слова: цивилизация, постиндустриальное общество, информационное общество.

Lesya Ruda

POST-INDUSTRIAL CIVILIZATION: THE THEORY AND PRACTICE OF THE XX CENTURY

Post-industrial society has often been a term of criticism, because it a society in which an economic transition has occurred from a manufacturing based economy to a service based economy, a diffusion of national and global capital, and mass priva-

tization. Thinkers have used terms like «post-industrial society», «post-modern industrial society» and «super-industrial society» to describe this modern of society. Theoreticians argue that since the 1970s a transformation from industrial society to post-industrial (informational) society has happened on a global scale. A number of terms in current use emphasize related but different aspects of the emerging global economic order.

Key words: *civilization, post-industrial society, informational society.*

Олена БУРДЯК

Теоретичні аспекти дослідження взаємозв'язку економіки та політики в епоху глобалізації

Досліджено тісний зв'язок політики й економіки у міжнародних відносинах, їх взаємовпливи та конотації, які особливо проявляються в епоху глобалізації. На прикладі США доведено, що в багатьох випадках економічні санкції є найбільш зручним та доступним знаряддям досягнення політичних цілей: їх введення часто не вимагає консультацій із парламентом та мобілізації громадської думки, додаткових витрат державного бюджету, але, водночас, демонструє жорсткість позиції і рішучість США боротися з тим чи іншим «злом», незважаючи на можливі матеріальні втрати американських компаній у відповідній державі. Поширеною схемою є швидке введення первинних економічних санкцій, які потім доповнюються і підсилюються серією подальших політичних заходів. Безсумнівно, що в майбутньому економічні санкції збережуть своє значення як засіб тиску та управління конфліктами як у політиці США, так і в діяльності великих міжнародних організацій.

Ключові слова: *міжнародні відносини, глобалізація, політика, економіка, США, економічні санкції, держава, тиск, примус, протиборство.*

Усвітовій політичній думці триває дискусія про характер міжнародних відносин після завершення «холодної війни», про прагнення до світового лідерства окремих країн, спрямованість тенденцій з цим

пов'язаних. Дебати такого роду загострились у роки операцій НАТО в Югославії в кінці 1990-х рр. Вони стали ще більш напруженими після терористичних актів 11 вересня 2001 р. у США і, особливо, американських військових операцій в Афганістані та Іраку, коли стало зрозуміло, що адміністрація Вашингтона ухвалила рішення приступити до «силового закріплення» своїх позицій у новій світовій структурі, що склалася після розпаду СРСР [11, с. 57; 13].

Мета статті полягає у дослідженні взаємозв'язку економіки та політики в епоху глобалізації, впливу на ці процеси міжнародних організацій і США.

До дослідження цієї проблеми звертались у своїх працях А. Арбатов, В. Баймуратов, В. Грубов, П. Кірпенко, В. Кременюк, О. Маначинський, О. Новикова, П. Сіновець, В. Тибрат, С. Толстов, Р. Тимербаєв та ін. Більшість учених критично оцінюють вплив нового зовнішньополітичного курсу США на стан міжнародної політики. В. Пироженко, аналізуючи нові підходи президента Дж. Буша до завдань національної безпеки, ототожнення національних інтересів США з поширенням євроатлантичних цінностей, вказав, що проблема втручання в суверенні справи держав для США – це не лише просування цінностей демократії, прав людини і гуманістичних ідеалів, а й прав держави на самооборону. Це посилює позиції США, які декларують своє право на втручання в певних ситуаціях у внутрішні справи інших держав, і може розглядатись, як виняток із правил. Незважаючи на актуальність проблеми, спеціальні дослідження вітчизняних науковців не охоплюють всі її аспекти, що спричинило звернення автора до обраної тематики.

Наголосимо, насамперед, що в міжнародних відносинах на теоретичному рівні проблематикою лідерства займаються дві основні школи аналізу. Перша наголошує на «занепаді Заходу», закінченні Нового часу, «занепаді величі традиційних міжнародних лідерів і розпаді світових імперій». Усі ці образи мають на увазі, найперше, «відхід» США з лідируючих міжнародних позицій [1; 7; 10]. Подібні погляди до цього часу поширені на Сході. Вони підживлюють і значно радикальніші погляди – бажання «підштовхнути» процес згасання лідерства США. Їх крайнім проявом слугують думки про допустимість використання заради цього терористичних методів – хоч ця позиція, звичайно ж, неприйнятна для людини із здоровим глуздом чи для відповідального уряду.

Поряд з крайніми існують «м'які» форми політики «підштовхування» шляхом форсування багатополарності, стимулювання переходу від долара, як світової валюти, до євро, створення єдиної валюти в масштабах Азії, формування регіональних організацій безпеки без участі США. Сенс подібних «схем» дії, зазвичай, не варто занадто спрощувати. Плани, на зразок європейського фінансово-економічного союзу і єдиної європейської валюти, так само, як і пропозиції про єновий (від грошової одиниці Японії) торговий блок, – не обов'язково спрямовані на «розмивання» лідерства США. Їх доречно інтерпретувати і як спроби знайти власні оптимальні шляхи в межах загальної тенденції розвитку світової системи, підвищити її стабільність за рахунок зниження залежності від волюнтаристської політики адміністрації США.

Поза всяким сумнівом, розглядаючи «м'які» форми розмивання лідерства США, неминуче доводиться торкатися складного питання, що є першопричиною тих тенденцій, на які вказують аналітики. Чи справді США втрачають здатність бути лідером і тому невміло прагнуть шляхом сили зупинити процес свого «послаблення», чи, навпаки, некомпетентна політика лідерів США викликає відторгнення інших великих держав, і американське лідерство слабшає внаслідок їх бажання «посприяти» його розмиванню. Питання важливе з погляду не лише «чистої» теорії, а й практичних дій: відповідь на нього дає ключ до прогнозування політики великих регіональних держав.

Друга група підходів до лідерства веде до західної політекономії міжнародних відносин, це – школа «структурного лідерства» [15, с. 29]. Її представники стверджують, що аргументи про «приреченість» традиційного лідерства та занепад Заходу засновані, здебільшого, на застарілих поглядах А. Сміта, який описує економічну базу виробництва в межах однієї держави. Методологія його аналізу лише частково відповідає сучасним реаліям постіндустріальних, а тим більше інформаційних суспільств. Сьогодні важливо враховувати не стільки умови країни виробництва (де воно розміщене), скільки фактори більш складної природи: де знаходяться особи, які приймають рішення про те, що, де і як виробляти, якою має бути стратегія управління і менеджменту, продажів у світі, звідки можна почерпнути необхідну технологію тощо. Тож усі аргументи про прив'язку виробництва до конкретної території нині непереконливі.

Ринок економічно високорозвинених країн Заходу є найбільшим, платоспроможним і відкритим у світі (втім, вже не єдиним), який знаходиться під управлінням країн, що проводять схожу і скоординовану політику в сферах військової стратегії та економіки (велика частина країн «вісімки», держави-учасники НАФТА, ЄС, НАТО). Прихильники школи «структурного лідерства» вважають, що відмінності між західними державами спостерігаються, здебільшого, лише щодо окремих питань. США як лідер Заходу розвиваються досить динамічно, адже ослаблення долара фактично веде до підвищення конкурентоспроможності продукції, не кажучи вже про те, що плановане закріплення дипломатичної та військової переваг США у найбільших регіонах виробництва енергоносіїв буде ключем до збільшення американського багатства. За потреби, воно може і надалі бути підкріплене військовою силою.

Хоча деякі країни Сходу (Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, а останніми роками і Малайзія, Таїланд, Індонезія) досить успішно конкурують із країнами Заходу, але їх загальний технологічний відрив не викликає сумнівів. Країни Заходу зосереджені на наукомістких галузях «ядра» постіндустріального укладу, а потужні нові індустріальні країни – в кращому випадку, на виробництві обладнання для інформаційно-технологічного виробництва.

Наздоганяючий, експортно-орієнтований (насамперед, на країни Заходу) шлях модернізації, якого дотримуються ці країни, не маючи можливості обрати інший, через нерівномірності процесу глобалізації, в принципі не дає їм змоги ні серйозно підірвати, ні заперечити світове лідерство західних держав.

Здійснивши індустріалізацію, Захід, загалом, вирішив проблему «кількісного економічного зростання». Не йдеться про те, що чогось виробляється недостатньо. Можна говорити лише про більший чи менший рівень виробництва «попиту на споживання», яке в країнах Заходу вже давно стало за визначенням надлишковим. Акцент у пріоритетах розвитку змістився в бік якісних показників («якість життя», показники постіндустріального ВВП на душу населення). В цьому сенсі і тією мірою, в якій економічні процеси поза Заходом паралельні тим, що розвивалися в ньому, лідерство Заходу безперечне. Інноваційний і науково-технічний потенціал, висока конкурентоспроможність у ключових секторах сві-

тового ринку дають і даватимуть йому змогу знімати «інноваційну» і «структурну» ренту ще досить довго.

Надзвичайна гнучкість і відкритість західного світу, його висока сприйнятливість нових ідей і продумана імміграційна політика дають можливість говорити про те, що Заходу швидше вдасться трансформуватися (і допомогти в цьому іншим країнам) в іншу якість, ніж «згаснути». Однак США все більше вдаються до силових методів, що дає змогу аналітикам побачити в «лідерстві» США не лише елемент «некомпетентності», а й «елемент згасання». Компетентність цього лідерства починають відкрито ставити під сумнів і великі регіональні держави.

Використання рестриктивних заходів економічного характеру як засобу тиску однієї держави на іншу з метою змусити її уряд піти на поступки і внести корективи в свою політику відомі ще з часів «мегарської псефізми» [3, с. 72], коли в 432 р. до н. е. афінський стратег Перикл наклав заборону на торгівлю з Мегаром, що стало одним із приводів до початку Пелопоннеської війни [4, с. 267]. З того часу такі обмеження іноді застосовувалися різними країнами для досягнення тих чи інших зовнішньополітичних цілей. У ХХ ст. їх використання в міжнародних відносинах стало буденною справою. З'явилися багатосторонні механізми застосування санкцій, пов'язані з діяльністю великих міжнародних організацій, насамперед Організації Об'єднаних Націй.

У системі міжнародного права санкції є однією з найпоширеніших форм відповідальності держав, яка настає внаслідок порушення ними загальновизнаних правових норм, що мають важливе значення для світової спільноти. Санкції можуть зачіпати різні сторони міжнародної діяльності держави – від дипломатичної (скорочення персоналу посольств, відкликання посла, обмеження пересувань тощо) до культурної (припинення обмінів, відмова в допуску на престижні заходи, наприклад, на Олімпійські ігри тощо). На відміну від дипломатичних чи політичних методів впливу, націлених найперше на зниження легітимності чи авторитету країни-порушниці, економічні санкції покликані спонукати країну-порушницю відмовитися від дій, що призвели до накладення санкцій, шляхом нанесення їй матеріального збитку. За своїм змістом економічні санкції, як вважають американські вчені Г. Хафбауер, Дж. Шотт і К. Елліотт, являють собою «навмисний, ініційований державою розрив чи загрозу розриву нормальних торгово-фінансових відносин» [9, с. 2].

Розвій періоду економічних санкцій припав на останнє десятиліття ХХ ст. Після закінчення «холодної війни» в умовах інформаційної революції, різкого прискорення процесів глобалізації та поглиблення взаємозалежності національних господарських комплексів значення «економічної дипломатії» істотно зросло. Не випадково, що з 14 випадків застосування економічних санкцій ООН 12 припадають на період після 1990 р. Ще більш рельєфно ця тенденція проявилась у зовнішній політиці США, які, залишившись після розпаду СРСР єдиною «наддержавою», використовували санкції як один з інструментів формування сприятливого для себе світового порядку. За даними Національної асоціації промисловців, лише впродовж першого терміну президентства Б. Клінтона у 1993–1996 рр. Вашингтон понад 60 разів вдався до санкцій [12]. На початку ХХІ ст. американські санкції поширювались на 75 країн, населення яких становить 52 % населення планети [14, с. 79].

Сучасне міжнародне право допускає використання економічних санкцій міждержавними організаціями – всесвітніми, як-от ООН, і регіональними, як-от Організація американських держав, Організація африканської єдності тощо, – а також групами країн і окремими державами. Однак, незважаючи на широке вживання поняття «економічні санкції», міжнародні документи не містять якогось чіткого його визначення, обмежуючись, як правило, простим переліком конкретних заходів. Так, у Статуті ООН терміни «санкції» чи «ембарго» взагалі не згадуються, хоча ст. 41 передбачає можливість застосування проти держави-порушника «примусові дії», які включають «повний чи частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо чи інших засобів повідомлення та розрив дипломатичних відносин» [6, с. 21]. У загальному спектрі засобів примусу, використовуваних у разі виникнення конфліктної ситуації в міждержавних відносинах, починаючи від простої вербальної ноти, й закінчуючи застосуванням військової сили, економічні санкції розміщені ближче до останнього, поступаючись місцем лише блокаді.

На рівні світового співтовариства повноваженнями введення санкцій володіє Рада Безпеки (РБ) ООН, яка в ході своєї майже 60-річної діяльності розробила і апробувала різні методи та форми реагування і впливу на події в світі. Проте досвід застосування нею економічних санкцій

украї обмежений. Попередниця ООН – Ліга Націй – лише один раз, у зв'язку з агресією Італії проти Абіссинії в 1935–1936 рр., створила Координаційний комітет, обмеживши свою діяльність загальними рекомендаціями про прийняття економічних примусових заходів щодо агресора [2, с. 79]. За перші 45 років існування ООН в специфічних умовах «холодної війни» Рада вводила їх лише двічі – проти Південної Родезії в 1966–1979 рр., і ПАР в 1977–1994 рр. В обох випадках їх використання було визнане успішним: у першому – вони сприяли падінню расистського уряду і проголошення незалежності Зімбабве, а в другому – ліквідації режиму апартеїду. Вже в 1990-х рр. відбувалося формування механізму використання економічних санкцій РБ ООН.

«Нова ера» в історії застосування багатосторонніх економічних санкцій була відкрита Резолюцією 661, яку Рада Безпеки прийняла в рекордно короткі терміни – через чотири дні після того, як 2 серпня 1990 р. Ірак увів свої війська в Кувейт, здійснивши цим прямий акт агресії. В наступні роки РБ ООН ще 11 раз вдавалась до санкцій. Для їх уведення зміни чи зняття РБ у кожному конкретному випадку приймала окремі резолюції, а для контролю за їх здійсненням призначала зі своїх представників допоміжні органи, наприклад, Раду управляючих Компенсаційної комісії, Спеціальну комісію з ірако-кувейтських відносин і Комітети з санкцій щодо Югославії, Сомалі, Лівії, Гаїті, Афганістану та інших порушників. Загалом у 1990–2003 рр. комітети з санкцій провели 717 засідань [17].

З усіх установлених Радою Безпеки ООН режимів найбільш широкими, жорсткими і послідовними були економічні санкції, накладені на Ірак. Із серпня 1990 по червень 2003 рр. РБ прийняла 24 резолюції, що стосувалися цієї країни. Оскільки у випадку з Іраком мав місце акт прямої агресії, яка вважається особливо тяжким міжнародним злочином, то РБ ООН, яка спішно зібралася 6 травня 1990 р. з ініціативи адміністрації Буша-старшого, схвалила резолюцію, що засуджувала Ірак за агресію і вимагала від нього беззастережного виведення військ з Кувейту. На підтримку своїх вимог РБ ввела ембарго на продаж зброї Багдаду, наклавши заборону на поставки йому всіх товарів, за винятком продовольства і медикаментів, і вирішила з метою запобігання нелегальному експорту їм нафти блокувати іракські порти [18]. Не чекаючи ефекту від економічних санкцій, США домоглися прийняття ще однієї резолюції, яка дала

очолюваній ними багатонаціональній коаліції карт-бланш на проведення військової операції «Буря в пустелі». Навесні 1991 р. вона завершилася вигнанням іракських окупантів із Кувейту і новою резолюцією РБ, що зберігала всі санкції проти Іраку. Лише восени вони були дещо послаблені, коли ця країна отримала дозвіл продати йому певну кількість нафти для закупівлі продовольства.

Унаслідок дії колективних економічних санкцій залежний від поставок ззовні Ірак опинився на межі гуманітарної катастрофи. В доповіді ООН, представленої навесні 1999 р. про становище в Іраку, зазначалося, що внаслідок дії економічних санкцій у 1990–1995 рр. ціни на предмети першої необхідності піднялися в 850 разів; через недоїдання 70% іракських жінок страждали анемією; майже кожний четвертий новонароджений важив менш ніж 2,5 кг; смертність серед дітей у віці до 5 років зросла з 1989 по 1997 рр. майже в 3 рази [16]. Багато держав вимагали від РБ ООН пом'якшення санкцій, але американський і британський представники впродовж трьох із половиною років наполегливо блокували всі спроби внести зміни в режим санкцій проти Іраку, наполягаючи на згоді його уряду допустити інспекторів Спеціальної комісії ООН та Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) до ядерних об'єктів країни. Лише в квітні 1995 р. РБ прийняла Резолюцію 986, яка в обмін на згоду Іраку на такі інспекції дозволяла йому кожні три місяці продавати нафти на 1 млрд дол., і на виручені гроші закуповувати продовольство та медикаменти [19]. Після довгих коливань, Багдад 20 травня 1996 р. підписав відповідну угоду з ООН. Але адміністрація Клінтона раптом оголосила, що відкидає нею ж запропоновані умови договору. Вибух обурення в ООН змусив її відступити. Втім, посилаючись на концентрацію іракських військ біля курдських районів, США і Великобританія домоглися продовження режиму санкцій, хоч змушені були погодитися із збереженням схеми «нафта в обмін на продовольство».

У листопаді 1996 р. Ірак отримав право на продаж нафти на 2 млрд дол. за схемою «нафта в обмін на продовольство». На початку 1998 р. РБ підняла планку до 5,2 млрд дол., і була готова й далі послаблювати санкції [5], якби не протидія С. Хусейна міжнародному моніторингу іракських ядерних об'єктів. Дії Багдада дали змогу США блокувати можливі зміни, а Вашингтону привід у грудні 1998 р. нанести бомбові удари по ядерних

об'єктах на території Іраку. Програма «нафта в обмін на продовольство» тривала, хоч з приходом на початку 2001 р. до влади республіканської адміністрації на чолі з Дж. Бушем-молодшим позиція США щодо Іраку стала ще жорсткішою. Уряд США наклав заборону на передачу Іраку вакцини для лікування дитячого гепатиту і дифтерії, аргументуючи це тим, що уряд Іраку може використати бактерії, які містяться в них для виробництва біологічної зброї [8]. Дебати про вакцину загострили відносини у РБ, і через кілька місяців США зняли заборону.

Після подій 11 вересня 2001 р. США звернулися до РБ ООН і отримали необхідну підтримку у вигляді двох резолюцій. Розгорнувши «війну з міжнародним тероризмом» адміністрація Буша швидко перейшла від вимог подальшого посилення колективних економічних санкцій проти Іраку до вироблення силового варіанта вирішення «іракської проблеми». У горезвісній «вісі зла» Ірак спочатку виявився «найслабшою ланкою». Завдання повалення режиму С. Хусейна сформували в суспільстві США як загальнонаціональний консенсус, як логічне завершення операції «Буря в пустелі». Затяжні диспути в РБ на тлі зусиль Білого дому довести термінову необхідність військових дій проти Іраку викликали зростання ворожості до ООН у громадській думці США. 2 жовтня 2002 р. Конгрес прийняв резолюцію, яка дала змогу адміністрації використати силу проти Іраку без попереднього схвалення ООН.

Військову операцію стримувала відсутність доказів причетності режиму Хусейна до терактів 11 вересня, чи його зв'язків з Аль-Каїдою, а також побоювання розвалити міжнародну антитерористичну коаліцію, адже проти нападу на Ірак заперечувало багато європейських союзників США, арабські країни і Росія. Втім, зрештою, він був проведений. Вирішення завдання ліквідації режиму в Багдаді значно полегшувалося ослабленням військової могутності Іраку через дії санкцій і наявність значної міжнародно-правової бази у вигляді резолюцій ООН, на невиконання яких постійно посилався Вашингтон. 22 травня 2003 р. РБ ООН скасувала економічні санкції проти Іраку, залишивши лише заборону на поставку йому озброєнь і військових матеріалів. Про це через рік, 30 червня 2004 р., оголосив Буш-молодший.

Приклад Іраку, який через свою деформовану експортом нафти економіку та сильну залежність від імпорту споживчих товарів і продуктів

харчування був майже «ідеальною метою» для економічних санкцій, показує, що встановлення і дія режиму колективних примусових заходів на рівні ООН пов'язані з чималими труднощами. Частково, це зумовлено специфікою функціонування РБ ООН. По-перше, накладені нею санкції можуть прийматися в дуже обмеженому діапазоні, лише з метою «запобігання та усунення загрози миру і придушення актів агресії чи інших порушень миру». По-друге, для прийняття відповідного рішення необхідна згода 9 з 15 членів Ради, «включаючи співпадаючі голоси всіх постійних членів» – Великобританії, Китаю, Росії, США та Франції. Достатньо одній із п'яти згаданих держав висловитися проти, і будь-яка резолюція автоматично відхиляється. По-третє, хоча всі держави-члени ООН і зобов'язані виконувати рішення РБ, на практиці вони частіше керуються власними цілями та інтересами, а РБ не має достатньо ефективних важелів впливу на тих, хто ігнорує чи прямо порушує його заборони.

Зважаючи на відсутність глобального «ворога», протипорство з яким визначало мету і спрямованість санкцій в епоху «холодної війни», після її закінчення американські правлячі кола застосовують їх, з погляду власної оцінки загроз національній безпеці США і прагнення використувати торгово-фінансові обмеження як засіб управління конфліктами на регіональному рівні. Підставами для їх введення проти тієї чи іншої держави може слугувати форма її суспільно-політичного устрою, характер правлячого режиму чи дія, яку американське законодавство кваліфікує як протиправне. До останніх належать і загальновизнані міжнародні злочини, і делікти, що зачіпають інтереси США, – торговельні обмеження, конфіскація власності США тощо. Це ще раз підкреслює тісний зв'язок політики й економіки у міжнародних відносинах, їх взаємовпливи та конотації, які особливо проявляються в епоху глобалізації.

Таким чином, теракти 11 вересня 2001 р. у США і наступні події завершили епоху переважання в міжнародних відносинах «економічної дипломатії», частиною яких є економічні санкції, що виступають у трьох іпостасях – як заходи примусу, покликані змінити «небажану поведінку» держави-порушника, як покарання за вчинені нею дії і як пересторога іншим країнам. Утім, незважаючи на різке підвищення ролі військових методів, економічні санкції залишаються одним із найважливіших інструментів у міжнародних відносинах. Їхнього значення не заперечує і

нинішня адміністрація США, більш схильна до використання військової сили, ніж її попередники.

У багатьох випадках економічні санкції виявляються найбільш зручним та доступним знаряддям: їх уведення часто не вимагає консультацій із Конгресом та мобілізації громадської думки, додаткових витрат державного бюджету, але, водночас, демонструє жорсткість позиції і рішучість США боротися з тим чи іншим «злом», незважаючи на можливі матеріальні втрати американських компаній у відповідній державі. Не випадково, найпоширенішою схемою є швидке введення первинних санкцій, які потім доповнюються і підсилюються серією подальших заходів. Безсумнівно, що в майбутньому економічні санкції збережуть своє значення як засіб тиску і управління конфліктами як у політиці США, так і в діяльності великих міжнародних організацій.

Список використаних джерел:

1. Власов П., Гурова Е. Наследники дяди Сэма: законные и самозванные / П. Власов, Е. Гурова // Эксперт. – 1996. – № 22. – С. 433–439.
2. Вобликов Д. Р. Эфиопия в борьбе за сохранение независимости, 1860–1960 / Д. Р. Вобликов. – М., 1961. – 278 с.
3. Доватур А. И. Фукидид и мегарская псефизма Перикла / А. И. Доватур // Вестник древней истории. – 1982. – № 1. – С. 71–79.
4. История Европы : в 8 т. Т. 1. Древняя Европа / отв. ред. Е. С. Голубцова. – М. : Наука, 1988. – 742 с.
5. Совет Безопасности ООН. Резолюция 1153, принятая Советом Безопасности на его 3855-м заседании 20 февраля 1998 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1998/res1153.htm>
6. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. – М. : Юрист, 1978. – 547 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы / Освальд Шпенглер ; пер. с нем. К. А. Свасьян. Т. 1. – М. : Мысль, 1993. – 672 с.
8. Gordon J. / J. Gordon [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.harpers.org/CoolWar.html>
9. Hujbauer G., Schott J., Elliott K. Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy / G. Hujbauer, J. Schott, K. Elliott. – Washington, 1990. – 246 p.
10. Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000 / P. Kennedy. – N. Y. : Vintage Books, 1989. – 677 p.
11. Litwak R. The New Calculus of Pre-emption / R. Litwak // Survival. – Winter 2002/2003. – Vol. 44. – № 4. – P. 53–79.
12. National Association of Manufacturers. A Catalog of New U. S. Unilateral Economic Sanctions for Foreign Policy Purposes, 1993–1996. – Washington : NAM, March

1997. – P. 1–2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nam.org/ECO/UnilateralSanctions/SanctionsCatalog>.
13. National Security Strategy of the United States of America [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.whitehouse.gov/nsc/nss.pdf
14. Sardar Z., Davis M. Why Do People Hate America? / Z. Sardar, M. Davis. – Cambridge : Icon Books, 2002. – 228 p.
15. Strange S. The Future of American Empire // Perspective on World Politics / R. Little, M. Smith (eds.). 2nd edition. – London : Routledge, 1993. – P. 27–51.
16. United Nations Report on the Current Humanitarian Situation in Iraq. March 30, 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/Depts/oip/panelrep.html>
17. United Nations Secretariat. Meetings of Security Council Sanctions Committees, 1990–2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalpolicy.org/security/data/sancomtg.htm>.
18. United Nations Security Council. Resolution 661. Adopted by the Security Council at its 2933rd meeting, on 6 August 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mideastweb.org/661.htm>
19. United Nations Security Council. Resolution 986. Adopted by the Security Council at its 3519th meeting, on 14 April 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gopher://gopher.undp.org:70/00/undocs/scd/scouncil/s95/986>.

Елена Бурдяк

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗАИМОСВЯЗИ ЭКОНОМИКИ И ПОЛИТИКИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Исследовано тесную связь политики и экономики в международных отношениях, их взаимное влияние и коннотации, которые особенно проявляются в эпоху глобализации. На примере США доказано, что во многих случаях экономические санкции являются наиболее удобным и доступным инструментом достижения политических целей. Их введение часто не требует консультаций с парламентом и мобилизации общественного мнения, дополнительных расходов государственного бюджета, но, одновременно, демонстрирует жесткость позиции и решимость США бороться с тем или иным «злом», несмотря на возможные материальные потери американских компаний в конкретном государстве. Распространенной схемой является быстрое введение первичных экономических санкций, которые затем дополняются и усиливаются серией дальнейших политических мер. Несомненно, что в будущем экономические санкции сохранят свое значение как средство давления и управления конфликтами как в политике США, так и в деятельности крупных международных организаций.

Ключевые слова: международные отношения, глобализация, политика, экономика, США, экономические санкции, государство, давление, принуждение, противоборство.

Olena Burdiak

THEORETICAL ASPECTS OF RESEARCH OF INTERCONNECTION BETWEEN ECONOMICS AND POLITICS IN THE GLOBALIZATION ERA

In the article we analyzed close connection between politics and economics in the international relations, their mutual influence and connotations, which are especially displayed in the globalization era. Author proves on the example of the USA that in many cases economic sanctions are the most convenient and available tool for the achievement of political objectives: their implementation doesn't require consults with the government and mobilization of public opinion, doesn't involve additional expenses from the state budget, but at the same time it displays rigidity of position and determination of the USA to fight certain «evil» regardless of possible expenses of American companies in the particular state. A wide-spread scheme is implementation of primary economic sanctions which are later completed and enforced by further political measures. It is undeniable that in the future economic sanctions will preserve their importance as a method of pressure and conflict management in the US politics and in the activity of big international organizations.

Key words: international relations, globalization, politics, economics, USA, economic sanctions, state, pressure, coercion, confrontation.

Лідія КІЦИЛА

Дослідження позиції Чеської Республіки стосовно євроінтеграції України в сучасній політичній науці

Розглянуто ставлення чеського політикуму та чеського суспільства стосовно розширення ЄС та євроінтеграційних намірів України.

Ключові слова: Європейський Союз, Чеська Республіка, Україна, інтеграція, дорожня карта, концепція, зовнішня політика, східний вимір.

Чеська Республіка належить до тих країн-членів Європейського Союзу, котрі найбільше підтримують його розширення. Ця підтримка відбувається, незважаючи на багатий політичний спектр країни. Згідно з опитуванням громадської думки «Євробарометр», наступне розширення спільноти підтримує аж 65% чеського населення [1]. Жодна з парламентських політичних партій у своїй риторичі теж не демонструє явного заперечення такої політики ЄС. Таку сильну підтримку можна пояснити не лише тим, що чеські громадяни досі зберігають достатньо свіжі спогади про свій шлях до ЄС та розуміють значення його політики розширення для створення стабільного і демократичного середовища навколо своєї держави, але й тому, що щиро вірять у необхідність об'єднання Європи після періоду холодної війни та у право інших країн поза її межами на таку ж стабільність і процвітання. Зрозуміло, що порівняно із західно-європейськими країнами-кандидатами (наприклад Швейцарією, Ісландією, Норвегією) або навіть Хорватією, яка має великий ступінь підтримки на заході, бідніші країни, в тому числі й Україна, виглядають значно гірше. Для Чеської Республіки наша держава є досить визначним східним сусідом, і хоча між нами й немає спільного кордону, проте Чехія не залишається осторонь українських проблем на шляху до ЄС. Які фактори можуть впливати на чеське ставлення до України і яку позицію займає чеська держава щодо європейських прагнень, ці питання не виходять з поля зору чеських аналітиків та політологів.

На думку чеського політолога Давіда Крала, в «загальному дискурсі про майбутнє розширення ЄС «європейський вибір» України не є пріоритетним. І це незважаючи на щире прийняття європейською елітою та мас-медіа результатів «оранжевої революції» 2004 р. та формування проєвропейської української влади» [2] Чеські політики теж посиляли українським візаві не зовсім чіткі сигнали, в яких, з одного боку, висловлювали підтримку політичного та економічного напрямку України, проте не давали жодних конкретних знаків, що допомогли б зміцнити стосунки з ЄС, як, наприклад, «дорожня карта», що вказує на певні орієнтири кандидатства, або розширення відносин у рамках європейської політики сусідства. Стосовно громадської думки, то, порівняно з іншими країнами, Чеська Республіка ідею приєднання в близькому майбутньому України до Європейського Союзу не надто вітала. Більше того, дані

«Євробарометра» за 2006 р. показують спад такої підтримки порівняно з минулим роком. Якщо у 2005 р. за членство України було 46% опитаних чехів, а проти – 45%, то вже у червні 2006 р. «за» виступило лише 40%, «проти» – 49% [1]. Така тенденція сильно контрастує, наприклад, з позицією інших нових членів ЄС, особливо Польщі, де з цього ж приводу 65% громадян висловилися «за» і лише 19% «проти», у Литві 67% – «за», а 14% – «проти». Отож чеська громадська думка з цього приводу була ближча до точки зору старих членів Євросоюзу. Пояснення цього можна знайти не лише в тому, що поведінка української влади була не зовсім послідовною як щодо внутрішньої, так і зовнішньої політики, але й, великою мірою, через проблеми всередині ЄС, передусім, через труднощі з європейською конституцією, а також у зв'язку з важкими переговорами щодо бюджету ЄС. Словом, не йдеться про якийсь конкретно негативне ставлення до України з боку європейських держав, а про зниження довіри щодо можливого розширення на загал. Нестійку позицію чеських політичних кіл щодо України теж можна частково пояснити як внутрішніми проблемами ЄС, так і ситуацією всередині країни. Слід також додати, що у концепції чеської зовнішньої політики питання вступу України до ЄС не є пріоритетним, оскільки чеська дипломатія дотримується структурованого підходу до європейської політики розширення Євросоюзу, і тому, насамперед, підтримує держави з чіткою європейською перспективою, такі як Туреччина та західнобалканські країни, а вже згодом можливе приєднання східних сусідів ЄС, таких як Україна. Чеська дипломатія, порівнюючи значення України як стратегічного партнера та зважуючи внутрішні проблеми ЄС, надає перевагу другому фактору. Не беручи до уваги ані регіональну політику, ані заклики Польщі та інших членів ЄС, зокрема партнерів із Вишеградської групи, чеський політикум та чеська дипломатія не сприймає «європейський вибір» України надто серйозно. Єдиним конкретним кроком політичного визнання «оранжевої революції» стала відміна митного збору за чеські візи для українських громадян у серпні 2005 р., але і це можна розглядати лише як реакцію чеської сторони на відміну українською стороною візового режиму для громадян Євросоюзу.

На жаль, чеське суспільство, загалом, здебільшого сприймає Україну як великого постачальника дешевої робочої сили. Офіційна статистика

нараховує біля 70 тисяч українців, котрі отримали дозвіл на проживання, включно і тих, що вже мають чеське громадянство і репатрійованих українців чеського походження. Неофіційні дані свідчать про значно більшу кількість – понад 200 тис. осіб, а це ставить їх у списку національних меншин на друге місце після словаків. У зв'язку з цим, однак, виникають і певні проблеми сприйняття українців чеською громадськістю. Доступні дослідження чеської суспільної думки в тому ж таки 2005 р. показали, що українці серед 24 національностей, що входили в перелік опитування, опинилися на останньому місці серед європейських народів, гіршу позицію зайняли хіба що турки, курди, афганці, іранці та палестинці. Такі ж невтішні результати симпатій чехів щодо національних меншин – гірше чехи ставляться тільки до громадян деяких балканських країн та ромів [3].

Численна і з тенденцією постійного збільшення українська община в Чеській Республіці може теж потенційно відігравати певну роль як у сприйнятті чехами українців, так і в змінах у чеській політиці щодо України. Існує достатньо прикладів того, як добре організована національна громада на території чужої країни має вплив на творення політики щодо своєї держави. Звичайно, важко чекати від організацій, які представляють українців у Чехії, такої впливовості, яку має, наприклад, ізраїльське лобі на адміністрацію чи Конгрес США, але і значно менші діаспори можуть певним чином діяти, як це в Європі доказали вірмени, лобіюючи визнання геноциду вірмен з боку Туреччини, і так впливати на проблему стосунків ЄС – Туреччина. Отож українські організації в Чеській Республіці повинні докласти певних зусиль, зосередитися на спільній цілі та діяти у такий спосіб, щоб питання «європейського вибору» України потрапило в центр суспільної дискусії. Наразі вони лише допомагають своїм співвітчизникам інтегруватися у чеське суспільство і пропагують українську культуру, а повинні більше зосередитися на стратегічній, політично зорієнтованій меті майбутнього приєднання України до ЄС.

Більшість українців усе-таки приїжджають до Чехії з метою покращення свого матеріального становища і тому зовсім не цікавляться ані чеською політикою, ані ставленням до них місцевих жителів. На жаль, місцеві ЗМІ здебільшого теж подають негативний образ українців, зосереджуючись, здебільшого, на кримінальних справах, підкреслюють не-

легальний статус перебування багатьох із них на території Чехії, а часом і брак роботи для чехів у деяких регіонах, що нібито спричинено українськими заробітчанами. Часто деякі політики, наприклад представники ГДП (Громадянської демократичної партії) дозволяли собі вислови на кшталт «українська мафія», що створює, загалом, негативне ставлення до всього українського. Що стосується позитивних публікацій про українську спільноту в Чеській Республіці, то вони з'являються дуже рідко і неспроможні вплинути на формування позитивного іміджу українців, а отже і держави Україна. Знову ж таки, слід повернутися до періоду «оранжевої революції», котра істотно поліпшила образ української держави у чеських ЗМІ, оскільки більшість чеських журналістів висловлювали свої особисті симпатії до цієї події, навіть порівнюючи її з чеською «оксамитовою революцією» 1989 р. Проте справжній аналіз цих подій публікували лише серйозні чеські мас-медіа, тому їх вплив на загальну громадську думку був не надто сильним. І досі спостерігаються скоріше негативні, ніж позитивні тенденції ставлення більшості чеської громадської думки до європейського майбутнього України [3].

Таким чином, можна констатувати, що порівняно з Польщею та Словаччиною «східний вимір» не був пріоритетним напрямом чеської зовнішньої політики щонайменше від 90-х років минулого століття аж до початку XXI ст. Активність східної політики Чехії підсилив вступ до ЄС та НАТО, однак спочатку домінуючою все-таки була політика сусідства, спрямована на захід, передусім на поліпшення сусідських стосунків з Німеччиною та Австрією. Але згодом чеське МЗС зрозуміло, що через призму східної орієнтації можна просувати в європейських інституціях свої політичні інтереси. Слід зауважити, що цей інтерес до східного партнерства прокинувся у чеської дипломатії трохи із запізненням, адже Польща розвивала такий напрям, а зокрема, українське питання протягом ще 90-х років XX ст. Східна політика повернулася на порядок денний чеської зовнішньополітичної діяльності, проте Україна все одно не є для неї пріоритетним питанням. Належить відзначити, що більший інтерес Чехії спрямований на інших двох східних партнерів – Росію та Білорусь. Зрозуміло, що Росія, як важливий гравець у світовій енергетичній системі та стратегічний партнер Європи у багатьох сферах, привертає особливу увагу Чехії. Цьому сприяє також те, що на відміну від інших країн цього

регіону, як-от Польща і прибалтійські республіки, стосунки Чеської Республіки та Росії не затьмарені спірними історичними проблемами. Зростаючий інтерес до Білорусі вмотивований іншими причинами – Чехія має значний досвід трансформації суспільства і намагається передавати його іншим державам, котрі цього потребують. У липні 2004 р. було засновано Відділення трансформаційного співробітництва (TRANS), яке основним об'єктом свого зацікавлення обрало саме Білорусь та Кубу, але має намір співпрацювати також і з Україною.

Україна розглядається як важливий елемент у розвитку Спільної зовнішньої та безпекової європейської політики, політики європейської безпеки та політики енергетичної безпеки Європи. Зокрема, для Чеської Республіки Україна відіграє важливу роль транзитної держави, оскільки більшість поставок газу з Росії проходить саме через її територію. Основною проблемою є становище України з боку Придністров'я відповідно до місії ЄС у цьому регіоні. Однак, визначальним залишається внутрішній розвиток України. В Чехії, та й у Європі, загалом, бракує переконання, що Україна зробить вирішальний вибір своєї політичної орієнтації. Наша держава розглядається європейським політикумом як країна з глибоким внутрішнім поділом щодо зовнішньополітичних орієнтирів (проевропейський захід та проросійський схід і південь) та знаходиться під сильним впливом Кремля та в позиції «буферної» зони між ЄС та Росією [4].

З огляду на нову політичну ситуацію в Україні, що розпочалася ще з розпадом оранжевої коаліції, підтримка Європою України може зрости, і це засвідчують останні політичні події. Президент Янукович декларує намір утримувати рівні стосунки як з офіційною Москвою, так і з Брюсселем. Реакція чеських ЗМІ на президентські вибори в Україні не була надто негативною, скоріше цей факт розцінили як доказ дозрівання української демократії. Однак чеський політикум вважає, що Янукович не надто прискорюватиме євроатлантичну інтеграцію України, яка може розглядатися Росією як джерело проблем. Чеська Республіка у цій ситуації намагається лавірувати між політичним трикутником Росія – ЄС – Україна та намагається зберегти крихку рівновагу, не вдаючись до конфронтації.

Отже, підсумовуючи, підкреслимо: аргументи для підвищення рівня підтримки Чеською Республікою України на її шляху до ЄС потрібно шукати як у розвитку самого Євросоюзу, так і в розвитку Чехії та України.

Список використаних джерел

1. Eurobarometer. Veřejné mínění v zemích Evropské Unie. Národní zpráva. Česká republika [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_cz_nat.pdf
2. David Král. Ukrajina a EU: členství či partnerství? Česká perspektiva [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europeum.org/doc/pdf/866.pdf>
3. Sociologický ústav AV ČR [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvvv.cas.cz/index.php?lang=1&disp=nase_spolecnost&cislo=104
4. Robejšek P. Ukrajina z hranic nového Evropy. Týden, 3 Břežna, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tyden.cz/text.asp?rid=8&show=text&tid=20371>

Лидия Кицила

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЗИЦИЙ ЧЕШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ОТНОСИТЕЛЬНО ЕВРОИНТЕГРАЦИИ УКРАИНЫ В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Рассмотрено отношение чешского политикума и чешского общества относительно расширения ЕС и евроинтеграционных намерений Украины.

Ключевые слова: Европейский Союз, Чешская Республика, Украина, интеграция, дорожная карта, концепция, внешняя политика, восточное измерение.

Lidiya Kitsyla

THE CZECH REPUBLIC POSITION AS FOR THE INTEGRATION OF UKRAINE INTO THE EUROPEAN UNION

The attitude of the Czech politicum and Czech society towards the expansion of the European Union and Ukrainian intention to ingrate into it are considered (in the paper).

Key words: European Union, Czech Republic, integration, road map, concept, foreign policy, eastern dimension.

РОЗДІЛ VI

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Юля КОЦКАЯ

Трансграничное сотрудничество Беларуси: красноречивое умолчание

Рецензия на: Литвинюк А. И. Трансграничное сотрудничество и евrorегionalная кооперация : монография / под науч. ред. Л. Н. Давыденко ; Министерство образования Республики Беларусь, Учреждение образования «Белорусский государственный педагогический университет им. М. Танка». – Минск : БГПУ, 2009. – 181 с.

Трансграничное региональное сотрудничество – тема, которая активно исследуется в последние несколько десятилетий. Окончание «холодной войны», распад биполярного мира, образование новых суверенных государств Восточной Европы привели к актуализации научного интереса к изучению границ, кооперационных и интеграционных процессов на приграничных и трансграничных территориях. Сегодня регионы претендуют на роль полноценных акторов не только во внутренней, но и внешней политике государств.

В Беларуси попытки изучения трансграничной тематики были приняты еще в 90-е гг. прошлого века. Однако в последние годы исследования данной тематики фактически сведены к выявлению социально-экономических особенностей развития отдельных территорий, их проблемам и перспективам. При этом исследования, как правило, не затрагивают политологический аспект трансграничной кооперации, нередко базируются на нечетких, а то и устаревших теоретико-методологических подходах. На этом фоне заслуживают внимания научные поиски одно-

го из наиболее активных исследователей трансграничного сотрудничества в РБ Александра Ивановича Литвинюка – кандидата экономических наук, преподавателя Белорусского государственного педагогического университета имени М. Танка. В 2009 г. вышла его монография «Трансграничное сотрудничество и еврорегиональная кооперация». С тех пор прошло два года, но эта монография все еще остается единственной, изданной белорусским исследователем, которая посвящена непосредственно трансграничному и еврорегиональному сотрудничеству Беларуси.

В рецензируемой работе автор монографии попытался проанализировать накопившийся европейский опыт в сфере трансграничного сотрудничества, в целом, а также на территории Беларуси, в частности.

С самого начала своего исследования, что важно, А. И. Литвинюк разграничивает понятия «приграничное» и «трансграничное» сотрудничество. Ранее в постсоветской историографии термин «приграничный» употреблялся как синоним «трансграничной» кооперации, что, на наш взгляд, не совсем верно [с. 15–17].

Теоретическая основа работы базируется на отдельных научных концепциях интеграции и регионализма. В качестве методологической базы в основу легли работы экономистов, в большинстве своём польских, украинских и российских, посвященные исследованию проблемы трансграничного сотрудничества.

Исходя из анализа текста работы, можно сделать вывод, что автор придерживается институционального подхода. В частности, разработанной польским исследователем Збигневом Пшыбыла модели создания правовых и организационных основ, применяемых региональными и местными властями в процессе формализации трансграничного взаимодействия. Первая модель, согласно взглядам польского экономиста, – самоуправляющаяся, которая применяется чаще всего, она доминирует, в основном, на внутренних границах ЕС. Вторая модель – административно-самоуправленческая – характеризуется активным соучастием в процессе оформления трансграничного сотрудничества региональных и / или центральных властей и органов самоуправления. Эта модель доминирует на внешних границах ЕС. На наш взгляд, декларирование своей приверженности к данному подходу и дальнейшая трактовка автором такой классификации явились своеобразной ширмой, прикрывающей отсутствие

более глубокого анализа причинно-следственных связей малоэффективного участия Беларуси в еврорегиональной кооперации.

Следует отметить, что автор исследует трансграничное сотрудничество, прежде всего, как фактор социально-экономического развития. Характеризуя трансграничное сотрудничество, А. И. Литвинюк пишет, что «основной чертой трансграничного сотрудничества является ослабление, а в долгосрочном периоде ликвидация имеющихся различий в экономическом развитии на приграничных территориях... Относительно динамичное развитие трансграничного сотрудничества является результатом достигнутого равновесия экономических потенциалов приграничных регионов» [с. 20].

Рассуждая об еврорегионах, А. И. Литвинюк отмечает, что данные объединения «возникают в результате инициативы «снизу», но одновременно являются составным элементом создаваемой «сверху» внешней политики стран ЕС». Тем самым он верно указывает на два важных условия в создании еврорегионов: самостоятельность местного уровня управления и существование концепции развития трансграничного сотрудничества в рамках внешнеполитической доктрины определенного государства.

В этой работе ее автор подробно останавливается на теоретических основаниях и принципах трансграничного сотрудничества, деятельности еврорегионов. Анализируя основные документы, изданные Советом Европы, которыми руководствуются европейские государства в сфере трансграничной кооперации, А. И. Литвинюк отмечает первостепенную важность именно трёх таких принципов – субсидиарности, солидарности и равноправия [с. 28–32], но оставляет без ответа вопрос об их применении в конкретных условиях РБ.

В тексте монографии немало внимания уделено анализу нормативно-правовой и договорной базы РБ со странами-соседями. В ней автор исследования выделяет такие уровни правового регулирования трансграничного сотрудничества:

- макроуровень – международный (подписание международных соглашений, например, таких как Мадридская рамочная конвенция);
- мезоуровень – межгосударственный (соглашение между правительствами о сотрудничестве в определённых сферах);
- мини-уровень – региональный (соглашения о приграничном сотрудничестве между областями). Правда, в монографии в каче-

стве примера указывается только Соглашение между Брестской и Вольнской областями;

- микроуровень – местный (принятие конкретных соглашений органами местного самоуправления, направленных на решение существующих проблем и задач непосредственно на местах, посредством реализации конкретных проектов и программ).

Анализируя выделенные таким образом уровни правового урегулирования, А. И. Литвинюк отмечает: «Очевидно, что нормы международного права, которые признала Республика Беларусь, а также весь комплекс межгосударственных и межрегиональных соглашений не обеспечивают достаточный уровень правового оформления трансграничного сотрудничества». Исходя из этого, он указывает также на слабость развития правового обеспечения на микроуровнях трансграничного сотрудничества, а также на необходимость разработки ряда национально-государственных правовых актов в этой сфере со стороны Беларуси [с. 85–88].

Однако, он при этом обходит стороной тот основополагающий для данной проблематики факт, что Беларусь – единственное в Европе государство, которое не входит в Совет Европы и, соответственно, она не подписала таких важных документов, как Мадридская рамочная конвенция о трансграничном сотрудничестве, Дополнительные протоколы к ней, а также Хартию местного самоуправления. Именно поэтому юридическое поле Беларуси исключено из правовой сферы, регулирующей европейскую трансграничную политику. В работе также не упоминаются важные для реализации программ трансграничного сотрудничества нормативно-правовые акты РБ, принятие которых повлияло на уменьшение количества международных проектов с участием белорусских организаций. Прежде всего, это Декрет Президента № 8, Указ Президента № 460, Постановление Совета Министров № 1522 и Постановление Министерства экономики РБ № 246 от 19 декабря 2003 года.

Характеризуя участие административно-территориальных единиц РБ в еврорегионах (59 районов из 118), А. И. Литвинюк настаивает на необходимости создания нового еврорегиона на восточной границе, который бы включал в себя с белорусской стороны Витебскую и Могилёвскую области. Он также справедливо указывает на слабую активность белорусских участников в еврорегиональном сотрудничестве [с. 61], однако не раскрывает системные причины такой пассивности.

В качестве конкретного примера деятельности еврорегионов на территории Беларуси, автор подробно останавливается на еврорегионе «Неман». Анализируя организационно-правовой статус этого объединения, А. И. Литвинюк фактически только обозначает ряд программ и бюджеты с участием белорусской стороны, не обращая внимание на то, какую часть из предложенных ЕС средств смогла освоить белорусская сторона еврорегиона, а также не раскрывает причины такой «слабости» или, наоборот, «интенсивности» реализации трансграничных проектов.

В целом, рассматривая данную монографию, следует отметить фактологическую важность данного исследования для понимания процессов трансграничной кооперации с участием Беларуси в общеевропейском контексте. Теоретически адекватным выводом автора является его утверждение, что Республика Беларусь не имеет концептуальных направлений стратегии и механизма развития трансграничного сотрудничества приграничных регионов, что, безусловно, сказывается на общей эффективности развития еврорегионов с участием Беларуси. При отсутствии надлежащей характеристики политико-правовых условий, в которых развиваются трансграничные объединения в Беларуси, автор все же показывает необходимость решения ряда накопившихся проблем на государственном уровне. Все это говорит о теоретической и прикладной важности всестороннего исследования трансграничной политики РБ.

Таким образом, монография «Трансграничное сотрудничество и еврорегиональная кооперация», с одной стороны, раскрывает основные принципы, механизмы и условия успешного трансграничного сотрудничества, выявляет проблемные позиции деятельности еврорегионов с участием Беларуси, предлагает ряд обоснованных рекомендаций по улучшению их деятельности. Но, с другой, умалчивает о системных причинах слабой эффективности еврорегионов на территории Беларуси и о необходимости комплексных реформ, в том числе и в политико-правовой сфере.

Однако, при указанных недостатках, работа А. И. Литвинюка, особенно на фоне очевидного сокращения исследований по данной тематике в Беларуси, является своевременной попыткой систематизировать накопившийся опыт в сфере трансграничного сотрудничества в РБ, а также обозначить некоторые проблемы в этой сфере, требующие своего решения.

Владислав СТРУТИНСЬКИЙ

Тридцятій річниці введення воєнного стану в Польщі присвячується

Рецензія на: Andrzej Friszke. CZAS KOR-U. Jacek Kuroń a geneza Solidarności / Andrzej Friszke. – Kraków : Wydawnictwo Znak IPN PAN, 2011. – 612 s.

13 грудня 2011 року польське суспільство, громадськість інших країн відзначили 30 річницю трагічних подій – введення у Польській Народній Республіці воєнного стану. Про це о 6-00 у своєму виступі по телебаченню та радіо оголосив нації Перший секретар ЦК ПОРП генерал Войцех Ярузельський, який на той час обіймав також посади прем'єр-міністра та міністра оборони ПНР. Влада аргументувала свої дії різким загостренням ситуації в країні через радикалізацію опозиційного руху.

Вже опівночі (в ніч з суботи на неділю) по всій країні розпочалися арешти опозиційних діячів, керівників легальної на той час незалежної самоврядної профспілки «Солідарність», було заблоковано телефонний зв'язок, у тому числі в посольствах та консульствах.

Для реалізації розробленого плану політичне керівництво ПНР задіяло 70 тис. солдат Війська Польського, 30 тис. працівників МВС. На вулиці міст було виведено 1750 танків, 1400 бронетранспортерів, 500 БМП, 9000 автомобілів.

Всього за перший тиждень воєнного стану було інтерновано біля 5000 осіб. Загалом же, за період тривання воєнного стану з грудня 1981 р. по 21 липня 1983 р. було інтерновано біля 10000 осіб, які утримувалися в 49 осередках інтернування, розміщених по всій Польщі.

Варто зауважити, що шлях польського суспільства доби «реального соціалізму» до всеохоплюючого суспільно-політичного конфлікту 1980–1981 рр., який завершився введенням воєнного стану, був складним і тривалим. Перманентний супротив поляків політичній системі, подібній тим, які запанували в країнах Центрально-Східної Європи після Другої світової війни, суттєво відрізнявся від конфліктів, що мали в них місце.

Зокрема, якщо в НДР масові протести населення відбулися тільки у 1953 р., в Угорщині – у 1956, а в Чехословаччині у 1968 р., то у Польщі саме робітники мітингували та страйкували у 1956, 1970, 1976 роках, молодь та робітники у 1968 р. У 1956 та 1970 рр. «народна влада» навіть віддала наказ підрозділам Війська Польського стріляти в демонстрантів. Фіналом розвитку польського суспільства стали події 1980–1981 рр., коли на хвилі робітничих страйків, які активно підтримала, сформована вже за часів соціалістичного устрою, політична опозиція, постала робітнича незалежна самоврядна профспілка «Солідарність».

Анджей Фрішке, автор рецензованої нами монографії, був безпосереднім свідком і в багатьох випадках учасником подій буремних 80-х рр. На сьогодні він є відомим не тільки у Польщі, але й поза її межами дослідником. Професор, др. габілітований Анджей Фрішке, який нині працює в Інституті політичних досліджень ПАН, свою наукову діяльність присвятив вивченню політичних процесів у Польській Народній Республіці, становленню та розвитку опозиційного руху в країні у повоєнний час. Значну увагу у своїх наукових пошуках він приділяє періоду утворення та діяльності незалежної від партії самоврядної профспілкової організації «Солідарність», її функціонуванню під час короткого легального періоду та боротьби в умовах підпілля, місцю в цих процесах політичної опозиції. Про це свідчать численні монографічні публікації, зокрема *Polska Podziemna 1939–1945 (współautor), 1991; Opozycja polityczna w PRL 1945–1980, 1994; Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989, 2003; Solidarność podziemna 1981–1989 (red.), 2006; Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL, 2007; Anatomia buntu. Kuroń, Modzelewski i komandosi, 2010; PRL wobec Kościoła. Akta 1970–1978, 2010.*

Безумовно, вихід у світ фундаментальної монографії Анджее Фрішке «CZAS KOR-U. Jacek Kuroń a geneza Solidarności, Kraków, Wydawnictwo Znak IPN PAN, 2011, 612 s.» («Час КОР-у. Яцек Куронь і розвиток Солідарності») став знаменною подією у науковому середовищі. Автор, увівши в науковий обіг багато нового матеріалу, вже з більш осмислених і певною мірою позбавлених емоційності позицій, аналізує новітню історію Польщі, певні відрізки якої, зокрема початок 80-х рр. ХХ ст., стали важливими і доленосними не тільки для Польщі, але й країн Центрально-Східної Європи та СРСР.

Анджей Фрішке досліджує процеси становлення і діяльності громадської організації Комітету захисту робітників (Komitet Obrony Robotników – KOR). На тлі досить тривалого періоду розвитку польського суспільства автор простежує процес становлення, розвитку та змін світосприйняття одного з лідерів і провідних ідеологів опозиційного руху Яцека Куроня.

У першому розділі «Між епохами» автор аналізує еволюцію поглядів молодих опозиціонерів, колишніх активних прихильників марксистської ідеології, Яцека Куроня, Адама Міхніка та інших, у напрямі зростаючої критики панівного комуністичного устрою. Власне в період 70-х рр. почав формуватися польський напрям опозиційного руху в європейських країнах «реального соціалізму». Він, за своєю тактикою, стратегічними програмами, був відмінним від того, що мав місце, зокрема, в Угорщині 1956 р. і Чехословаччині 1968 р. Одним із провідних ідеологів цього нового, за ідеологічним наповненням, напрямку був саме Яцек Куронь.

Анджей Фрішке у своєму дослідженні аргументовано і послідовно висвітлює зміну суспільно-політичних поглядів Куроня. Про це свідчать як праці самого Яцека Куроня, так і його дискусії зі своїми колегами Адамом Міхніком, Каролем Модзелевським, Лешеком Мочульським та іншими. Автор широко використовує ці джерела у рецензованій монографії. Це дає можливість зрозуміти не тільки дійсні причини, які впливали на еволюцію поглядів опозиціонерів, але й методи, що застосовувалися ними для виховання суспільства у напрямі підготовки його до спротиву існуючій системі з наступним її реформуванням, уникаючи революцій, використання сили. Цю тезу підтверджує приклад функціонування громадсько-політичної організації – Комітету захисту робітників (КОР). Автор рецензованої роботи наголошує на тому, що головним змістом ідеї виникнення Комітету стала саме легальність його діяльності в умовах існуючого устрою. Про це свідчить і офіційний, відкритий лист ініціативної групи від 23 вересня 1976 р. до Маршалка Сейму ПНР [с. 115–121].

Фрішке констатує, що КОР став, свого роду, викликом правлячій Польській об'єднаній робітничій партії, яка вважала виключно себе репрезентантом робітничого класу.

У наступних розділах монографії автор аналізує процеси самоорганізації і самозахисту опозиційних структур, а відтак суспільства, початок

незалежного робітничого руху і стосунків влади до цього, розвиток ідеї незалежності Польщі, яка набувала нового забарвлення у зв'язку із обранням Папою Римським краківського кардинала Кароля Войтили.

Монографія завершується розділами, в яких Анджей Фрішке досить ґрунтовно досліджує питання назрівання масового протесту польського суспільства напередодні загальнопольських страйків, започаткованих виступами робітників у Любліні, Гданську, Щеціні, Гдині в 1980–1981 рр., які призвели до утворення незалежної самоврядної профспілки «Солидарність». Власне назви двох останніх розділів – «Przedwiośnie rewolucji» і «Lato 1980, czyli Wolne Związki Zawodowe niezależne od partii» – свідчать про напрям аналітичних роздумів автора. Вони глибокі, охоплюють широку палітру суспільно-політичних подій того часу. Саме такий підхід дав можливість Анджею Фрішке висвітлити багатогранну діяльність Яцека Куроня та функціонування КОРу, який відповідно до вимог часу 29 вересня 1977 р. був реорганізований – у Комітет суспільного самозахисту «КОР» (Komitet Samoobrony Społecznej KOR).

У Висновках, підводячи підсумок багатоаспектного фундаментального дослідження, автор наголошує, що «власне КСС «КОР» був найбільшою, найміцнішою, найкраще концептуально та організаційно підготовленою до діяльності і найбільш ефективною опозиційною групою» [с. 598]. Про це свідчить і вплив Комітету на розвиток страйкового руху влітку 1981 р. «Серпневі страйки мали широкі, відкриті програмні горизонти і досить досконалу організацію, що було наслідком набутого досвіду людьми, які пройшли багатофункціональну КОРівську школу, у значною мірою сформованій героєм цієї книжки – Яцеком Куронем». Такий авторський висновок аргументований усім змістом рецензованої монографії, і з ним, на нашу думку, можна погодитися.

Сергій ШВИДЮК

Рецензія на книгу «Час тоталітаризму. Сталінізм, фашизм, нацизм і пов'язані з ними політичні системи у XX столітті»

Рецензія на: Czas totalitaryzmu. Stalinizm, faszyzm, nazizm i pokrewne systemy polityczne w XX wieku / pod red. J. Szymoniczek, E. C. Króla ; Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Sigmund-Neumann-Institut, Fundacja Współpracy Polsko-Niemieckiej. – Warszawa, 2011. – 381 s.

В 2011 р. у видавництві Інституту політичних досліджень Польської Академії наук вийшла у світ книга «**Час тоталітаризму. Сталінізм, фашизм, нацизм і пов'язані з ними політичні системи в XX столітті**». Ця праця вміщує підсумкові матеріали міждисциплінарної конференції, що відбулася 6–8 червня 2008 р. у Варшаві, присвяченої витокам, розвиткові, падінню та різним наслідкам існування тоталітарних систем.

Конференцію організували Науковий центр з питань Німеччини Інституту політичних наук Польської академії наук, кафедра політології Колегіум Цівітас і Технічний університет в Дрездені. У конференції взяли участь представники з Іспанії, Італії, Німеччини, Польщі та Росії.

Видання вміщує матеріали, пов'язані з різними аспектами тоталітаризму в минулому і оцінками з позицій сьогодення, а також численні відомості з теорії тоталітаризму, тоталітарного правління, специфічних державних форм (фашизму, націонал-соціалізму, комунізму), його далекосхідних (китайського і північно-корейського) варіантів та варіантів, пов'язаних з ісламом.

Учасники конференції аналізують сутність та інтерпретації сталінізму, пропагандистський образ Б. Муссоліні, створюваний засобами фото і графіки, роль людей мистецтва в тоталітарній дійсності, межі між тоталітаризмом і авторитаризмом на прикладах Іспанії, Португалії, Угорщини та Польщі, шляхи подолання тоталітаризму після Другої світової війни, феномен суспільного прийняття тоталітаризму, ставлення до тоталітаризму у сучасній Росії, новітню російську історіографію сталінізму в СРСР тощо.

Німецький дослідник, колишній директор інституту імені Ханни Арендт, керівник кафедр європейських студій Технічного університету Дрездена Герхард Бейсард розглядає політичну систему Третього Рейху через призму становлення влади А. Гітлера, особливостей політики нацистів у сфері економіки, освіти і культури, переслідувань, расової політики, вигнання та еміграції, винищення євреїв. Метою зовнішньої політики А. Гітлера автор вважає реконструкцію німецької імперії, котра повинна панувати над континентом. Г. Бейсард також приділяє увагу питанням денацифікації німецького суспільства після 1945 р. та західно-німецькій історіографії націонал-соціалізму.

Філософ й історик, професор Марбурзького і Вільного університету Берліна Ернст Нольте аналізує «Синдром тоталітаризму через п'ятдесят років». Автор розглядає ключові риси тоталітаризму через його розуміння такими дослідниками, як Альфонсо Паквет, Отто Бауер, Джованні Амендола, Луїджі Стучо і Франческо Саверіо Нітті, Франк Боркенау, Карл Фрідріх, Ханна Арендт. Також автор говорить про нові форми тоталітаризму як у західному капіталістичному світі, так і в межах ісламу. Водночас, Е. Нольте зазначає, що авторитетний прогноз майбутнього тоталітаризму або повний аналіз його синдрому не можливий навіть на початку XXI ст., оскільки тоталітаризм не є винятково минулим, він може означати також майбутнє.

Польський професор політології Богдан Шклярські розглядає теоретичну модель тоталітарного лідерства. Автор вважає, що лідер – це початок і кінець тоталітарної системи, оскільки він визначає цілі, межі, динаміку влади і є її гарантом. Неодмінним атрибутом такого лідерства є культ особи, а поряд з організаційними інструментами (партія, апарат примусу), спеціальними засобами (політична поліція, пропаганда) важливою складовою техніки здійснення тоталітарного лідерства є відданість членів партії та прихильників.

У польсько-іспанському дослідженні Катажини Стоклос і Хосе Фаральдо проаналізовано франкізм і сараризм та перехід до демократії в Іспанії й Португалії. Франкізм і сараризм порівнюються за етапами виникнення, розвитку, переходу іспанського і португальського суспільств до демократії, а також історичної оцінки обох режимів і сучасного їх сприйняття та трактування суспільством.

Польський історик і політолог Еугеніуш Цезар Круль розглядає проблеми науки та культури в тоталітарній державі. Вихідною точкою аналізу обрано творчість Лені Рейфеншталь, котра засобами кінематографу, зокрема через фільм «Тріумф волі», знятий у 1935 р., сприяла легітимації нацистського режиму в Німеччині. Автор відзначає, що в тоталітарних системах частина науковців і діячів культури працювали в рамках дозволеного системою, і навіть сприяли створенню наукового та культурного дискурсу, як, наприклад, Максим Горький став засновником соціалістичного реалізму в СРСР. Водночас, частина вчених і митців однозначно не погоджувалися з режимом і змушені були емігрувати, зокрема П. Струве, І. Бунін, Ф. Шаляпін, А. Ейнштейн, Е. Фромм, Т. Манн і Г. Манн, М. Дітріх та інші.

Ставлення до тоталітарного минулого в сучасній Росії вивчає польський економіст і політолог Юліан Панькув. Він зауважує, що в Росії період сталінізму становить прогалину в історичній пам'яті, яка з часом лише розширюється. На його думку, з пам'яті вихолощено злочини й занедбано увіковічення жертв, оскільки минуле не стало предметом публічних дебатів і доступне для дискусії тільки у вузьких колах науковців. Через це кривди не лише не виправлені, їх не вдалося навіть ідентифікувати, у тому числі описати й документувати.

Польський історик, професор Єжи Гольцер досліджує шляхи виходу з тоталітарної системи після Другої світової війни, у зв'язку з чим вводить поняття «рідного» тоталітаризму в Німеччині й СРСР, та «окупаційного» у завойованих нацистською Німеччиною країнах. Автор зазначає, що процеси денацифікації у Європі супроводжувалися судовими вироками, у тому числі смертною карою прихильникам окупантів і колабораціоністам, зокрема у Франції, Норвегії, Голландії, Бельгії. Щодо виходу з німецького «окупаційного» тоталітаризму країн, що належали до радянської сфери впливу, то автор пов'язує його зі становленням у них нового типу державного-політичного устрою – народної демократії.

Професор політології Вальдемар Дзяк розглядає місце людини в північнокорейській філософсько-політичній ідеологічній системі чучхе, згідно з якою людина повноцінна лише тоді, коли вона живе суспільно-політичним життям і вихована в дусі колективізму. Автор вважає, що метою виховання у розумінні північнокорейської влади є створення по-

літичного робота, людської машини, котра завжди і в усіх обставинах діятиме згідно із запрограмованим кодом. А всі її дії визначатимуться згори.

Вальдемар Дзяк наголошує на винятковій ролі народних мас в ідеології Північної Кореї і на відмінності кімірсенізму від марксизму-ленінізму, в якому до народних мас зараховують незалежно від класової належності. Головною умовою тут є відданість вождеві і революції, тому до народних мас може бути зарахований будь-хто, навіть із-поза меж КНДР, якщо він відповідає зазначеному критерію. Автор аналізує роль партії в Північній Кореї і доходить висновку, що головним «штабом» революції, її підтримкою є не партія, а армія. На думку дослідника, роль вождя, партії та мас необхідно розглядати у симбіозі, оскільки окремо вони не функціонують.

Дипломат і політолог, професор Ян Ровіньські досліджує КНР як тоталітарну державу «реального соціалізму» і, водночас, ставить питання, чи може Китай бути моделлю трансформації для постсоціалістичних держав Азії. Витоки китайського тоталітаризму проаналізовані в історичному, філософському та морально-ціннісному аспектах і виводяться з традиції легізму та конфуціанства. Особлива увага звернена на специфічні риси маоїстського тоталітаризму і причини його краху. В цьому контексті політиці «великого стрибка», «комунізації села», «культурної революції» протиставлена політика Ден Сяопіна, котра відводила ідеології другорядне місце, а на перший план виводила політику модернізації країни й економічного розвитку. Важливою складовою трансформації Китаю автор вважає перебудову партії, котра, незважаючи на збереження традиційної назви, перетворилася з класової організації на загальнонаціональну. Я. Ровіньські також пише про «одержавлення партії та партизацію держави», оскільки урядові та адміністративні посади неодмінно поєднувалися з партійними. Нинішню ситуацію в Китаї автор називає найбільшою в історії цієї країни трансформацією відсталого, традиційного, переважно сільського, суспільства в суспільство урбанізоване, сучасне, освічене і стверджує, що китайська модель трансформації може бути зразком для постсоціалістичних держав Азії.

Проблемам пошуку зв'язків між тоталітаризмом та ісламом присвячена доповідь арабіста, мовознавця й літературознавця Януша Донецько-

го, котрий відзначає, що жодна з ісламських держав не є тоталітарною у класичному розумінні. Натомість вважає, що тоталітаризм необхідно шукати в деяких аспектах політичної ідеології класичного ісламу і в їх інтерпретаціях екстремістськими організаціями. На думку автора, суть тоталітарної ідеології ісламу полягає у твердженні, що лише інтереси ісламу є слухними, інші інтереси є помилковими і їх треба відкинути або підпорядкувати ісламові. За словами Я. Донецького, тоталітарний характер мають ідеї Саїда Кутба, котрий став ідеологом ісламської політичної організації «Брати мусульмани».

Широкий спектр статей і повідомлень доповнений матеріалами жвавої і подекуди гострої дискусії, що знайшла своє відображення на сторінках видання. Особливої уваги заслуговує завершальна зустріч конференції, присвячена проблемі «Чи є у тоталітаризму майбутнє?», яку вели двоє досвідчених наукових співробітників і двоє студентів Колегіум Цівтас. Таке поєднання досвіду і молодості дало цікавий результат обміну поглядами на минуле і сучасність тоталітаризму, а також сміливого погляду у майбутнє.

Анатолій РОМАНЮК

«Дуже своєчасна книга!»

Видавництво «Знання» випустило навчально-методичний посібник відомого українського політолога, доцента кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидата політичних наук Юрія Шведа «Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії».

Цей посібник ще раз підтвердив незмінну наукову зацікавленість автора діяльністю політичних партій. Однак, якщо в попередніх своїх роботах Ю. Шведа зупинявся на характеристиці самих політичних партій, закладаючи тим самим основи вітчизняної української політології, то нинішня робота «українського Дюверже» присвячена аналізу однієї з найважливіших функцій політичних партій – електоральній.

У посібнику автор акцентує увагу читачів на таких важливих теоретичних проблемах, як значення політичних виборів у системі представницької демократії, місце та роль у них політичних партій, типи партій за їхнім ставленням до виборів, роль партій у виборчому процесі, чинники, які визначають електоральний успіх партій. Таким чином, у науковий обіг вводиться цілий ряд важливих понять та положень, які досить схематично були представлені в попередніх роботах автора.

Проте основна цінність посібника полягає в науковому аналізі самої виборчої кампанії, основними акторами якої й є політичні партії – «машини для голосування». І хоча в політичній теорії маємо чимало праць, які присвячені аналізу процесу організації політичних виборів, тим не менше, так ґрунтовно та цілісно у вітчизняній науці вони розглядаються чи не вперше.

Автору посібника вдалося представити їх у зовсім новому ракурсі – з позицій практичної політології. Так, рецензований посібник є важливим внеском у розробку ще зовсім молодій галузі української політичної науки – практичної політології.

Такий комплексний підхід є вельми бажаним для підготовки фахівців із політології як носіїв не лише певних теоретичних знань, а й відповідних практичних навиків. І знання технології організації та проведення виборчої кампанії у наборі практичних навиків політологів сьогодні є надзвичайно затребуваним.

У посібнику викладені основні теоретичні положення, які стосуються всіх етапів виборчої кампанії – починаючи від вибору округу для балотування, розробки стратегії та тактики виборчої кампанії, формування та роботи виборчого штабу, до роботи в останній день виборів. З огляду на це, можемо сміливо стверджувати, що праця є, по суті, настільною книгою менеджера виборчої кампанії, у якій він знайде відповіді на всі питання, що можуть виникнути у ході її організації та проведення.

Автор цілком слушно підводить читача посібника до думки про те, що хорошим політтехнологом може бути лише той, хто глибоко та все-сторонньо обізнаний з об'єктом впливу. Дуже ґрунтовно викладений розділ, який стосується поведінки виборців, їх моделей та детермінант. Чимало місця відведено розкриттю психологічних особливостей взаємодії політиків та виборців, психологічним закономірностям масових та між-особистісних комунікацій, об'єкт-суб'єктних інтеракцій.

Позитивно розглядаються закономірності впливу на громадську думку традиційних та сучасних засобів масової комунікації. Досить детально охарактеризовані традиційні та новітні виборчі технології (у т. ч. психотехнології, PR-технології, спін-технології і т. д.).

Чи не вперше у вітчизняній політичній науці наводяться примірна структура виборчого штабу, його матеріально-технічне забезпечення, зразок концепції виборчої кампанії, стратегічні проекти виборчої кампанії, які завжди були таємницею, відкритою для невеликого кола фахівців (політехнологів). Уміщено глосарій та список рекомендованої літератури.

Підготовлений Ю. Шведою навчально-методичний посібник «Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії» без сумніву матиме позитивний вплив не лише на підготовку фахівців з практичної політології, але й на тих, хто займається організацією виборчої кампанії, яка фактично розпочалася. З цього погляду можемо з упевненістю заявляти, що книга є не лише дуже корисною, але й своєчасною!

Костянтин ВІТМАН

Міжнародний вимір електоральної та референдної легітимації влади

Рецензія на: Юрійчук Є. П. Електоральна та референдна легітимація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти : монографія / Євгенія Юрійчук. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 480 с.

Проблематика міжнародної електоральної легітимації політичної влади є досить актуальною для сучасного наукового дискурсу, оскільки донедавна питання зовнішньополітичної легітимації не були окремим предметом дослідження в політичних науках, а процеси легітимації досліджувались винятково на національному рівні. Зовнішньополітична делегітимація окремих режимів на пострадянському просторі, по-

гіршення іміджу держав, застосування до них міжнародною спільнотою санкцій унаслідок недемократичного проведення виборів і порушення прав людини ставить завдання ґрунтовного вивчення та аналізу процесів електоральної легітимації на міжнародному рівні.

Автором здійснена спроба пов'язати та пояснити процеси демократизації процедури виборів і становлення політичних систем нових чи відновлених держав на теренах СРСР, утвердження нових різновидів політичних режимів із легітимацією міжнародними організаціями, їхніми цілями та зовнішньополітичними орієнтаціями держав. Завдання досить складне з огляду на полідисциплінарність предмета дослідження, географічний простір, масштабність документальної бази.

Концептуальне поєднання референдної та електоральної легітимації з тенденціями розвитку глобалізації та її проявів – європейської та євразійської інтеграції є досить цікавим і перспективним напрямом досліджень. Із залученням широкого фактичного матеріалу в монографії показано основні проблеми та перспективи цих процесів. Проте автор доводить необхідність зв'язку та опору на внутрішньополітичну легітимацію при ухваленні висновків міжнародною спільнотою про легітимність прийнятих на виборах і референдумах рішень. Для цього виділяє та аналізує критерії та індикатори як внутрішньополітичної, так і зовнішньополітичної легітимації влади, простежує інституціоналізацію спостереження як виду контролю за виборами та референдумами на пострадянському просторі, перевіряє їх дію на прикладах окремих держав.

Автор нетрадиційно підходить до референдної легітимації, звертаючись до аналізу референдних процесів не тільки у визнаних державах, а й у невизнаних самопроголошених утвореннях Придністровської Молдавської Республіки, Абхазії, Південної Осетії.

Новизною відзначається розділ про роль Ради Європи у зовнішньополітичній електоральній легітимації влади, і зокрема, такими організаціями як Венеціанська комісія, Парламентська Асамблея Ради Європи.

Незвичним для політичних досліджень, але цілком виправданим є звернення автора до практики Європейського суду з прав людини щодо вирішення справ про порушення права на вільні вибори, свободи вираження поглядів та свободи зібрань та об'єднання відповідно до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. для політичного

аналізу функціонування правової держави та громадянського суспільства в контексті євроінтеграції.

Найбільш проблемною сферою демократизації політичних систем, а відповідно і регіональної інтеграції, залишається місцевий рівень. Тому зовнішньополітична електоральна легітимація Конгресом регіональних та місцевих органів влади Європи шляхом моніторингу процесів демократичного реформування виборів органів самоврядування та спостереження за місцевими виборами заслуговує на цілковите схвалення і подальший розвиток.

Порушення автором проблеми колективної ідентичності, адаптації національної самосвідомості народів колишнього пострадянського простору до сучасних державотворчих та інтеграційних процесів надає інформацію для роздумів ученим, сучасникам, політикам.

Ігор НЕДОКУС

Досвід підготовки державних службовців у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича

З 2006 р. на факультеті історії, політології та міжнародних відносин ведеться підготовка магістрів за спеціальністю «Державна служба» та проводиться науково-дослідна робота у цій сфері. Відповідно до визначених наукових пріоритетів науковці базової кафедри політології та державного управління звертались до аналізу прикладних та концептуальних вимірів державного управління та державної служби. На це скеровували свою діяльність проф. А. М. Круглашов, В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар, доц. І. М. Мельничук, І. С. Недокус, М. М. Гуйтор та інші. До навчально-методичної та наукової діяльності кафедри у царині державного управління залучені фахівці інших вузів України, зокрема Національної академії державного управління при Президентові України: д. н. держ. упр., проф. О. М. Іваніцька, Р. В. Войтович, Л. В. Гонюкова, О. М. Руденко, к. н. держ. упр. А. О. Краснейчук, І. І. Нинюк.

Така науково-педагогічна база дала змогу провести низку міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних заходів з державно-управлінських проблем, серед яких міжнародний науково-практичний семінар «Перспективи розвитку місцевого самоврядування в контексті політичної реформи в Україні та транскордонного співробітництва (грудень 2006 р.)», міжнародний науковий колоквіум «Україна-ЄС: між сусідством та інтеграцією» (за підтримки університетів Реймс-Шампань (Франція) та Банска-Бистриця (Словаччина) (червень 2008 р.), міжнародна наукова конференція «Розвиток політичних систем та інститутів державного управління пострадянських країн» (квітень 2009 р.) та ін. Більшість наукових форумів завершилися виданням збірок матеріалів.

Упродовж останніх років кафедра політології та державного управління виступала організатором конференцій та науково-практичних семінарів, у форматі яких працювали секції з державного управління: міжнародна науково-практична конференція «Україна – Білорусь: політичні, економічні та культурні аспекти взаємин» (квітень 2005 р.), міжнародна науково-практична конференція «Україна – Білорусь – Польща та Литва: від колізій минулого до спільних європейських цінностей та перспектив співпраці» (квітень 2008 р.), міжнародна науково-практична конференція «Україна – Румунія – Молдова: історичні, економічні та культурні аспекти взаємин» (вересень 2007 р., вересень 2010 р.). Проведені заходи сприяли налагодженню наукових контактів із фахівцями, експертами з державно-управлінської проблематики Румунії, Молдови, Польщі, Білорусі, Литви, Франції, Словаччини, Росії та інших країн.

Викладачі кафедри політології та державного управління – активні учасники наукового життя України та інших країн у галузі наук «Державне управління». Так, проф. А. М. Круглашов, доц. І. М. Мельничук, І. С. Недокус, М. М. Гуйтор впродовж 2011 р. представляли Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича на таких наукових форумах, як-от: міжнародна науково-практична конференція «Виклики та стратегічні орієнтири розвитку людського потенціалу державного управління» (червень 2012 р., м. Новгород-Сіверський), щорічні всеукраїнські громадські слухання «Рішельєвські читання» (вересень 2012 р., м. Одеса), міжнародна науково-практична конференція «Наука і влада: теоретико-методологічні та практичні аспекти розвитку державного управління» (жовтень 2012 р., м. Ялта) та ін.

Кафедра політології та державного управління у науковій та науково-просвітницькій діяльності тісно співпрацює з територіальним управлінням Національного агентства України з питань державної служби (керівник – А. П. Мунтяну) та Чернівецьким регіональним центром перепідготовки та підвищення кваліфікації органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій (керівник – М. В. Ярмистий). Серед спільних заходів – науково-практичні семінари, тематичні «круглі столи», обговорення законопроектів щодо реформування державного управління та державної служби в Україні. Так, упродовж 2011 р. проведено: круглий стіл «Підготовка фахівців галузі знань «Державне управління» в контексті адміністративної реформи» (4 травня 2011 р.), круглий стіл «Законодавчі ініціативи щодо забезпечення діяльності державних службовців в Україні» (23 травня 2011 р.), круглий стіл «Державна служба України в історичному аспекті» (20 червня 2011 р.), круглий стіл «Участь регіональних органів виконавчої влади та інститутів місцевого самоврядування в процесах європейської інтеграції України: управлінські аспекти» (13 жовтня 2011 р.).

Кафедра політології та державного управління спільно з Чернівецьким регіональним центром перепідготовки та підвищення кваліфікації органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій започаткували видання збірника наукових статей «Влада та управління», який стане фаховим виданням у галузі знань «Державне управління». Збірник висвітлює теоретичні та науково-практичні підходи, погляди та результати наукових досліджень проблем державного управління, місцевого самоврядування, державної служби, політології і права, європейської інтеграції, перепідготовки та підвищення кваліфікації, розвитку інформаційного простору в державному управлінні.

Кафедра політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича проводить процедуру відкриття аспірантури зі спеціальності «Державна служба».

До науково-дослідницької роботи з проблем державного управління та державної служби залучені слухачі магістратури спеціальності «Державна служба». Тематика магістерських досліджень має практичну спрямованість і зорієнтована на роботу місцевих органів виконавчої влади та

місцевого самоврядування Чернівецької області. Студенти спеціальності – автори публікацій в наукових та науково-публіцистичних виданнях з проблем державного управління, учасники конференцій, семінарів, круглих столів. Свідченням науково-педагогічної роботи кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича стали результати Всеукраїнського конкурсу «Кращий державний службовець», де наші випускники серед переможців у категорії «спеціаліст»: М. Купчанко (2010 р., друге місце), Д. Раєвський (2011 р., друге місце).

Ігор Гаврада

Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з політичних наук серед вищих навчальних закладів у Чернівцях

Організація наукової роботи студентів, що навчаються за спеціальністю «Політологія» чи іншими суміжними спеціальностями, належить до першочергових завдань випускаючих кафедр. Адже фахівець у сфері політичних наук, після того як покине стіни ВНЗ, повинен володіти практичними навиками наукового аналізу політичних процесів. Як засвідчує досвід підготовки політологів, зокрема в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, здобути ці навички виключно через теоретичне освоєння принципів та засад наукової роботи якщо не неможливо, то принаймні надзвичайно складно. Тож студенти повинні мати реальну можливість прикладного застосування здобутих знань у цій сфері під час навчання. Саме тому в навчальних планах будь-якої спеціальності передбачено найрізноманітніші форми наукової роботи, зокрема такі, як виконання курсових, дипломних та / чи магістерських робіт. Значна частка наукової роботи студентів передбачена й вимогами, що їх висувають до організації навчального процесу принципи Болонської системи.

Водночас, не видається продуктивним обмеження наукової діяльності студентів лише рамками окремого ВНЗ. Адже «невиїзд» студента за межі власного навчального закладу, міста чи регіону не сприяє як налагодженню ділових контактів з досвідченими науковцями та однолітками, так і засвоєнню навиків наукової комунікації. Звідси випливає, що наявність можливостей у студентів різних ВНЗ комунікувати між собою за посередництва студентських наукових конференцій, предметних олімпіад, конкурсів наукових робіт тощо дає змогу не лише презентувати результати власної наукової роботи, обмінюватися ними, але й заводити корисні знайомства, що згодяться їм у майбутній професійній діяльності.

Саме тому щорічний Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук є тим засобом, коректне використання якого дає можливість вирішувати означені вище завдання. Коли говорити про нормативно-правове та інституційне забезпечення цього заходу, то слід вказати, що він проводиться з метою пошуку обдарованої студентської молоді, створення умов для її творчого зростання, активізації науково-дослідної роботи студентів у вищих навчальних закладах. У такий спосіб виконується Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю на 2007–2010 рр., затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1016. Організаційне та науково-методичне керівництво цим конкурсом покладається на Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Порядок проведення, визначення галузей наук, голів галузевих конкурсних комісій, базових вищих навчальних закладів Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук визначається щорічним наказом МОНМС. Проведення конкурсу в два тури покликане спершу відібрати найкращі студентські наукові роботи у ВНЗ, а відтак забезпечити їх змагальність на міжвузівському рівні.

Упродовж 2008/09, 2009/10 та 2010/11 навчальних років Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з політичних наук серед вищих навчальних закладів (далі – Конкурс) проводився в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича на базі кафедри політології та державного управління, очолюваної доктором політичних наук, професором А. М. Круглашовим.

Коли аналізувати кількісні показники, то можна побачити, що кожного року зростало як число ВНЗ, так і когорта студентів, які представляли свої наукові роботи на розгляд конкурсної комісії. Зокрема, в 2008/09 н. р. до участі у конкурсі зголосилося 58 студентів-авторів з 31 вищого навчального закладу України, які підготували 55 робіт під керівництвом 45 наукових керівників. У 2009/10 н. р. кількість ВНЗ зростає на 8 одиниць й конкурсна комісія розглянула 71 наукову роботу 72 студентів-авторів, котрими опікувалися 57 керівників. Найбільші показники мали місце у 2010/11 н. р., коли комісія отримала 101 роботу від такої ж кількості авторів (87 наукових керівників) з 51 навчального закладу.

Щоправда, кількісне зростання авторів та робіт не супроводжувалося підвищенням якості наукового продукту. Чимало рецензованих робіт, особливо з тих ВНЗ, де немає випускаючих кафедр політичних наук, не тільки не відповідали формальним вимогам, встановленим Порядком проведення Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук (далі – Порядок проведення), але й змістовно мало чим відрізнялися від банальних рефератів, якими багата мережа Інтернет. У цьому контексті, можна припустити наявність доволі формального підходу до участі в Конкурсі. Узагальнення рецензій дає змогу виокремити такі найбільш характерні недоліки змісту та оформлення наукових робіт:

- компілятивний характер переважної кількості робіт конкурсантів;
- відсутність наукової новизни дослідження;
- довільне трактування політологічних понять та термінів;
- нелогічність структурування досліджень;
- нехтування узагальненнями як загалом, так і щодо структурних компонентів роботи;
- відсутність належного оформлення наукового апарату робіт.

І коли вільне ставлення студентів-авторів до якості є, принаймні, очікуваним, то неприємно дивує таке ж ставлення до Конкурсу з боку керівників, лівова частка котрих є носіями наукових ступенів та вчених звань. Небажання дотримуватись мінімальних стандартів інколи призводило до несподіваних курйозів. Наприклад, конкурсна комісія у 2010/11 н. р. вмотивовано не запросила до участі в підсумковій науково-практичній конференції авторів кількох робіт з одного поважного національного уні-

верситету. Причина – роботи були подані у формі опублікованих статей, що не відповідає вимогам Порядку проведення. Після чого наукові керівники, визнаючи цю невідповідність, висловлювали своє обурення таким рішенням комісії та настійливо просили зробити виключення із правил, мотивуючи це особливим статусом власного ВНЗ у системі вищої освіти України.

Перший – заочний – етап II туру Конкурсу проводився у формі рецензування наукових робіт, до чого було залучено в 2008/09 н. р. 15 рецензентів (8 докторів та 7 кандидатів наук), у 2009/10 н. р. – 13 (6 докторів та 7 кандидатів), у 2010/11 н. р. – 16 (7 докторів та 9 кандидатів).

Другий – очний – етап передбачав проведення науково-практичної конференції, на якій автори кращих робіт мали змогу зробити наукову доповідь і в процесі дискусії захистити її результати. Відповідно до п. 4.2 Порядку проведення, який передбачає, що нагороджується 30% від загальної кількості робіт, до участі в науково-практичній конференції у 2008/09 н. р. було запрошено 15 авторів; у 2009/10 н. р. отримав змогу виступити 21 студент, у 2010/11 н. р. комісія відібрала 30 кращих робіт.

Водночас зауважимо, що в силу різних обставин не всі автори публічно захищали результати своїх робіт. Так, наприклад у 2008/09 н. р. троє студентів не змогли взяти участі у роботі конференції. Щоправда двоє із них (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Закарпатський національний університет) представили відповідні довідки та рішенням конкурсної комісії були включені до числа претендентів на перемогу. Робота ж студентки Української інженерно-педагогічної академії не була нагороджена на підставі п. 3.16 Порядку проведення, в якому мовиться про те, що неучасть претендента на нагородження у підсумковій науково-практичній конференції не дає змоги нагородити роботу. Другий рік Конкурсу обійшовся без подібних ексцесів. А в 2010/11 н. р. комісія знову стикнулася з масовою неявкою претендентів. Фактично проігнорували підсумкову науково-практичну конференцію 6 із 30 запрошених авторів. Якщо двоє з них повідомили та мотивували своє рішення виниклими причинами (Таврійський національний університет імені Вернадського, Приазовський державний технічний університет), то четверо інших (Одеський державний економічний університет, філософський факультет Київського національного

університету імені Шевченка, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Кримський економічний інститут ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Гетьмана») не вийшли на зв'язок з конкурсною комісією і не пояснили причин своєї неявки.

Достатньо широкою була тематика робіт, представлених на підсумкових конференціях: історія та теорія політичної думки; проблеми глобалістики; місце України в європейських інтеграційних процесах; трансформаційні процеси у перехідних суспільствах; етнополітичні процеси; вибори та виборчі процеси; проблематика політичних партій та парламентських коаліцій; проблеми становлення громадянського суспільства в Україні; вплив мас-медіа на політичні процеси, політичні медіатехнології тощо.

Що стосується самого проведення підсумкової науково-практичної конференції, то учасники кожного року демонстрували різний рівень презентації свого наукового доробку. Якщо виступи деяких студентів засвідчили їхнє вміння самостійно формулювати положення дослідження та вільно презентувати їх, то окремі молоді науковці хибували надмірною залежністю від тексту роботи. Значна частина авторів використовували у своїх презентаціях наочність, зокрема готували доповіді у формі слайдів або використовували роздавальні матеріали, підготовлені на доволі високому науковому рівні. Різний рівень володіння матеріалом характеризували також відповіді на запитання членів конкурсної комісії та колег-учасників.

Результати науково-практичних конференцій представлені у *табл. 1*. Щодо переможців II туру Конкурсу, то у 2008/09 н. р. ними стали Вероніка Вельч (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), Андрій Круглашов (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича), Тамара Пастух (Національний університет «Львівська політехніка»), Ольга Хачатрян (Донецький національний університет). У 2009/10 н. р. найвищу сходинку посіли Марін Герман (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича), Тетяна Ільїна (Національний університет «Острозька академія»), Павло Колотвін (Одеський національний університет імені Іллі Мечникова), Олег Онопко (Донецький національний університет), Анастасія Семенова (Полтавська державна аграрна академія). Й, нарешті, у 2010/11 н. р. перші місця вибороли Дмитро Салобай (Східноукраїнський національний

університет імені Володимира Даля), Наталія Балюк (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету), Андрій Самброс (Харківський національний університет імені Каразіна), Елеонора Сайгафарова (Рівненський державний гуманітарний університет), Наталія Коваль (Ужгородський національний університет) та Ксенія Мілецька (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Насамкінець за результатами трирічного досвіду проведення Конкурсу у Чернівцях варто запропонувати кілька зауважень та рекомендацій:

- на II етапі Конкурсу доцільно було б зменшити кількість учасників від ВНЗ, оскільки другі та треті переможці I етапу Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з політичних наук демонструють посередній рівень підготовки та ставлення до участі в конкурсі;
- необхідно посилити відповідальність конкурсних комісій вищих навчальних закладів за якість представлених робіт;
- варто звернути увагу, що окремі вищі навчальні заклади, які здійснюють підготовку студентів за спеціальністю «Політологія» систематично ігнорують надсилання конкурсних робіт (Львівський національний університет імені Івана Франка);
- необхідно порушити питання про своєчасність нагородження переможців II етапу Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з політичних наук та їхніх наукових керівників відповідними дипломами та грамотами.

Таблиця 1

Переможці II туру Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з політичних наук серед вищих навчальних закладів

№ з/п	ВНЗ	навчальний рік / диплом ступеня									Всього
		2008/09			2009/10			2010/11			
		1	2	3	1	2	3	1	2	3	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Академія сухопутних військ								1		1

ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ
Том XI

<i>Продовження табл. 1</i>											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2	Бердянський державний педагогічний університет						1		1		2
3	Волинський національний університет імені Лесі Українки		1								1
4	Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ					1					1
5	Донецький національний університет	1			1				1	1	4
6	Закарпатський державний університет			1		1				1	3
7	Запорізький національний університет			1							1
8	Інститут міжнародних відносин Київського національного університету							1			1
9	Київський національний торговельно-економічний університет		1						1		2
10	Національний університет «Львівська політехніка»	1									1
11	Національний університет «Острозька академія»				1		1		1		3

<i>Продовження табл. 1</i>											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
12	Одеський національний університет імені Іллі Мечникова				1						1
13	Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди						1			1	2
14	Полтавська державна аграрна академія				1						1
15	Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника	1		1		1					3
16	Рівненський державний гуманітарний університет					1		1	1		3
17	Сумський інститут Міжрегіональної академії управління персоналом									1	1
18	Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля			1		1	1	1			4
19	Ужгородський національний університет							1			1
20	Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини		1				1			1	3
21	Університет економіки і права «Крок»					1			1	1	3

ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ
Том XI

<i>Закінчення табл. 1</i>											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
22	Харківський державний університет харчування та торгівлі						1				1
23	Харківський національний університет імені Василя Каразіна		1				1	1	1		4
24	Черкаський інститут банківської справи Університету банківської справи НБУ					1					1
25	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	1		1	1	1	1	1	2		8
26	Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету		1						1		2
27	Сумський державний університет									1	1
<i>Всього</i>		<i>4</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>5</i>	<i>8</i>	<i>8</i>	<i>6</i>	<i>11</i>	<i>7</i>	

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- БАЙДИЧ Катерина** аспірант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- БОГАТИРЕЦЬ
Валентина Вікторівна** кандидат політичних наук, доцент кафедри сучасних іноземних мов та перекладу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Автор понад 60 наукових праць, статей, тез доповідей, методичних та навчальних посібників. Досліджує політику багатокультурності Канади; етнічні меншини та автохтони Країни кленового листка; етнополітичний менеджмент у контексті етноглобалістики; концепцію культурного плюралізму у вирішенні проблем етнонаціонального розвитку (на досвіді США та Канади).
- БОДНАРАШ Георгій** здобувач кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- БУРДЯК
Віра Іванівна** доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Досліджує політичні, правові та духовні проблеми суспільного розвитку, зокрема специфіку трансформаційних змін, становлення партійних систем і політичних еліт, етнічних взаємин у країнах ЦСЄ, зв'язок країн з глобальними міжнародними організаціями. Учасник всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій і конгресів. Автор майже двохсот наукових публікацій. E-mail: vira_Burdjak@rambler.ru
- БУРДЯК
Олена Вікторівна** старший викладач кафедри міжнародної економіки Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету. Досліджує проблеми зовнішньоекономічної діяльності, конкурентоспроможність українських товарів на зовнішніх ринках; кон'юнктуру світових ринків. E-mail: burdiak@rambler.ru

-
- БУЧИН**
Микола Антонович кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка». E-mail: buchyn@ukr.net
- ВАТИЛЬ**
Віктор Миколайович доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Гродненського державного університету імені Янки Купали.
- ВІТМАН**
Костянтин
Миколайович доктор політичних наук, професор, декан магістратури державної служби, професор кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».
- ГАВРАДА**
Ігор Остапович кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Тематику наукових досліджень становлять масові комунікації, політична журналістика, виборчі технології, зв'язки з громадськістю в політиці, етнополітичні процеси, аналіз державної політики. E-mail: igor_gavrada@mail.ru
- ГЕВ'ЮК**
Уляна Юрїївна асистент кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сферу наукових інтересів становлять інститут парламентських виборів, виборчий процес, виборча система, учасники виборів, виборче законодавство. E-mail: gevyk@ukr.net
- ГЕРМАН Марін** аспірант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- ГОН**
Максим Мойсейович доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету. Сферу наукових інтересів становлять етнополітологія, історія політичних партій Західної України, геноцидознавство.
- ДОБРЖАНСЬКА**
Ірина Михайлівна старший викладач кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету. Сферу наукових інтересів становлять проблеми гендерної політики. E-mail: ivlasenko@list.ru

ІСТРАТІЙ Лілія

здобувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Досліджує сучасні міграційні процеси в Італійській Республіці.

КІРШЕНБЛАТ

Софія Володимирівна

кандидат політичних наук, викладач кафедри психології та соціології Буковинського державного медичного університету. Сферу наукових інтересів становлять політична психологія, трансформаційні процеси у країнах Центрально-Східної Європи. E-mail: suedy211@hotmail.com

КЩИЛА

Лідія Юліанівна

кандидат політичних наук, доцент кафедри іноземних мов факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.

КЛИМОНЧУК

Василь Йосифович

кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. E-mail: vklym@ Rambler.ru

КОЛЕСНИКОВ

Олексій

Володимирович

кандидат політичних наук, асистент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Досліджує проблеми сучасних електоральних процесів, використання політичних і виборчих технологій, політичної реклами та політичного PR, політичної комунікації та маніпулювання. E-mail: kolesnykov.oleksii@gmail.com

КРУГЛАШОВ

Анатолій Миколайович

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Україна), а також професор Європейського гуманітарного університету (Вільнюс, Литва). Сферу наукових інтересів становлять європейська інтеграція, політичні трансформації в посткомуністичних та пострадянських країнах, політична регіоналістика та етнополітологія.: E-mail: akruglas@gmail.com

КРУГЛАШОВ Андрій

аспірант кафедри політології та державного управління факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

-
- ЛОЗОВИЙ Іларій** аспірант кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Сферу наукових інтересів становлять аналіз сучасної тенденції до посилення ролі судової гілки влади у виробленні політичних рішень.
- ЛУЦИШЕН Галина Іванівна** кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка». E-mail: l_halyna@ukr.net.
- МАЦІЄВСЬКИЙ Юрій Володимирович** кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, керівник Центру політичних досліджень Національного університету «Острозька академія». E-mail: yurijm2000@yahoo.com.
- МЕЛЬНИЧУК Ігор Миколайович** кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сферу наукових інтересів становлять проблеми зовнішньої політики та міжнародних відносин, проблематика політичного лідерства та еліт, технологія виборчих кампаній.
- МІХАЙЛЕСКУ Богдан Константін** доктор філософії, Ясський університет Олександра Куза, Румунія
- МИТКО Антоніна Миколаївна** кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Волинського національного університету імені Лесі Українки. E-mail: ant80@meta.ua
- МОДРЖЕЄВСЬКІ Аркадіуш** доктор філософії, політолог і філософ, асистент професора Інституту політології Гданського університету, Польща. E-mail: modrzejewski@ug.edu.pl
- МОЗОЛЬ Михайло** магістр політології, асистент кафедри політології Національного університету «Острозька академія».
- МОЛОЧКО Павло Олександрович** кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сферу наукових інтересів становлять політичні трансформації в пострадянських країнах, політичні партії та партійні системи.

НЕДОКУС
Ігор Степанович

кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сферу наукових інтересів становлять політичний режим Республіки Білорусь, трансформаційні процеси на пострадянському просторі. E-mail: igornedokus@yahoo.com.

ОЛІЙНИК Євгенія

аспірант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ОСТАПЕЦЬ
Юрій Олександрович

кандидат політичних наук, доцент, декан факультету суспільних наук, завідувач кафедри політології Ужгородського національного університету.

ПОЕДЕ Джордже

професор, заступник декана факультету філософії і соціально-політичних наук Яського університету імені Александру Іоан Куза.

ПОЛЬОВИЙ
Микола Анатолійович

доктор політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія». E-mail: nf5@ukr.net

РЖЕВСЬКА
Ніна Федорівна

кандидат політичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

РОМАНЮК
Анатолій Семенович

доктор політичних наук, професор кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка, директор Центру політичних досліджень.

РОТАР
Наталія Юрїївна

доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сферу наукових інтересів становлять політична участь громадян в умовах трансформаційних процесів, принципи формування електоральної, протестної та дискурсивної моделей політичної участі, проблеми становлення демократії в Україні. E-mail: nrotar@rambler.ru

- РУДА Леся** здобувач кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- СИДОРУК
Тетяна Віталіївна** кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія».
- СТОЙКА Вірджіл** доктор філософії, доцент Яського університету Олександра Куза, Румунія
- СТРУТИНСЬКИЙ
Владислав Євгенович** кандидат філософських наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- ТОДОРІКО Аліна** здобувач кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- ФЕДОРЧАК Тетяна** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Сферу наукових інтересів становлять політологія посткомунізму, особливості політичного розвитку пострадянських країн.
- ФЕДЧИК Юрій** аспірант кафедри політології Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- ФЕСУН
Галина Стефанівна** кандидат політичних наук, асистент кафедри практичної психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- ЦКУЛ
Ірина Василівна** кандидат політичних наук, асистент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сферу наукових інтересів становлять дослідження проблем та перспектив становлення паритетної демократії в Україні, особливості становлення та розвитку інституту парламентаризму. E-mail: irina.cikul@rambler.ru.
- ШВИДЮК
Сергій Мирославович** кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ЩЕРБАТЮК Олег

аспірант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ЮРІЙЧУК

Євгенія Петрівна

кандидат історичних наук, правник, докторант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сферу наукових інтересів становлять питання української державності ХХ ст., сучасні політичні процеси в країнах СНД, питання реалізації прав людини та проблеми легітимності політичної влади. Автор багатьох публікацій у науковій періодиці, серед яких монографії та брошури. E-mail: britska@mail.ru.

Політологічні та соціологічні студії: Т. XI. Теорія та історія
П 50 політичної науки: світовий та національний досвід : зб. наук. праць /
наук. ред. А. М. Круглашов. – Чернівці : Букрек, 2012. – 592 с.

ISBN 978-966-399-336-2

До збірника наукових праць увійшли статті дослідників, присвячені актуальним проблемам історії та теорії політичної науки. Автори звертаються до аналізу методологічних питань та історії розвитку політичної науки, теоретичних засад вивчення виборчих процесів, проблем концептуалізації демократичних процесів у сучасній політичній науці, теоретичного осмислення політичних інститутів й акторів, пошуку взаємозв'язків між глобалізацією та регіоналізацією.

Видання розраховане на науковців, викладачів, державних службовців, аспірантів і студентів-політологів, державних управлінців, соціологів, міжнародників, істориків, усіх, хто цікавиться проблемами розвитку політичної науки.

УДК 324:316(477)

ББК 66.0я43В41

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Кафедра політології та державного управління
Буковинський політологічний центр

ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

ТОМ XI

Тематичний випуск

Теорія та історія політичної науки: світовий та національний досвід

Науковий редактор – *А. М. Круглашов*
Заступник наукового редактора – *В. І. Бурдяк*
Технічний редактор – *І. В. Цікул*

Літературний редактор – *Л. М. Бойчук*
Комп'ютерна верстка – *І. В. Стусик*

Підписано до друку 16.06.2012. Формат 60x84/16. Ум.-друк. арк. 34,41.

Наклад 500 прим. Зам. № 646.

Видавничий дім «Букрек»,
вул. Радищева, 10, м. Чернівці, 58000.

Тел./факс: (0372) 55-29-43, e-mail: info@bukrek.net, www.bukrek.net.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000.